

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
В НІМЕЧЧИНІ

Наталія Полонська-Василенко

ЗАПОРІЖЖЯ XVIII СТОЛІТТЯ
ТА ЙОГО СПАДЩИНА

Том I

Видання «ДНІПРОВОЇ ХВИЛІ», Мюнхен

ЗАПОРІЖЖЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ ТА ЙОГО СПАДЩИНА

UKRAINISCHE FREIE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
UKRAINIAN FREE ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES

Natalia Polonska-Vasylenko

THE UKRAINIAN ZAPOROZHIAN-STATE
IN THE XVIII-th CENTURY AND THEIR HERITAGE

ZAPORIŽ ŽJA DES XVIII JAHRHUNDERTS
UND SEIN ERBE

Published by DNIPROVA CHVYLA, Munich

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
В НІМЕЧЧИНІ

Наталія Полонська-Василенко

ЗАПОРІЖЖЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ
ТА ЙОГО СПАДЩИНА

Том I

diasporiana.org.ua

Видання «ДНІПРОВОЇ ХВИЛІ», Мюнхен

Copyright 1965 by DNIPROVA CHVYLA, Munich, W. Germany

Druck: BIBLOS GmbH, München

Проф. Н. Полонська-Василенко

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Віддаючи до рук читача цю працю відомого й заслуженого історика проф. д-р Н. Полонської-Василенко, ми впевнені, що загал читачів, як також наші вчені-історики з радістю привітають її появу.

Вона ж бо вміщає в собі незвичайно цікаві, а сьогодні, може й унікальні матеріяли про останній етап у боротьбі Запоріжжя за його вольності, зібрані й опрацьовані авторкою на основі важливих джерельних матеріалів, що збереглися ще були в архівах Києва, Одеси, Дніпропетровського.

Більша частина матеріалів та праць авторки друкувалась у наукових збірниках в Україні у роках 1926-1940.

Є підстави побоюватися, що ці архівні матеріяли загинули у час лихоліття другої світової війни, а може й по ній. Тому теперішнє видання уважаємо за дуже потрібне.

Видавництво уважало за потрібне для збереження однастайности тексту нині публікованих матеріалів із такими ж матеріялами, публікованими давніше, не зміняти мови давніше написаних статей шановної авторки, а залишити її такою, якою вони тоді були написані. Статті авторки були друковані раніш у виданнях Української Академії Наук, і вони також дають матеріял для історії української літературної мови за 50 років.

ПЕРЕДМОВА

«Злим гніздом» називав Запоріжжя Петро I, і зовсім зрозуміла радість російського царя та його вельмож, коли на весні 1709 року їм пощастило зруйнувати Січ. Це ж бо був «останній корінь Мазепин» (слова Петра I) — того гетьмана Івана Мазепи, якого запорожці вважали «не батьком, а вітчимом України», а все ж у критичний момент боротьби проти Москви стали на його боці. І не лише витримали до кінця, але й пішли за ним на вигнання, покинувши рідну «Січ-мати», щоб лише не скоритися жорстокому і мстивому переможцеві. Та найголовніше, Москва дуже добре знала, що «мало не вся Україна тим „запорозьким духом дихає”» (слова Мазепи).

Той «запорозький дух» — це було, кінець-кінцем, споконвічне прагнення українського народу й української людини до свободи й незалежності — по всіх усюдах української землі, на всіх ділянках українського громадського й індивідуального життя, в усіх виявах і проявах української національної душі і вдачі. Це він — отой «запорозький дух» віродив зруйновану Петром I Січ і продовжив існування держави Війська Запорозького Низового ще понад півстоліття.

Але цей «запорозький дух» мав у собі ще один — і дуже важливий — елемент. То була віковична традиція запорозька — боронити не тільки власну свободу, але й свободу інших людей і народів. Січ і створена була князем Дмитром Вишневецьким у половині XVI ст. як форпост проти турецько-татарської навали, що загрожувала тоді не лише Україні, але й цілій Європі. Протягом двох століть була вона азилем української вольности — національної, соціальної, індивідуальної — і супроти Польщі, і супроти Москви, і проти українського панства, а навіть Української держави, коли та змушена була коритися чужій волі й сваволі. І це добре знали і на Запоріжжі, і поза його межами. Недарма казали на Україні на початку XVIII ст., що як тільки москалі знищать Січ, то «конечно на вічні часи

всі українські люди будуть невольниками Москви, чого давно Московська держава бажає й шукає на те способів».

Тим часом історія не стояла на місці. Поволі, різними шляхами й засобами, наступала Російська імперія на маленьку республіку Війська Запорозького Низового. Польська й турецько-татарська загроза давно вже перестала існувати. Військове значення Запоріжжя чимраз зменшується. Старий лицарський орден на півдні України, з його архаїчним ладом, у половині XVIII ст. став явним анахронізмом, і це дуже добре розуміла запорозька провідна верства. Перед нею, в особі її визначного представника Петра Калнишевського, останнього кошового отамана Запорозької Січі, постало завдання «модернізувати свою маленьку державу» (слова відомого російського історика-правника Бориса Нольде).

Але саме цього найбільше боялася Росія. Закидаючи (у маніфесті 3 серпня 1775) Війську Запорозькому Низовому його архаїчний політичний і побутовий устрій, російський уряд у той же час робив усе, щоб затримати Запоріжжя на цьому, вже анахроністичному рівні. А коли цього не пощастило зробити, Запорозька держава була знищена російським військом у 1775 році. Несповна 10 років пізніше російський уряд ліквідував українську козацьку державу на Гетьманщині.

Запоріжжя перестало існувати. Але воно залишило багату спадщину, що відіграла важливу ролу в дальшій історії українства. Це була насамперед величезна територія Запорозьких Вольностей, центральна частина Південної України. Далі, це була, кажучи словами українського історика XVIII ст., «немерцающая слава козацкая и хвалебная дела воинския Войска Запорожского» (Петро Симоновський). Нарешті — і чи не найбільше — невмируща традиція того «запорозького духа» — сила, що її Росія — ні біла, ні червона — здолати не змогла.

Історія Запоріжжя, зокрема Нової Січі (1734-75), як і історія Південної України другої половини XVIII ст. віддавна цікавили істориків. Наслідком того були численні наукові праці та видання документального матеріалу. Імення Аполлона Скальковського, Дмитра Яворницького, Дмитра Багалія, Михайла Слабченка і багатьох інших, більших і менших істориків Запоріжжя й Полудневої України займають визначне місце в українській історіографії XIX-XX сторіччя. Кожен із них вніс свою частку у визначення історичного минулого чи то Запорізької Січі, чи то Південної України. Історія Запоріжжя й історія Південної України становили немов би дві окремі, майже не пов'язані між

собою ділянки історичної науки. Заслуга об'єднання їх в єдину наукову цілість належить проф. д-рові Наталії Дмитрівні Полонській-Василенко.

Півстоліття тому молода українська дослідниця звернула свою увагу на проблему колонізації, соціально-економічного та адміністративно-політичного розвитку Південної України XVIII століття, нової української території, яка створилася не лише на ґрунті держави Війська Запорозького Низового, а великою мірою і завдяки військово-політичній та культурно-господарській діяльності Української Січової Республіки. Рік за роком, архів за архівом і на Україні, і в центрах імперії — Москві і Петербурзі, і в Криму, документ за документом, сотні й тисячі дорогочінних документів знаходить, визбирує, систематизує й вивчає талановита дослідниця, перед творчим зором якої поволі встає грандіозна картина становлення нової України, і в ній два особливо яскраві явища:

1) тривала й завзята боротьба Запорозької Січі, що переживала тоді складний процес перетворення на державу і суспільство модерного типу, проти російського імперіалізму, та

2) пов'язаний з тим зріст Південної України, як відродження колишньої частини великокняжої України-Руси.

Саме цими двома, пов'язаними між собою тематичними шляхами — боротьба Запоріжжя за своє існування і колонізація та загосподарення Південної України у другій половині XVIII століття — й пішла наукова діяльність проф. Полонської-Василенко — діяльність, яка створила їй уже в 1920-их роках ім'я одного з найкращих знавців історії Запоріжжя та Полудневої України. Починаючи з 1926 року і до цього часу, у виданнях Української Академії Наук та інших наукових інституцій, а згодом також у загальних журналах і окремих публікаціями з'являються численні праці нашого історика, присвячені цій тематичі. Кожна з них зокрема була цінною вкладкою в українську історичну науку, а цілість їх становить «золотий фонд» української історіографії в царині історії Запоріжжя та Полудневої України.

Тим часом це велике багатство стало, в наслідок багатьох обставин, майже неприступним навіть для фахівців-істориків, не кажучи вже про ширші кола українського громадянства. Давно вже відчувалася потреба видання цих, мовляв, *memoria dis-jesta* великого творчого задуму й праці окремою збіркою. Монументальне видання «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина», куди входять усі публіковані досі праці проф. Полонської-Василенко з історії Запоріжжя й Південної України (за

винятком монографії «Заселення Південної України в XVIII ст.», що її нещодавно опубліковано було в українській і в англійській мові), буде безперечно зустрінуте щирою подякою з боку всіх, кому дорогі інтереси справжньої української історичної науки. Воно знову відкриє нам блискучу сторінку нашого минулого і покаже нам і нашим нащадкам, як з руїн Запорозької Січі виросла й виросла, овіяна тим вічним «запорозьким духом», Нова Україна, не лише Південна, але й ціла Україна — нашої доби й майбутніх поколінь.

Саме в цьому велика наукова й національна вартість праць проф. Н. Д. Полонської-Василенко і вага цього нового їх видання.

Олександр Оглоблин

20. VII. 1965.

ІСТОРИКИ ЗАПОРІЖЖЯ XVIII СТОЛ.

Ми маємо небагато джерел для історії останньої Запорозької Січі, Січі XVIII в. За найважливіші з них звичайно вважають «Історію о казакахъ запорожскихъ» кн. С. І. Мишецького, та «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи» А. І. Рігельмана. Обое автори були сами в Січі, мали спромугу бачити на власні очі її побут, чути від самих учасників про різні події XVIII в., взагалі вони були самовидці того запорозького ладу, що його знищено 1775 р. Близько до цих праць ставлять історичні дослди рос. історіографа Г. Ф. Міллера, що хоч і не був у Січі, але зібрав у своїх портфелях чимало — здебільша й досі не надрукованих — документів про її історію.

Всі ці джерела дослідники вважають за незалежні, хоч О. М. Бодянський висловив деякі думки з приводу ідентичности авторів «Лѣтописнаго повѣствованія» та «Історіи о казакахъ запорожскихъ» — тоді ще не було відомо, хто був цей автор, і О. М. Бодянський, друкуючи в «Чтеніяхъ въ Обществѣ Історіи и Древностей Россійскихъ» анонімну «Історію о казакахъ запорожскихъ», у передмові до неї висловив гадку, що або автор її — А. І. Рігельман, або — «Ригельманъ обирало достоянія другихъ, компиляторъ»¹⁾. Згодом, друкуючи «Лѣтописное повѣствованіе» Рігельмана, О. М. Бодянський дізнався, що автор «Історіи о казакахъ запорожскихъ» — кн. С. І. Мишецький (про це написав у примітці сам А. І. Рігельман)²⁾. Але видавати «Повѣствованіе» Рігельманове доводилося в таких умовах, що О. М. Бодянський не міг настоювати на своїй характеристиці Рігельмана: він не

¹⁾ У передмові О. М. Бодянський писав так: «хотя сочинитель (Ригельманъ) въ Предувѣдомленіи къ Лѣтописному повѣствованію и говоритъ о многихъ источникахъ... однако объ... Історіи вовсе не упоминаеть. А такъ распорядяться чужимъ трудомъ... то есть почти цѣликомъ помѣститъ его въ свое сочиненіе... можетъ только виновникъ, полный хозяинъ его, или же какой-нибудь обирало»... Історія о казакахъ запорожскихъ. Предисловіе. Чтенія въ Импер. Обществѣ Історіи и Древностей Россійскихъ при Моск. Универс. 1847 г. № 6, ст. III-IV (відд. «Смѣсь»).

²⁾ А. И. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ч. III, кн. V, стор. 138.

автор, ergo — він «обирано». Відтоді зминуло аж 80 років, згодом О. М. Бодянського цілком призабули, і всі дослідники Запорозжя та Степової України — кінчаючи автором останньої статті про історію Запорозжя, автором цієї замітки — вважали твори цих авторів за самостійні, незалежні один від одного джерела, і бачили в їх ідентичності яскравий довід на те, що вони відповідали дійсності³).

Але справді було не так, і мій невеличкий нарис має виявити обопільний стосунок цих джерел.

З середини XVIII в. з'являється ціла низка праць, присвячених історії Запорозжя; перша з них була «Історія о казакахъ запорожскихъ» кн. С. І. Мишецького⁴). Автора її відряджено р. 1736 на Січ «для построенія тогда до оной крѣпостного укрѣпленія», і пробув він там до 1740 р. Наслідком його спостережень і була «Історія о казакахъ»⁵), яку він написав «отъ инженерной команды», себто, здається, за дорученням од начальства. Цей твір зберігсь у п'ятох списках: трое списків збереглося в портфелях Г. Ф. Міллерових, четвертий — у збірці І. П. Сахарова та п'ятий — у кн. М. С. Воронцова. Всі вони мають невеличкі відміни в тексті; окрім того примірник І. П. Сахарова має «заклученіє» — до читача⁶); деякі інші мають примітку, що цю роботу виконано «отъ инженерной команды»; це дало право редакторам останнього видання — членам одеського «Общества Истории и Древностей» гадати, що Мишецький відповів на запитання од уряду⁷). Всі списки — анонімні, і ім'я авторове стало відоме через примітку Рігельмана⁸). «Історію» Мишецького видано двічі: вперше, 1847 р., її видав О. М. Бодянський, у «Чтеніяхъ»⁹), використавши списки Міллерові та Сахарова; вдруге — список кн. Воронцова видало одеське «Обще-

³) Див. між иншим Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*. Прага 1923 стор. 62-63.

⁴) Кн. С. І. Мишецький народивсь р. 1716. Г. А. Власєвєвъ подав про його тільки одну звістку: р. 1758 він був секунд-майор Смоленського гарніз. полку. Г. А. Власєвєвъ. *Потомство Рюрика. Матеріали для составленія родословника*, т. I, в. II. Князья Черниговские. Сиб. 1906, стор. 222.

⁵) Повна назва така: «Исторія о казакахъ запорожскихъ, какъ оныя издревле зачалися, и откуда свое происхождение имѣють, и въ какомъ состояніи нынѣ находятся».

⁶) Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. при Моск. Унив. 1847, № 6, стор. 36.

⁷) «Исторія о казакахъ...», Одеса 1852, стор. III.

⁸) Лѣтописное повѣствованіе, т. III, кн. V, стор. 138.

⁹) Чтенія, 1847, № 6, стор. 1-42 (та III-VIII); смѣсь.

ство Історії и Древностей», з примітками його членів: Н. Н. Мурзакевича, С. В. Сафонова та Н. П. Вертильяка¹⁰).

Історія поділяється на 17 розділів. Зміст її такий: I розділ — початок запорозького війська (стор. 1-8)¹¹); II розділ — перелік січей (стор. 9-10); III розділ — засоби війни з турками (стор. 11-15); IV розділ — про те, відкіля козаки приходять у Січ (стор. 16-18); V розділ — історія перебування запорозців під татарською владою (ст. 19-27); VI розділ — про те, як вони повернулися до Росії, і про їх звичаї (стор. 27-32); VII розділ — про старшину (стор. 33-36); VIII розділ — про ради, їх значіння та характер (стор. 36-43); IX розділ — про курінних отаманів (стор. 43-44); X розділ — про духівництво (стор. 44-46); XI розділ — про канцелярію стор. (46-47); XII розділ — про майстерових людей (стор. 47-48); XIII розділ — про побут та прибутки старшини (стор. 48-51); XIV розділ — про прибутки курінних отаманів (стор. 51); XV розділ — про побут, вольності, багатство козаків (стор. 52-56); XVI розділ — про суд (стор. 56-59); XVII розділ — описання Дніпра, його допливів, річок і т. д. (стор. 59-78).

Вже з самого переліку розділів можна бачити, що книжка ця має велику вагу для дослідів над історією Запорожжя. Звичайно це значіння ще збільшиться, коли візьмемо на увагу, що книжку цю написано в середині XVIII в., коли не було жадних дослідів присвячених Запорожжю, і що автор її сам, на власні очі, бачив те, про що він писав. І справді — цінність розділів книжки не однакова: ті частини, що Мишецький писав з чужих слів (розд. I, V, VI), мають меншу вагу, ніж ті, які він писав, як спостережник подій.

Найцікавіші ті розділи, де автор описує побут запорозців, політичний устрій, ради, обрання старшини, суд, вольності, промисловість, і т. д. Цей відділ не втратив і досі свого наукового значіння. Цікаво виявити, як ставивсь автор до того, що він бачив на Запорожжі: він уявляв собі, що запорозці «якобы Мальтійські кавалери своїмъ житъемъ и чистотою», і не дозволяють жінкам показуватися в Січі. Людність на Запоріжжі зростала тільки через те, що сюди імігрували сусіди: козаки привозили дітей з України, Польщі, приймали дезертирів, тощо. Мишецький малює докладно звичаї запорозькі: ради, що відбувалися 1 січня, розподіл риболовель, вибори старшини. Тут виявилось,

¹⁰) Одеса 1852. стор. 1-78, та I-V передмова. Додаток — Описаніє Запорожской Січи. Сочин. Василя Чернявскаго, 1766 г. ст. 79-92.

¹¹) Треба попередити, що протягом усієї статті ми покликуємося на пагінацію «Історії о казакахъ» тільки одеського видання.

що він негативно ставивсь до «грубаго простонародія», що брало участь в обраннях: після того, як поділять риболовлі «всі старі, добрі козаки розійдуться і залишаться тільки сама дурна голота»; коли вони вирішать змінити старшину, знов таки «най-грубіші п'яниці» йдуть до обраного отамана, щоб повідомити про обрання та запросити на раду. Всі зміни старшини, на думку Мишецького, провадять самі «п'яниці»¹²⁾. Це ставлення до запорозької ради, як зібрання п'яниць, бурхливої голоти, дуже цікаве: воно характерне для всієї російської історичної літератури про Січ.

Цінні розділи про прибутки старшини: тут виявляються промисловість запорозців, їх торговля; ще цікавіший розділ, що трактує про вольності: автор яскраво малює дві групи запорозців: справжніх козаків, що живуть по куренях, у Січі, та козаків господарів, що мають свої господарства або на форштаті, або по зимовниках; вони розводять худобу, коней, бджіл, ловлять рибу¹³⁾. В іншому місці він одзначив, що старі заможні козаки почасти ходили на Україну, одружувалися і залишалися там¹⁴⁾. Досить несподівано Мишецький повідомляє, що взагалі запорозці «роботь повелѣваемыхъ не имѣють, но всегда въ гуляньи и... неспокойномъ пьянствѣ, жизнь свою провождаютъ»¹⁵⁾. Треба гадати, що це говориться про козаків, які жили в самій Січі.

Мишецький подав характерну рису, що малює взаємовідносини між січовими козаками та тими, котрі жили по зимовниках і котрих січовики вважали за своїх підданців. Ненависть цих останніх була така велика, що вони, коли Січ перебувала в Олешках, і коли козаки пішли з ханом на черкасів, прийшли до Олешок і розруйнували січу, пограбували худобу, а людей порізали: це була помста підданців, що за неї згодом віддячилися і козаки¹⁶⁾.

Цікавий розділ присвячено судові: він говорить про найважчі провини з погляду запорозців: забойство, крадіжка, содомський гріх, що карали їх смертю¹⁷⁾.

Мишецький приділив багато місця в своїй праці перебуванню запорозців за кордоном, під владою татар, та тому, як вони повернулися до Росії, як уважаючи на їх прохання, цариця Ганна дозволила їм повернутися до Росії «и приняла ихъ

¹²⁾ Історія о казакахъ запорожскихъ. Одесса 1852, стор. 36-43.

¹³⁾ Історія о казакахъ запорожскихъ, Одесса, 1852, стор. 13-53.

¹⁴⁾ Те-ж, стор. 18.

¹⁵⁾ Те-ж, стор. 55.

¹⁶⁾ Те-ж, стор. 23.

¹⁷⁾ Те-ж, стор. 56-58.

въ число своїхъ рабовъ». Він докладно описує всі події, зв'язані з переходом у російське підданство, приїзд офіцера російського, а потім турецького посла, який пропонував їм залишитися в підданстві турецькому, описує присягу російській цариці і оголошення всій людині, що їх прийнято «в число вірних рабів»¹⁸). Як бачимо, — нема ані слова про будь-які умови, або обіцянки од російського уряду, що про їх свідчать грамоти імп. Ганни¹⁹).

Ми зупинилися докладно на змісті оповідання Мишецького тому, що воно цікаве, як перший опис запорозького побуту, й тому, що, як побачимо, воно мало величезний вплив на російську історіографію, дарма що і не було надруковане, протягом більш як 100 років.

Року 1760, в часописі «Ежемесячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія» було надруковано чималу статтю російського історіографа німця родом, відомого Г. Ф. Міллера, під назвою «Извѣстія о казакахъ запорожскихъ»²⁰). Автор її зазначив у примітці, що в основу свого оповідання поклав він звістки, одержані від російського офіцера, що деякий час перебував між запорозьких козаків. Ці відомості Міллер одержав од свого приятеля, і присєднав до них ті відомості, що мав у себе. Як бачимо, Міллер не назвав Мишецького і натяк на якогось офіцера, що перебував у Січі, досить темний. Зв'язку між цими двома оповіданнями досі в історичній літературі ніхто ще не зазначив. Тільки О. М. Лазаревський року 1858, в «Указателѣ источниковъ» під вказівкою на цю працю Міллера поставив у дужках прізвище Мишецького та знак запитання²¹). Мабуть він не був певний, щоб висловитися ясніше. Будь-що-будь, знак запитання О. М. Лазаревського не звернув на себе достатньої уваги з боку дослідників.

Працю Міллерову не поділено на розділи і не має вона ладу «Історії» Мишецького. Вона починається переліком порогів та Січів; останнє взято в Мишецького з деякими додатками (Мишецький, стор. 9-10, Міллер, стор. 390-392); потім іде в Міллера переказ Мишецького — з деякими дрібними відмінами — про зраду Мазепи, про участь запорозців у цій справі (Мишецький, стор. 18-26, Міллер, стор. 393-402). Міллер тут мало не слово

¹⁸) Те-ж, стор. 27-32.

¹⁹) А. А. Скальковскій. Історія Новой Сѣчи, г. II, изд. III, стор. 44-45, 57.

²⁰) «Ежемесячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія», 1760 р., травень, стор. 387-444.

²¹) А. М. Лазаревскій, Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края. Вып. I. Спб. 1858, стор. 4, № 6.

в слово повторює байку Мишецького про те, що Орлик був мусулманин. Так само переказує Міллер оповідання Мишецького про помсту Самарських козаків:

Мишецький.

...якъ запорожскіе козаки подъ командою султана, ходили въ Черкесы... Запорожскіе казаки ж, которые живутъ при р. Самарѣ, собравшись во мно-гой силѣ, и пошли военной ру-кой на Запорожскую Сѣчь, въ урочище Олешки, и оную всю разбили и разграбили, и людей множество перерубили и вѣшали, и потомъ оную всю выжгли; и за то они то чинили, что за-порожцы подданными у себя имѣли и многія имъ насильства и обиды чинили (сторінка 28).

Міллер.

Знатное число запорожскихъ казаковъ поселилось при устьѣ Самары... Всѣ сіи почитались отъ тѣхъ, кои жили въ Сѣчи, за подданныхъ. Претерпѣвая сверхъ того отъ нихъ великія обиды, помыслили о способѣ отмщенію и сыскали къ тому удобнѣй случай, когда лучшіе запорожцы находились съ Ханомъ въ Черкасскомъ походѣ... пришли въ Алешки, гдѣ толикую оказали суровость, что безчеловѣчнѣе поступать не могъ бы непріятель... людей въ ярости отчасти порубили, а отчасти повѣсили, Сѣчь разграбили и выжгли (39).

Тут ясно, що Міллер тільки згустив фарби Мишецького. Далі — оповідання про те, як козаки пограбували поляків:

Мишецький.

...Ханъ крымскій онымъ запорожцамъ запрецалъ и великія деньги съ нихъ за оныя обиды доправлялъ, и онымъ обидимымъ полякамъ отдавалъ; въ одну пору, чрезъ прошенія польскихъ жителей Ханъ крымскій съ оныхъ козаковъ изыскалъ 24.000 р. денегъ и обидимымъ полякамъ отдалъ (24).

Міллер.

Ханъ приказывалъ обыкновенно по принесеннымъ отъ поляковъ жалобамъ грабежъ или возвратитъ, или заплатитъ деньгами. И сіе однажды простиралося до 24.000 р., которые казаки должны были заплатитъ за одинъ токмо набѣгъ обиженнымъ полякамъ (399).

Так само переказано оповідання про те, як запорозці знайшли гармати в Дніпрі (Мишецький, стор. 26, Міллер, стор. 400). Характер переказу має оповідання про те, як козаки повернулися до Росії і як з них зробилися «вірні раби», про участь, яку вони брали в війні з Туреччиною (Миш., стор. 27, Міллер, стор. 403).

...як оный офіцеръ (що його послала імп. Ганна) къ нимъ прїѣхалъ, то отдалась ему честь такимъ образомъ: что вышелъ кошевой со всею старшиною и казаками въ нѣскольکو тысячахъ человекъ ему на встрѣтеніе, и стали отъ самой Сѣчи на обѣ стороны по дорогѣ версты на двѣ, гдѣ надлежить оному офіцеру сквозь ихъ ѣхать... они его съ великимъ учтивствомъ и поздравленіями приняли и отдали ему честь пушечною и ружейною стрѣльбою (стор. 28).

Кошевой со старшинами и нѣскольکو тысячь простыхъ казаковъ вышли ему на встрѣчу и стали отъ Сѣчи по обѣмъ сторонамъ дороги версть на двѣ рядомъ, такъ, что офіцеръ промежь ихъ ѣхалъ. Они поздравляли его пушечною пальбой. Вездѣ раздавался голосъ литавровъ и трубъ, барабановъ и флейтъ, а наипаче всенародно го восклицанія, которымъ больше, нежели всѣмъ прочимъ обща я радость изъясняется (стор. 404).

Цей зразокъ показує, яким чиномъ використовав Міллер звістки Мишецького: по суті тамъ нема нічого нового, але «настрій» підвищений, бо якъ бачимо, ці «восклицанія», що найбільше відбивають радість народню — додав разомъ з флейтами, сам Міллер, од свого щирого серця.

Ми не даватимемъ далі такихъ докладнихъ прикладівъ — намъ здається, що їхъ наведено досить.

Потімъ іде в Міллера перелік куренівъ, вінъ його цілкомъ узяв у Мишецького (Миш., стор. 34-35, Міллер, стор. 411-413); так само оповідання про куріннихъ отаманівъ, їхъ обрання, іншихъ начальниківъ куріннихъ (Миш., стор. 43-44, Міллер, стор. 412-415); тутъ є деякі додатки. Що ж до розділу про «рядовихъ» козаківъ, то цю частину списано в Мишецького (Миш., стор. 16-18, Міллер, стор. 415); так само і оповідання про духівництво на Січі (Миш., стор. 44-46, Міллер, стор. 417-419); про ремісниківъ (Миш., стор. 47, Міллер, стор. 419-420), хоч у Міллера це дано трошки докладніше.

Найважливіша частина оповідання — ради і обрання старшини — являє собою у Міллера шкільний переказъ відповідного місця Мишецького (Миш. ст. 36-43, Міллер ст. 420-428). В частині, присвяченій судові, Міллер зробивъ невеличкі додатки: такъ вінъ порівнює право запорозьке зъ «малоросійськимъ», але взагалі наслідуює Мишецькому. У відділі про кари вінъ цілкомъ списав у Мишецького (Миш., ст. 56-59, Міллер, ст. 429-432).

Теперъ можна підбити деякі підсумки: порівнюючи два оповідання про запорозькихъ козаківъ — Мишецького та Міллера, бачимо, що останній не тільки використав першого, якъ історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького пере-

писав, позбавив його прийнятої в автора систематичности. Але в «Історіи» Мишецького залишилося невикористано чимало сторінок, увесь перший розділ про походження козаків, що звичайно, не завдовольнило історика, третій — про війни з турками, та весь розділ останній — географічний опис території, річок і т. д., та деякі окремі дрібниці.

З другого боку цікаво, що вніс Міллер нового? Дуже мало. Треба пам'ятати, що протягом всієї книжки зустрічаємо невеличкі додатки: наприклад — перелік порогів (387-389), про те, як ставилися Петро I та Катерина II до запорозців і гадка, що пізніш і справді можна було ставитися до них не так суворо, бо навряд-чи залишивсь хто з тих, що брали участь у Мазепиній зраді (410); Міллер надає значіння участі Гетьмана Апостола в тому, що запорозцям дозволено повернутися (402); він описує пересправи з Польщею докладніше, ніж Мишецький (402); Міллер висловив гадку, що запорозці не вдоволені з сучасного миру і навпаки, бажають знов взяти участь у війні (410); потім іде невеликий опис того, як зовні виглядала Січ (411); Міллер додає до списку куренів поясіння про походження самої назви — від «диму» (412). До розділу про те, що до Січі не допускають жінок, Міллер додає, що коли одного разу комендант Січі привіз свою жінку, то вона мусіла була «терпѣть отъ казаконъ досадительныя рѣчи» (416); в розділі про духівництво Міллер додав коротеньке поясіння, як боролися козаки з унією та католицизмом (417).

За найважливіший ми вважаємо додаток до розділу про побут козаків: Міллер пише, що можна порівняти курені з окремими кантонами, з яких складається республіка. Вони сваряться, але, коли починається війна, всі сварки вщухають. В них панує право дужчого, і тільки воно й може держати їх просте та грубе товариство (432).

Цікавий додаток про торговлю: «нынѣ, — пише Міллер — устремились они больше въ торги, а наипаче получасемою изъ Крыма солью и рыбою». Далі він пише, що поляки обвинувачують запорозців, ніби вони всі гайдамаки; але це без підстави; коли деякі окремі козаки починають грабувати, їх ловлять, вішають, і те, що вони пограбували, повертається власникам (439-440).

Ще цікавий додаток: як відомо, Мишецький писав свою історію тоді, коли ще не було Нової Сербії. Міллер писав свої «Извѣстія» 1760 р., і він визнав за потрібне пояснити, що запорозці перед оселенням сербів «распространялись» до впливу Синюхи в Бог; всю цю землю, аж до містечка Торговиці, за-

хопили серби, але «запорожці мало оную употребляли. Сіе было бы не простительно, ежели бы столь изрядная земля долее стояла ненаселенною» — таким чином він цілком виправдує земельну політику вищої влади. Далі він перелічує сербські осади. Описавши характер торгівлі запорозців (вони завсіди купують та продають все, коли п'яні), Міллер висловлює таке міркування: хоч запорозці і вважаються за належних владі Гетьмана, справді «за дальнимъ разстояніемъ и для необузданного житія сего народа, невозможно ихъ содержать въ совершенномъ послушаніи» (442-444).

Такий зміст «Извѣстій» Міллера. З того, що ми дали, видно, що автор не мав іншого джерела, ніж «Історія» Мишецького; можливо, що хтось розповідав Міллерові про вигляд Січи, про неприємності, що зазнала командантова жінка, то-що. Джерел належних, вартих уваги, у його не було. До того, що написав Мишецький — він додав тільки вчені міркування історика.

Тут повстає ще одно питання: чому Міллер не назвав Мишецького? Чому він тільки натякнув на якогось офіцера в своїй примітці? Можливо, що він не знав прізвища автора «Історії», про його вперше довідався з Рігельманової примітки. Але все-ж-таки Міллер міг, не називаючи автора, пояснити, що він видає чужий твір²²⁾, а не запевняти, що він користувався між іншим і цим джерелом.

Про те, яку вагу надавали сучасники «Извѣстіямъ» Міллеровим, свідчить такий приклад: 1788 року, Л. Максимович видав у Москві «Словарь Географической Россійскаго Государства»; друге видання вийшло 1804 року²³⁾. Тут Запорожжю присвячено велику статтю²⁴⁾. Коли ми її порівняємо з Міллеровою статтею, то побачимо, що з початку до 576 стор. — це передрук Міллерової статті. В ній є тільки невеличкі відміни: додано про вбрання запорозців та їхню вдачу (стор. 564), та є ще цікава відміна, що ми її наведемо текстуально:

²²⁾ Треба пам'ятати, що в портфелях Міллерових переховувалися 2 списки «Історії о казакахъ запорожскихъ» Мишецького, і покликуватися, стже, на те, що «сіе отъ нѣкоторого пріятелиа мнѣ сообщено было» — Міллер не мав підстав; краще було-б, коли-б він надрукував твір Мишецького з своїми додатками, або примітками.

²³⁾ Перше видання мало назву: «Новый и полный Географической Словарь Россійск. Государства, 1788-1789». Друге видання: «Словарь Географической Россійскаго Государства, описывающей азбучнымъ порядкомъ... Москва... собранный А. Щ.(екатовымъ). Москва 1804».

²⁴⁾ Там-же, т. II, вид. I, стор. 535-579.

До поселенія сербовъ при рѣ-
кахъ Ингуль и Ингульцъ, ко-
торое учинилося въ 1755 году,
распространялися они обыкно-
венно до впаденія въ Бугъ рѣ-
ки Синюхи, яко до своей старой
границы (442).

... До поселенія сербовъ при
рѣкахъ Ингуль и Ингульцъ, ко-
торое учинилося въ 1755 году,
распространялися было они
дерзостнымъ образомъ до
впадающей въ Бугъ рѣки Си-
нюхи, яко бы до своей старой
границы (567).

Ясно, навіщо додано скількись слів у Словнику. Після того
замість опису Нової Сербії вміщено докладний опис рибного
промислу запорозців (567-571). Кінець статті додано механіч-
но — тут надруковано маніфест 1775 року про зруйнування Січі.

Пізніш, року 1822, Д. Н. Бантиш-Каменський мало не весь
відділ, присвячений Запорожжю списав з Міллера,²⁵⁾ цікаво те,
що він, маючи під руками «Історію» Мишецького, не помітив
обопільного стосунку між цими оповіданнями²⁶⁾.

Поруч із «Історією» Мишецького звичайно вважають за не-
залежне від нього першоджерело запорозької історії «Лѣто-
писное повѣствованіе» А. І. Ригельмана²⁷⁾. Автор її, інженер
значну частину свого життя провів взагалі на Україні, і зокре-
ма серед запорозців (1740-42), де брав участь у розмежуванні
земель з Туреччиною; потім (1770-71) він будує фортецю Пет-
ровську на Дніпрянській лінії. Одружившись з донькою Лизо-
губа, він, після служби, оселився на Чернігівщині, в маєтку
Андріївці²⁸⁾. Таким чином автор «Повѣствованія» не був зов-
сім чужий Україні і здавалося-б, міг внести чимало нового
матеріалу в своє оповідання.

Взагалі «Повѣствованіе» Ригельмана звернуло на себе пиль-
ну увагу з боку дослідників, а акад. В. С. Іконников ставив йо-
го на межі літописного оповідання та критичної історії²⁹⁾.

Ригельман у передмові перелічує джерела, якими він кори-

²⁵⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Історія України. Останнє київське
видання Ф. А. Іогансона, стор. 244-248.

²⁶⁾ Теж Примѣчанія ко второй части Історіи Малой Россіи, стор.
540, № 29.

²⁷⁾ «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и ко-
закахъ вообще... собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-ге-
нераль-маіора и кавалера Александра Ригельмана, 1785-1786 г. Чтенія
въ Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс., при Моск. Универс., за 1847 г.
книги — 5 — 9; всего 668 + XIV стр., част. I-IV.

²⁸⁾ О. Бодянский, Историческое свѣдѣніе объ А. И. Ригельманѣ.
Чтенія въ Общ. Ист. и Древн., за 1848 г., кн., стор. II-IV.

²⁹⁾ В. С. Іконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. II,
стор. 1953.

стувавсь: літописи (Граб'янки, Самовидця)³⁰⁾, почасти посилається в самому тексті на польських хронографів Кромера та ін.³¹⁾, на Соліньяка³²⁾, Вольтера³³⁾, В. Н. Татіщева³⁴⁾, Єміна³⁵⁾, Шевалієра³⁶⁾ та «інших істориків»³⁷⁾; він зазначає і кн. Мишецького, в примітці до розділу про перебування запорозців під татарською владою, і каже щиро, що цей розділ він списав у Мишецького³⁸⁾. На жаль, він не зазначив того-ж про інші частини своєї праці, які історики досі вважали за самостійний твір, за незалежні вражіння людини, що на власні очі бачила те, про що писала або прийняла з безпосереднього первісного джерела. Як ми вже казали — примітку О. М. Бодяньського — його дилему про відносини між Рігельманом та автором «Історії о казаках» — всі забули, не настоював на ній і сам Бодяньський.

Навсправжки «Повѣствованіє» Рігельмана, в частині присвяченій Запорожжю не можна вважати за першоджерело: він списав у Мишецького все, що малює побут Запорожжя, його політичний устрій, соціальний лад. Цей плагіят починається з перших сторінок «Повѣствованія», а саме:

Мишецький.

Зачатіє ихъ войска и собранію учинилося въ 948 г., нижеописаннымъ случаемъ. Вышелъ изъ Польши одинъ человекъ, именовъ Семень, на устьє Буга, на лиманъ, для битья дикихъ козь... и какъ проведали тамошнее довольствіе ближніе его сосѣди, то предались къ нему человекъ болѣе ста, ... а оного Семена стали у себя имѣть атаманомъ... и прозвали ихъ Козарами (1-2).

Рігельман.

Запорожцы... собственно о себе объявили, якобы войско ихъ начало свое возымѣло отъ 948 г., черезъ вышедшаго тогда изъ Польши, нѣкогого человека, именовъ Семена, роду Козарскаго, который якобы для рыбного промыслу и ловли звѣриной на устьє Богъ-рѣки въ е лиманъ мѣсто избралъ, и куда по извѣщенію его... присовокупились къ нему земляки его и составили сперва черезъ то шайку человекъ изо 100 или болѣе (ч. I, стор. 2).

Як бачимо, весь зміст Рігельман списав у Мишецького, але дещо змінив у ньому: вперше він видає цю байку за народне

³⁰⁾ Там-же, стор. 1953.

³¹⁾ А. И. Ригельманъ, Лѣтоп. повѣств. I. стор. 9.

³²⁾ Те-ж, ч. I, стор. 9.

³³⁾ Те-ж, ч. III, стор. 99-101.

³⁴⁾ Те-ж, ч. I, стор. 8-10.

³⁵⁾ Те-ж, ч. I, стор. 9.

³⁶⁾ Те-ж, ч. I, стор. 49-100.

³⁷⁾ Те-ж, ч. I, стор. 2, 49 та 117.

³⁸⁾ Те-ж, ч. III, стор. 138.

оповідання; вдруге він запевняє, що цей Семен з Польщі був «роду козарського», — Мишецький, навпаки, намагавсь з'ясувати назву «козари» — від «кози»³⁹).

Далі Рігельман бере у того-ж-таки Мишецького перелік Січей, попередивши, що він його узяв «від інших істориків» (ст. 2); потім він оповідає про козарів, перших князів і т. д. З 47 стор. він знов повертається до Запорожжя і оповідає про боротьбу запорозців з турками.

Мишецький.

Черезъ Днѣпръ бывали цѣпи желѣзныя перетянуты... Запорожцы вырубятъ дерево толстое со всею прутьемъ, и везуть передъ собою, и какъ будутъ приѣзжать къ тѣмъ городкамъ, то въѣдутъ въ р. Космаху ночью... и пустятъ дерево къ тѣмъ цѣпямъ, какъ то дерево въ цѣпи ударить, и цѣпи забренчатъ, то изъ пушекъ пойдетъ пальба, и какъ изъ пушекъ выпалятъ, которыя на цѣпи наведены, то оныя вдругъ и пройдутъ мимо тѣхъ городковъ, а турки, хотя по проѣзжающимъ изъ ружей палили, однакъ ихъ не могли удерживать. А въ инья времена такъ бывало, что казаки сквозь пройдутъ, а турки о томъ и знать не будутъ (13).

Так само іде і далі: стор. 14 Мишецького цілком переписана в Рігельмана на стор. 48.

Далі — цікаво, як змінює Рігельман текст Мишецького:

Мишецький.

Оный Орликъ принялъ махметскій законъ и женился на турчанкѣ, отъ которого (?) уже и дѣтей много имѣеть (20).

Рігельман.

... черезъ рѣки перетянуть желѣзныя цѣпи... Срубали толстыя деревья, подводя рѣкою ихъ ближе къ заставамъ и пускали со всіми сучьями по водѣ въ темныя ночи... деревья жъ наплывали на те перетянутыя цѣпи и тѣмъ удареніемъ по ночному времени тревожили турокъ, кои думали завѣрно, что казаки въ лодкахъ къ нимъ приплывали, стрѣляли по онымъ ворогамъ изъ пушекъ и ружьевъ, и тѣмъ чаяли удержатъ нашествениковъ. Точію казаки сколь скоро пальба окончилась, въ то время тутъ проѣзжали... Иногда ще казаки тайно проѣзжали, что турки о нихъ и свѣдать не только видѣть не могли (ч. I, стор. 47-48).

Рігельман.

... дабы не отданъ былъ по усиленному отъ Россіи требованію, принялъ наконецъ законъ Магометанскій, и для лучшего туркамъ увѣренія женился на турчанкѣ. Тогда запорожцы, яко бусурманина, хетмана имѣть его у себя не захотѣли... (ч. III, стор. 97).

³⁹) Цікаве те, що Рігельман узяв редакцію списків Сахаровського та Воронцовського, бо в списках Міллерових замість «изъ Польши» читаємо: «изъ Россій». «Исторія о казакахъ запорожскихъ», Чтенія Общ. Ист. и Древн., 1847 г., смѣсь кн. 6, Смѣсь, стор. 3. Там-же «Разнорѣчія», стор. 37, № 7.

Далі — розділ «о бытности отъ времени измѣны запорожцевъ въ Крымскомъ владѣніи» має примітку Рігельмана, що він списав це оповідання у Мишецького (част. III, стор. 138, розділ XXXI).

Головне значіння для історії Запорожжя має, звичайно, розділ XXXVII, VI книги, IV частини оповідання Рігельмана, під назвою «Описаніе о бывшихъ запорожскихъ казакахъ, жительствѣ, поведеніи и обычаяхъ ихъ».

Тут, після невеличкої передмови (стор. 67-71), починається отверте, виразне списування з Мишецького. Маніра списування Рігельмана різко відрізняється від Міллерової. Міллер міняє порядок статтів, треба в його «Извѣстіяхъ» вишукувати де він списав у Мишецького те, або инше місце. Рігельман бере все, ряд-у-ряд, сторінку за сторінкою, тільки додаючи якісь дрібниці.

Мишецький.

... старые и добрые казаки имѣютъ довольное богатство въ платьѣ и въ деньгахъ, а пожелаютъ ѣхать въ Малороссію или въ Польшу для торговъ, или другихъ какихъ нуждъ, оные берутъ себѣ пашпорты отъ Кошевого, за ихъ войсковою печатью, и изъ оныхъ много слычается, что взявъ изъ Сѣчи свое богатство и женятся въ Малоросіи или въ Польшѣ и тамъ остаются (18).

... Кошевой съ палицею, въ которой Кошевого вся честь состоитъ, а судья съ войсковою печатю, писарь съ чернильницей, асаулъ съ маленькою палочкою придуть, которымъ тогда отдається честь политавреннѣмъ боемъ, которые пришедъ стануть посреди народа безъ шапокъ, и поклонятся на всѣ четыре стороны потомъ скажетъ Кошевой: всему войску: что нынѣ, молодцы, у насъ новѣй годъ, надлежитъ намъ, по древнему нашему обыкновенію, раздѣль въ войскъ рѣчамъ и урочищамъ учинить (37).

Рігельман.

... нѣкоторые нажившись въ Сѣчи, со всѣмъ своимъ имѣніемъ подъ видомъ торговъ или и иныхъ какихъ нуждъ взявъ пашпорты отъ кошевого за печатю войсковою, отѣзжали въ Польшу или Малороссію и тамъ безвозвратно жить оставались и оженивались (ч. IV, стор. 73).

... кошевой съ палицею, или съ насѣкою, въ которой вся честь Кошевого состояла, а судья съ войсковою печатю, писарь съ каламеремъ, то есть съ чернильницей, асаулъ съ маленькою палочкою, къ тому жъ мѣсту придуть, гдѣ отдавалась имъ честь литавреннѣмъ боемъ. Они же ставъ посреди круга того или народа, близъ знамя и литавръ, снявъ шапки, кланялись козакамъ, на всѣ то есть на четыре стороны. Потомъ скажетъ кошевой ко всему тутъ собранію, гдѣ и атаманы куренные бывали, сими рѣчами: «Паны молодцы и товариство. У насъ нынѣче Новый Годъ; треба намъ по древнему нашему звичаю

роздѣль въ войскѣ рѣкамъ и урочищамъ учинить», (ч. IV, стор. 74).

Мишецький.

... пойдуть человекъ десять да и болѣе самыхъ грубыхъ пьяницъ въ тотъ курень, гдѣ онъ живетъ и будутъ просить ево, дабы онъ принялъ на себя такую честь. Ежели онъ добровольно не пойдетъ, то его по два человекъ ведутъ подъ руки, а двое или трое съ зади пехають, и въ шею толкають, и ругательно бранятъ: иди, скурвій сынъ, намъ бо тебя треба, ты нашъ батько, будь намъ паномъ (38-39).

А кто изъ ихъ войска козаки... вино... будетъ продавать, то принужденъ дать кошевому ведро, а по ихъ званію кварту, судъ другую, писарю третью, асаулу четвертую, довьбшу и пушкарю пятую, на церковный обиходъ шестую, атаманамъ куреннымъ всею седьмую, а оное у нихъ берется все изъ десяти куфъ, и прозывается оное поставное вино (49).

Рігельман.

... самые пьяные и сумазбродные человекъ съ десять или болѣе, и пришедъ къ тому въ курень, просили, чтобы онъ принялъ тотъ чинъ и званіе на себя, въ которое его выбираютъ, если же онъ не желаетъ и добровольно на сборное мѣсто не пойдетъ, то взявъ по два человекъ, его за руки, а прочіе сзади в спину и въ шею толкавши, изъ куреня его выталкивають и съ тою процессією чрезъ всю площадь до сборища ихъ доваживали, ругая и говоря ему въ слѣдъ: иди, скурвій сынъ намъ тебе треба, ты нашъ батько, будь намъ паномъ (ч. IV, стор. 75).

... а когда оное скупятъ козаки, и пожелають въ Сѣчи продавать, тогда принужденъ были съ каждыхъ десяти куфъ вина дать Кошевому ведро, судъ другое, писарю третью, есаулу четвертое, довьбшу и пушкарю пятое, на церковный доходъ шестое, а на атамановъ куренныхъ седьмое, что указывалось у нихъ сборъ, вино поставное (ч. IV, стор. 79).

Мені здається, що наведених прикладів цілком досить, щоб з'ясувати взаємовідносини між Рігельманом та Мишецьким; немає сумніву в тому, що він не тільки використав Мишецького, а навіть цілком списав у нього більшу частину свого оповідання, присвяченого Запорозжю⁴⁰). Але він не все списав у Мишецького: всього він присвятив Запорозжю в I частині: стор. 2-3, 7-8, 17-18, 47-48 (взагалі 6 стор.); част. III, стор. 78, 96, 97, 138-143 (9 ст.); част IV, стор. 29-35, 67-84 (25 стор.), а взагалі — 40 стор. З них 6 списав Рігельман отверто, та не визнаючи джерела в I частині 2-3, 47-48; в частині III — 97;

⁴⁰) Треба застеретти: ми не рахуємо сторінок, присвячених загальній історії України, переважно воєнній, де брали участь запорозці.

в частині IV — 72-84, себто тільки 22 стор. Рігельман не списав у Мишецького. З цієї кількості 4 сторінки взяв Маніфест 1775 про зруйнування Січи, і залишилося 18 стор., які ми можемо поки-що вважати за власний твір Рігельмана. Побачимо зміст цих частин оповідання. Сторінки 7-8 I частини — присвячені «началу бытія при порогахъ»; 17-18 — побут козаків, їжа, одяг, зброя. Стор. 78, част. III — перше зруйнування Січи; 96 — про перебування запорозців під татарською владою (цікаве те, що трішки далі Рігельман повторює про перебування козаків під татарами — в розділі, що він списав у Мишецького — стор. 138-143). У частині IV, стор. 29-35, названі «Описанія о всѣхъ прoderзостяхъ сѣчевскихъ казаковъ» — мають за джерело почасти офіційні відомості про «запорозьку небезпеку», почасти — той самий Маніфест, що його надрукував Рігельман. Сторінки 67-72 присвячені побутові запорозців. Ми не шукатимемо джерел для цих частин Рігельманового оповідання, ми поставимо собі завдання з'ясувати зв'язок між Рігельманом та Мишецьким. Але все-ж-таки тут можна додати, що Рігельман між іншим, використав і Міллерові «Извѣстія». Наприклад: сторінки Рігельмана 67-69 списані з Міллерових 411-413).

Міллер.

Каждый курень имѣетъ своего атамана или предводителя, который называется куреннымъ, атаманомъ, и всѣ купно состоятъ въ вѣдомствѣ Кошевого атамана, который имѣетъ названіе отъ татарского слова Кошъ, а по російски станъ... (413).

Рігельман.

Каждый курень имѣлъ своего старшину, который назывался куреннымъ атаманомъ, а всѣ купно состояли подъ правленіемъ Кошевого Атамана, какъ выше сказано, кой получилъ себе названіе по мѣсту отъ татарского слова Кошъ, а по нашему станъ... (ч. IV, 69).

Далі — про військовий побут, про межі, про те, як запорозці «имя свое оскаредили» супроти Росії, про ради, про напади на торговельні валки, про те, що вони «зрадили» Росію — та резюме: «всякой благородный человекъ разсудить можетъ, что сборище оное достойно было давно какъ домашнее государство зло искоренено быть». Вся ця частина тенденційного характеру, зібрана з різних місць — почасти з маніфесту 1775, почасти — з Міллера, то-що. Цікаве те, що й тут деякі пункти — напр. про ради, про старшину, і т. інш. повторюються нижче, там, де Рігельман цілком списав у Мишецького. Ці приклади малюють методу Рігельмана: він механічно зшивав окремі матеріали, якими користувався.

Тепер можна відповісти на запитання: чи мають самостійне значіння ті місця «Повѣствованія», які Рігельман не списав у Мишецького? Нам здається, що відповідь може бути тільки негативна: за дуже невеликими виїнятками, дрібницями Рігельман не додав нічого цінного до оповідання Мишецького, і те, що додав — взяв такі знов почасти, у Міллера. Таким чином праця Рігельмана не можна вважати за першоджерело історії Запорозжя — він не вніс нічого з того, що міг-би йому дати власний досвід, власні спостереження над побутом, звичаями, правами запорозьких козаків.

Отже на підставі порівняння цих джерел запорозької історії XVIII в. можна зробити такі підсумки. Замість трьох джерел ми маємо по суті тільки одне: це «Історія у казакахъ запорожскихъ» кн. С. І. Мишецького. Він фактично був на Січі, спостерігав події в ній, її побут, і свої власні спостереження він записав, додавши до них «мудрування» псевдо-історика. Його оповідання, що збереглося до наших часів у п'ятьох списках, було досить популярне, хоч і не було надруковане; не дарма-ж він написав до нього «заключеніє», звертаючися «до читача»⁴¹).

Дальша історія оповідання Мишецького була така: три списки її переховувалися в портфелях Міллера, і він видав «Історію» Мишецького від назвою «Извѣстія», з невеликими змінами, року 1760. Таким чином з'явилася друга редакція «Історії о казакахъ».

Генерал-інженір А. І. Рігельман, людина освічена, збирав матеріали до історії України — і натрапив, звичайно, і на «Історію» Мишецького, і на «Извѣстія» Міллера. Можливо — що кн. Мишецького він знав персонально. Але чому він зазначив в одному місці, що тут він «списав» у Мишецького — та не зазначив цього про інші місця — не відомо. І ось — в

⁴¹) Нашу гадку про чималу популярність «Історії» Мишецького підтримують такі приклади: Д. М. Бантиш-Каменський мав примірник «Історії», який йому подарував Сосницький підкоморій М. Ф. Ставицький (Історія України. Останнє київське видання Йогансона, стор. IV); І. Н. Болтін теж мав список «Історії», він сам пише так: «есть у меня письменная тетрадка о началѣ Запорозжскихъ Козаковъ», і далі подає докладну цитату про походження козаків від козарів, яку цілком узято з «Історії» Мишецького (див.: Примѣчанія на історію дрептія и нынѣшнія Россіи Г. Леклерка, сочиненія ген.-м. Иваномъ Болтинъмъ, т. I, М. 1788, стор. 363-64, та «Історія о казакахъ»... Одесса, 1852, стор. 1-3. Таким чином — нам відомо існування 7 примірників «Історії» о казакахъ запорожекихъ». А скільки їх загинуло без сліду?

«Повѣствованіи» Рігельмана ми маємо третю редакцію «Исторіи» Мишецького, сполучену почасти з другою редакцією тієї самої історії, з «Извѣстіями» Міллеровими.

А врешті треба визнати — що тут ми маємо тільки одне першоджерело — це «Исторія о казакахъ запорожскихъ» невідомого, маленького офіцера-інженіра, кн. С. І. Мишецького, без спостережень якого ні Міллер, ані Рігельман не знали-б нічого про побут Запорозжя XVIII в.

ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ЗАПОРІЖЖЯ XVIII СТОРІЧЧЯ

(Леклерк та Болтін).

Друга половина XVIII ст. — доба найбільшого зростання Російської дворянської імперії. З перших років царювання Катерини II Україна втрачає ознаки автономії та входить до складу Російської імперії як одна з її губерній. Скасування гетьманства, утворення Новоросійської губернії, ліквідація козацького ладу на Слобожанщині — всі ці події підготовляли шлях до заведення загально-російського адміністративного устрою.

Лише Запоріжжя деякий час зберігало рештки автономности. З часу повернення запорожців «спід татарської протекції» року 1734 і заснування ними останньої Нової Січі на р. Підпільній вони вважали, що російський царський уряд поновив усі їх права на «вольності», якими вони користувалися до відходу під татарську владу: всю територію, якою володіли раніш, право самоурядування, право вільної торгівлі.

Царський уряд не так розумів правове становище Запоріжжя. Жодним документом не підтверджено запорожцям їх прав¹⁾. Згодом, коли постало питання про ці права на землі, царський уряд почав вимагати від запорожців справжніх документів, які стверджували ці права, королівських грамот, гетьманських універсалів, але у запорожців нічого не було, крім зіпсованих копій.

Фактично з перших років повернення запорожців на їх старі оселі, почалося поступове обмеження їх прав з боку російського уряду. Почалося поступове захоплення запорізьких земель, просування на їх вольності слобід, форпостів, ретрашементів. В 1751 році широкі смуги землі були відрізані під Нову Сербію та Слов'яносербію, а далі — під Слобідський полк. В 1764 р. з утворенням Новоросійської губернії значна частина Запорізької землі була прирізана до неї. В 1770 році почали

¹⁾ Лише в листах до запорожців кіївського генерал-губернатора Вейсбаха, який власне умовлявся з запорожцями з приводу повернення їх, говорилося про їх безсумнівні права на землі та всі «вольності». А. А. Скальковский, *История Новой Сечи*, изд. III, часть II, Одесса, 1885, ст. 47-69.

будувати Дніпровську лінію фортець у східній частині запорізьких земель і знову таки значна частина земель, садків, гаїв була відрізана. Нарешті заснована року 1775 Азовська губернія охопила Запоріжжя з південно-східньої сторони.

У той же час російський уряд, вміло використовуючи класові протиріччя між сірою та запорозькою старшиною, здобув велику перемогу в галузі обмеження прав самоурядування: з середини 50-их років фактично запорожці відмовилися від щорічного переобрання старшини. Право вільної торгівлі поступово обмежується низкою митних законів.

Запоріжжя билося в передсмертній агонії й боролося за свої права, переходячи від одного методу боротьби до протилежного; віряджало депутації до столиці, щоб довести свої права. засипало подарунками царських вельмож, і в той же час збройною рукою виганяло загарбників своїх земель, палило слободи, переманувало до своїх слобід поселенців. Щороку боротьба ставала більш напруженою, і все більше скарг летіло до столиці з обох сторін. Вперта, але нерівна боротьба закінчилася в 1775 році: після Кучук-Кайнарджійської угоди царська Росія здобула Чорноморське побережжя, а Запорізька Січ була знищена.

Ця боротьба не пройшла безслідно в російській літературі, вона викликала інтерес до Запоріжжя, викликала ряд історичних та економічних записок, які відбивали настрої панівної верхівки російського суспільства-дворянства.

Втягнення російських та українських поміщиків в коло європейської торгівлі, яке сталося в середині XVIII ст., штовхало їх на шлях інтенсифікації господарства. Розкішний побут дворянства вимагав збільшення прибутків від маєтків. Питання про підвищення рентабельності сільського господарства захоплювали поміщиків і економістів-теоретиків другої половини XVIII ст. Вони відбивалися в органі дворянства, «Трудах Вольного Экономического Общества», яке об'єднало в своїх лавах великих магнатів, як граф Розумовський, князь Орлов, граф Чернишов, та середніх поміщиків, як Ричков, Болотов та інші. Для піднесення прибутковості маєтків були два шляхи: збільшити збут продуктів господарства та розшукати додаткові джерела прибутків, крім сільського господарства, себто збільшити інтенсивність праці кріпаків. Щоб збільшити збут продуктів, треба було поставити на ринок те, на що був великий попит — пшеницю, але її не можна було сіяти в північних частинах Росії, і, навпаки, рясно родили південні українські степи. У цьому причина тяги російських поміщиків на південь, на Україну, проте, там, на півдні, на перешкоді стояло Запоріжжя, через

межі якого не могла перелитися хвиля поміщицької колонізації, те Запоріжжя, на вільних степах якого сріблився «ковиль», і про казкову родючість степів ширилися легенди. За останні роки існування Запоріжжя там народився новий тип заможного поміщика, володільця величезних табунів, отар, поміщика, який зрозумів вагу сільського господарства і зробився конкурентом українського та російського поміщика.

Намагання піднести інтенсивність кріпацької праці сприяло тому, що поміщики починають влаштовувати мануфактури та заводи у своїх маєтках; в більшості панських господарств XVIII ст. селяни повинні були постачати прядиво, полотно тощо.³⁾ Так збільшувалися прибутки поміщика, і не дивно, що разом з тим зростала й ціна «душ»: у 60-их роках XVIII ст. середня ціна кріпака була 60 карб., в 90-их роках вона досягає вже 200 карб.³⁾

З зростанням кріпацького гніту росла опозиція йому, головню пасивна: «душі» не могли витримати кріпацького давила й тікали, не зважаючи на всі перешкоди, які ставив їм уряд, не зважаючи на застави, які перегороджували шляхи. Тікали на Дін, на Волгу і головне — на Запоріжжя, і зникали там в широким степах, у нікому невідомих зимовниках, де їх охоче приймали. Таким чином, і тут Запоріжжя стояло як грізна примара й заваджало поміщикам ширше використовувати кріпацьку працю.

Усі ці обставини сприяли тому, що інтерес феодално-поміщицької Росії до Запоріжжя зростав і досяг апогею в останні роки перед ліквідацією Запорізької Січі. Ця зацікавленість офіційного російського суспільства, по суті дворянського, відбилася на ряді літературних творів, присвячених Запоріжжю, які освітлювали його соціально-економічний та політичний устрій, а разом з тим відбивали ті тенденції, що панували на той час в російському суспільстві. Характерно, що перша записка, присвячена Запоріжжю у XVIII ст., написана у 1740-их роках князем Мишецьким, ходила у багатьох рукописних примірниках; це свідчить про великий інтерес до неї.⁴⁾ Крім записки князя Мишецького, яка лежить в основі всіх праць XVIII ст. про Запоріжжя, треба назвати велику працю А. І. Рігельмана, інженер-генерала, одруженого з донькою Лизогуба, що став помі-

³⁾ Труды Вольн. Эконом. Общества. ч. XXIII. с. 274-75. ч. VIII, с. 155, 215.

³⁾ В. И. Семевский. Крестьяне на Руси. Т. I, изд. 2-ое. Введение с. XXVII.

⁴⁾ История о козаках запорожских. Одесса, 1852; Чтения Московск. Об-ва истории и древностей. 1847, кн. 6. Смесь.

щиком Чернігівщини,⁵⁾ Станіслава Зарульського,⁶⁾ ряд записок академіка Г. Ф. Міллера,⁷⁾ низку анонімних записок, серед яких найцікавіша записка, надрукована О. М. Лазаревським.⁸⁾ Усі ці твори, різноманітні своїми літературними достоїнствами, змістом, характером, мають одну спільну рису: негативне, вороже ставлення до Запоріжжя з його політичним і соціальним ладом. Запоріжжя виступає в них як шкідливе для сусідів «Товариство безжених людей», як кубло розбійників. Воно стає перед очима поміщицько-кріпацької Росії як жажлива примара, як країна, де «голото» сама обирає та скидає своє начальство, старшину, де в безмежних степах, нікому непотрібних та неораних, зникають навіки непокірні «раби»; Запоріжжя малюють у цих творах як країну, яка перепиняє шлях до Чорного моря, як джерело, з якого дух свавілля, непокірності може розлитися й потопити сусідні губернії, подібно до того, як розлилася далеко по Росії хвиля повстання Пугачова⁹⁾. Яскраво та повно відбилися ці погляди на Запоріжжя у маніфесті 3 серпня 1775 року; він був виданий за два місяці після ліквідації Січі й з'ясував мотиви цієї події відповідно до тих поглядів, які висловлювали дворянські публіцисти; в ньому, під кутом зору пануючої тенденції, були зазначені «провини» запорожців, нібито царський уряд хотів виправдатись і в певному напрямку скерувати громадську думку¹⁰⁾.

Так освітлювали взаємини між Росією та Запоріжжям представники одного табору. Звичайно, цікаво було б знати, як освітлювала ці події інша сторона, представники іншого табору, невже ж вони мовчали? Так по суті й було. Запорожці були люди в масі «неписьменні»; крім величезної кількості скарг, прохань, зауважень, пояснень, чолобитень, які подавали вони у своїх справах урядові, вони не залишили письмових творів.

⁵⁾ Летописное повествование о Малой России. Чтения в Моск. Об-ве ист. и древн. 1847, кн. 5-6.

⁶⁾ Описание Малой России. Чтения в М. Об-ве, 1848, кн. 8.

⁷⁾ Разсуждения о запорожцах. Краткая выписка о малороссийском народе. Чтения в М. Об-ве, 1848, кн. 5. Разные материалы до истории запорожцев касающиеся. Там же, 1847, кн. 5.

⁸⁾ Краткое историческое повествование о Малой России. Чтения в М. Об-ве, 1846, кн. 6.

⁹⁾ Запорожье в конце XVIII ст. «Киевская Старина» 1889, т. XXVII, раніш було надруковане в «Архиве исторических и практических сведений», изд. Н. Калачовым, СПб., 1861, кн. II. та Н. Кашпировым в «Памятниках русской истории», СПб., 1872.

¹⁰⁾ П. С. З. Росс. империи, 1775, номер 14354, 3 серпня.

Рубінштейн. Хронологический Указатель указов, правит. распоряжений по губерниям Западной России, Белороссии и Малороссии, Вильно, 1894.

Всю свою енергію, все красномовство запорозці спрямовували на доведення своїх прав, і доводили, доводили без кінця та краю, що живуть вони на власних землях, що землі ці повернула їм імператриця Анна і закріпила імператриця Єлисавета; що обирають свою старшину вони на підставі своїх давніх прав; що торгують вони так само на підставі тих давніх прав. Проте прохання та пояснення запорожців покоїлися мирно в архівах і лише у XIX ст. їх почали розшукувати та видавати. Правда, гірко висловлювали запорожці образу та тугу з приводу втрати земель у піснях та думах, але ця народня творчість звернула на себе увагу дослідників лише у XIX ст.

Серед документів Запорізького Коша збереглося листування між Г. О. Потьомкіним і кошовим отаманом П. І. Калнишевським року 1774¹¹). Коли Потьомкіна призначено на посаду головного командира Новоросійської губернії, йому передано низку скарг на напади запорожців. Потьомкін звернувся до запорожців з листом, в якому сповіщав їх про своє призначення й пропонував їм повернути усе, що вони захопили у мешканців Новоросійської губернії, й надалі жити з ними мирно. В цьому листі він писав так: «дошедшая... жалоба о причиняемых запорожцами Новороссийским жителям... обидах и огорчениях... ежели в самом деле было, покорно прошу Вас, сие через советных людей в непродолжительном времени исследовав, сделать обидимым справедливое удовлетворение и, возвратив увезенное, удерживая подчиненных вам от своевольства. Вы знаете, что я люблю серомах, будучи сам сечевиком¹²). И для того без крайности не захочу на них жаловаться, надеясь при том, что и сами они, внимая общий наш совет, не подадут к неудовольствиям на них причинны, чего тем надежнее ожидаю, чем более уверен в вашей ко мне дружбе, которая и с моей стороны во всякое время хранима будет непоколебимо, ибо я есмь ясно-вельможности вашей всепокорнейшим слугою. Григорий Потемкин». Здавалося б, що цим листом запорожців запрошено утворити нові взаємини на нових засадах доброзичливості та мирного сусідства. Але мир був неможливий. У відповіді на цей лист Калнишевський, старшина та товариство чітко зазначили, що вони не можуть заспокоїтися, поки не дістануть своїх земель, на яких розташовано Єлисаветградську провінцію. Запорожці просили Потьомкіна вплинути на Катерину II, щоб повернула ці землі військові. Ті, що живуть на цих землях, пи-

¹¹) Запорізький архів, зв. 24, № 198 (43), арк. 226; 327.

¹²) Останніми часами була мода вписуватися козаками в курені. А. А. Скальковський. Ист. Новой Сечи, ч. I, сс. 96-97.

сали вони, намагаються «войско запорожское за наше добро без вины виновными сделать... если нас, войско запорожское, сколько видите жалуете и жалеете, то... продолжите благоприянность...», чтобы все захваченное и отнятое зараз возвратили нам, войску, и Елисаветградская провинция сошла из наших войсковых земель, или совсем отдана во владение наше, не оставьте употребить ходатайство у ея импер. величества». Надсилаючи Потьомкіну атестати для різних осіб на звання козаків, запорожці прохали його роздати їх кому слід та допомогти військові повернути землі: «Ибо все народы за свое собственное добро стоят, следственно и нам наши земли обстоять надобно, а селящиеся желают как бы оными овладеть и ради того в своих представлениях наводят разные взмышленности и всех и ее импер. величество в прискорбие на нас чрез наше добро приводят, и что мы своего собственного доискуем, заглаживается».

В цьому листуванні стисло й яскраво виявляється те глибоке протиріччя, яке лежало між запорожцями та російськими адміністраторами; у той час, як місцева адміністрація скаржилася на напади запорожців, на зруйнування слобід, запорожці запевняли, що вони тільки захищали від загарбників свої землі, своє «добро». Але подібні доводи не йшли далі місцевих та столичних канцелярій.

Отже за таких умов надто цікава стає спроба сучасника, чужоземця взяти на себе несподівану роль представника інтересів Запоріжжя й передати відгуки того настрою, який панував у таборі прихильників Запоріжжя. Це був Н. Г. Клерк, або Леклерк, як він почав іменуватися після того, як здобув дворянство, автор шоститомової історії Росії¹³⁾, більше відомої у Росії в уривках, які вмістив в свої «Примечания» І. М. Болтін¹⁴⁾.

Николай-Габріель Леклерк, француз з походження, талановитий лікар, різноманітний письменник, автор праць з медицини, природничих наук, філософії, педагогіки, історії; крім історії Росії, йому належить характеристика Генриха IV, трактат про Конфуція, переклади на французьку мову поем Хераскова «Чесменский бой» та Ломоносова «Петр Великий», а також комедії Катерини II «О время». Леклерк прожив в Росії досить довго; уперше він приїхав на запрошення цариці Єлисавети у 1759 році і пробув тут 4 роки. Після того повернувся до Франції, де був лейб-медиком герцога Орлеанського. У 1769

¹³⁾ Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne, Paris 1783-92.

¹⁴⁾ Примечания на историю древние и нынешние России г. Лек-

році Леклерк знову приїхав до Росії і пробув до 1775 року¹⁵). Під час першого перебування в Росії Леклерк був деякий час лікарем останнього гетьмана Кирила Розумовського; він супроводив його в його подорожах по Росії та по Україні, мешкав у його палаці у Глухові, користувався його бібліотекою, і взагалі здобув любов та пошану Розумовського. Розумовський, прохачучи графа М. М. Воронцова допомогти Леклеркові знайти більш відповідну до його здібностей посаду, писав, що це робить всупереч «бажанню свого серця», клопочеться про Леклеркову кар'єру, лише добре розуміючи, що гідність гарного лікаря в Москві буде ясніша, ніж у Глухові¹⁶). Дійсно, перед Леклерком відкрилося широке поле діяльності і він не мав підстав скаржитися, що його не оцінили у Росії. Він послідовно обіймав посади лейб-медика наслідника Павла Петровича, директора наук шляхетського корпусу, професора та радника Академії Мистецтв і нарешті — почесного члена Академії Наук¹⁷). Там він виголосив хвальне слово Ломоносову¹⁸).

В біографії Леклерка кидається у вічі одна яскрава риса: він умів близько сходитися з людьми, і під час перебування у Росії та Україні зав'язав чимало цінних зв'язків і цікавих знайомств. Коли вирішив писати історію Росії, він знайшов шлях до князя М. М. Щербатова, який передав йому дещо з своїх заміток; він зблизився з М. Г. Собакиним, і той допоміг йому збирати матеріяли в архівах¹⁹); був особисто знайомий з Н. І. Новиковим²⁰). Леклерк писав в своїй «Історії», що ніколи не нехтував корисними знайомствами²¹). Під час перебування в Україні Леклерк теж устиг зав'язати знайомства і зібрав чимало інтересних матеріялів з історії козацтва²²). Цікаво, що І. Н. Болтін у своїх «Примечаниях» писав: «обязанность имею я изблечить его (Леклерка) в том и показать, что повествуемое им о козаках взято из слова в слово из книги, печатанной в Санкт-Петербурге в 1777 году под названием „Краткая летопись Малые Росси с 1706 по 1776 год“. Некоторые токмо обстоя-

лерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. Москва, 1788.

¹⁵) Русский Биографический Словарь, СПб, 1914, сс. 179-180.

¹⁶) А. А. Васильчиков. Семейство Розумовских, т. I, СПб, 1880, с. 257.

¹⁷) М. И. Сухомлинов. История Российской Академии Наук. вып. 5, СПб, 1880, сс. 111-112.

¹⁸) Надруковано у X томі Записок Академии Наук.

¹⁹) М. И. Сухомлинов. История Росс. Академии Наук. вып. 5, с. 123.

²⁰) Там же, сс. 122-124.

²¹) Histoire de Russie, t. I, c. VIII, Plan de l'ouvrage.

²²) Там же, т. II, ст. VIII, Reflexions sur Cet ouvrage.

тельства прибавлені к тому из на сл ы ш ки»²³). Таким чином Болтін визнавав, що Леклерк здобував з безпосереднього знайомства з людьми.

Ці риси характеру Леклерка, його товариськість, уміння знаходити знайомства й використовувати їх збільшують інтерес до його «Історії»: автора її треба вважати не лише за чужоземця, який дещо знає про Росію та Україну, але також за особу, яка мала стосунки з росіянами та українцями і в особистих розмовах могла почути чимало цікавого. Ці враження від нової країни, від розмов з місцевими людьми Леклерк сполучав з знайомством з документами та літературою²⁴) і освітлював тим настроєм, який приніс із Франції напередодні революції, під кутом зору якої й дивився на сучасну йому Росію.

Для характеристики настрою Леклерка цікавий вірш, що його він присвятив великому князеві Павлові Петровичу:

Pierre le grand fut citoyen.
Ce titre seul peint les bons princes.
Pour le maleur de leurs provinces
Ce titre à peu de rois convient....
Prince! Vous etes trop heureux,
Si vous seavés comme nous sommes,
Pour peu que vous soyez des hommes,
Sujets fidels et généreux,
Nous vous faisons des demi-dieux.²⁵)

Недивно, що Леклерк побачив в Росії не те, що йому хотіли показати його інформатори. У той час, як російський уряд робив усе, щоб переконати «весь світ», як тоді охоче висловлювалися, що Росія процвітає, у той час, як дворянство запевняло, що селяни розкошують під патріархальною опікою поміщиків, що в Росії шириться освіта, з'явилася книга Леклерка, в якій автор писав, що російський народ тупіє під гнітом кріпацтва, що він голодує²⁶), що «раби» не знають радості життя і навіть не хочуть розмножуватися²⁷); що вони пиячать, щоб у горілці топити свої злидні²⁸). Росія потопає у неучтві, і поки неучтво пануватиме у Росії, найкращі царі не зможуть сприя-

²³) Примечания, т. I, с. 383 (тут Болтін має на увазі книжку В. Рубана; треба додати, що з приводу Запоріжжя Леклерк нічого не взяв у Рубана).

²⁴) М. И. Сухомлинов. История Росс. Академии Наук, в. V, с. 129.

²⁵) М. И. Сухомлинов. Гст. Росс. Академии Наук, вып. V, с. 114.

²⁶) Histoire, t. I, с. 189.

²⁷) Там же, т. I, сс. 190; 262.

²⁸) Там же, т. I, с. 287.

ти освіти народу²⁹). Навіть закони, якими пишалася так Катерина II, Леклерк порівнював з китайськими³⁰).

Не важко уявити собі, яке обурення викликала книга Леклерка у російському суспільстві й урядових колах. Катерина II, Потьомкін³¹), князь Щербатов³²), усі з обуренням поставилися до книги Леклерка. Зокрема ображені були ті з російського дворянства, які у свій час охоче розмовляли з Леклерком та постачали йому різні матеріяли, не передбачаючи, яке освітлення він дасть їм. Щербатов заявив, що книга Леклеркова «нелепая смесь несправедливых охулений России и лжи». Наче виправдуючися, Щербатов писав, що був певен «в незнанні его (Леклеркава) російского языка», в самом его неосмотрительном обычае и в охоте везде лишнее и не принадлежащее к гричине, о которой пишет, вмещать»³³. Але ця заява робила незрозумілою допомогу, яку подав Щербатов Леклеркові, передаючи йому свої замітки. Щербатов у свій час виявив стільки інтересу й уваги до роботи Леклерка, що критик Леклерка, Болтін, мав підстави, у зауваженнях Леклеркові, гостро закидати про це Щербатову, так що Щербатов був примушений надрукувати «Письмо князя Щербатова . . . к одному его приятелю в оправдание на некоторые сокрытые и явные охуления, учиненные его истории от г. генерал-майора Болтина, творца «Примечаний на историю Леклерка»³⁴). Сучасники Леклерка чекали іншого освітлення становища Росії. Розчарування у Леклерку було тим гірше, що він, як уже зазначалося вище, користувався великою увагою вищих шарів російського суспільства та урядових кіл, а це, відповідно звичаям того часу, накладало певні обов'язки і у значній мірі гарантувало, що Леклерк дасть позитивний відзив про Росію. Досить згадати визнання Вольтера, що його «Histoire de Russie» була сплачена медалями та хутрами. Можна нагадати, що іноді безмірні лестощі Гріма бентежили навіть Катерину II³⁵).

Проти Леклерка виступив з докладними спростовуваннями й зауваженнями генерал-майор Іван Микитович Болтін. Він був близько зв'язаний з Потьомкіним; він був товариш Потьом-

²⁹) Там же, т. I, с. 242.

³⁰) Там же, т. I, с. 298.

³¹) В. С. Иконников. Болтин, Русский Биографический Словарь, сс. 189-190.

³²) М. И. Сухомлинов. Ист. Росс. Академии Наук, вып. V, с. 107.

³³) Там само, вып. V, с. 123-124.

³⁴) В. С. Иконников. Болтин. Р. Биограф. Словарь, с. 191.

³⁵) В. А. Бильбасов. Князь де-Линь в России в 1787-88 гг. «Русская Старица», кн. IV, с. 2.

кіна послужбі у полку; потім значну частину життя провів в Україні, з 1769 року до 1779 служив начальником Васильківської митниці, потім служив у Военній Колегії, де президентом був Потьомкін. У той же час узяв на відкуп Кінбурнські солоні озера, у тій великій країні, якою безконтрольно правив Потьомкін. З 1783 року Болтін був прикомандирований до Потьомкіна, «отправляя по приказанию его разные порученности». Болтін не розривав зв'язків із столицею. Людина освічена, він мав багато знайомих у наукових колах, був особисто знайомий з Ломоносовим, Сумароковим, Міллером. Він захоплювався російською історією, брав участь з Мусіним-Пушкіном та Єлагіном у першому виданні «Русской Правды» та «Книги большого чертежа». Репутація його, як знавця історії стояла так високо, що Катерина II давала йому на перегляд свої праці з російської історії. Він написав згодом «Примечания на сочинение императрицы Екатерины: Историческое представление из жизни Рюрика». У 1783 р. разом із Потьомкіном, Болтіна обрано на почесного члена Академії Наук³⁶⁾.

Книга Леклерка викликала у Болтіна почуття жорстокого обурення і він «по долгу писателя и гражданина»³⁷⁾ виступив із докладними зауваженнями на захист «правды и отечества»³⁸⁾. Інтерес до цих зауважень збільшується тим, що автор був дуже близький до Потьомкіна й той брав, безсумнівно, велику участь у цих зауваженнях. Племянник Потьомкіна, граф О. М. Самойлов, писав, що Потьомкін «дав Болтіну ідею» й просив його написати зауваження на Леклеркову книгу³⁹⁾. Ще ближче виявляє безпосередню участь Потьомкіна у «Примечаниях» Болтіна лист Болтіна до правителя канцелярії Потьомкіна В. С. Попова, написаний 12 вересня 1785 року: «Тут ідуть чутки, що його світлість незабаром має виїхати з Петербургу до свого намісництва, і якщо це правда, покійно прошу доповісти його світлості з приводу моїх зошитів, щоб дозволено мені взяти їх на деякий час до себе тому, що конче потрібно переглянути їх раніш, ніж здавати до друку. До зошитів з приводу Леклерка додається ще зошитів з десять, на його останні два томи, які вже готові... Якщо його світлість дозволить повернути їх мені, прошу передати їх подавцеві цього листа для надсилки мені, і повідомити мене при тому про накази його світлості з приводу

³⁶⁾ М. И. Сухомлинов, *op. cit.* вып. V, сс. 72, 73, 84, 85, 101, 275.

В. С. Иконников, *Болтин, Р. Биограф. Словарь*, сс. 186-195.

³⁷⁾ М. И. Сухомлинов, *op. cit.*, вып. V, с. 107.

³⁸⁾ В. С. Иконников, *Болтин, Р. Биограф. Словарь*, с. 190.

³⁹⁾ Жизнь и деяния князя Потемкина-Таврического. «Русский Архив», 1867, с. 1570.

їх, щоб я міг точно виконати його волю»⁴⁰). З цього листа видно, що Потьомкін не обмежувався тим, що подав думку Болтіну написати зауваження, але читав ці зауваження у рукописі і давав вказівки, які точно виконував Болтін. Цей лист вносить нову цінну рису до біографії Потьомкіна і Болтіна. Виявляється, що «негодования патриота и писателя», про які писав Болтін, цілком відповідали «волі» Потьомкіна. Зауваження Болтіна склали два великих томи, які надруковані, згідно з бажанням Потьомкіна, коштом кабінету, у 1788 році⁴¹).

Зауваження Болтіна являли собою докладний, рядок за рядком, сторінка за сторінкою, розгляд книги Леклерка, при чому він з однаковою увагою зупинявся і на серйозному, і на дрібницях. Деякі питання, зачеплені Леклерком, викликали докладні досліди Болтіна, які мають власну вагу; у них відбилосся знайомство автора з літературою та історичними джерелами, а також світогляд його. Ставлення Болтіна до книги Леклерка різко-негативне; він не визнає за нею нічого позитивного і критикує автора різко та ущипливо. У цілому книга не історія, а «всякий сброд, мелочная лавочка»⁴²); «язык врет, а у не ведаст»⁴³) — характеризує він її. У показнику Болтін поставив окрему рубрику «лжи и клеветы»⁴⁴). Спростовуючи їх, Болтін ставить у вину Леклеркові навіть незнання російських звичаїв: «в Росії раньше пьют, а потом закусьвають», а не навпаки⁴⁵), або невірний переклад імені матері Кантемира — Смарагди⁴⁶). У своїх зауваженнях Леклеркові Болтін крок за кроком порівнює те, що він каже з приводу Росії, з звичаями та ладом сучасної йому Франції і переходить у наступ, засуджуючи звичаї та діячів Франції⁴⁷).

Природно, постає питання про науковий апарат Болтіна. В оцінці його представниками російської історіографії було чимало розходження: М. І. Сухомлінов підкреслював велику начитаність Болтіна, зокрема в галузі чужоземної літератури⁴⁸). П. М. Мілюков стримано характеризував її так: «науковий апарат Болтіна, зокрема в галузі сучасної історії, був невеликий:

⁴⁰) Одеський Державний Історичний Музей, фонд рукописів кол. Одеського Товариства Історії, № 11-15-49, арк. 47.

⁴¹) В. С. Иконников. Болтин, Р. Биограф. Словарь, с. 190.

⁴²) Примечания, т. I, с. 4; т. II, с. 193.

⁴³) Там же, т. II, с. 379.

⁴⁴) Там же, т. I, с. XXVI-XXIX.

⁴⁵) Там же, т. II, с. 410.

⁴⁶) Там же, т. II, с. 65.

⁴⁷) Там же, т. I, сс. 234-240; т. II, 471-72; 524; 529-31.

⁴⁸) М. И. Сухомлинов, *op. cit.*, вып. V, сс. 134-73.

книжка Шафірова, анекдоти Штеліна, записки Манштейна — ось усі джерела Болтіна»... «документальне вивчення подій Болтін заміняв живою традицією»⁴⁹). Але якраз у цьому полягає вага зауважень Болтіна: у них треба шукати не дослідів вченого критика, а настроїв члена суспільства, який сам поділяв та відбивав погляди⁵⁰) цього суспільства. Треба підкреслити ще одну важливу рису: Болтін писав не наукову критику книги Леклерка, а лише «зауваження» — і тому, природно, не зупинявся на політичних сторонах (якщо він їх визнавав), а зосереджував усю увагу на помилках автора. У цьому полягає інтерес «зауважень»; у той час як Леклерк сприймав усі події під кутом зору француза напередодні революції, Болтін вносив у свої «зауваження» непохитні погляди дворянина-консерватора, представника феодально-кріпацької Росії, який намагався спростувати все, що говорилося про пригнічення клясів, або про будь-які народні рухи⁵¹).

Цікаво, що не зважаючи на те, що минуло понад 150 років з виходу у світ «Історії Росії» Леклерка, ще не дано жадного критичного перегляду книги. Ще й до наших часів не виявлені джерела, якими користувався Леклерк, метод використовування їх, залежність автора від джерел, а разом з тим не виявлено те, що саме варте уваги у великій праці Леклерка. Своєрідна аберация тяжила над істориками, авторитет Болтіна зв'язував їх і не давав критично поставитися до Леклерка. Так С. М. Соловйов характеризував «Історію» Леклерка майже тими словами, що й Болтін⁵²). М. І. Сухомлінов ще тенденційніше поставився до Леклерка: «Болтін, — писав він, — ретельно звів до купи Леклеркові джерела, докладно розглядав їх та критично оцінив»⁵³). «Історик (Леклерк), — пише Сухомлінов в іншому місці, — починає з великого та непомірного багатослівного вступу, в якому автор балакає і про вплив клімату на людину, і про різні темпераменти, і про кращі форми правління, і про інші предмети, які здебільшого не мають відношення до справи»⁵⁴). Так у декількох рядках закінчує Сухомлінов свій розгляд вступу до «Історії», характерного для XVIII ст. Не звільнилися від

⁴⁹) П. Н. Миллюков. Главные течения русской исторической мысли в XVIII ст. Изд. III, СПб, 1913, сс. 50-51.

⁵⁰) М. И. Сухомлинов, *op. cit.*, вып. V, с. 129.

⁵¹) В. С. Иконников. Болтін, с. 202.

⁵²) Писатели русской истории XVIII стол. «Архив исторических и юридических сведений, относящихся к русской истории, изд. Калачовым», М., 1885, кн. II, полов. I, сс. 65-67.

⁵³) М. И. Сухомлинов, *op. cit.*, вып. V, с. 128.

⁵⁴) М. И. Сухомлинов, *op. cit.*, вып. V, с. 121.

впливу Болтіна й інші історики — В. О. Ключевський⁵⁵), П. М. Мілюков⁵⁶), В. С. Іконніков⁵⁷), П. П. Смірнов⁵⁸). Між тим здавалося б, не зайва річ переглянути книгу Леклерка, не покладаючись на думку його опонента, виявити, що заслуговує на увагу дослідника у книзі Леклерка, і відсіяти справжні «лжжі і клеветы». Запоріжжя, в його минулому та сучасному, заняло досить видатне місце у полеміці Болтіна та Леклерка. Стисло зміст розділу, присвяченого Леклерком Запоріжжю, такий: запорожці повернулися до Росії за царювання Анни, у 1739 р. (1734 р. — Н. П.-В.), і склали з нею умову. Запорожцям повернуто усі їх «вольності». Тут вони заснували товариство з 20-25 тисяч чоловіка, яке вільно поповнялося вихідцями з інших країн. Кожен козак міг вільно покинути товариство й знову повернутися до нього. Запорожці розподілили між собою землі; вони поділялися на дві частини — одна, військo, перебувала в Січі, друга — мешкала по хуторах та зимовниках і господарювала. Вони мали рільництво, скотарство, ловили рибу, здобували сіль на Кримських озерах і возили її на продаж до України. Запорожці виробляли шкіри вищого гатунку, сап'ян. Запорізьке військо поділялося на 38 куренів, на чолі яких стояли отамани, яких обирали козаки. Кожен курінь мав великий будинок і декілька малих. Всі козаки обов'язково належали до якогось куреня, і всі, що жили в Січі, мешкали у своєму курені. На чолі Січі стояв кошовий отаман, який підлягав владі геґмана. Кошовий та інша старшина, якщо їх більше не обирали, ставали звичайними козаками. Жінкам заборонено приходити до Січі, але одружені козаки могли мешкати у зимовниках. Козаки часто робили напади на кримських татар. Взагалі козаки були дуже корисні Росії як захист її від кримських татар. Були корисні запорожці й під час воєн — семирічної та турецької. Військову службу відбували запорожці на власних конях, з власною зброєю і на власному утриманні.

У Запоріжжі існували приватна та громадська власність. Всі предмети харчування вважалися громадською власністю, і кожен міг, у відсутності господаря, взяти в його хаті усе потрібне з їстівних продуктів. Але знайдені гроші, чи будь-які речі треба було принести до Січі і там їх виставляти на майдані, щоб їх побачив хазяїн. У Січі вживали жорстоких кар: убивцю закопували у землю живим, разом із трупом забитого; боржни-

⁵⁵) В. О. Ключевский. Болтин. Очерки и речи, М., 1913, сс. 173-4.

⁵⁶) П. М. Милуков. Главные течения русской исторической мысли в XVIII ст. СПб., 1913, изд. III, с. 49.

⁵⁷) В. С. Иконников, *op. cit.*, сс. 189-190.

⁵⁸) Histoire de Russie, т. II, сс. 422-24.

ків прив'язували до гармати, на майдані, поки вони не сплатять боргу, або хтось не окупить їх.

Старшину переобирали щороку, на спільній раді, 1 січня, після розподілу військових посіlostей. Спочатку кожен курінь обирав кандидатів, а потім уже обирали старшину. Спочатку кожен намічений кандидат відмовлявся, і лише після довгих переговорів давав згоду. Щоб змінити старшину серед року, треба було, щоб 10 куренів заявили про незадоволення з неї. Кошовий отаман не мав власних прибутків і розпоряджався громадською власністю, як батько.

Територія Січі, дуже обмежена спочатку, згодом зростала у зв'язку з розвитком хліборобства, і через те інтереси запорожців почали стикатися з інтересами сусідніх російських поміщиків. В наслідок цього почалися свари, боротьба. Обидві сторони скаржилися імператриці. Нарешті була виряджена комісія з Мельгуновим та Волковим на чолі, яка вирішила справу на користь росіян. Тоді запорожці відрядили депутацію до цариці, з поважним стариком на чолі. Він казав цариці на авдієнції, що запорожці прохають захистити їх від російських підданих, які ображають їх, і якщо козаки не дістануть захисту від цариці, залишається один вихід — перейти до їх братів — татар. Цариця обіцяла розглянути справу, але нічого не зробила. Такий зміст розділу книги Леклерка, присвяченого Запоріжжю.

Яка наукова вага цього розділу? Він поділяється на три частини: а) вступ, б) опис побуту запорожців та в) опис боротьби за землі.

У вступі мова йде про повернення запорожців спід кримської протекції й умову з російським урядом. Якщо це питання про умову не відповідає історичній дійсності, то в усякому разі цілком відповідає загальним переконанням запорожців, що така умова була; цьому сприяли листи графа Вейсбаха, непевні грамоти цариці Анни⁵⁹).

В основній частині — описі побуту запорожців, у цілому, виключаючи деякі дрібниці, Леклерк близько стоїть до Мишецького, записка якого була йому знайома в рукопису⁶⁰). Проте Леклерк передає деякі деталі, яких бракує у Мишецького та Коржа⁶¹), — наприклад, про випробовування відваги тих, хто вступає до війська, відбування річного іспиту у куренях, про

⁵⁹) А. А. Скальковский. История Новой Сечи, изд. III. СПб. 1885. т II, сс. 44-45; 59-66.

⁶⁰) История о козаках запорожских. Одесса, 1852.

⁶¹) Повествование Никиты Коржа. Одесса, 1842.

виробку сап'яна⁶²). Все це свідчить, що Леклерк мав інші джерела; не можна забувати, що він був сам у Січі, про що згадує. В усякому разі ці деталі виявляють безпосереднє знайомство Леклерка з Січчю — хай не його власні спостереження, то у всякому разі розмови з людьми, які могли йому розповісти дещо.

Остання частина оповідання Леклеркова про Запоріжжя — присвячена боротьбі запорожців за землі. Тут є чимало помилок, але загальний настрій боротьби передано правильно. Боротьба тяглася довго, понад 30 років. За цей час надсилалося до столиці багато прохань, і не один раз змінювалися ставлення уряду до Запоріжжя та його прав на територію. Чимало комісії приїздило межувати землі; це в основному відповідає тому, що подає Леклерк. Помилувався він, оповідаючи про комісію з Мельгуновим на чолі, але й тут зернятко правди є. Мельгунов був головним командиром Новоросійської губернії і при ньому переведено розмежування земель Новоросійської губернії й Запоріжжя та проведена так звана «Мельгуновська черта» — тимчасова, до остаточного розмежування. Так само й зо справою депутації запорожців до столиці. Їх було декілька, і тому трудно зрозуміти, яку саме мав на увазі Леклерк. Старий запорожець, якого описав Леклерк, міг бути колишній кошовий отаман, Григорій Федоров-Лантух, що був отаманом у 1755-56 рр., 1758, 1761 та 1763 роках. Він брав участь у депутації року 1763 з приводу зруйнування запорожцями слобід Лисої гори та Пісчаного броду⁶³); звичайно, не можна припустити, щоб він міг загрожувати відходом запорожців до татар, але можливо, що розмови про це велися. Відомо, як пізніше, у 1766 році, втративши надію на розв'язання земельних справ, Калнишевський скаржився на невдачу писареві Савицькому й казав, що єдиний вихід — звернутися до «Турецького імператора». Про цю розмову Савицький сповістив царський уряд⁶⁴). Треба мати на увазі, що Григорій Федоров не був так тісно зв'язаний з російським урядом, як Калнишевський, який весь час орієнтувався на підтримку російського уряду. Таким чином, відкидаючи можливість такої відповіді під час аудієнції, можна цілком прийняти за ймовірне, що такі розмови велися поміж запорожцями,

⁶²) Це цілком відповідає «Топографическому описанию доставшихся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям 1774 р.», «Зап. Од. Об-ва ист. и древн.». т. VII, с. 186. Крім того —

Д. И. Эварницкий. История запорожских козаков, т. I, с. 503.

⁶³) А. А. Скальковский. История Новой Сечи, т. II, с. 259; т. III, с. 239.

⁶⁴) С. М. Соловьев. История России, изд. Общ. Пользы, кн. IV, с. 324.

і можливо, найстарший з запорожців якраз і висловив таке побажання.

Звідки міг взяти Леклерк ці деталі? Авжеж, не з друкованих джерел, і не з архівів. Тільки з розмов з сучасниками міг довідатися Леклерк про загальний настрій запорожців. Можливо, у Глухові, або у мандрівках по Україні, він чув про незадоволення запорожців з приводу безнадійного стану, в якому вони опинилися з їх безчисленними депутаціями, проханнями, обіцянками розглянути справу і в той же час невпинним захопленням їх земель. Можливо, поінформований правильно, Леклерк сплутав послідовність подій і надав оповіданню зайвого драматизму, передавши вірно загальний настрій.

Отже, переглянувши цей відділ «Історії» Леклерка, треба визнати, що «лжи и клеветы» у нього тут немає. Все, що оповідає Леклерк про Запоріжжя, цілком правильне, крім помилок у деяких дрібницях, що трапляється навіть і в більш обізнаних зо справами письменників.

Тепер подивимось, що дають зауваження Болтіна. З обуренням спростовує Болтін саму можливість будь-якої угоди між російським урядом і запорожцями тому, що «угоди неможливі з тим, хто благає прощення та милости»⁶⁵). Опис побуту Болтін обминає й залишає без уваги. З приводу захоплення росіянами запорізьких земель Болтін пише: «землі, які відведено під заселення, нікому не належали, запорожці ніколи їх не орали і ними не володіли. Запорожці мали стільки землі, що навіть одної десятої частини їх не могли використовувати для хліборобства та скотарства, решта залишалася до самого зруйнування Січі без ужитку... Роздавав порожні землі місцевий уряд на підставі «высочайших» наказів, і свавільно ніхто їх не привласнював», тому скаржитися на окремих осіб запорожці не могли. Навпаки, вони самі тіснили своїх сусідів, руйнували слободи й викликувати скарги. Промову депутата Болтін вважав за вигадку; якби хтось справді під час авдієнції сказав щось подібне, то негайно його взято б до в'язниці, або лікарні до божевільних.

Так просто й рішуче спростовував Болтін все, що писав Леклерк з приводу Запоріжжя. Але видно з цього стислого переказу його зауважень, що Болтін не збагатив науки. Нічого нового, невідомого він не дав, жодного факту не привів, жодної деталі, яка базувалася б на власному вивченні справи, на власному спостереженні він не дав. Він у своїх «Примечаніях» відбив лише те, що писали сучасники, про що точилися розмови

⁶⁵) Примечания, т. I, сс. 373-74.

у російських дворянських та урядових колах перед ліквідацією Січі: вказівки на неможливість будь-яких умов з запорожцями⁶⁶⁾; що у Запоріжжі надто багато вільної й нікому непотрібної землі; що запорожці захопили ці землі незаконно; що вони заваджають залюдненню слобід, руйнують села, виводять селян тощо⁶⁷⁾). Всі ці думки ширяться напередодні ліквідації Січі, і в різних шарах дворянської громадськості і яскраво висловлені у маніфесті 3 серпня 1775 року.

Таким чином в особах Леклерка та Болтіна зустрічалися виразники двох протилежних таборів — запорізької старшини та російського феодалного дворянства. У той час, коли друкувалася «Історія» Леклерка та «Примечания» Болтіна, полеміка між російським урядом та Запоріжжям з приводу прав уже закінчилася: 4 червня 1775 року була скасована Січ і питання права, втративши свою актуальність, стали об'єктом історичних дослідів. Бурхлива хвиля дворянської поміщицької колонізації затопила запорізькі «вольності» і, дійсно, «многим тисячам людей» знайшлося тут місце, як пророкував Болтін. Величезні поміщицькі лятифундії з'явилися на місцях запорізьких зимовників і пшениця рясно колосилася там, де раніш сріблилася тирса. Запоріжжя вже не перепиняло шляху до Чорного моря і поміщицькі валки тягнулися вільно до Чорноморських портів.

Всім відомо, що на чолі «Новоросійського краю» стояв у пишності необмеженої влади намісник Катеринославського намісництва, князь Потьомкін-Таврійський, чию волю так старанно виконував у своїх «Примечаниях» Болтін. Але мало хто знає, що серед «спадкоємців» запорожців, серед нових поміщиків цього краю не останнє місце належало авторові цих «Примечаний» — генерал-майору І. М. Болтіну: спільно з своїм зятем, статс-секретарем П. А. Соймоновим він одержав 24.000 десятин землі понад Дніпром, недалеко від Херсону⁶⁸⁾.

Часи йшли, минали роки, але в історіографії Запоріжжя ще довго, протягом цілого століття, лунали відгуки тих настроїв, які відбилися у творах Леклерка та Болтіна, та не вгавала полеміка, яку розпочали вони⁶⁹⁾.

⁶⁶⁾ А. И. Ригельман. Летописное повествование, ч. IV, с. 30.

⁶⁷⁾ А. М. Лазаревский. Запорожье в конце XVIII ст. «Киевская Старина» 1889, т. XXVII, сс. 633-35.

⁶⁸⁾ Архив Таврич. Управл. Госуд. Имуществ. Симферополь, зв. VII, № 1770; зв. X, 1557.

⁶⁹⁾ П. Ефименко. Откуда взялись запорожцы? «Киевская Старина», 1882, т. IV, с. 589.

З ІСТОРІЇ ОСТАННІХ ЧАСІВ ЗАПОРІЖЖЯ

(Остання боротьба Запоріжжя за його «вільності»)

I.

В історичній літературі небагато праць присвячених історії останньої Запорозької Січи й вивченню справжніх причин її загибелі. Книга А. О. Скальковського «Історія Нової Січи», що її вперше надруковано року 1841 й тричі видано¹⁾, це й до наших часів єдина спроба дати повну історію останнього періоду в існуванні Запорозької Січи. Звичайно, книга ця тепер застаріла і що-до методи досліджувати і через те, що автор не знав більшу частину матеріалів, котрі освітлюють історію Січи. Одколи вийшла між люди книга Скальковського, опубліковано силу матеріалів. Досить згадати хоч-би за збірки документів Д. І. Яворницького²⁾, О. О. Андрієвського³⁾ та П. А. Іванова⁴⁾, що примушують глядіти на запорозьких козаків іншими очима. Окрім того, що видано необроблені матеріали, треба відзначити, що протягом останніх десятиріччів надруковано силу-силенну заміток і статтів, котрі освітлюють окремі питання в історії Запоріжжя й являють собою в цілому багатющий матеріал.

Наша стаття, заснована на вивченні архівних матеріалів, по-

¹⁾ Перше видання — Одеса, 1841 р.; друге — Одеса, 1846 р.; третє — Одеса, 1885 р. Остання рецензія — В. О. Біднов: Аполон Скальковський, як історик степової України. Науковий ювілейний збірник українського універс. в Празі, присвячен. пр-ві Т. Г. Масарикові. Прага. 1925 р.

²⁾ Д. І. Яворницькій. Сборникъ матеріаловъ по історії запор. казаківъ. СПб. 1888 г.; його ж: Источники по історії запор. казаківъ. Владимиръ, т. I-II, 1903.

³⁾ А. А. Андрієвській. Матеріали, касаючієся запорожцевъ, съ 1715-1774 г. Записки Одесск. Общества ист. и древн. т. XIV. (Теж окремо — Матеріали по історії южно-русскаго края Од. 1886); Матеріали по історії Запоріжжя и пограничныхъ сношеній. Зап. Одесск. Общ. тт. XVI-XVII. Реляції Киевск. генераль-губернаторовъ за 1768-69 гг. Чтенія Ист. Общ. Нестора Лѣтоп., пп. VII.

⁴⁾ П. А. Івановъ. Матеріали по історії Запоріжжя XVIII в. Зап. Од. Общ. т. XX.

части надрукованих, почасти ще не виданих, знов-же й на перегляді літератури, — то слабка спроба освітлити чом загинула Січ, висунувши на перше місце економічні стосунки й зазначити, як протягом більш як 20 років підготовувано цю загибель.

Треба сказати, що тепер, коли спробувано підійти до критичної аналізи джерел, уже не можна підходити до запорозького козацтва з попереднім мірилом. Ще на початку 90-х років проф. О. І. Маркевич яскраво виявив, як зростала «аристократична тенденція» серед запорозького війська протягом XVIII в., та теє класове розшарування, що закінчується фактичним кріпацтвом. Він зазначає, що існувала міцна група осіб у Запорозжю, котрі визначаються серед козацької маси культурою, ідеями, всіма інтересами; видима річ, що за таких умов не припинялися боротьба та звади⁵⁾.

Ще докладніш зупинивсь на цьому питанні М. М. Покровський: він відзначає серед запорозького козацтва міцну верству буржуазії і стежить за нею, починаючи з оповідання Еріха Лясоги: козаки не припиняли звязків з містом і з селом, мали свої хутори, човни; що існували поруч буржуазія та пролетаріят, це відбивалося на устрою війська, і в ньому була своя аристократія — старшина. М. М. Покровський подає й топографічне розміщення цих груп: тимчасом як на північ од порогів, по хуторах та містах, мешкало заможніше козацтво, і там установлювалася культура напівкапіталістичної Європи XVI в., на південь — кублилася «сірома», що животіла випадковими здобутками й од якої тремтіли торговельні валки: тут «процвѣтали нравы временъ Святослава Игоревича»⁶⁾.

Отже тепер не можна вже так уявляти собі запорозьке козацтво, як писав про нього А. О. Скальковський: неначе то лицарська організація, що її члени «связаны узами общины, вѣры, призванія или цѣли»⁷⁾, і важко погодитися з шановним дослідником Запорозжя, Д. І. Яворницьким, коли він робить висновок, що запорозьке військо являло «одну цѣльную и нераздѣльную общи-

⁵⁾ А. И. Маркевичъ. Южная Русь при Екатеринѣ II. Одесса. 1893, стор. 6-7. Пр. П. Буцинскій. Запорозское казачество. Екатер. Научн. Сборн., стор. 282.

⁶⁾ М. Н. Покровскій. Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. т. III, стор. 34-37. Див. Л. В. Падалка: По вопросу о существованіи Запор. Сѣчи въ первое время казачества. Кіевск. Старина. 1894, т. 45, стор. 445-447.

⁷⁾ А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, изд. III. 1885, т. I, стор. 75.

ну», що в ній здійснено «полный идеаль равенства, котораго не знали Аеины и Спарта»⁸⁾).

Студіюючи документи, виявляємо ми иншу картину: замість монолітного з'єднання — процес економічного розпаду, що весь час поглиблюється, на могутніх козаків-власників і сірому, що не має одягу. Початок цього процесу відзначили ще в XVI в. Більський⁹⁾ та Еріх Лясота¹⁰⁾; наступні століття допомагали цій різниці зростати.

Коли Україна прилучалася до Москви, Богдан Хмельницький гостро підкреслив, що є дві різні групи серед української людности: правоможне козацтво й шляхетство, що їхні права він застерегав умовою з Москвою, й позбавлене прав поспільство. Згодом повстає диференціяція серед самого козацтва: од нього відокремлюється зверхня верства — «дуки», що одмежуються від убогих козаків, або «голоти»¹¹⁾). Намагання зберегти в своїх руках матеріяльні кошти й підбити собі слабших примушувало верхи іти назустріч бажанням московського уряду; домагаючись допомоги в московського війська, щоб захиститися від голоти, вони тим самим підготовлювали поневолення краю. Наприкінці XVII в. збільшується й де-в-чому одмінює свій характер той колонізаційний рух, що він відігравав таку важливу роль в історії московської держави, а слідом за московським військом насувається й московський капітал, захоплюючи почасти українські землі¹²⁾, почасти український ринок, усуваючи західньо-європейський капітал з його товарами¹³⁾).

У середині XVIII в. в Гетьманщині закінчується значна пе-

⁸⁾ Д. И. Эварницкій. Запорожцы въ поэзіи Шевченко. Лѣтопись Екатор. Учен. Арх. Комм., вип. VIII, стор. 109-110.

⁹⁾ Л. В. Падалка. Происхождение запор. казаковъ. К. Стар. 1884, т. VIII, стор. 605.

¹⁰⁾ Путевыя записки Эриха Ляссоты, пер. Ф. Бруна, СПб. 1873, стор. 32-40.

¹¹⁾ Д. И. Эварницкій. Исторія запорожскихъ козаковъ. СПб. 1895, т. II, стор. 252. В. А. Мякотинъ. Прикрѣпленіе крестьянства лѣво-бережной Малороссіи. «Русское Богатство», 1894 р., кн. 2, стор. 33-35. М. Н. Покровскій. Исторія Россіи, т. III, стор. 60-65.

¹²⁾ В. А. Барвинскій. Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ. Харьковъ. 1909, стор. 80-83. В. А. Мякотинъ. Очерки соціальной истории Малороссіи «Русскія Записки». 1915, июль, ст. 136-143; авг. ст. 154-157; 177-181. М. Е. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. IV. 1925, 4-5. А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщинѣ. Укрголизд. 1925, стор. 40-42.

¹³⁾ М. Е. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. IV, стор. 5. А. П. Оглоблин. Очерки истории фабрики. Мануфактура в Гетманщинѣ. Укрголизд. 1925, стор. 42.

ребудова у сфері соціально-економічних взаємин: по-перше — верхи посідає старшина «русской» орієнтації; вона, скупчуючи в руках чималі земельні скарби, де-далі більш підкоряє собі селянство, підготовляючи фактично початок його поневолення¹⁴). По-друге — спираючися на цю старшину, московський уряд починає поступінно втинати політичні права, і що-до адміністрації та суду, і що-до церкви¹⁵).

Запорожжя встряває в усі етапи цієї боротьби почасти завдяки тривкому зв'язкові з Гетьманщиною — сюди здавна тікали незадоволені елементи з Гетьманщини, — почасти через те, що у ньому самому, всередині, відбувався той самий процес. Спроба Петрикова зняти на Запорожжі повстання проти Москви й визволити Україну від «дуків-багатирів і орандарів» виявила, як різнився тоді настрої верхів і низів у запорозькому козацтві. Цікаве пророче віщування Петрикове: він зазначав, що на Січ насувається небезпека, що московське військо стоїть уже в Києві, Переяславі, на Самарі, а коли «Москва Дніпръ запретъ», і до згоди з Кримом прийде, тоді «вась озъ Сичи выгонитъ и вольности ваши войсковыя отниметь»¹⁶).

Ніби стверджуючи це пророкування, починаються ті утиски, що їх зазнають запорожці од воевод у Новобогородицькому городку, на Самарі, в Новосергієвському¹⁷). Будівання Новобогородицького городка викликало обурення, бо річку Самару запорожці споконвіку мали за свою; ще більш схвилювало запорожців, що в Кам'яному Затоні, саме проти Січі, заходилися будувати місто. Далі захоплено землі по Самарі та Орелі, надзвичайно родючі, що їх гетьман віддав був Полтавському полкові. Козаків виряджувано в армію проти шведів, і це, в

¹⁴) А. М. Лазаревскій. Малороссійскіе посполитые крестьяне. Киевъ. 1908; rassim В. А. Мякотинъ. Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи. «Русское Богатство» 1894, кн. II-IV. Його-ж — Очерки соціальной исторіи Малороссіи. «Русскія Записки», 1916, кн. VI, VII, VIII, X, XI та XII. В. А. Барвинскій. Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII-XVIII вв. Харьк. 1909, стор. 233-252. М. Е. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. I. Одесса, 1922, стор. 179-254.

¹⁵) М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України, Київ-Львів, 1911, стор. 392-398. В. А. Мякотинъ. Прикрѣпленіе крестьянства. «Русск. Богатство» 1894, кн. 3, ст. 202-204.

¹⁶) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, изд. «Обществ. Польза», кн. III, ст. 1133-5. Д. И. Эварницкій. Исторія запор. казаковъ, т. III, 1897, стор. 165. В. А. Мякотинъ. Очерки. Рус. Зап. 1915, VII, стор. 125.

¹⁷) Д. И. Эварницкій. Исторія запор. казаковъ, т. III, стор. 334.

зв'язку з тяжкими податками, спричинилося до загального незадоволення¹⁸⁾. Тут уже об'єдналася була старшина й сірома.

Так підготовлювано відділення Січи від Росії, що відбулося на-весні 1709 року; коли запорожці взяли участь у русі, що почав гетьман Мазепа. 14 травня московське військо здобуло Січ, запорожці, котрі заціліли, перенесли свій кіш на татарську територію... Запорозька Січ загинула.

II.

Тільки на-провесні 1734-го року військо запорозьке повернулося до колишніх місць, що їх воно залишило року 1709. У підвалину нових стосунків з московським урядом покладено нову умову, що її диктували обопільні інтереси.

Треба пам'ятати, що з козаків запорозьких були не тільки вояки-сірома, але й хазяї, що покинули тут свої маєтки, стада, борті, то-що. Життя на чужині, серед татар, де вони примушені були переходити з місця на місце, не дало спромоти розпочати нові господарства, і тепер вони поверталися до колишніх місць, звичайно з тими умовами господарства, до яких вони звикли¹⁹⁾.

Знов-же московський уряд не міг вирішити завдання охоронити південні кордони власними засобами. План охороняти кордони за допомогою «Української лінії», що його утворив граф фон-Вейсбах, вимагав сили людей. Редути й фортеці тяглися від північного Донця геть аж до Самари, і устаткування їх важким лягало тягарем на українську людність. Це привело до гр. Вейсбаха розпочати переговори з запорозьким кошем, що не раз намагавсь здобути од московського уряду дозвіл повернутися на давні місця, тільки-ж із спроб цих нічого не виходило²⁰⁾. Тепер пересправи Вейсбахові з кошем мали бажані наслідки.

¹⁸⁾ Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України, в 1710-1730 рр. Записки Наук. Товар. імени Шевченка у Львові. 1910 р., т. ХСVIII, стор. 57.

¹⁹⁾ Питання про місце, де була Січ доби 1709-34 рр., можна вважати, вирішили праці П. А. Іванова: Матеріялы по історіі Запорожья XVIII в. Зап. Од. Общ., т. XX, стор. 63, та Д. І. Яворницького: Історія запорожских казаковъ, т. I, изм. II, стор. 133-134 та т. III, 542-547. Крім того див. А. А. Скальковскій. Къ історіі Запорожья. К. Стар. т. III, стор. 178.

²⁰⁾ П. П. Короленко. Матеріялы по історіі войска запорожскаго (извлеч. изъ дѣлъ Харьк. Историч. Архива). Сборникъ Харьк. Историко-Филологическаго Общества, т. IX. 1897 р., стор. 140-142. Київськ.

Ясно, що вигравали обидві сторони, але переговори тривали довго. З літа 1731-го року аж до весни 1734-го року тривали таємні переговори, давали й обмірковували обіцянки²¹⁾.

Звичайно, обіцянки ці були доволі-таки невиразні. Тут мова мовилася «о безопасности и счастья», що чекало запорозців (лист гр. Вейсбаха від 26 серпня 1731)²²⁾; стверджувано давні обіцянки та «обнадеживаніе монаршей милостью» (грамота від імператриці Ганни кошовому отаманові від 31 серпня 1733)²³⁾, обіцяно «неизмѣнное соизволеніе и милость» (лист гр. Вейсбаха від 1 лютого 1734-го року)²⁴⁾; обіцяно «повторительно» ласку й «высокую протекцію» (грамота від імп. Ганни від 6 березня р. 1735)²⁵⁾.

Центральний Архів Давн. Актів, спр. № 9118 (надр. А. А. Андрієвский «Матеріали для історії южно-русского края». Од. 1886, ст. 1-13 відб. з Зап. Од. Об. т. XIV, стор. 283-397). П. А. Ивановъ. Ор. сіт. Зап. Од. Об., т. XX, ст. 61. А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ея народъ и казакахъ вообще. М. 1847. Часть III., кн. V, стор. 140-141. (Князь С. И. Мышецкій). Исторія о казакахъ запорожскихъ, какъ оныя издревле зачалися, и откуда свое происхождение имѣють, и въ какомъ состояніи нынѣ находятся, сочиненная отъ инженерной команды. Одесса, 1852, стор. 26-32; теж надрук. в Чтен. Моск. Общ. Ист. и Древн. — 1847, кн. 6, стор. 13. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о запорожскихъ казакахъ. Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію относящіяся. 1760 р., травень, стор. 402 — 407. (В примітці автор попереджує що він використовує між иншим відомості, що він одержав од «російського офіцера, що був деякий час межи запорожск. козаків». Порівнюючи «Извѣстія» з «Історією» кн. Мишецького, здається, що цей «р. офіцер» кн. Мишецький). Г. Ф. Миллеръ Разсужденія о запорожцахъ. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн., 1846 р. кн. 5, стор. 60. А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. II, 1885-1886, Одесса, 39-40. С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, Изд. «Общ. Польза», кн. IV, ст. 1110-1113. Д. И. Эварницкій. Исторія запор. казаковъ, т. III, 1897 СПб., стор. 510-530; 655-550. Ілля Ворщак. Гетьман Пилип Орлик і Франція. Зап. Наук. Товариства, т. 134, стор. 11.²¹⁾ А. И. Ригельманъ. Ор. сіт. 141. Кн. Мышецкій. Ор. сіт., стор. 13. Листъо гр. Вейсбаха запорожцамъ. Зап. Од. Общ. т. XXII, проток. засѣд. ст. 134-135. С. М. Соловьевъ. Истор. Россіи, кн. IV, стор. 132-136. А. А. Скальковскій. Очерки Запорожья. Журн. Мин. Нар. Прос. 1840, апр. стор. 310. Його-ж: Филиппъ Орликъ и запорожцы. Киевск. Стар. 1882, т. II, стор. 124-32. Його-ж: Истор. Новой Сѣчи, т. II, стор. 39-40. Д. И. Эварницкій. Истор. Запор. казак., т. III, 552-4. П. П. Короленко. Матеріали по історіи запорожскаго войска (извлеч. изъ дѣлъ Харьковскаго Истор. Архива) Сборникъ Харьковскаго Ист. Филол. Об., т. IV, 1897, стор. 140-142.

²²⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. II, ст. 39-40.

²³⁾ Д. И. Эварницкій. Источники для історіи запорожскихъ казаковъ. г. Владимиръ, 1903 р., т. II, ст. 1140-41. А. А. Скальковскій. Ор. с. т. II, 44-45. Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз. т. III, 561.

²⁴⁾ А. А. Скальковскій. Ор. с., т. II, 43-44.

²⁵⁾ П. А. Ивановъ. Матер. Зап. Од. Общ. т. XX, ст. 3. Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., т. III, ст. 561-2.

Але від цих безпідставних обіцянок гр. Вейсбах переходить до конкретніших: 4-го квітня року 1734 у «наставлені» Запорозькому Кошові він писав так: «что до этого мѣста надлежитъ, гдѣ вы нынѣ селитесь и по своему обыкновенію кошь свой строите, то все сіи мѣста ваши собственныя, которыми вы черезъ нѣсколько сотъ лѣтъ безприкословно со всѣхъ сторонъ владѣете, и что въ оныя мѣста, яко вамъ прямо принадлежащія, ни Россія, ни Порта, ни ханъ Крымскій никто вступитъ не можетъ и не имѣетъ и что для того такожъ-де этимъ мѣстамъ между обоими имперіями разграниченія не было, понеже оныя вамъ принадлежатъ... стройте же кошь — сказано далі — на собственныхъ земляхъ, не на какихъ чужихъ, и понеже никому до тѣхъ мѣстъ дѣла нѣтъ»; коли-ж хто почне втручатися, тоді «себя до послѣдней капли крови своей въ своихъ тѣхъ древнихъ и праведно принадлежащихъ земляхъ защищать и оборонять станете»²⁶⁾.

Звичайно, не можна забувати, що всенького цього наказу диктовано на випадок, коли стануться ускладнення з татарами або Портою. Але-ж зважити це запорозці не мали змоги і прийняли все сказане, як підтвердження прав на землю.

Того-таки року, 7-го вересня, даючи до рук кошовому Малашевичеві та старшині з курінними отаманами, в Білій Церкві, надану грамоту і прийнявши присягу на вірність, гр. Вейсбах од імені імператриці, ствердив, що військо запорозьке при попередніх своїх вільностях і правах залишається, аби-б тільки вірно свою службу по-давньому виконувало. При цьому кошовому та старшині надано всі військові клейноди²⁷⁾. Згодом ці умови докладніш затверджено в Лубнях²⁸⁾.

Запорозьке військо розташувалося на своїх колишніх землях. Нова Січ розкинулася коло річки Підпільної (Підпільні), допливу Дніпрового. Тут засновано церкву Покрова Богородиці, а через те й село почало зватися Покровським²⁹⁾.

²⁶⁾ А. А. Скальковскій, *ор. с. т. II, 63-5*. Про дозвіл козакам володіти «всѣми тѣми мѣстами, коими і прежде владѣли» свідчить також і Ригельман, *ор. с. ст. 141*.

²⁷⁾ А. А. Скальковскій, *Исторія Новой Сѣчи*, т. II, ст. 58-59. Николай Маркевич, *Исторія Малороссіи*, М. 1842, т. II, ст. 612. Д. И. Эварницкій, *Исторія запорожскихъ казаковъ*, т. III, 595-599.

²⁸⁾ Краткое историческое описание о Малой Россіи до 1765-го года, собранное изъ лѣтописей. Чтенія Моск. Общества Исторіи и древностей, 1848 г., 6, ст. 44-45. Д. И. Эварницкій, *Истор. запорожск. каз.*, т. III, 602-605. М. С. Грушевскій, *Ілюстрована історія України*, К.-Льв. 1911, ст. 438.

²⁹⁾ А. А. Ригельманъ. *Ор. с., ч. III, кн. V, ст. 142*. Д. И. Эварницкій. *Вольности запор. казаковъ*, СПб. 1890, т. I, ст. 163. Його-ж. *Запорожъ*

Широко зазначені в наданій грамоті війську запорозькому вільності його складалися з території, що її визнано «собственной», і захищати її Вейсбах радив «до послѣдней капли крови», і політичних прав, що їх точно в наданій грамоті не зазначено, але й не було обмежено; фактично вони полягали в широкій автономії, в праві самоврядування, за допомогою обібраної старшини. Протягом перших років по тому, як запорозці повернулися до меж російської імперії, і мовчки, і в офіційних актах, за ними визнано однаково ті й інші права. Навіть білгородський мир року 1739 і інструмент р. 1740, що затвердили за російською імперією землі запорозькі не змінили були з початку цих відносин.

Але це спокійне користування своїми «вільностями» тривало не довго, та по суті, й не могло тривати. В підставі переходу запорозців на колишні місця й згоди з урядом була недоговореність: запорозці гадали, що дістали були цілковите «прощення» й що-до прав — повну втрачену раніш правоздатність, звичайно й на землю; імператриця Ганна, запевнявши вони року 1775, «оставила насъ при свѣхъ нашихъ правахъ, вольностяхъ и земляхъ, по прежнему. Какъ они не отходили отъ насъ, такъ и есть»³⁰). Інакше дивився уряд, що в своїх вчинках не вважав, що він зв'язаний правами власности запорозців: він не відокремлював їх з кола підданців і намагавсь ступінь за ступенем зрівняти їх з загальною масою. Звичайно, легко було В. Н. Ястребову вважати заяви і обіцянки графа Вейсбаха запорозцям «непрошенными и бестактными»³¹), але так критично й спокійно поставитися до цих обіцянок запорозці не могли, вони природно гадали ніби вони щирі. У цьому недосказі слід шукати один з головних приводів боротьби за запорозькі вільності, що призвела, кінець-кінцем, до скасування Січі.

Цікаво, що Сенат навіть не уявляв, на яких підставах прийнято запорозців. Року 1750, коли відновлювано гетьманство й Запорожжя перейшло до його відома, граф Розумовський запитав Сенат про умови, що на їх підставі прийнято запорозців в підданство, Сенат відповів: «на яких підставах запорозьке військо за імп. Ганни в підданство прийнято, про те правуючий сенат звісток не має» ... й що «про прийом запорозців, в під-

въ остаткахъ старины и преднїяхъ народа. СПб. 1888, ч. II, ст. 166-70; 194. Його-ж. Число и порядокъ запорожскихъ съчей. К. Старина. 1884, т. VIII, 589-608. А. А. Скальковскій, Ор. с., II, 48-9. Л. В. Падалка. Надъ Великимъ Лугомъ. К. Старина, 1897, т. LXVII, стор. 300-315.

³⁰) А. А. Скальковскій. Історія Новой Съчи, т. III, стор. 170.

³¹) В. Н. Ястребовъ. Объяснительная записка къ картѣ Елисаветградской провинціи 1772 г. Записки Одесск. Обл. т. XIV, стор. 164.

данство, права повинна бути в Колегії Чужоземних Справ»³². На жаль, відповіді Колегії ми не знайшли, але в нас є відповідь цієї установи в аналогічному випадкові. Року 1743 Сенат запитав у Колегії Чужоз. Справ, про запорозьких козаків: «со вступленія ихъ во время минувшей турецкой войны въ подданство російское у кого въ вѣдомствѣ были і нынѣ гдѣ подвѣдѣніемъ состоятъ?» Колегія відповідала так: коли козаки «паки въ подданство російское принимаемы, указы об нихъ посыланы изъ бывшего кабинета к генералу Вейзбаху, а потомъ во время войны къ бывшему генер. фельт. Миниху, у которого... они втою... войну и потомъ и ввѣдомствѣ были..., а нынѣ оныя подчымъ вѣдѣніемъ обрѣтаютца і одкуду годовое жалованье имъ производится, втой Колегіи неизвѣстно»³³).

Тут можна відзначити два погляди на взаємовідносини поміж запорозцями та московським урядом. Один ми зустрічаємо в «Исторіи древней і новой Россіи», що її видав Леклерк: «казаки, — пише він, жили у татаръ до 1739 (?) г. и, учина съ императрицей Анной у словіе, ... возвратились». І. Н. Болтин, у «Примѣчаніяхъ на исторію Леклерка» висловлює інший, офіційний погляд на цю подію: звертаючи ласкаву увагу на прохання від козаків, за великі їх прозьби й бачучи щиросерде їхнє каюття, року 1733 надіслано було офіцера з «височайшою» ласкавою грамотою... «сей посланный... привелъ ихъ всѣхъ къ присягѣ, а условіи съ ними никакихъ не дѣлалъ; отъ просящихъ прощенія ни прежде, ни въ то время и предлагаемо оное бытъ не могло»³⁴).

Цікаво, що року 1774, коли в Державній Раді обмірковувано прохання від запорозців (вони скаржилися на те, що в них відібрано їхні землі під поселення Нової Сербії), — міністр чужоземних справ, гр. Панін зробив отаку заяву: запорозці, мовляв він, не мають прав на ці землі, через те, що коли вони повернулися з Криму, не було підтверджено їхні права на землі»³⁵).

Років із сорок, протяг життя одного покоління, відокремлю-

³²) Сенатскій Архивъ, т. VIII, стор. 175-176.

³³) Д. И. Эварницкій. Источники для ист. зап. каз., т. II, стор. 1714.

³⁴) И. Н. Болтинъ. Примѣчанія на исторію древней і новой Россіи, г. Леклерка. СПб. 1788 г., т. I, стор. 376.

Погляд Леклерків дуже цікавий; треба пам'ятати, що він жив у Росії, з перервами, щось із 20 років (1755-1777); був лікар останнього гетьмана гр. Розумовського; він мав багато знайомих (П. П. Смирновъ. Болтинъ и его значеніе въ исторіографіи. К. 1913, стор. 2). Можливо, що він мав зв'язки й серед українського суспільства; коли це так, то можна гадати, що в його поглядах відбилися думки сучасного йому українського суспільства.

³⁵) Архивъ Государственного Совѣта, т. I. ч. II СПб. 1869, стор. 220.

Північна межа запорозьких вільностей була менш виразна. А. О. Скальковський позначає її так: на півночі — від Крилова, чи польської межі, Дніпром до Переволочної, до Бахмута³⁹⁾, Р. 1745 ген.-губернатор Леонт'єв таємно запитав Кіш, доручивши розпитати в дідів-запорозців, де проходила межа з Польщею. Отож, ґрунтуючися на їхніх свідченнях, межу визначили в «описи межъ и урочищъ», що її подали до Колегії Чужоз. Справ, так: межа йшла від гирла р. Тясьмина, що вливається в Дніпро, до гирла Синюхи, допливу Бога, «по-за Чорним Лісом», по р. Богу й Синюсі. Запорозьким шпиталем було м. Терехтемирів під Трипіллям⁴⁰⁾.

Тут, на цьому широченькому просторі, що поділявся на паланки, були розкидані зимовники та хутори козацькі. В запорозькім краю 1756 р. було п'ятеро паланок — Бугогардівська, що її зафіксовано ще в XVII в.: вона простягалася на північ Синюхою до Торговиці; на березі Бога, де вливається р. Ташлик, був останній з заходу запорозький гард. У цій паланці сіл не було, а були самі зимовники⁴¹⁾. Паланка Кодацька підходила Дніпром аж до Крилова, а вширшки до річок Тясьмина й Виси⁴²⁾. Тут були села й слобідки, що їх позакладували запорозці за давніх часів, — напр., Романково⁴³⁾, Глинське на р. Домоткані⁴⁴⁾, паланкове місто Новий Кодак, що коло нього була переправа на Дніпрі⁴⁵⁾, Мишурин-ріг, де теж був перевіз⁴⁶⁾, Бородаївка — вславлена ярмарком⁴⁷⁾, та інші. Ліворуч Дніпра простягалися Самарська паланка, найбагатша й найважливіша, що-до значіння хуторів і зимовників⁴⁸⁾. Тут ще в половині XVI в. існувало місто

³⁹⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I, стор. 22.

⁴⁰⁾ А. А. Скальковскій. Ор. с., т. II, ст. 118. Путевыя записки Эриха Лассоты, пер. Бруна, СПб. 1873, ст. 24. Наказъ депутатамъ въ Ком. 1767 г. Зап. Од. Об. т. XX, ст. 366. Д. И. Эварницкій. Источники для ист. зап. каз., II, стор. 1724.

⁴¹⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Съчи, т. I, стор. 40.

⁴²⁾ Те саме, стор. 33. Д. И. Багал'їй. Колонизація Новороссійскаго края. К. Старина, 1889, т. XXV, та окремо — К. 1889. Його-ж — Заселенія південної України і перші початки її культурного розвитку. Харків, 1920, стор. 24.

⁴³⁾ Д. И. Эварницкій. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа, т. I, СПб. 1888, стр. 34.

⁴⁴⁾ Те-ж саме, стр. 30.

⁴⁵⁾ Пр. Феодосій. Матеріали для историко-статистическаго описанія Екатеринославской епархіи. Екатер. 1880, т. I, стор. 26-8. Д. И. Эварницкій. Запорожье въ остаткахъ старины, т. I, ст. 47.

⁴⁶⁾ Пр. Феодосій. Ор. cit., стор. 196; Д. И. Эварницкій. Ор. с., стор. 18. Г. Ф. Миллеръ. Разные матеріали, до исторіи Запорожской относяіся. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1847, кн. 6, стор. 60.

⁴⁷⁾ Пр. Феодосій, ор. cit., стор. 216. Д. И. Эварницкій, ор. cit., стор. 27.

⁴⁸⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I, ст. 36.

Самар⁴⁹). У південній частині були паланки Перевіська, або Інгульська та Калміуська. Р. 1765 прилучено на півдні паланку Прогноїнську, а в р. 1768 на півночі — Протовчанську та Орельську, відокремлену од Самарської⁵⁰). За часів зруйнування Січі бачимо ще дві паланки: Личковську та Барвиностинську⁵¹).

Паланки північні й південні мали різний характер: тимчасом коли південні, як казав був А. О. Скальковський, не мали ані сіл, ані постійних осель, а були залюднені тільки з весни до осені для рибальства, мисливства та соляної здобичи, північні мали велике число сіл та зимовників⁵²). А втім де-далі й по південних паланках тимчасові селища перетворялися на постійні слобідки; отож з тимчасових селищ рибалок-запорозців повиростали слободи Миколаївка, Троїцька, Покровська⁵³). По північних паланках не аби-яку частину людности становили родинні козаки й зайшла людність: зайди з сусідніх полків та з Польщі. Поміж запорозцями починають діяти «осадчі», що залюднюють слободи виведеними й викликаними людьми⁵⁴). Тут поширюється хліборобство, скотарство⁵⁵).

Не легко, навіть більше-менше зазначити кількість таких селищ. Коли руйновано Січ року 1775, Текелій в офіційній відомості зазначав, що хуторів було 15 і зимовників 1601. Тільки-ж цифру цю напевно зменшено, як завважив це акад. Д. І. Багалій⁵⁶). Кн. Мишецький перед 40 роками налічував аж 4000 зимовників⁵⁷). Будь-що-будь, можна, безперечно, відзначити одне — де-далі більшає хуторів та зимовників і разом із цим — площа обробленої землі, та про це ми скажемо далі.

Передусім почали запорозці трачати свої «земельні вільності» й втрачати їх так, що не мали змоги скористатися з поради Вейсбахової. Ця боротьба за землі почалася на східній межі, де

⁴⁹) Д. И. Эварницкій. Запор. въ ост. стар., ст. 60.

⁵⁰) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., I, ст. 31-32.

⁵¹) А. Богумиль. Изъ истории управления Новороссіи кн. Потемкинъмъ. Ордера 1775-76 г. Лѣтоп. Екатер. Уч. Арх. Ком. 1905, вип. II, ст. 128-31. Д. И. Эварницкій. Вольности зап. каз., стор. 338.

⁵²) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 33.

⁵³) Пр. Феодосій. Ор. сіт., т. II, стор. 215-223. Д. І. Багалій. Заселення південної України. (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харк. 1920, стор. 23-24. Його-ж — Колонізація Новорос. края. К. 1889, ст. 25.

⁵⁴) Д. И. Багалій. Колонізація, ст. 27. (Заселення, стор. 27).

⁵⁵) Топографическое описание земель, доставшихся по мирному трактату 1774 г. Зап. Од. Общ., т. VII, стор. 185-186. Д. И. Эварницкій. Истор. запор. казак., т. I, стор. 551-555.

⁵⁶) Д. І. Багалій. Заселення стор. 31. Колонізація, ст. 23.

⁵⁷) Кн. Мышецкій. История о казакахъ Запорожскихъ, Одесса. 1852.

донські козаки захопили землі; боротьба відзначилась обопільними грабунками, розбишацтвами, вбивствами, на що обидві сторони скаржилися на «высочайшее» ім'я⁵⁸). Спричинилося до суперечок те, що межі, проведені в інструменті року 1742 були невизначені. Суперечки ці виникали переважно через рибальські ловлі по Калміусу, Еланчику, Нальчику, Міусу, Темернику й косах Озівського моря. Боронячи своїх прав, запорозці покликувалися на «височайші» укази, ордери від ген.-губ. Леонтьєва, кн. Василя Репніна, що на підставі їх ім дозволено володіти «отъ Днѣпра морскими косами и впадающими въ Азовское море разными рѣчками, такожъ степными мѣстами отъ вершины Берды до старой границы, яко-то Міуса, Бѣлого камня, и Темерника»⁵⁹). Справу про межі й помежні суперечки розглядали довгенько⁶⁰), допіру року 1746 встановлено сталу межу, визначену за участю представників од запорозького війська й донського⁶¹). Межу встановлено по р. Калміусу, й запорозці обов'язалися «до другихъ рѣкъ Еланчика, Міуса, Темерника и прочаго... отнюдь не ѣздить и донскимъ казакамъ никакихъ обидъ нечинить»⁶²). Отже запорозці втратили чимало землі, порівнюючи з тим, чим вони володіли згідно з Інструментом р. 1742, не кажучи вже про те, на що вони претендували. І після розмежування суперечки не припинилися, за привід до них були переважно коси Озівського моря, чого вимагали обидві сторони⁶³).

Одночасно з боротьбою за південно-східні межі починається боротьба на півночі Лівобережжя, за гирло р. Самари. Тут одбулося давнє змагання з Москвою за це гирло, де закладено Ново-Богородицьку фортецю. Року 1736 боротьба відновилася з-за перевозів через річку, що їх коменданти фортеці почали здавати в оренду чужинцям⁶⁴). Де-далі, боротьба стає завзятіша,

⁵⁸) Д. И. Эварницкій. Истор. запор. каз., т. I, 18.

⁵⁹) Там-же; ст. I. Його-таки: Источники, т. II, стор. 1381. П. С. З. № 8804.

⁶⁰) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, ст. 1326, 1350, 1389-1401, 1410, 1430. П. А. Ивановъ. Матеріалы. Зап. Одес. Общ. т. XX, 84-90.

⁶¹) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, стор. 1474-1484; 1516-1652. П.С.З. 30 кв. 1746 р., № 9282.

⁶²) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, стор. 1485-1491. 1552-1588. Його-ж: Ист. запор. каз., т. I, стор. 25.

⁶³) Сенатск. Архивъ, т. X, стор. 530-602. П. П. Короленко. Матеріалы до исторіи войска Запорожскаго. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. IX. Харьк. 1897. стор. 151-6. А. А. Скальковскій. Исторія Нов. Сѣчи, т. II, стор. 119-21; т. III, стор. 153. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ для исторіи запор. каз., стор. 152-153. Дневникъ путешествія въ южн. Россію акад. Гильденшtedта. Зап. Од. Общ. XI. 222.

⁶⁴) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, ст. 1332, 1336, 1340, 1361, 1364, 1370, 1379-80.

бо від року 1742 в Старій Самарі починають осідати мешканці українських полків. Через це територію, що її запорозці мали за свою, прилучено до Полтавського полку, і полковник полтавський починає «притязать старую Самарь до полку Полтавского». Тільки р. 1744 Старо-Самарську фортецю знову повернено запорозцям⁶⁵). Одночасно відбувалася боротьба з миргородським полком в особі його полковника Капниста; він, як писали р. 1744 запорозці, «сталъ заводить на сей сторонѣ Днѣпра слободы и футора, и его жѣ полку люди стали влзить въ наши вольности», грабувати худобу, руйнувати зимовники й чинити різні кривди⁶⁶).

Року 1746 звелено поселити 9 ландміліцьких полків на межі України: цим полкам одводжувано смугу землі завдовжки 40 верстов на північ од межі, в бік України, й на 30 верстов завдовжки на південь од межі, у землях запорозьких.

Організацію ландміліцьких полків уряд уважав за справу надто важливу: цим він намагавсь розв'язати складне економічне завдання охоронити межі з найменшими витратами на утримання війська, по-перше, й одночасно закласти селянсько-господарське суспільство, по-друге. Отже тут інтереси запорозців зіткнулися з інтересами нових поселенців.

Під ландміліцькі полки відійшли лугові землі на лівім березі Орели. Це викликало нові довгі суперечки з запорозцями. І в цих суперечках знов узяли участь старосамарці. Гетьман одмовивсь затвердити за запорозцями права на землі, ґрунтуючися на поданих йому копіях з універсала Богдана Хмельницького 1665 року й указу імператриці Лизавети 1746-го року. Він вимагав справжніх документів, а їх вони не мали⁶⁷). І тоді, року 1753, знов почали запитувати в стародавніх осельників краю — якими землями володіли запорозці. Тії знов посвідчили, що військо віддавна володіло ланами по-над Самарою по р. Орель. Ґрунтуючися на цьому, Кіш прохав в імператриці через гетьмана, «полтавскому полку в Самарѣ и въ прочихъ мѣстахъ тамошнихъ владѣнія по силѣ означенного въ 1746 г. Прав. Се-

⁶⁵) Його-ж — Сборникъ матер., стор. 1-7, 51-54, 140-1. Його-ж — Источники, т. II, стор. 1335-36; 1360-64. Його-ж — Ист. зап. каз., т. I, ст. 28-32.

⁶⁶) Його-ж — Источники, т. II, 1380. А. А. Андрієвскій. Матеріали для ист. ю.-р. края, стор. 77-89. Зап. Од Общ., т. XIV, ст. 359-71. Між инш.: А. А. Скальковскій. Порубежныя любезности. К. Старица, 1882, т. IV, стор. 159-60.

⁶⁷) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 77-79; 132-33. Як-відомо, ці документи загинули за часів Мазепи і у Коша залишилися тільки копії.

ната указа, отказать, и туда въ Самарь ни за чемъ тому полку и старосамарскимъ жителямъ мѣшаться не велѣтъ»⁶⁸).

Ті самі явища повільного займання запорозьких вільностей постерегаємо й в північно-західній частині їхніх володіннів.

Перші виступи майбутніх подій на півночі були укази, що дозволяли утікачам з Малої й Великої Росії до Польщі та Молдавії повернутися до Російської Імперії й оселитися в Задніпрянських містах⁶⁹). На цей заклик почали повертатися утікачі й заселили слободи, між іншими, Крилов і Андрусівку та Тяєміні, Мишурин Ріг на Дніпрі та інші⁷⁰). Страшне запорозцям було не переселення втікачів — вони самі закликали їх, але те, що слободи ці прилучено до Миргородського полку й тому частину землі вилучено з Запорозьких вільностей⁷¹). Цим пояснюється незрозуміла на перший погляд скарга Капніста, Миргородського полковника, 1746-го р. на те, що козаки, «отлучаясь отъ Сѣчи для единого своевольства, кочуютъ по степнымъ рѣкамъ яко то: Великомъ и Маломъ Ингулахъ, Саксагани, Сугаклефъ, Камышеватой, Мертвыхъ Водахъ, Костоватой, Громклефъ, Еланцу, Боковой и пр. и жительствоующимъ въ заднѣпровскихъ полку Миргородского мѣстахъ козакамъ и обывателямъ... приключаютъ немалые обиды»⁷²). Тут цікаво, що річки, котрі вважалися за безсуперечну власність запорозького Коша, перелічено як місця належні до Миргородського полку.

Від року 1751 починається нова доба в історії Запорожжя — доба, коли держава роздає чужоземним колоністам землі, що досі запорозці включали їх в межі своїх «вільностей». Цю чужоземну, переважно сербську, колонізацію почато з ініціативи полковника австрійської служби Івана Хорвата от Куртич. Він запропонував московському урядові через посла його у Відні, Бестужева-Рюміна, перевести до московського підданства гусарський і пандурський піший полки, всього більше-менше 3 000 чоловіка. Він прохав одвести їм землю на Україні, а йому надати в гусарським полку спадкове полковництво. Навербувати ці полки Хорват гадав був із слов'ян, переважно сербів, котрі наприкінці XVII й від початку XVIII в. переселилися з

⁶⁸) Його-ж: Сборникъ матеріаловъ, ст. 136-39. Його-ж: Ист. запор. каз., т. I, ст. 32-33.

⁶⁹) П. С. З. 1734 г., № 6555 і № 6612.

⁷⁰) Архим. Арсеній. Софроній Добрашевичъ, архимандритъ Новой Сербіи. К. Стар. 1884, т. X, ст. 276-7.

⁷¹) П. С. З. р. 1743, № 8813. А. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края. Одесса. 1836 г., т. I, ст. 17.

⁷²) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1730 й дд. А. А. Андрієвскій. Матеріали, ст. 77. (Зап. Од. Общ., XIV, 359 ст).

Балканського півострова до Австро-Угорщини й організували тут, по р. Саві, Драві, по межі, так званий граничарський корпус. Вони одбували прикордонну військову службу й обробляли землю: в середині XVIII в. загальні умови життя слов'ян значно погіршали, їм загрожувало перетворитися з військової людності на звичайних селян-кріпаків, або-ж переселитися на інші місця. Тож вони почали шукати собі якогось поратунку. Тим-то група сербів з Хорватом і Чорбою на чолі й удалася до московського уряду, запропонувавши йому прийняти їх у підданство й надати землю, а за це вони обіцялися йому служити⁷³).

На пропозицію Хорватову московський уряд пристав був дуже охоче: одне, що він бажав як-найкраще забезпечити південні межі од татар, знов-же занадто негативно ставивсь і до впливу, що його мала людність з українських і московських губернь на південні степи, бо це дуже шкодило панському й державному господарству. Охороняти кордон регулярному війську було не сила: як ми були бачили, граф Вейсбах, фундатор української лінії, щоб полегшити це завдання, навіть закликав запорозців. Та треба пам'ятати й те, що в очах московського уряду запорозці, не вважаючи на надані їм грамоти, все-ж залишалися «измѣнниками» і дуже на них не покладалися⁷⁴).

Усі ці умови спричинилися до того, що пропозицію Хорватову було прийнято й Сенатський указ 29 січня року 1752 наказував «поселить сербовъ выведенныхъ въ Россію изъ Австріи ген. м. Хорватомъ, и впредь имѣющихъ прибывать оттуда, въ Заднѣпровскихъ мѣстностяхъ, проведя границу отъ устья Кагарлыка прямою линіей до верховья р. Туры... на устье р. Каменки... на верховье р. Березовки... на вершину р. Омельника и по оной внизъ даже до устья ее, гдѣ оная въ Днѣпръ впадаетъ, уступя отъ границы польской до 20 верстъ»⁷⁵). Инакше качужи,

⁷³) П. С. З. 1751 р., 24 груд. 9919. А. А. Скальковскій. Хронолог. обзор. т. I, ст. 18. С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, вид. Общ. Польза, кн. V, ст. 711. Ниль Поповъ. Военныя поселенія сербовъ въ Австріи и Россіи. Вѣстн. Европы. 1870 р., кн. VI. С. В. Сафоновъ. Записка о славянскомъ дѣлѣ. Зап. Од. Общ., IV, ст. 355. Е. А. Загоровскій. Очерки по исторіи славянской колонизаціи въ Новоросіи въ XVIII в. Сербскія военныя поселенія. Военно-Историческій вѣстникъ, К. 1912 г., № 1, стр. 87. Микола Ткаченко. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 р., «Україна». 1926 р. кн. 2-3, стор. 146-158.

⁷⁴) П. А. Ивановъ. Матеріали для ист. запор. Зап. Од. Общ., XX, ст. 66-67. А. А. Андріевскій. Матеріали по ист. Запорожжя и пограничныхъ сношеній — Зап. Од. Общ., т. XVI, ст. 225. С. Е. Записки барона Тотта. Киевск. Стар. 1883, т. VII, ст. 190-91. Сенатскій Архивъ, т. V, стор. 350. Сенатск. Арх., т. X, ст. 515.

⁷⁵) Извѣстія о походженіяхъ Симеона Степанова сына Пишчевича. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1881 г., кн. IV, стор. 175-6. П. С. З. 24 грудня 1751 р., № 9919. 29 гр. № 9921; 1752 р. — 11 січня № 9924.

— Хорватові призначувано землі паланок Кодацької та Бугогардівської. Слід додати, що Хорват прохав призначити йому ще більшу територію, на південь, до меж татарських і турецьких⁷⁶⁾. Отже, ми бачимо, що в обопільних переговорах ані сербський зайда, ані уряд московський жаднісінької не звертали уваги на те, що землі ці визнано перед 8 роками за «собственность» війська запорозького. Не кажучи вже про обіцянки Вейсбахові що-до «безспорности» прав запорозців на їхню територію, права війська на землі між рр. Виссю, Синюхою та Богом ствердила й імператриця Лизавета своєю грамотою 15 грудня 1744-го року⁷⁷⁾.

Самий край почали йменувати Новою Сербією; тут зростають численні шанці — у межах Бугогардівської та Кодацької паланок, поміж лівим берегом Богу й правим Інгульця з одного, Дніпром з другого боку. Полки оселяються просторо, кожному полкові призначено землю за таким розрахунком: шанець од шанця будується за 8 верстов гусарський й 6 верстов пандурський, вглиб степу одводиться на гусарський шанець 30 верстов, на пандурський — 25 верстов⁷⁸⁾.

Шанцями звали в теорії зміцнені місця, але на практиці багато не всі вони були зміцнені, бо так почали звати кожнісіньке сербське селище. Деякі шанці засновано наново; в інші поперетворювано колишні українські та російські селища. Отож, наприклад, Трисяга перетворилася на Миргород, де була штабквартира Хорватова, Вільховатка — на Панчів, Нестерівка — на Бершаць, Стецівка на Шалмоць, Андрусівка — на Чонград, Плахтіївка — на Зимунь, Диківка на Самбор, і т. д.⁷⁹⁾.

Виходить, що під Нову Сербію відійшла величезна площа запорозьких земель, більше-менше 60 верстов на південь од північної межі.

Треба мати на увазі, що справа торкалася земель Кодацької паланки, третьої що-до кількості людности з усіх паланок — і через те утиски тут тяжко відбивалися на господарстві Запорожжя. Всенька цяя просторінь являла собою військово-хліборобські селища, оточені форпостами й шанцями. Людність тут була мішана: сюди йшли і серби, і болгарі, і молдавані, й угри⁸⁰⁾;

⁷⁶⁾ Там-же, № 9919.

⁷⁷⁾ П. А. Ивановъ, Матеріали, Зап. Од. Общ., т. XX, ст. 83.

⁷⁸⁾ П. С. З. 3 лют., 1752 р. № 9935; 23 березня № 9966.

⁷⁹⁾ Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз., I, 35. А. Шмидъ. Матер. для географ. и стат. Россіи, Херс. губ. СПб. 1863 I, 30-31. Путешественныя записки Василія Зуева отъ Петербурга до Херсона. СПб. 1787 г. стор. 230.

⁸⁰⁾ А. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе, т. I, Одесса 1836, ст. 19. Його-ж. Опытъ статистическаго описанія Новор. края,

од поселенців вимагали тільки одного — належати до православної східної церкви⁸¹).

Перш, ніж поселити чужоземних колоністів, поруч і одночасно, почали виселяти всю людність, що прийшла в степи «безуказно»⁸²).

Нову Сербію одразу поставлено в привилейоване становище: особисто фундатор і командир її, Хорват, мав велику довіру від уряду, а на це, між иншим, він ані трохи не заслуговував; з його була людина, схильна перевищувати свою владу, байдужа що-до засобів, як це виявило слідство на їм⁸³), обдарована великою й невизначеною владою. Він підлягав безпосередньо Сенатові й поділяв владу, на досить непевних підставах, з головним командувачем Нової Сербії, генералом Глсбовим.

Щоб впорядкувати Нову Сербію, видавано чималі кошти: витрачено на неї 700 000 карб. Людність користувалася великими пільгами: правом торгувати безмитно, як за кордоном, так і на Московщині та на Україні⁸⁴), правом вільно курити горілку⁸⁵). Аж нарешті виявилось, що уряд од Нової Сербії здобув мало користи: Хорват та його зајди не були здатні привести сюди тую силу люду, що вони були обіцували⁸⁶), полки зовсім не налічували стільки людей, як того вимагали умови⁸⁷), ба навіть і тії, що їх тут було осаджено, в цілому в жаднім разі не були придатні до справи: як свідчать сучасники, це була переважно авантюрицька маса людей, що шукали на чужині лег-

т. I, Одесса, 1850, ст. 227, 253. Його-ж. Румынскія доблести, Зап. Од. Общ. т. XX, ст. 37. Путешественныя записки Василья Зуева отъ С.-Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 году, СПб. 1787 г., ст. 229-230. Сенатскій Архивъ т. VIII, стор. 708-718; IX т., ст. 467. Е. А. Загоровскій. Очерки по истории слав. колониз. «Военно-Истор. Вѣстн.», 1912, кн. IV, ст. 131-132.

⁸¹) П. С. З. 23 бер., 1752 № 9967; 29 травн. 1752 р., № 9993; 21 грудн. 1755 р., № 10491; 7 жовтн., 1757 р., № 10767.

⁸²) П. С. З. 3 лют. 1752 р., № 9935, Сен. Архивъ, т. VIII, 661-669, 726-727. Е. А. Загоровскій. Очерки. «Военно-Ист. Вѣстн.», 1912, кн. IV, ст. 127-130.

⁸³) А. А. Скальковскій. Хронол. Обзор., т. I, 62. Е. Загоровскій. Очерки. В. Ист. В., 1914, ст. 74. та дд., С. Пишчевичъ. Извѣстія о походженіяхъ. «Чтенія. Моск. Общ. Ист. и др.», 1882, II, 147, 403-5. Арх. Екат. Губ.-Правл. св. № 48, с. № 196.

⁸⁴) П. С. З. 25 вер., 1752, № 10013. 23 трав. 1760, № 11062.

⁸⁵) П. С. З. 24 вер., 1756 р., № 10610. С. Пишчевичъ. Извѣстія о походженіяхъ. Чтен. Моск. Общ., 1882 т. II, 451. Е. Загоровскій. Очерки. «Восн.-Ист. Вѣстн.», 1913, кн. I, ст. 70.

⁸⁶) С. Пишчевичъ. Извѣст. Чтен. М. Общ., 1882, т. II, 424.

⁸⁷) Там-же, ст. 150; Алекс. Пишчевичъ. Примѣчанія на Новорос. край. «Кіевск. Стар.» 1884, т. VIII, ст. 114.

кої поживи, нездатних до важкої роботи, неспокійних, бешкетників⁸⁸⁾.

Року 1752 закладено фортецю св. Лизавети і навкруги неї оселено Новокозачий Слобожанський полк, зформований з московських поселенців. Одколи засновано фортецю св. Лизавети й Новокозачий Слобожанський полк, зайнято ще площу землі на південь од Нової Сербії, на 20 верстов од Дніпра по Бог. В указі від 16-го червня року 1756 комендантові фортеці св. Лизавети сказано, що для полку призначено річки Самоткань, Бешку, Верблюжку, а по межах звелено поставити «подаваясь къ Сѣчи, кампанейскихъ и малороссійскихъ полковъ форпосты»⁸⁹⁾.

Отже на північний захід од запорозьких володінь виріс міцний й ворожий захист.

Те саме явище постерегаємо й з східнього, точніш із північно-східнього боку: року 1754 роздають землі між Бахмутом та Луганню полковникам Райкові Прерадовичеві та Шевичеві; утворюється новий куточок сербських селищ, що його названо, в одміну від Нової Сербії — Слов'яно-сербією⁹⁰⁾. Слід пояснити, що тут Райко Прерадович прохав одвести йому землі аж до Самари й навіть до Конських вод, с.-то в осередкові запорозьких володінь. Тільки-ж Сенат дав висновок, що йому з його селищами вистачить землі до Лугани й Бахмута; але обіцявшись, що коли буде потрібно, йому доріжуть землі в степу, с.-то запорозькі⁹¹⁾. Та й на тім обширу, що його одведено, пересельці частково захоплювали запорозькі вільності, де були зимовники й хутори Самарської паланки⁹²⁾. Слов'яно-сербія являла собою взагалі, що-до її прав, провінцію на зразок Нової Сербії: головна влада тут належала Шевичеві й Прерадовичеві, під вищим

⁸⁸⁾ С. Пишчевичъ, Извѣстія, Чтенія Моск. Общ., 1881, IV, 185; 1882, т. II, 416-17. А. А. Андріевскій. Сербы въ Кіевѣ. К. Ст. 1885, XI, ст. 38. Його-ж. Историческіе матеріали, извлеч. изъ архива К. Губ. Правл., вып. V, ст. 124-140. В. Ястребовъ. Пѣснь о сербѣ. К. Стар., 1881, т. X, ст. 757-8. Володимир Гнатюк. Зносини Українців із Сербіями. Науковий Збірник, присв. Мих. Грушевському, Льв. 1906, стор. 388-91. Здається, тільки А. О. Скальковскій, ґрунтуючися на матеріалах, змалював сербів, як «мирныхъ» людей «прельщенныхъ буйною ихъ (запорозців) жизнью». «Хронолог. обзор.» I, 59.

⁸⁹⁾ Д. И. Эварницкій. Ист. Запор. каз. т. I, 37.

⁹⁰⁾ А. А. Скальковскій. Хронол. Обзор. I, 25. Е. Загоровскій. Очерки, «Военно-Истор. Вѣстн.», 1913, кн. I, 78 і дд.

⁹¹⁾ П. С. З. 29 вер., 1753 р., № 10104.

⁹²⁾ Пр. Θεодосій. Матеріали для истор.-статист. описанія Екатерн. епархії. т. II, стор. 15-230. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, стор. 146-147.

ють два кардинальні моменти в історії Запорозжя: другий прихід на давні вільності й зруйнування Січи; та підготовлювано це зруйнування поволі, ступінь за ступенем обмежувано запорозців що-до їхніх прав: ступінь за ступенем втрачали вони свої «вільності».

За справжню для боротьби за землі причину треба вважати те, що на території Запорозжя зіткнулися обопільні економічні інтереси: як вже сказано раніш, протягом XVIII в. колонізаційний рух, що йшов з півночі на південь, триває й далі; одколи Україну прилучено до Московщини, ця колонізаційна хвиля, і селянська, і поміщицька, залляла Гетьманщину та й зупинилася на межі Запорозжя. Видима річ, що ця умовна межа запорозьких вільностей не могла її спинити. Тож ми й побачимо, як хвиля ця переллялася через межі Запорозжя. Але тут вона зустрічає протилежний рух — колонізацію, що йшла на північ з самого Запорозжя. Треба мати на увазі, що споконвіку північні частини Запорозжя було найбільш залюднено, тут було чимало сіл та хуторів. Ось тут і почалася тая боротьба, що освітлити її ми оце й маємо.

III.

Південну межу «вільностей» зазначено в Інструменті 1740 року між Московщиною й Туреччиною, що встановив кордон — від кінця польського кордона (гирла Кодими) униз Богом, на Ташлик, полем через р. Гарбузину, Мертві Води, звідти до стародавнього мечету, на р. Громоклії, далі до Великого Інгулу, до Бекенівського броду, на гирло р. Кам'янки й на Дніпро³⁶⁾.

Східну межу «Инструментъ» 1740 року визначав так само, як її встановив межовий запис р. 1705: починаючися від того місця, де р. Конка вливалася в Дніпро, проти Кам'яного Затону, вона підіймалася вгору течією Конки, далі простою лінією йшла на схід, по-над верховиною рр. Токмака, Бердинки, Середньої Берди до р. Великої Берди, і наприкінці течією останньої, аж доки вона не вливалася в Озівське море³⁷⁾. Але це сторони не задовольняло. Тож року 1742 складено новий «инструментъ». Він провів межу від верховини Конки до західної верховини Великої Берди, звідти до нового міста Міуського, де вливається Міус в Озівське море³⁸⁾. На північ проходила вона Ореллю, північним Донцем до Бахмута.

³⁶⁾ П. С. З. 4 ноября 1740 г., № 8276.

³⁷⁾ Д. И. Эварницкій. Вольн. запор. каз., 12-13.

³⁸⁾ Зап. Од. Об., т. II, 834.

головуванням інжен. полк. Бібікова, причому Слов'яносербія підлягала Военній Колегії⁹³).

Становище запорозців погіршало через те, що влада обох сусідніх провінцій — Нової Сербії й Слов'яносербії аж ніяк не вважала на права війська на землі: вона уважала землі запорозькі або за порожні, або за ворожі володіння. Отож Новосербська влада видавала відкриті листи на заселення слобід по запорозьких землях; таким чином, рр. 1754-55 зростають садиби по Великому й Малому Інгулу, по рр. Самоткані й Домоткані, й чимало зимовників запорозьких переходить новослобожанам⁹⁴).

Недивниця, що між давніми хазяями й новосельцями утворюється ворожі стосунки. Збереглися відгуки запеклих суперечок за межі, що постали, як поміж запорозькими вільностями оселено Слобожанський полк. Отож року 1755 отаман кошовий писав Київській Губ. Канцелярії, що «изъ давнихъ лѣтъ войско запорожское низове рѣкою Самотканью даже до рѣчки Домоткани владѣло и користовалось» . . . теперечки-ж землі ці відмежовано Слобожанському полкові й мешканці цього полку «своими хуторами поселились и тѣмъ своимъ поселеніемъ не малые утиски запорожскимъ козакамъ спрочиняють» . . . і «знатную войску запорожскому обиду чинятъ». А щоб завершити це все, ген.-м. Глебов надіслав вимогу, «дабы имѣющіеся по Самоткани запорожскихъ казаковъ зимовники изъ р. Самоткани, яко-бы она въ дачахъ слободскаго поселенія находится, перенести въ другое мѣсто, въ запорожскіе дачи»⁹⁵).

Цілу низку таких суперечок містять у собі документи, що надрукував О. О. Андрієвський, про сутички запорозців з мешканцями Слобожанського полку⁹⁶) і сутички з командою фортеці св. Лизавети⁹⁷).

Команда й урядовці оселених полків незадоволені з призначених їм земель і посовуються ще далі, вглиб запорозьких земель⁹⁸). Року 1759 сотники Новослобожанського полку свавільно проводять границю од р. Саксагани аж по Дніпро, захопивши

⁹³) Е. А. Загоровскій. Очерки. Военно-Истор. Вѣстн. 1913, кн. I, стор. 80-81. С. Пищевичъ. «Извѣстія» . . . Чтенія М. Общ. 1881 р., кн. IV, стор. 177.

⁹⁴) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. II, стор. 171.

⁹⁵) А. А. Андрієвскій. Матеріали, ст. 331-32. (Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 613. П. П. Короленко. Матеріали. Сборн. Харьк. Ист.-Ф. Общ. ч. IX, ст. 158.

⁹⁶) А. А. Андрієвскій. Матер., ст. 329. (Зап. Од. Общ., XIV, т. 611).

⁹⁷) А. А. Андрієвскій. Матер., ст. 346. (Зап. Од. Общ. XIV, ст. 628).

⁹⁸) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 170-172.

мало не цілком пізніший Верхнедніпрянський повіт, і дають наказу — коли хто з старшини Кодацької паланки, що у неї відібрано землю, йтиме проти, — того заарештовувати й відпровадити до фортеці св. Лизавети⁹⁹). Мешканців запорозького села Бородаївки заборці земель вигнали з домівок¹⁰⁰). Ми нагадуємо тут тільки за найвидатніші самовільні захоплення, не кажучи про дрібні сутички. І завсіди влада обороняла заборців.

Слід сказати, що й запорозці свого не попускали¹⁰¹).

Цікаві мотиви цієї боротьби: обороняючи свої права на землі, запорозці зчаста покликувалися на те, що тут їм потрібні аванпости в боротьбі з гайдамаками, а комендант фортеці св. Лизавети та генерал Хорват доводили, що саме для боротьби з гайдамаками треба поставити аванпост Новослобожанського полку, а зовсім не запорозький, бо запорозці переховують гайдамаків¹⁰²).

Такі мотиви виставляли обидві сторони в офіційному листуванні. Але за справжню підвалину цієї боротьби треба вважати, звичайно, інтереси економічні.

1756 року Хорват прохав прирізати землі ще на двадцять верстов на південь, у степ¹⁰³), дарма що запорозці й протестували, адже в них, мовляв, озброєно 13 000 чоловіка, а з усієї Нової Сербії та в Слобожанським полку навряд чи знайдеться 4 000 чоловіка¹⁰⁴).

Ті самі явища гострої боротьби виникали й на лівім Дніпровім боці, на межах Ізюмської провінції¹⁰⁵).

Внаслідок чужоземної колонізації, сербські та інші слободи стиснули запорозькі землі з обох боків ніби у лещата, і зростаючи, стулювали ці лещата щільніш і щільніш. Єдиний вихід, куди можна було запорозцям податися, був тільки південь, назустріч татарам.

Цікава думка сучасників, що стежили за рухом чужоземної колонізації на запорозькі степи: вона збереглася у повідомленні військового писаря Романовського, що їздив з Січи в 1755-ім році у Крим побачитися з Мазепиними співучасниками, що перебували там — Хведором Мировичем та Хведором Нахимов-

⁹⁹) А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., т. II, 191-92.

¹⁰⁰) Там-же, т. III, 152.

¹⁰¹) В. Н. Ястребовъ. Архивъ крѣпости св. Елисаветы. Зап. Од. Общ. Ист. и Др., т. XIV, стор. 579, 588-90.

¹⁰²) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, стор. 172.

¹⁰³) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, II, 175.

¹⁰⁴) Там-же т. II, 179.

¹⁰⁵) А. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба Запорожья. К. Стар. 1883, т. VII. Д. И. Эварницкій, т. II, 1926-1980. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 151. Його-ж. Къ исторіи Запорожья. К. Стар., 1882, т. IV, ст. 159.

ським¹⁰⁶). Він сповіщав Кіш про те, що утікачі ці казали: «росіяне... нинѣ уже войско запорожское въ конецъ истребить хотять, для чего и вновь по сей сторонѣ Днѣпра города якъ ось Елисаветъ и прочіе, подѣланы, и уже войско запорожское все въ мѣшокъ убрато, и только-жъ еще чтобъ якъ то мѣшокъ завязать росіане способу не избрали»¹⁰⁷). Так збоку уявляли собі справу спостережники, звичайно, не об'єктивні, але-ж як згодом виявилось, досить прозорливі.

Разуразні суперечки про землю зпримусили старшину року 1755 вдатися до імператриці, прохаючи розглянути питання про межі запорозьких земель, закріпити за військом те, чим фактично воно володіє і на ті землі дати йому дарчу грамоту. Для цього військо надіслало окрему депутацію (до її складу увійшли Данило Гладкий, Петро Калнишевський, Іван Чугуєвець) до двору з проханням виклопотати «высокихъ Е. И. В. милостей» військові запорозькому і з інструкцією домагатися: 1) перепустити безмитно з України перелічені в інструкції припаси, 2) додаткової платні хлібом і грішми, 3) розглянути по даних од війська грамотах прав земського володіння в цій країні, що частина її відійшла вже різночасно до Донського війська, під сербські й Новослобожанські поселення, й надати на ті, що їх остаточно визнані будуть, найласкавішу грамоту.

Було це в травні року 1755¹⁰⁸). Тільки р. 1756 Сенат розглянув цю справу й дав висновок для запорозців занадто негативний: через те, що справжніх документів, що на їх покликувалися були запорозці — універсала року 1655, й наданої грамоти року 1688, ніде по архівах не знайдено — Сенат поставивсь із сумнівом до факту, ніби військо запорозьке «землями до Переволочной, и паче рѣчкою Самарою и имѣющимися въ оной лѣсами, степями и прочими угодыями владѣли», і «имѣ толь многихъ земель... допуститъ не слѣдуетъ», бо коли гетьман Хмельницький з народом українським під високовладну державу Російської Імперії у підданство прийшов, у той час всі міста, села й хутори й саме військо... перебували в однім гетьманським

¹⁰⁶ А. А. Андрієвській. Матеріали, ст. 320. (Зап. Од. Общ., XIV, 602). Сенатск. Арх., т. X, 463-4.

¹⁰⁷ А. А. Скальковській. Ист. Нов. С. т. II, 177 (видання друге). Нагадаємо за художній народній переказ про загибель Запорожжя, що його надрукував П. С. Єфименко. Зруйнування Січі порівнюють з загадкою як дістати хліб, що його покладено посеред бурки, не ступаючи на її. Якийсь «мандрівник» почав підгинати краї. «Ось» каже... «Кіевск. Старина», 1882, т. IV, стор. 589-93: Откуда взялись запорожцы.

¹⁰⁸ А. А. Скальковській. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 156-7.

керуванні й між Україною та військом запорозьким межі не було, але де були вільні од поселення порожні землі «и тамо какъ запорожскимъ такъ и малороссійскимъ казакамъ въ пристойныхъ мѣстахъ пасѣки держать, рыбу и звѣрей ловить было невозбранно, а къ сѣчи запорожской въ то время никакихъ мѣстъ и селеній особливыхъ не бывало»; одночасно вирішено «всѣмъ запорожскимъ землямъ и угодымъ учинить описаніе и положи на карту, представить въ Прав. Сенатъ, а на приналежащіє къ ихъ безспорному владѣнію земли и угодыя съ обстоятельнымъ описаніємъ къ дачѣ имъ грамоты, учинить формуляръ»¹⁰⁹). Реєстр земель, що його домагалися запорозці, звичайно, не був на користь сербам, і Хорват, тогочасна persona grata, загальмував справу. Отже, р. 1758 запорозці знову вираджають депутацію, прохаючи видати їм надавчу грамоту, вже не на підставі реєстру земель, а на підставі мапи, що її склав полковник Дебоксет¹¹⁰).

Реєстрацію земель запорозьких почато допіру в-осени р. 1759, це була запекла боротьба, за кожнісіньку п'ядь землі між запорозцями та новою владою, боротьба, що не дала ніяких наслідків¹¹¹).

Аж тоді запорозцям терпець увірвався, і військова рада року 1763 зробила постанову — вигнати пересельців, котрі перейшли межі Запорожжя¹¹²). Звичайно, такий крок міг тільки підбурити московський уряд проти Коша. Спроба перевести розмежування року 1763 знов не мала наслідків через обопільні суперечки¹¹³). Року 1766 межі запорозьких вільностей було визначено з півночі так: правобережжям — од гирла Самоткани, річкою Самотканню, по Бог до гирла р. Ташлика, а лівобережжям — од гирла Самари впливом по р. Конку, й Конкою по Дніпро.

Описа цього складав кол. ас. Чугуєвець. Його представив на «высочайшее» ім'я губернатор Київський Воейков, подававши й од себе численні примітки й коментарі. Цілком його видав Д. І. Яворницький¹¹⁴), уривок з нього, приписаний секре-

¹⁰⁹) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, 132-9. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 168. С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, изд. Общ. Пользы, кн. V, ст. 969.

¹¹⁰) А. А. Скальковскій, ор. с., т. II, 175-6.

¹¹¹) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 184-6.

¹¹²) Там-же, т. II, 257-8. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матер., 180-83.

¹¹³) П. С. З. 27, гр., 1761 р., № 11393. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, 190-97. Його-ж, Ист. запор. каз. т. I, 37.

¹¹⁴) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 858-77. Його-ж. Топографическій очеркъ Запорожья, К. Стар., 1884, т. IX, стор. 44.

головуванням інжен. полк. Вібикова, причому Слов'яносербія підлягала Воєнній Колегії⁸³).

Становище запорозців погіршало через те, що влада обох сусідніх провінцій — Нової Сербії й Слов'яносербії аж ніяк не вважала на права війська на землі: вона вважала землі запорозькі або за порожні, або за ворожі володіння. Отож Ново-сербська влада видавала відкриті листи на заселення слобід по запорозьких землях; таким чином, рр. 1754-55 зростають садиби по Великому й Малому Інгулу, по рр. Самоткані й Домоткані, й чимало зимовників запорозьких переходить новослобожанам⁸⁴).

Недивниця, що між давніми хазяями й новосельцями утворюються ворожі стосунки. Збереглися відгуки запеклих суперечок за межі, що постали, як поміж запорозькими вільностями оселено Слобожанський полк. Отож року 1755 отаман кошовий писав Київській Губ. Канцелярії, що «изъ давнихъ лѣтъ войско запорожское низове рѣкою Самотканью даже до рѣчки Домоткани владѣло и користовалось» . . . теперечки-ж землі ці відмежовано Слобожанському полкові й мешканці цього полку «своими хуторами поселились и тѣмъ своимъ поселеніемъ не малые утиски запорожскимъ козакамъ спрочиняють» . . . і «знатную войску запорожскому обиду чинятъ». А щоб завершити це все, ген.-м. Глебов надіслав вимогу, «дабы имѣющіеся по Самоткани запорожскихъ казаковъ зимовники изъ р. Самоткани, яко-бы она въ дачахъ слободскаго поселенія находится, перенести въ другое мѣсто, въ запорожскіе дачи»⁸⁵).

Цілу низку таких суперечок містять у собі документи, що надрукував О. О. Андрієвський, про сутички запорозців з мешканцями Слобожанського полку⁸⁶) і сутички з командою фортеці св. Лизавети⁸⁷).

Команда й урядовці оселених полків незадоволені з призначених їм земель і посовуються ще далі, вглиб запорозьких земель⁸⁸). Року 1759 сотники Новослобожанського полку свавільно проводять границю од р. Саксагани аж по Дніпро, захопивши

⁸³) Е. А. Загоровскій. Очерки. Военно-Истор. Вѣстн. 1913, кн. I, стор. 80-81. С. Пишчевичъ. «Извѣстія» . . . Чтенія М. Общ. 1881 р., кн. IV, стор. 177.

⁸⁴) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. II, стор. 171.

⁸⁵) А. А. Андрієвскій. Матеріали, ст. 331-32. (Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 613. П. П. Короленко. Матеріали. Сборн. Харьк. Ист.-Ф. Общ. ч. IX, ст. 158.

⁸⁶) А. А. Андрієвскій. Матер., ст. 329. (Зап. Од. Общ., XIV, т. 611).

⁸⁷) А. А. Андрієвскій. Матер., ст. 346. (Зап. Од. Общ. XIV, ст. 628).

⁸⁸) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 170-172.

мало не цілком пізніший Верхнедніпрянський повіт, і дають наказа — коли хто з старшини Кодацької паланки, що у неї відібрано землю, йтиме проти, — того заарештовувати й відпровадити до фортеці св. Лизавети⁹⁹). Мешканців запорозького села Бородаївки заборці земель вигнали з домівок¹⁰⁰). Ми нагадуємо тут тільки за найвидатніші самовільні захоплення, не кажучи про дрібні сутички. І завсіди влада обороняла заборців.

Слід сказати, що й запорозці свого не пускали¹⁰¹).

Цікаві мотиви цієї боротьби: обороняючи свої права на землі, запорозці зчаста покликувалися на те, що тут їм потрібні аванпости в боротьбі з гайдамаками, а комендант фортеці св. Лизавети та генерал Хорват доводили, що саме для боротьби з гайдамаками треба поставити аванпост Новослобожанського полку, а зовсім не запорозький, бо запорозці переховують гайдамаків¹⁰²).

Такі мотиви виставляли обидві сторони в офіційному листуванні. Але за справжню підвалину цієї боротьби треба вважати, звичайно, інтереси економічні.

1756 року Хорват прохав прирізати землі ще на двадцять верстов на південь, у степ¹⁰³), дарма що запорозці й протестували, адже в них, мовляв, озброєно 13 000 чоловіка, а з усієї Нової Сербії та в Слобожанським полку навряд чи знайдеться 4 000 чоловіка¹⁰⁴).

Ті самі явища гострої боротьби виникали й на лівім Дніпрівім боці, на межах Ізюмської провінції¹⁰⁵).

Внаслідок чужоземної колонізації, сербські та інші слободи стиснули запорозькі землі з обох боків ніби у лещата, і зростаючи, стулювали ці лещата щільніш і щільніш. Єдиний вихід, куди можна було запорозцям податися, був тільки південь, назустріч татарам.

Цікава думка сучасників, що стежили за рухом чужоземної колонізації на запорозькі степи: вона збереглася у повідомленні військового писаря Романовського, що їздив з Січі в 1755-ім році у Крим побачитися з Мазепиними співучасниками, що перебували там — Хведором Мировичем та Хведором Нахимов-

⁹⁹) А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., т. II, 191-92.

¹⁰⁰) Там-же, т. III, 152.

¹⁰¹) В. Н. Ястребовъ. Архивъ крѣпости св. Елисаветы. Зап. Од. Общ. Ист. и Др., т. XIV, стор. 579, 588-90.

¹⁰²) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, стор. 172.

¹⁰³) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, II, 175.

¹⁰⁴) Там-же т. II, 179.

¹⁰⁵) А. Шимаповъ. Предсмертная поземельная борьба Запорожья. К. Стар. 1883, т. VII, Д. И. Эварницкій, т. II, 1926-1980. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 151. Його-ж. Къ исторіи Запорожья. К. Стар., 1882, т. IV, ст. 159.

ським¹⁰⁶). Він сповіщав Кіш про те, що утікачі ці казали: «росіяне... нинѣ уже войско запорожское въ конецъ истребить хотятъ, для чего и вновь по сей сторонѣ Днѣпра города якъ ось Елисаветъ и прочіе, подѣланы, и уже войско запорожское все въ мѣшокъ убрато, и только-жъ еще чтобъ якъ то мѣшокъ завязать росіяне способу не избрали»¹⁰⁷). Так збоку уявляли собі справу спостережники, звичайно, не об'єктивні, але-ж як згодом виявилось, досить прозорливі.

Разуразні суперечки про землю примусили старшину року 1755 вдатися до імператриці, прохаючи розглянути питання про межі запорозьких земель, закріпити за військом те, чим фактично воно володіє і на ті землі дати йому дарчу грамоту. Для цього військо надіслало окрему депутацію (до її складу увійшли Данило Гладкий, Петро Калнишевський, Іван Чугуєвець) до двору з проханням виклопотати «высокихъ Е. И. В. милостей» військові запорозькому і з інструкцією домагатися: 1) перепустити безмитно з України перелічені в інструкції припаси, 2) додатково платні хлібом і грішми, 3) розглянути по даних од війська грамотах прав земського володіння в цій країні, що частина її відійшла вже різночасно до Донського війська, під сербські й Новослобожанські поселення, й надати на ті, що їх остаточно визнані будуть, найласкавішу грамоту.

Було це в травні року 1755¹⁰⁸). Тільки р. 1756 Сенат розглянув цю справу й дав висновок для запорозців занадто негативний: через те, що справжніх документів, що на їх покликувалися були запорозці — універсала року 1655, й наданої грамоти року 1688, ніде по архівах не знайдено — Сенат поставивсь із сумнівом до факту, ніби військо запорозьке «землями до Переволочної, и паче рѣчкою Самарою и имѣющимися въ оной лѣсами, степями и прочими угодыями владѣли», і «имѣ толь многихъ земель... допуститъ не слѣдуетъ», бо коли гетьман Хмельницький з народом українським під високовладну державу Російської Імперії у підданство прийшов, у той час всі міста, села й хуторі й саме військо... перебували в однім гетьманським

¹⁰⁶ А. А. Андрієвській. Матеріали. ст. 320. (Зап. Од. Общ., XIV, 602). Сенатск. Арх., т. X, 463-4.

¹⁰⁷ А. А. Скальковській. Ист. Нов. С. т. II, 177 (видання друге). Нагадаємо за художній народній переказ про загибель Запорожжя, що його надрукував П. С. Єфименко. Зруйнування Січі порівнюють з загадкою як дістати хліб, що його покладено посеред бурки, не ступаючи на її. Якийсь «мандрівник» почав підгинати краї. «Ось» каже... «Кіевск. Старина», 1882, т. IV, стор. 589-93: Откуда взялись запорожцы.

¹⁰⁸ А. А. Скальковській. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 156-7.

керуванні й між Україною та військом запорозьким межі не було, але де були вільні од поселення порожні землі «и тамо какъ запорожскимъ такъ и малороссійскимъ казакамъ въ пристойныхъ мѣстахъ пасѣки держать, рыбу и звѣрей ловить было невозбранно, а къ сѣчи запорожской въ то время никакихъ мѣсть и селеній особливыхъ не бывало»; одночасно вирішено «всѣмъ запорожскимъ землямъ и угодыямъ учинить описаніе и положи на карту, представить въ Прав. Сенатъ, а на приналежащіє къ ихъ безспорному владѣнію земли и угодыя съ обстоятельнымъ описаніємъ къ дачѣ имъ грамоты, учинить формуляръ»¹⁰⁹). Реєстр земель, що його домагалися запорозці, звичайно, не був на користь сербам, і Хорват, тогочасна persona grata, загальмував справу. Отже, р. 1758 запорозці знову вираджають депутацію, прохаючи видати їм надавчу грамоту, вже не на підставі реєстру земель, а на підставі мапи, що її склав полковник Дебоксет¹¹⁰).

Реєстрацію земель запорозьких почато допіру в-осени р. 1759, це була запекла боротьба, за кожнісіньку п'ядь землі між запорозцями та новою владою, боротьба, що не дала ніяких наслідків¹¹¹).

Аж тоді запорозцям терпець увірвався, і військова рада року 1763 зробила постанову — вигнати пересельців, котрі перейшли межі Запорожжя¹¹²). Звичайно, такий крок міг тільки підбурити московський уряд проти Коша. Спроба перевести розмежування року 1763 знов не мала наслідків через обопільні суперечки¹¹³). Року 1766 межі запорозьких вільностей було визначено з півночі так: правобережжям — од гирла Самоткани, річкою Самотканню, по Бог до гирла р. Ташлика, а лівобережжям — од гирла Самари впливом по р. Конку, й Конкою по Дніпро.

Описа цього складав кол. ас. Чугуєвець. Його представив на «высочайшее» ім'я губернатор Київський Воейков, подававши й од себе численні примітки й коментарі. Цілком його видав Д. І. Яворницький¹¹⁴). уривок з нього, приписаний секре-

¹⁰⁹) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, 132-9. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 168. С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, изд. Общ. Пользы, кн. V, ст. 969.

¹¹⁰) А. А. Скальковскій, ор. с., т. II, 175-6.

¹¹¹) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 184-6.

¹¹²) Там-же, т. II, 257-8. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матер., 180-83.

¹¹³) П. С. З. 27, гр., 1761 р., № 11393. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, 190-97. Його-ж, Ист. запор. каз. т. I, 37.

¹¹⁴) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 858-77. Його-ж. Топографическій очеркъ Запорожья, К. Стар., 1884, т. IX, стор. 44.

тареві В. Чернявському, видано в «Історії о казакахъ запорожскихъ» кн. Мишецького¹¹⁵); Чернявському-ж приписав його спочатку й Яворницький в своїй «Історії Запорозькихъ казаківъ»¹¹⁶).

Як бачимо, порівнюючи з межами року 1740 відміна велика.

Окидаючи загальним поглядом історію зсмельної боротьби Запорозьжя, боротьби його за свої вільності, ми неминуче спиняємося на факті, що про нього вже казали, і тепер вернемось до нього.

Підчас суперечек про межі, р. 1756, Сенат висловив був погляд, що на його у запалі боротьби запорозці не досить зважили: у цей час виявилось, що документів, на яких ґрунтувалися запорозці, — універсала од гетьмана Хмельницького року 1655 та наданої царської грамоти року 1688 по архівах не знайдено, отож Сенат навіть був непевний, чи-ж справді має право військо запорозьке володіти власною територією, адже, мовляв, між запорозьким військом й Україною за тих часів, коли Хмельницький «подѣ державу» прийшов, меж не було¹¹⁷). З оцим сенатським роз'ясненням збіглася, випадково, і инша значна подія в стосунках Запорозьжя із урядом; на клопотання гетьмана, що йому підлягало військо від року 1750, Запорозьжя переведено з відомства Колегії Чужоземних Справ до завідування Сенату (це ще раз підкреслювало те, що запорозців уважають за підданців, а не за васалів).

Отже, 1756 рік це був рік видатний в історії запорозько-московських стосунків, бо цього року юридично оформлено те, що на практиці уже переводилося, і долю Запорозьжя по суті вже вирішено. Далі ми спробуємо довести, що був 1756 рік переломовий і що-до инших вільностей Запорозьжя. На це керівники Коша не зважили й боролися за вільність і далі, не тільки не зменшуючи, ба навіть підвищуючи свої вимоги й домагаючися вивести новосербів і повернути собі чисто-всі одібрані землі.

Це питання не аби-яку мало вагу для Запорозьжя. Як вже зазначено, не можна вважати запорозьке військо за одноманітну

¹¹⁵) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, примѣтка, ст. 1867. Кн. Мышецкій. Исторія о казакахъ... Одесса, 1852. Додаток: Описаніе Запорозькой Сѣчи, состоящее въ четырехъ раздѣленіяхъ, показующихъ положеніе Сѣчи, всѣхъ оной земель съ выгодами и лѣсными дачами, также соединеніе татаръ и происходимое отъ оного запорозьцамъ раззореніе. Сочиненіе секретаря В. Чернявскаго 1766.

¹¹⁶) Д. И. Эварницкій. Ист. запор. казак., т. I, стор. 38.

¹¹⁷) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, кн. IV, ст. 969. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 168.

громаду: коли ми бачили ознаки економічного розпаду — поділ на заможних та незможних козаків — ще перед 1709 роком, то цей процес іде ще далі, як козаки повернулися року 1734. Для цієї доби ми маємо свідоцтво Рондо, що відвідав Запорожжя р. 1736; він свідчить, що деякі козаки мають по 100 коней і більше ¹¹⁸). Для пізніших часів ми маємо виразніші цифри: напр. р. 1769 в одному зимовникові було 127 коней, 294 гол. рогатої худоби, 1 200 овець ¹¹⁹). Того-ж року у кошового татари забрали 600 коней ¹²⁰), у полковника Колпака взято разом 7 000 голів худоби ¹²¹), отаман Калнишевський продав разом 14 000 овець ¹²²). Цікаво, що ми бачимо поміж власників великих маєтків і табунів — отаманів, представників старшини. Отже, представники економічно-зможної класи були в складі політично-зможної старшини. Але поруч них існувала й сірома, ті «лицарі», що за їх співали: «козак — душа правдива, сорочки не має».

Що такий козак «сірома» існував справді, а не тільки в піснях, за це промовляє опис Січи, що його склав сек.-м. Нікіфоров року 1749; сіромахами, як він каже, звали людей, «не имѣющихъ у себя не точію лошадей или какого скота, но ниже на плечахъ своихъ платъя, а чрезъ зиму валяющихся въ куреняхъ до весняного времени» ¹²³). Одного з таких козаків обрано року 1749 на осавула ¹²⁴). Відомо, як легко було стати запорозьким козаком, сюди приймали всіх, не розбираючи, аби людина була відважна, спритна, хвацька. Природньо, що чимало з отаких зайд усеньке життя залишалися «сіромою»; участь у військовій здобичі, що її ніколи не бракувало, життя в курені, де зберегавсь давній звичай товариського харчування (на трапезу спільники кидали в карнавку на бажання й по змозі, починаючи з шага, коли-ж наступного дня зібраної суми не вистачало, поповнювали недостачу з курінного скарбу ¹²⁵), забезпечували життя такому козакові. Становище «сіромах» за останньої доби в життю Січи влучно ілюструє оповідання старого запо-

¹¹⁸) Н. В. Молчановскій. Англійское извѣстіе 1736 г. о запорожцахъ. К. Старина, 1889, том XXVII, ст. 446.

¹¹⁹) Д. І. Багалій. Заселення південної України, ст. 26.

¹²⁰) А. А. Скальковскій. Истор. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 184.

¹²¹) Д. И. Эварницкій. Истор. запор. каз. т. I, стор. 558.

¹²²) А. А. Скальковскій. Истор. Нов. С. т. III, стор. 172.

¹²³) А. А. Андріевскій. Матеріали, касаючієся запорожцевъ. Зап. Од. Общ., т. XIV, стор. 457. Те-ж саме — Матер. для ист. Ю. Р. края, стор. 175.

¹²⁴) Те саме: Зап. Од. Общ., т. XIV, стор. 460, окремо — стор. 178.

¹²⁵) Кн. Мышенскій. Исторія о казакахъ. Од. 1852, сотр. 52. Миллеръ. Извѣстія. Ежен. Сочин. 1760, 437. Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз. т. I, 328-329.

розця Недоступа: люд, що йшов у Січ перед тим, як її зруйновано, сідав по зимовниках; перебувши тутечки, він заводив власні зимовники, господарства, родини, укладав слободи. Так-би мовити, там утворювався «середняк», дрібний власник. Проте голота не затримувалася по зимовниках. «Сіромахам найкраще жилося в Січі... статечні козаки, по слобідках, не шанували голоти... а у Січі густо було голоти, там вона й право своє мала... у Січі козаки жили й годувалися вкупі»¹²⁶).

Не треба забувати, що XVII-XVIII вв. життя на Запорозжжі, як оповідають сучасники, не вимагало впертої боротьби за існування: по степах рясно було ягід та дичини, по річках — риби¹²⁷). На літо до паланок Калміуської, Інгульської, Буго-гардівської переходили запорозці навмисне ловити рибу й звіря — справи, що не потребували оборотного капіталу. Зчасти такі «заводи» рибальські мають 15-20 чоловіка, що збираються тут літньою добою, а «зимой и без работы проживають»¹²⁸). Нарешті, за джерело для існування були також наскоки на ляхів і татар, що надто останніми десятиріччями викликало відсіч од старшини запорозької.

Між цими двома крайніми групами — великими капіталістами й сіромою звичайно стояли середні, що-до своєї заможности, козаки. То вся та сила власників, середняків, що за них писав р. 1734 Рондо, що рідко котрий козак не має 10-20 коней; саме таким дрібним власникам належали здебільшого зимовники та хуторі, де зчасти по зимовниках об'єднувались декілька хазяїв. Такі середняки складали переважно масу чумаків, що їздили по сіль до Криму.

Останні роки, починаючи від 60-их рр. XVIII в. диференціяція дедалі більшає й позначається, що зростає велике землеволодіння та капітал, тож ще гостріш відчувалася різниця поміж зверхніми та нижчими верствами козацтва.

Треба мати на увазі екстенсивний характер, що мала культура Запорозжжя, щоб уявити собі, яка сила землі була потрібна для подібних господарств. Тоді ясно стане, що домагання запорозців зилишити у себе землі диктували економічні інтереси всього життя заможного козацтва. Але стане ясне й те, що інтереси запорозької громади не були одноманітні — сірома, що мала всі політичні права, мала зовсім інші еконо-

¹²⁶) Л. В. Падалка. Была-ли на островѣ Токмаковѣ Запорожская Сѣчь? Кіеская Старина, 1893, т. 41, стор. 251.

¹²⁷) Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз. т. 1, 76-83. Устное повѣствованіе Никиты Коржа.

¹²⁸) Топографическое описаніе доставшихся по мирному трактату земель. Зап. Од. Общ., т. VII, стор. 182.

мічні інтереси. На ґрунті економічних інтересів, боротьби за землі, виростає боротьба за політичні права, за право самоврядування, і з цієї боротьби знову бачимо різницю в інтересах сіроми і старшини.

IV.

Переходимо тепер до другої сторони питання — до того, як поволі втинали політичні права запорозців.

Структура запорозького війська являла собою «народоправство»¹²⁹⁾. На чолі його стояли кошовий отаман, суддя, писар, осавул, — «старшина», обібрана на рік на загальних зборах¹³⁰⁾. Здавалося, що лад цей, одколи військо повернулося до російської імперії, залишається непорушний, як це й оїцшовано в грамоті від імпер. Ганни.

Та треба пам'ятати, що повернутися запорозцям довелося 1734 року; то був час, коли московський уряд устиг непомітно поробити великі реформи в Гетьманщині: там вже не залишилося навіть тіні самоврядування, і коли помер Данило Апостол «тимчасове» керування перейшло до «Міністерського Правління»¹³¹⁾; відновлення гетьманства року 1750 це по суті не було відновлення його у справжньому його вигляді. Тоді-таки у сфері соціальних взаємин на Україні ми бачимо, що верхи страшенно бажать зрівнятися з великоросійським дворянством, бачимо, як зростає велике землеволодіння й кріпацтво, що де-далі міцніше й фактично набуло сили багато раніш як року 1783.

Виходить, що Запорозжя з його вільностями повинен був

¹²⁹⁾ Д. И. Эварницкій. Исторія запор. казаковъ. Т. I, стор. 18. Його-ж. Запорозжцы въ поэзіі Шевченко. Лѣтопись Екатерин. Учен. Архив. Ком. Вип. VIII, стор. 109-110.

¹³⁰⁾ А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе. Ч. IV, стор. 74-77. Кн. Мъшецкій. Исторія о запорозжскихъ казакахъ. Одесса, 1852, стор. 33-34. Його-ж. Чтен. М. Общ. Ист. и Древ. 1846, кн. 6, стор. 17-20. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о запорозжскихъ казакахъ. Ежемѣс. Чтенія. 1760, стор. 411-414. Д. И. Эварницкій. Выборы войсковой старшины. Очерки по исторіи запорозжскихъ казаковъ и Новороссійскаго края. С. Б. П. 1889. Стор. 71. Його-ж. Жизнь запорозжскихъ казаковъ. К. Стар. 1883, т. VII, стор. 507. А. А. Скальковскій. Ист. Н. Сѣчи, т. I, стор. 55-67. Його-ж. Внутренніе распорядки запор. Сѣчи. К. Стар. 1882, т. IV, ст. 527 і далі. В. Щурат. Джерело звісток Гендльовика про запорозжців. Записки Товариства, т. 128, 1919 р. стор. 48.

¹³¹⁾ Иван Джиджора. Нові причинки до історії відносин російсько-го правительства до України 1720-1730-х рр. Зап. Наук. Тов., LXI, 1904 р.

захопити той самий процес централізації, і втягання в загальний лад економічного життя, що закінчувався на Гетьманщині.

Обмежувати запорозькі вільності політичні почато від року 1735, коли «высочайшею» грамотою 18-го червня й 20-го липня звелено військові рушити проти татар на вимогу від гр. Вейсбаха¹³²). Виходить, що у військових стосунках запорозці належали до складу московського війська і підлягали головнокомандуючому. Але це можна було пояснити винятковістю військового часу і загальністю завдань — боротьбою з татарами.

Спочатку, тільки-но запорозці повернулися, вони підлягали Київському генерал-губернаторові, що за його був перше гр. Вейсбах, людина до запорозців прихильна, а від 1735 генерал-пор. М. Леонтьев, і належали до відомства Кабінету¹³³). Усі стосунки з зовнішнім світом повинні були переходити через генерал-губернатора, починаючи від скарг і прохань на «высочайшее» ім'я, не кажучи вже про стосунки закордонні. У стосунках з генерал-губернатором запорозці додержувалися тону «зневажливого» і що-до форми й що-до змісту донесінь¹³⁴); представники уряду, навпаки, засвоїли тон веління. Отож наприклад, року 1744 підполковник Глебов, виряджений перевести в Січі слідство, з приводу скарг з польського боку, вимагав «послушанія» й покори генерал-губернаторові, загрожуючи інакше гнівом імператриці та карою¹³⁵).

Одколи відновлено гетьманство. Січ перейшла під його керування, тільки-ж рівночасно підлягала генерал-губернаторові київському. Це, звичайна річ, повинно було викликати чимало ускладнень¹³⁶). У генерал-губернаторів залишилися зовнішні зносини й видача платні запорозцям¹³⁷). Ця платня, що її одер-

¹³²) П. А. Ивановъ. Матеріали по истор. Запор. Зап. Од. Общ., т. XX ст. 75-77. Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сѣчи. Зап. Од. Общ., т. XXXI, проток. засѣд., ст. 54.

¹³³) Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія. Зап. Од. Общ., т. XXXI, ст. 70.

¹³⁴) А. А. Андріевскій. Матеріали, стор. 21; 137 (Записки Од. Общ., т. XIV, 303, 419).

¹³⁵) Його-ж. Матеріали, ст. 42-48. (Зап. Од. Общ., т. XIV, 324-30).

¹³⁶) А. А. Андріевскій. Матеріали по ист. Запорожья и пограничныхъ отношеній, Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 218-226. Н. В. Молчановскій. Пререканія вѣдомствъ по поводу Запорожья. К. Стар. 1898, т. LX, Докум. и зам. стор. 4-7. П. С. З. 19 жовт., 1750. №9808.

¹³⁷) Сенатскій Архивъ. т. XII, ст. 86. П. А. Ивановъ. Матеріали, Записки Од. Общ., т. XX, ст. 90-91. А. А. Андріевскій. Матеріали. Зап. Од. Общ., т. XVI, ст. 218-19. Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія, Зап. Од. Общ., т. XXXI, ст. 69.

жували запорозці хлібом та гріними, підтримувала залежність Коша від адміністрації¹³⁸).

Року 1756 клопотами гетьмана всі підлеглі йому країни переведено з відомства Колегії Чужоземних Справ до відомства Сенату, втім переведено й запорозців. Вони поставилися були до цього надто негативно і увесь час, аж доки Січ скасовано, допоминалися, нехай-би їх повернули до відомства Колегії¹³⁹); але клопоти їхні були даремнісінькі.

Одколи гетьманство скасовано, стан Січи ще більш погіршав, бо її було переведено до Малоросійської Колегії, а на це Кіш аж ніяк не міг пристати¹⁴⁰).

Року 1735 на території власне Запорожжя зростає Новоросійський ретраншемент; офіційно він мав захищати запорозькі вільності, а фактично була з його фортеця московських озброєних сил в осередку Запорожжя. Тут завжди перебувала залога ландміліцьких полків під головуванням московського штаб-офіцера «за коменданта», що підлягав київському генерал-губернаторові. Обов'язки цього штаб-офіцера були надто різноманітні: він повинен був «предостерегать» старшину од «самовольнихъ поступковъ», «наблюдаютъ» за вчинками її, стежити за тими, що наїздять до Січи і т. д.¹⁴¹). Отже, в особі штаб-офіцера «за коменданта» генерал-губернатор мав у Січі «око и уши». Ясно, як повинні були ставитися до цих «очей» запорозці, тим більш, що офіцери, постійно міняючись, зчаста вславляли своє перебування різними зловживаннями¹⁴²). Про характер і обсяг їх можна судити з інструкції 1755 року сек.-майорові Федіову, що йому заборонювано втручатися в суд і розпорядження запорозької старшини й жити з нею в згоді¹⁴³).

¹³⁸) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I; 201. Какъ получали запор. денежное и хлѣбное жалованье. К. Стар. 1883, т. VI, 751-55. П. С. З. 4 липн., 1742, № 8595; 24 вер., 1751, № 9886; 10 тр., 1759, № 1095; 21 гр., 1761, № 11388; 29 серп., 1766, № 12734.

¹³⁹) Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія. Зап. Од. Общ., XXXI, ст. 65. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 164-5, 275, 277.

¹⁴⁰) П. С. З. 1764, 10 листоп. № 12277. А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго въ Комиссіи 1767 г., Зап. Од. Общ., т. XXX, ст. 369.

¹⁴¹) К. Центр. Арх. давн. акт., фонд Киев. Губ. Канц. № 9139. А. А. Андріевскій. Матеріали, стр. 139. (Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 421-2). Сен. Арх., т. VII, 135, 151.

¹⁴²) А. А. Андріевскій. Матеріали, 123-5. (Зап. Од. Общ., т. XIV, 405-7). Його-ж — Матеріали изъ ист. запор., Зап. Од. Общ., т. XVI, ст. 244. Изъ временъ упадка Запорожья; К. Стар., 1887, т. XVIII, ст. 786-7.

¹⁴³) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 124-6. А. А. Андріевскій. Матеріали, ст. 313 (Зап. Од. Общ., XIV, 595). Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія Запор., Зап. Од. Общ., XXXI, 59.

Цим не обмежувався контрольний урядовий апарат у межах Запорозжя: окрім Новосіченського ретраншементу тут було розташовано залоги по редутах Микитинським, Каменським, Биркутським й Сокольським¹⁴⁴). Р. 1751 до них додається ще пост на Бозі, в Гарді, закладений для боротьби з гайдамаками, на «допомогу» запорозькій старшині, ніби-то вона сама «по извѣстному запорожцевъ своевольному состоянію плутовъ боится и сократить ихъ не можетъ»¹⁴⁵).

Крім цих постійних представників московського уряду в особі начальників над ретраншементами, до Січі епізодично надсилали офіцерів розглядати суперечки про землю, а їх, як ми були бачили, була сила-силенна.

Надто багато обмежені зазнали права запорозькі в царині суду: уряд не хотів визнавати за Січчю права судити й карати за будь-які злочинства¹⁴⁶) і Сенат року 1749 звелів тяжких злочинців висилати до Київ, а про їхні провини повідомляти Сенат. Генерал-губернаторові Леонтьєву Сенат наказав стежити, щоб Кіш виконував цього наказу¹⁴⁷). Ще раніш, р. 1744, підполковник Глебов, виряджений перевести слідство з провуду польських скарг, заарештував кількох чоловіка й під вартою вислав до Києва¹⁴⁸). Коли Січ перейшла під керування гетьманове, одійшов до нього й суд. За підставу для цього була передача гетьманові юрисдикції над усіма гайдамаками «малоросіянами»,

¹⁴⁴) Е. А. Загоровскій. Взаимоотношения, Зап. Од. Общ., т. XXXI, 55.

¹⁴⁵) А. А. Андрієвскій. Мат., Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 520-24; т. XVI, ст. 227-9. Пізніш, у 1768 році кварталер Соловков писав к. ген-губ-ві, що «Гардовий полковникъ съ гайдамаками полюбовно обходится». А. А. Андрієвскій. Реляції К. Генер-губернатора за 1768 и 1769 гг. Чтенія въ историч. обществѣ Нестора-Лѣтописца, кн. VII, стр. 105, реляц. № 57.

¹⁴⁶) А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе, т. IV, стор. 82. Кн. Мѣшецкій. Исторія о казакахъ запор., Чтенія М. Об. Ист. 1847, к. 6, стор. 25. Його-ж — видання Одеса, 1852 р., стор. 56-59. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о запорожскихъ казакахъ, Ежемѣс. Сочин. 1760, стор. 429-432. Устное повѣствованіе Никиты Коржа. Одесса, 1842, стор. 21-26. Теж — Сочиненія Гавриила, архієп. Тверского и Кашинскаго, ч. II, М. 1854, стор. 14-28. А. Д...скій. Система карательныхъ мѣръ въ Запорожьи, Киевск. Стар. 1893, книги — I-III, том XI. А. А. Скальковскій. Какъ судили и рядили въ Запорожьи, Киевск. Стар. 1886, т. XIV, 604. Його-ж — Ист. Нов. С., т. I, 148-77. Д. И. Эварницкій. Суды, наказанія и казни у запорожскихъ казаковъ, Очерки по исторіи зап. каз., стр. 81-92. Григ. Надхинъ. Память о Запорожьѣ, Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1876 г., кн. III, стр. 176-78.

¹⁴⁷) А. А. Андрієвскій. Матеріалы, Зап. Од. Общ., т. XVII, 126-127. П. С. З., 13 бер., 1749, № 9496.

¹⁴⁸) Його-ж — Матеріалы, 42-48 (Зап. Од. Общ., XIV, 323-30). А. А. Ригельманъ. Ор. с., ч. III, 139-40.

незалежно від того, протягом якого часу вони мешкали на Запорозжі, а походженням запорозці здебільшого були «малорос-сіянами», тож і підлягали суду гетьмана. Перш наказано надсилати до суду гетьманові тільки винних у душоубстві, але р. 1775 надійшла вимога одсилати до Глухова всіх гайдамаків не розбираючи¹⁴⁹). Як настирливо вимагав цього генеральний суд й як гостро було поставлено питання про гайдамаків, це можна бачити з того, що, напр., р. 1756, усеньку старшину з кошовим отаманом на чолі притягнуто до суду за те, що вона потурала гайдамакам¹⁵⁰).

Звичайно, з політичних прав запорозьких найголовніше було право самоврядування, і за його найзавзятіш провадило боротьбу військо. Боротьба за нього, вперта, настирлива й одночасно обережна, почалася, коли на київського генерал-губернатора призначено ген.-пор. М. І. Леонтьєва, що в його особі запорозці набули собі запеклого ворога. Леонтьєв, будучи на уряді київського генерал-губернатора, всією своєю політикою ставивсь вороже до всього, що мало характер місцевих, крайних прав, звичаїв та привилеїв¹⁵¹). Вороже ставивсь він і до права Січі на самоврядування, що здавалось йому «уродливимъ явленіємъ»: вільностями запорозькими він ладен був пояснити все — і земельні сварки, і прикордонні непорозуміння з татарами, і гайдамацькі наскоки. Він попереджав Сенат, що «ежели воровство и своевольство ихъ запорожское пресѣчено не будетъ, то могутъ важные причины послѣдовать». На отамана кошового Леонтьєв мав призру, що той потурає наскокам запорозців на татар і грабункам. Тож він був певнісенький, ніби для того, щоб забезпечити згоду й спокій, треба замість обирати отамана на загальних зборах — доручити цю справу певному штаб-офіцерові, за участю, звичайно, старшини і курінних отаманів з трьома-чотирма найкращими козаками з кожного куреня. Окрім того, він гадав заміняти обраного писаря призначеним з досвідчених канцеляристів військової генеральної канцелярії. Не покладаючися цілком і на переведене навіть таким способом обрання, Леонтьєв пропонував прикомандирувати до кошового отамана окремого офіцера, нехай-би той, згідно з надісланими ука-

¹⁴⁹) А. А. Андрієвскій. Матеріали, ст. 193-94 (Зап. Од. Общ., т. XIV, 475-76). Сенатск. Арх., т. XI, ст. 389-90. Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1790, 1817, 1826, 1829.

¹⁵⁰) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 154-5.

¹⁵¹) Георгій Конисскій. Исторія русовъ, М. 1846, стр. 242. Володимир Шербина. Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII в. Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьєв. Науковий збірник за рік 1924. Истор. сек. Укр. Акад. Наук, ст. 79-88.

зами й ордерами, «исполнение чинить принуждалъ». Вільно обирати дозволялося-б тільки курінних отаманів, але за це значно зменшено їхню компетенцію, що її треба було обмежити тільки функціями поліцаїв¹⁵²).

Звичайно, за головний привід для вищої влади, щоб впливатися в справи Січі, була зміна кошових отаманів і всієї старшини. Особа нового отамана завжди цікавила генерал-губернатора і про нього проваджувано тут, за допомогою офіцерів, котрі мешкали в Січі, «развѣдываніє»¹⁵³). Вибори отамана р. 1748, коли замість Павла Козелецького обрано Марка Кондратьєва, й виникло велике безладдя, викликали незадоволення в Сенаті й в М. І. Леонтєва. Незабаром по цьому, за півроку, всеньку старшину скинуто; цікаво, що в листі до нового отамана, Якіма Ігнатовича, Леонтєв, вітаючи його з обранням, бажав «команду свою имѣть на долгіе времена... а не такъ какъ прежде сего частые перемѣны чинены»¹⁵⁴).

Року 1748 до Січі призначено окрему комісію розбирати суперечки поміж запорозцями й татарами, а до неї, як депутата од московського уяду, ген.-губ. Леонтєв призначив сек.-майора Олександра Нікіфорова¹⁵⁵). Цей склав дуже цікавого описа виборів старшини, що відбулися 1-го січня 1749 року. Описа того друковано не одного разу¹⁵⁶), отже ми докладно на ньому не спинятимемось, підкреслимо тут тільки кілька рис, котрі наближають його до того документу про вибори року 1756, що за нього говоритимемо далі.

Автор опису надзвичайно негативно ставиться до запорозького ладу й зневажає «сіромах», здебільшого «презельныхъ пьяницъ, которые не имѣють ни скота, ни лошадей, ниже на плечахъ платья, и чрезъ то зиму валяются въ куреняхъ до весеняго времени». Перед виборами, починаючи від Різдва.

¹⁵²) А. А. Андрієвскій. Запорожскіе выборы и порядки половины XVIII в. К. Стар. 1883, т. VI, 127-8. Сен. Арх., т. VI, ст. 128-129, т. VII, стор. 527.

¹⁵³) К. Центр. Архив давн. акт. с. № 9139. А. А. Андрієвскій. Матер., 139-40 (Зап. Од. Общ., т. XIV, 421-3). Сен. Арх., VII, 205.

¹⁵⁴) К. Центр. Арх. Давн. Акт. с. № 9128 й 9102. А. А. Андрієвскій. Матер., ст. 141-2 (Зап. Од. Общ., XIV, ст. 423-4). Сенатск. Арх., т. II, 270, 278.

¹⁵⁵) А. А. Андрієвскій. Комиссія для разбора взаимныхъ претензій татаръ и запорожцевъ, Чтенія Истор. Общ. Нестора-Льтописца, кн. IX, стор. 42-65.

¹⁵⁶) К. Центр. Арх. Давн. Акт., д. № 9135, 9136. Ф. Туманскій. Російскій Магазины, ч. I, СПб. 1792, стор. 187. А. А. Андрієвскій. Запорожскіе выборные порядки, К. Стар. 1883, т. VI, 131-5. Його-ж. Матеріаль. стор. 175-9 (Зап. Од. Общ., XIV, 457-61). Д. И. Эварницкій. Источники. т. II. 1779-84 (надруковано з деякими одмінами).

кошовий отаман Яким Ігнатович, військовий писар Андрій Миргородський та суддя Микита Санбика безперестанку частували їх горілкою та медом, а отаман «для приласканія казаків» роздав горілки більш як на 100 карбованців; пиячили так, що двоє від пияцтва навіть померло; тоді з наказу отаманового льохи з горілкою було запечатано. На день виборів, 1-го січня, коли зійшлися в коло, п'яна голота зчинила справжню бійку, од якої ледві вратувалися з пом'ятими ребрами отаман і старшина. Другого дня — 2-го січня — сталося те саме, що було й першого дня: так само галасував натовп сіромах і в наслідок того, обібраних напередодні суддю Богацька й осавула Давида скинуто й натомість обібрано за суддю Водолагу, а на осавула п'яного козака, що «не мав на собі одежі». Усе скінчилося страшенною бійкою, що в ній побито декотрих курінних отаманів, а отамани, і собі «б'ютьемъ палками и всякими увѣщаніями старались отвратить сихъ сиромыхъ» од заколоту й наміру розруйнувати базар.

Третього січня знов зібравсь сход і вирішив: суддею бути раніш обібраному Богацькові, осавулом — Петрові Давидові, а иншим урядовцям всім бути тим, котрих давніш обібрано, «кои до сего были»¹⁵⁷).

Так освітлює справу Нікіфоров. Дуже цікаві міркування О. О. Андрієвського, ніби інформатор, а може й автор цього опису був Петро Чернявський, що був з його раніш військовий писар, людина близька до Нікіфорова¹⁵⁸). Покійний дослідник зробив цей висновок, ґрунтуючися на тому, що поміж справами Київського Губ. Правління знайшлася секретна записка від того таки Чернявського на височайше ім'я. У записці тій він доводив, начеб-то «безперем'яного кошевого атамана» мати краще, як його переобирати, і запевняв, буцім-то так само гадають і «старі», доручивши йому написати отаке прохання й прикласти до нього печатку; тільки-ж під останню хвилину «старі» злякалися «простого люду». На довід він подає оповідання про те, що під час виборів року 1739 обібраного кошового отамана Якова Тукала «забито до смерті», а року 1749 «великое и богомерзкое смятеніе учинили» і отаман та старшина од юрби ховалися по коморах¹⁵⁹). В иншому місці записки Чернявський пише, що

¹⁵⁷) А. А. Андрієвскій. Запорожскіе выборы, К. Стар., 1883, т. VI, ст. 134-5.

¹⁵⁸) Взагалі писар Чернявський, як це можна помітити з матеріалів, охоче «інформував» московський уряд про питання внутрішнього життя Запорожжя, надаючи цим інформаціям ризики зовсім не корисні для запорожців. Напр. — Сен. Арх., т. VIII, ст. 60, 117-8, 125-8.

¹⁵⁹) А. А. Андрієвскій. Запорожск. выборы, К. Стар., 1883, VI, ст. 136-7.

«и въ древнихъ лѣтахъ в войску запорожскомъ до гетьмана Хмелницкого и въ правленіе его и послѣ его смерти безперемѣнные кошевые имѣлись» . . . і «выборъ тотъ бывалъ отъ куренныхъ атамановъ и от знатныхъ заслуженныхъ казаковъ»¹⁶⁰). Окрім цієї записки на «височайше» ім'я, збереглася ціла низка листів од Чернявського до підполковника Олексія Глебова, де він просить сховати його записку як тасмницю й запитує про її долю. Усе це, як гадає О. О. Андрієвський, позбавляє довіри оповідання Чернявського й Нікіфорова про події підчас виборів 1749 року¹⁶¹). Ми побачимо, що тут він не правий. Цікаво, що хоч Сенат року 1744 вже відмовив був йому, генерал-губернатор Леонтьєв, ґрунтуючися вже на записці Чернявського й опису Нікіфорова¹⁶²) знову вдається до Сенату, прохаючи замінити обрану старшину в Січі призначеною. Але Сенат знов в указі од 29 травня 1749 року не тільки одкинув його пропозицію, ба навіть звелів наперед «о томъ въ правительствующій сенатъ не писатъ и тѣмъ напрасно не утруждать»¹⁶³).

Року 1750 Чернявський знов пише на височайше ім'я, описує вибори року 1750 і повідомляє, що «подлый и злодѣйственный народъ . . . кошового Якима Малого, съ ранга отставивъ въ смерть убить намѣревался за то, что онъ, Малый, по высочайшимъ Е. И. В. указамъ за чинимые ими продерзости безъ упущенія штрафоваль», і прохає «погибшему сему народу, яко безъ пастыря овцамъ, явить свою высочайшую милость — наградить безперемѣннымъ кошевымъ атаманомъ»¹⁶⁴). Він загрожував, що инак-

¹⁶⁰) К. Центр. Арх. Давн. Акт., с. № 9135. А. А. Андрієвський. Матеріали для ист. ю.-р. края, ст. 181 (Зап. Од. Общ., т. XIV, 463).

¹⁶¹) А. А. Андрієвський. Зап. выборы, К. Стар., 1883, т. VI, 138.

¹⁶²) У своїому рапорті Нікіфоров, між иншим, писав так: «находящийся де нынѣ при войскѣ . . . кошевой Акимъ Игнатовичъ и бывший кошевой . . . Василій Сычъ, да бывший писаремъ Алексѣй Вербицкій, куренный атаманъ Калниболотскій, какъ есть первые тамъ люди, . . . секретно ему, Н-ву, говорили, что ежели кошевой атаманъ, такъ и судья пожалованы были отъ Е. И. В., или отъ пр. сената, а куренные атаманы отъ высокого генералитета, то бѣ при войскѣ . . . лучший быть бы порядокъ и своевольные казаки, боясь своей учрежденной старшины (кои не ими выбраны) отъ воровства и злодѣйства конечно бы унялись и имѣли бы страхъ и послушеніе». Сен. Арх., т. VII, ст. 528.

¹⁶³) А. А. Андрієвський. Запор. выборы, К. Стар., 1883, т. VI, ст. 138. Його-ж — Матеріали, ст. 179-80. Зап. Од. Общ., т. XIV, 461-2). Його-ж — Матеріали, Зап. Од. Общ., т. XVII, 127. Сен. Арх., т. VII, 528-30.

¹⁶⁴) Його-ж. Матеріали, ст. 183-6. (Зап. Одес. Общ. т. XIV, 465-8). Його-ж. Выборы, К. Стар. 1883, VI, 138. Чернявський пише про те саме 19 та 30 травня М. І. Леонтьєву. А. А. Андрієвський. Матеріали, 187-9 (Зап. Од. Общ. 469-70).

ше, за прикладом «злодійственного народа и прочіе казаки разсвирѣпѣють»¹⁶⁵).

24 листопаду року 1750 М. І. Леонтєв пише до Колегії Чужоземних Справ величєньке міркування... «какимъ наилучшимъ способомъ запорожскихъ козаковъ отъ воровства и инихъ дерзостей и своевольствъ воздержать и добрый порядокъ въ сѣчи учредить». Міркування ці взагалі полягали, як і давніш, у тому, що треба мати незмінного отамана й старшину, а «подлого народа»... «отноудь къ тѣмъ выборамъ не допускать», голосів од них не відбирати й переду їм на цих виборах не давати¹⁶⁶).

Ці проекти Леонтєва дуже цікаві; нехай Сенат і одкинув їх, але-ж їх не було забуто, як здебільшого забувають проекти, що їх визнано за несвоечасні.

19 липня року 1753 видано височ. грамоту, що забороняла Кошеві Запорозькому свавільно обирати старшину та отамана¹⁶⁷). Цікаво, що наказа в життя Запорожжя не переведено і за нього почался довга та важка боротьба, бо запорозці уперто вважали за своє право що-року обирати старшину.

1 січня року 1755 обрано за отамана Григора Федорова Лантуха, замість Якіма Ігнатовича. Гетьман уважав, що цим обранням військо порушило найвищого наказа й пропонував імператриці Федорова з посади скинути, та й «безъ истязанія и штрафа не оставить», а за отамана настановити знов Ігнатовича¹⁶⁸). Тільки-ж пропозиція його не здобула бажаної відповіді.

Цікаво, що того-таки 1755 року, представники від московського уряду спробували були инакше зломити самоврядування Запорожжя: вони почали шукати допомоги в самого козацтва, та й сперлися на класову різнь, і цей шлях виявився за краший.

5 січня року 1756 Василь Кирилович Федцов, секунд-майор, що був за коменданта в Новосіченськїм ретраншементі удався до Київської Губерської Канцелярії, докладно оповідаючи за події, що сталися перед виборами кошового отамана й старшини наприкінці грудня року 1755. Це його оповідання з деякими змінами відіслано, як донесіння Канцелярії до Колегії Чужоземних Справ.

А повідомляв Федцов ось про що: одержавши інструкцію від

¹⁶⁵) Сенатск. Арх. т. VIII, ст. 60 та 117-8.

¹⁶⁶) А. А. Андрієвскій. Матеріали, 196-7. (Зап. Од. Общ. XIV, 478-9).

¹⁶⁷) П. П. Короленко. Матеріали по історії войска Запорожскаго. Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ. IX, ст. 143. Центр. Истор. Архив у Харкові, опис Чернігівськ. справ, № 1827).

¹⁶⁸) П. П. Короленко. Ор. cit., ст. 144-145.

К. Губ. Канцелярії з 19-ма пунктами (!), що в ній йому наказано таємно наодинці переговорити про те, як-би кращий у війську запорозьким лад установити, щоб кошові й курінні отамани, старшини й військовий писар були незмінні, він найперше 10-го грудня, пішов на квартиру голови січових церков, еромонаха Теодорита. Той, поговоривши з ним, обіцявсь йому, Федцову, обережно, дізнатися, чи бажає теперішній кошовий отаман, Григор Федорів, бути і надалі кошовим. 13 грудня еромонах Теодорит уже мав змогу насамоті переговорити з Федоровим і той повинивсь йому, що «охотою быть безсмѣнно не желаетъ, но по волѣ Е. И. В. указу готовъ быть сколько его возможности будеть». Він звелів йому запитати в Федцова, чи немає про те відповідного указу й прохав Федцова прийти до нього переговорити. 17-го грудня Федцов був у кошового отамана й з ним «тайнымъ образомъ на единѣ говорилъ». Підчас розмови виявилось, що вже не раз з Київської Губерської Канцелярії надсилано укази і ордері про те, щоб старшина була незмінна, тільки-ж читають ці укази не перед виборами, а як одержать їх, і, виходить, що прийнявши до відома, здають в архів, а коли збираються на вибори, то за укази вже й не згадують. Тоді Федорів висловив побажання, що непогано було-б вагу указу на зборах піднести, призначивши на них московського офіцера з командою чоловіка з 40 салдатів з київської залози чи будь-якого драгунського полку. Салдати й офіцери ландміліцьких полків для цього не придатні, бо «оные имъ не страшны, потому что многие время уже стоятъ и какъ де ихъ командиры, такъ и драгуны со многими подлыми и сиромахами знаются». Варту треба приставити до домівки старого кошового й тільки-що обібраного і вона-ж вартуватиме їх, як підуть додому 1-го січня після обрання. Що-ж до вступу в Січ постійного війська, то отаман не радив цього робити, бо «подлые сиромахи» будуть гадати, що кошовий прохав надіслати військо, знов-же й степом не легко великій частині пройти непомітно, а як підуть чутки про рух війська, то «могутъ атаману вредъ учинить». Найкраще було-б використати, як варту, тую команду, що він, кошовий отаман, прохав К. Губерську Канцелярію вирядити для охорони гамазей. До цього він дуже жалкував, що наближається 1-ше січня і немає надії, що команда прийде до цього дня.

На 22 грудня вони знов умовилися побачитися й переговорити в отамановій квартирі. Отаман скарживсь Федцову, що на нього сиромахи лютують, бо «присланнымъ указамъ исполненіе чинить неотмѣнное и что 300 лошадей забранныхъ изъ Крыма гайдамаками отдалъ въ Крымъ, а прежде отдачи не было, и

гайдамакъ и злодѣвъ въ Глуховъ отсылаеть». У відповідь на це Федцов його заспокоїв, що за вчасне виконання указів він дістане «наймилостивішу» ласку, що її вже дано отаманові війська Денського. Підчас цієї розмови Федцов порадив йому закликати на пораду й писаря військового, Дмитра Романовського, і наперед «думати їм утрюх: йому, кошовому отаманові, писареві й еромонаху про те, як налагодити життя в Січі. Отаман пристав на це тим охотніш, що вже якось мав секретні стосунки з Романовським, коли «отправленіє въ Крымъ чинили» (щоб розвідати настрій серед козацтва, що залишилися в Криму).

Далі побачилися вони 24 грудня; після служби Божої, у кошового зібрались еромонах, писар і видатні курінні отамани. Тут, між иншим, Федцов удався до лікаря, прохаючи пустити йому кров. На це писар Романовський одказав, що «въ войскѣ запорожскомъ ненадобно кровь метать, но есть де у насъ сиромаша весьма мастерски 1-го числа генваря кровь спускають хорошо; что и понынѣ бывшой кошовой отаманъ Якимъ Игнатовичъ отъ той крови кашлаеть, какъ его при смѣнѣ сиромаша подчивали, зачѣмъ де и впредь кошевымъ быть не хочеть». Федцов на це одказав, що можна такі лихі вчинки, що їм чи є приклад у цілому світі, припинити. Усеньке лихо через те, що бояться сиромаш, одні «боясь того, чтобъ на перемѣнѣ не быти избиты — всѣхъ сиромашъ пьяными поятъ, а другіе желаютъ чтобы власть получить — поятъ же, и потому они каждый день пьяны и въ такомъ де случаѣ они ихъ не почитаютъ». Перейшовши далі до указів та ордерів, раніш надісланих до Січі, про те, щоб старшина була незмінна, Федцов почав улесливо казати про те, що, мовляв, «съ нихъ той воли не снимается, когда надобно кого смѣнить, то надлежитъ его непорядки прежде объявить, а потом при сходкѣ всѣмъ в согласіи судящимъ и будущаго атамана другого выбрать и то не дракою, а подлымъ сиромашамъ до того дѣла нѣтъ да и знать имъ о томъ давать не надлежитъ, но только послѣ имъ объявить, что такой-то чинъ или два перемѣнены». Про всякій випадок, днів за двое перед зміною, треба всі шинки позачиняти і трунків нікому ні в якому разі, а ні за готові гроші а ні в набір не продавати. На день зборів треба було-б тим, що зібралися, почитати укази та ордері й об'явити реєстр осіб, кого «въ какую должность надлежитъ, сама себе старшина и куренные атаманы выбрали». Усі зібрані на це пристали й сказали майорові Федцову, що «въ силѣ прежнихъ указовъ и ордеровъ непремѣнно исполненіе учинено будетъ».

26-го грудня Федцов довідався од капрала Кулікова, що всі

курінні й базарні отамани сидять у колишнього кошового отамана Якіма Ігнатовича; туди-ж пішов і він. Тамечки він увесь час запевняв їх «въ той же силѣ» і «черезъ многіе рѣчи всѣ склонны ему, маэору, оказывались», він їх покликав до себе й добре переконував, щоб добрий лад учинити підчас їхньої зміни.

28-го грудня всенюку старшину з кошовим отаманом, а також майора Федцова закликано було до еромонаха, де й обмірковано справу; всі погоджувалися з пропозицією Федцова й вирішили улаштувати 31-грудня зібрання всіх курінних отаманів і старшини, куди надійде й майор Федцов, і там прочитають укази й ордері про незмінність кошового й старшини. Про це складено повідомлення, написане рукою військового писаря, а переписав його набіло він, Федцов, й одіслав кошовому отаманові. Коли прочитали це повідомлення й ордері на зібранні, всі одногосно казали, що вони, мовляв, не йдуть проти указів і ордерів і згідно з указами змінити старшину не мусять, шинки й льохи позапечатували й ухвалили: цього 1756 року січня 1-го дня, щоб не об'являючи звичайним козакам і сіромахам, перед годиною дня таку сходку скликати й обібрати тільки суддю та осавула, через те, що кошовому не подобаються, а кошового отамана й писаря не змінити. Але виявилось, що о півдні «подлые сіромахи», «у которыхъ уповательно заготовлено было прежде вино», вже були п'яні. Вони підняли військові котли й заходилися бити на гвалт, через що всі зібрались, тільки-ж курінні отамани були в згоді й не дали сіромахам нічого лихого вчинити й як на зборах вирішили, так і зробили¹⁶⁹).

Такий загальними рисами зміст величеської записки, що її надіслано 5-го січня, а одержано в Київській Губерській Канцелярії 23-го січня 1756 року й одіслано до Колегії Чужоземних Справ.

У цій записці цікаві такі пункти: по-перше, ми помічаємо, що наступник ген.-губ. Леонтєва уперто намагається скасувати змінність кошового та іншої старшини; дарма що Сенат на це свого часу не пристав¹⁷⁰), од імени Канцелярії пишеться комендантові Новосіченського ретраншементу інструкція з вимогою домогатися цієї реформи.

По-друге й це є найголовніше — з докладного щоденного

¹⁶⁹) К. Центр. Архив. Давн. Акт., с. № 6377, арк. 13-21.

¹⁷⁰) З 1753 р. по 1758 за губернатора правив віце-губерн. генер.-м. Іван Костюрін. кол. обер-комендант. В. И. Щербина. Київські воеводи и генер.-губернаторы. Чтенія Ист. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. IV, стор. 140, 145.

запису подій ми бачимо, що в змові брала участь мало не вся старшина: безумовно був прихильний до реформи кошовий отаман Федорів, писав Романовський, більшість курінних отаманів, і еромонах Теодорит. Отже, зверхній шар січового суспільства ладен був зректися права що-року міняти отамана. Надзвичайно характерні підчас цих пересправ аргументи Федцова за реформу — зректися що-року права змінювати старшину ще не визначає зректися виборчих прав, — бо, мовляв, завсіди можна скинути отамана в инного, коли провину йому доведено. Документ цей, в зв'язку з відомою вже нам з праці О. А. Андрієвського ролею писаря Чернявського у пересправах з старшиною року 1749, дає деякі підстави ось для якого висновку: в кошу запорозьким зростала класова диференціяція: «подлые сиромахи» захищали змінність старшини, свідомо чи несвідомо відчуваючи в ній гарантію незалежності запорозьких вольностей¹⁷¹⁾. Кошова старшина де-далі більш відходить од сироммах: побоюючися бурхливих ексцесів, що вони повторюються що-року й що жертвою їх були отамани Яким Малий та Яким Ігнатович, намагаються затримати колись набуту владу в своїх руках, ладні перейти до незмінності, інакше кажучи, до довічних виборчих посад. Ясно, що од цієї незмінності вигравав московський уряд, бо йому легше було діяти й впливати на певну одиницю, ніж мати що-року справу з різними особами. Але характерна в цій справі роля московського уряду: у запорозьким кошу він цілком стає на допомогу вищій владущій верстві, цілком одсуваючи від участі в обранні «простих сироммах». А втім ми знаємо, що чинив той самий уряд більш-менш за тих самих років що-до української старшини на Гетьманщині: там він допомагав класовому роз'єднанню, захищаючи простий люд од кривд старшинських¹⁷²⁾.

Цікаво, що тепер року 1755 до ідеї незмінності кошового отамана поставилися у Петербурзі не так, як зустріли року 1742 проєкт М. І. Леонтєва: це відзначає лист депутатів од

¹⁷¹⁾ Д. И. Эварницкій. Выборы старшины. Очерки, ст. 77. Н. Бывковъ. Земское Запорожье. Лѣтопись Екатеринославск. Учен. Арх. Ком. I, 95-100. М. Н. Покровскій. Исторія Россіи, т. III, ст. 34-36.

Справа К. Центр. Архіву Давн. Актів, № 6377, що зміст її ми подали, спростовує думку О. А. Андрієвського про «лживість» оповідань Чернявського та Нікіфорова про те, що старшина згоджувалася знести вибори (К. Стар., 1883, кн. VI, ст. 138).

¹⁷²⁾ С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, кн. IV, стор. 831. М. П. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи. Генѣве. 1881, стор. 30. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України. К. 1911, стор. 440-3. Н. П. Василенко. Павло Полуботок. Україна, 1925, кн. 6, стор. 106-108.

Січі, що мешкали в столиці й домагалися вирішити суперечки з приводу землі. Вони 9 лютого писали ось що: «за перемѣну въ Кошѣ командира такъ стараются, чтобы по ихъ неотмѣнно было, ежели по посланнымъ повелѣніямъ передъ симъ еще де не послушаютъ, то усильно сдѣлають, и пошлютъ гнѣвъ не малый на всѣхъ, чего къ себѣ не допуская, совѣтують мнѣ добрые люди учинить таковы резоны жъ отъ всего войска представить». На це запорозькі депутати відповіли, що вони прохають дозволити обирати отамана згідно з попередніми вільностями, хоча-б зазначаючи час, до якого йому бути, й після того зміняти «чесно і без забивства», бо «неперемѣнному быть всегда въ такомъ вольномъ войскѣ, а особливо по простотѣ своей незнающему гдѣ и какъ за излишніе его поступки и обиды просить, весьма трудно и не малою обидою для войска будетъ»¹⁷³).

Депутати, сидючи в Петербурзі, одрізані од Запорожжя, не знали мабуть, що там агітація сек.-майора Федцова мала свої наслідки. Про це свідчить рапорт од кошового отамана до Гетьмана од 7-го травня року 1756, де він пише, що на підставі височайшого веління, отамани курінні вирішили 5-го лютого: «опредѣляемыхъ въ кошевые отаманы не только въ годъ или два, або въ три отъ званія кошевского не отставляютъ, но и по десять либо и болѣе въ томъ званіи безъ смѣны быть, поты не станеть безвинно войску каковыхъ либо въ якомъ случаѣ обидь причинять. Ежели же что кошевой по излишеству взцнетъ, то онъ въ сходкѣ отъ кошового званія отставленъ будетъ, а въ общее войсковое собрание (раду), здревле установленное, допускаемъ не будетъ». На жаль, О. А. Скальковський, своїм звичасм, не зазначає, звідки він цього документа узяв. Цікаво, що він, здається, не знаючи про пересправи, які перед цим тривали в Січі, як це видно нам з документів Київськ. Центр. Архіву, не з'ясував собі значіння цього рапорту кошового отамапа; він упереджає його застереженням, що з рапорту видно, що двір Російський бажає, як не припинити зовсім ці щорічні віча чи вибори, то принаймні щоб їх стверджував Гетьман. Але-ж, мабуть, небезпечно було порушувати звичай війська, коли ми маємо з приводу цього ще й рапорт од кошового. А втім, він сам додає до нього: «на підставі цього вироку Петро Калнишевський мало не 10 років, без перерви, був кошовим отаманом»¹⁷⁴).

Користуючися з матеріалів, що за їх, як можна помітити,

¹⁷³) П. А. Ивановъ. Матеріали по исторіи Запорожья. Зап. Од. Общ., т. XX, стор. 97-98.

¹⁷⁴) А. А. Скальковскій. Исторія Нов. Сѣчи. т. I, 64-5.

Скальковський не знав, ми з поданого у нього рапорту Григора Федорова-Лантуха зробимо інші висновки: по-перше з нього видно «тасмн, на самоті, розмови», що їх мав Федцов з запорозькою старшиною, мали цілковитий успіх: допіру обрана чи правдивіш, допіру затверджена, старшина зробила все, чого домагавсь московський уряд: ухвалила, навіть мало не тими самими висловами, що їх підказував Федцов, щоб отаман виконував свої обов'язки без строку, щоб змінювано його тільки, коли він порушить закони, учинить кривди, то-що. По-друге — не менш важлива ухвала — як ми бачимо «подлыхъ сиромахъ усунено од виборів: обирає й скидає зібрання курінних отаманів і старшин. Отже, за 20 років перед кінцем Січи зламано демократичний принцип обирання отаманів і справа цю передано до рук найвищої верстви — старшини.

Далі протягом 10 років ми бачимо, що боряться двоє принципів: старшина намагається щоб виборчі посади лишилися незмінні, а «сиромахи» вперто домагаються давньої, традиційної зміни.

Боротьба ця помітна вже з реєстру кошових отаманів протягом 20 років¹⁷⁵⁾. Року 1755 за кошового отамана був Григор Федорів-Лантух, що перевів реформу й не переобраний, як здається (це можна вивести з оповідання Федцова), залишився на 1756-ий рік. Цікавий епізод з того-ж-таки року: 24-го червня зібрання отаманів ухвалило бути кошовим отаманом Федорову, як і давніш, але того-ж дня зібралася рада й скинула отамана з суддею й обібрала замість їх за отамана Федора Шкуру, а суддею Василя Кишенського. «По утишені, паки собрались отаманы, ему, кошовому и старшинѣ опредѣлили быть по прежнему, а оныхъ Шкуру и Кишенского арестовать». Про це тільки 8-го листопаду отаман Федорів сповістив Гетьмана, що звелів Шкуру та Кишенського за вартою приставити до Глухова, а військові дав найсуворіший наказ: надалі «таковихъ продерзостей... не описався и не испросивши на то дозволенія, отъ ихъ чиновъ (отамана та старшину) отставлять... самовольно отнюдь не дерзали, опасаясь Высочайшого Е. И. В. гнѣва и тяжкаго наказанія¹⁷⁶⁾.

Цей рік — 1756-й — був для Федорова нещасливий. Обвинувачуючи в тому, що він потурав гайдакакам, його викликали на суд до Глухова й пустили тільки 1757-го року, передавши

¹⁷⁵⁾ Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ. ст. 142-44. Його-ж: Архивные матеріали для исторіи Запорожья. К. Стар. 1836. т. XV, стор. 528-30. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, додат. ст. 327.

¹⁷⁶⁾ Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 142-4.

всеньку справу «волі Божій»¹⁷⁷). Підчас його підсудности посада кошового отамана «вручена была» Данилові Гладкому, — пише О. Скальковській. Природньо запитати: як зрозуміти «была вручена» — чи не означає це, що Федорова усунуто й обрано Гладкого? Проте року 1758 кошовий Федоров повернувся з Глухова і знов став кошовим¹⁷⁸). Року 1759 зчинилася колотня: гайдамаки, що їм пробачили, підбурили юрбу проти Федорова й домагалися його скинути; коли-ж старі, заслужені військові й полкові старшини почали цьому зеперечувати, п'яна юрба кинулася на їх, біла їх і ледве не позбавила життя. Федорів зріксь і було обрано Олексу Білецького. Цікаво, що задовго перед цим старшина, з Федоровим на чолі, скаржилася була Гетьманові на те, ніби йде поговір, що 1 січня буде зміна «вопреки приказамъ», то прохала допомоги від Гетьмана¹⁷⁹). Вибір Білецького був дуже невдалий, року 1760 його та суддю Сохацького Гетьман скинув з посади, переважно за те, що вони не досить рішучо боролися проти гайдамаків «и за прочие многие не порядки»¹⁸⁰). Року 1761 знов бачимо за отамана Григора Федорова. Цього року, здається, вперше отаман з старшиною дають підписку охороняти «добрый порядокъ» у війську та «послушеніє». Вони таємно прохали в Гетьмана надіслати до Січи офіцерів, щоб ті були присутні, коли вони даватимуть цюю підписку, та взагалі допомагали охороняти порядок¹⁸¹). Підписка ця викликала обурення проти Федорова, з курінними отаманами Тараном та Гардовим на чолі; зібрання отаманів ухвалило скарати бунтарів на горло, але старшина не насмілилася виконати вирок, та й надіслала їх до Глухова. Цікаво, що Гетьман вирок не затвердив, та й повернув їх до Січи з наказом скарати їх киями¹⁸²).

Від року 1763 бачимо нову людину за отамана — Петра Калнишевського, але прийдешнього року гурток сіромах його скинув, обібравши натомість Григора Федорова. Як видно, протягом цього року відбувалася боротьба впливів двох кошових, Федорова та Кальнишевського, і року 1764 Федорів зрікся. Коли Калнишевського не було (він був у Петербурзі у депутації),

¹⁷⁷) Д. И. Эварницкій. Сборникъ метеріаловъ, ст. 233. А. А. Скальковській. Ист. Н. С., т. II, ст. 155.

¹⁷⁸) А. А. Скальковській. Ист. Нов. С., т. II, 154, 169.

¹⁷⁹) Центр. Истор. Архив. у Харкові. Черніг. справи, № 24143.

¹⁸⁰) П. П. Короленко. Матеріалы для истор. войска Запорожск. Собрн. Харьк. Историко-филол. Общ., т. IX, стор. 163, 168.

¹⁸¹) П. П. Короленко. Матеріалы, ст. 163, 172.

¹⁸²) П. П. Короленко. Матеріалы, ст. 173, 174. А. А. Скальковській. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, ст. 188-9.

обрано старого, слабого Пилипа Федорова, але другого року обрано Калнишевського, що й залишавсь кошовим аж до кінця Січи¹⁸³⁾.

Це обрання викликало велике незадоволення в уряді: згідно з петицією про цю зміну від Малоросійської Колегії, імператриця найвищою грамотою звеліла — отаманів Пилипа Федорова та Петра Калнишевського, що їх обрано свавільно, скинути, а кошовим бути Григорові Федорову, бо його раніш було затверджено. Але це було тимчасово, аж поки Калнишевський сам приїхав до Петербургу, і, здається був затверджений на посаді отамана¹⁸⁴⁾.

З цього переліку отаманів можна бачити, що протягом 10-тх років підчас обрання старшини боротьба відбувалася поміж двома течіями: хоча старшина і не мала змоги подолати давню традицію одразу, дарма що мала в розпорядженні й ордері від уряду, знов-же й ухвалу 5-го лютого 1756-го року, все-ж вона мала перевагу, обираючи кошовим отаманом, нехай і через рік, свого прибічника Григора Федорова. На зміну йому йде Петро Калнишевський, теж прибічник старшини. Цікаво підкреслити такі факти: як бачимо, Григор Федорів увесь час свого отаманування ставивсь прихильно до московського уряду і шукав допомоги в московського війська проти запорозької сіроми. Так само ставився й Петро Калнишевський¹⁸⁵⁾. Отже, політика, що намагалася відокремити інтереси старшини та сіромах, мала бажані наслідки.

¹⁸³⁾ В. А. Бѣдновъ. Послѣдній отаманъ Кальнышевскій, Лѣтопись Екатериносл. Уч. Арх. Ком., в. I, ст. 24.

Про Калнишевського: П. С. Ефименко. Кальнышевскій, послѣдній кошевой отаманъ Запорожской Сѣчи. К. Стар. 1875, кн. XI. Г. Б. Ко дню столѣтїя кончины послѣдняго, кошевого войска запорожскаго, Петра Кальнышевскаго. К. Стар. 1903, т. LXXXIII ст. 203-207. Д. И. Эварницкій. Архивн. мат. К. Стар. 1886, т. XV, ст. 530-37. Ф. Н. Родина Кальнышевскаго. К. Стар. 1892, т. XXXVII, ст. 249-77.

¹⁸⁴⁾ П. П. Короленко. Матеріали, стор. 176-180.

¹⁸⁵⁾ А. А. Андріевскій. Реляція К. генераль-губернатора за 1768 и 1769 года. Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора Лѣтописца, кн. VII, стор. 160-163. Тут у реляції сек.-м. Воейкова приведено таке бажання отаманове, з приводу бійки, що вчинили 1 січня 1769 року сіромахи. Він казав, що «по бывшему отъ сиромыхъ взволнованію онъ крайне необходимымъ признаеть имѣть въ Сѣчи для своего подкрѣпленія и ободренія благонамѣренныхъ казаковъ, нѣсколько регулярнаго войска, при которомъ онъ гораздо смѣлѣе и поважнѣе поступить бы могъ не только в сысканіяхъ, но и въ строжайшемъ по ихъ воинскимъ обрядамъ наказаніи зачинщикамъ бывшаго бунта, ибо такихъ злодѣевъ, особливо по нынѣшнимъ обстоятельствамъ безъ упущенія времени наказать и совсѣмъ искоренить должно». Ст. 163. П. С. Ефименко. Кальнышевскій, послѣдній кошевой Запор. Сѣчи. Русск. Стар. 1875, кн. XI, ст. 409.

Разом із тим можна зазначити, що й уряд не має певного погляду на питання — чи мають право запорозці обирати й скидати самохіть старшину? З одного боку ми бачимо, що хоч як там адміністрація вимагає, знов-же супроти ухвали на зібранні 5-го лютого року 1756, але обрання існують. І ніби уряд сам не певний — чи має він право домагатися, щоб старшина була незмінна: отож 31 липня року 1761 Сенат, здобувши повідомлення з Військової Колегії про те, що клопотами старшини запорозької, надто-ж писаря Чугуєвця, військова міць Запорожжя у доброму стані й побоювання, що підчас зміни старшини стан цей буде втрачено, пише до Гетьмана так: ... «буде ... оставленіе запорожской старшины и писаря Чугуевца не противны ихъ запорожскому обыкновенію: ... учинить свое опредѣленіе»¹⁸⁶). А коли року 1764, як зріксъ Григор Федорів, обрали за кошового Пилипа Федорова, той-таки Сенат запитує в Гетьмана: на підставі чого обрання це відбулося проти «височайшої» грамоти¹⁸⁷).

Одночасно, здається, гадали й так, що розпорядок обрання змінено; в анонімній записці, що її надрукував О. М. Лазаревський (він датував її добою першої турецької війни), невідомий автор так каже про запорозький лад: «начальникъ у нихъ кошевой отаманъ... зависящій отъ общественнаго выбора, однакожь, нынѣ сей выборъ согласіемъ старшины пресѣкся»¹⁸⁸).

Виходить, і в другім, що ми його торкнулися, питанні, про автономію війська запорозького ми маємо змогу помітити рік перелому 1756-ий, коли старшина принципово зреклася своїх прав на військовій раді що року обирати й скидати старшину, визнала незмінність її без «провини», зміну-ж саму з рук сіромах та «подлыхъ людей» передала до рук зібрання старшин.

Та життя було міцніше за принцип, міцніше за бажання старшинські, і 10 років тривала боротьба старшини з сіромахами.

V.

Отак було аж доти, доки скасовано Нову Сербію й встановлено Новоросійську губерню. Гніт стискав вільності щільніш і

¹⁸⁶) Сенатск. Арх., т. XII, стор. 83-84.

¹⁸⁷) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 199-200. З приводу цього питання П. А. Иванов зауважав, що «мабуть було видано височайшого указа (з повним змістом його я не мав змоги ознайомитися, бо не знаю, де його надруковано. коли й надруковано ще?) про зміну порядку обирати старшину, але старий розпорядок тривав у Запорозькій Січі до кінця її, а після того свято зберегався в Задунайській Січі (Мат. по ист. запор., Зап. Од. Общ., т. XX, ст. 72).

¹⁸⁸) А. М. Лазаревскій. Запорожье в концѣ XVIII в. К. Стар. 1839.

щільніш, охоплюючи найрізноманітніші сторони життя. Поруч боротьби за самоврядування й землю відбувається боротьба й за торговельні права та привилеї.

Ми не казатимемо довго про те, яку вагу мав торг для запорозців, що в їхніх руках була найголовніша торговельна річна артерія — Дніпро й низка «шляхів», що з'єднували Україну з Чорномор'ям.

Запорожжя було натуральним пунктом передачі, що через нього відбувався транзитний торг Чорномор'я й Півночі, Польщі й України. Заморські вина й бакалія, олива, ладан, зброя, порох, олово, сукно, бавовняні й шовкові тканини, брузументи, сап'ян і багато иншого довозувало до Запорожжя й Запорожжям на Україну з Царгорода, Очакова, Варни. Хутра, шкури, вовна, худоба, коров'яче масло й олія, пшениця, тощо ішли з України Запорожжям і з Запорожжя до Туреччини і далі. Чужоземні судна доходили аж до Підпільної, де була затока; як повідомляє кошовий отаман Січи року 1747, суден таких припливало до Січи по 5, і по 10, коли не рахувати дрібних, каботажних, а їх було більше¹⁸⁹). Усі вони приходили «безмитно й безданно». У Чорне море випливали й запорозькі дуби.

Торг з Кримом мав не менш значне місце. Торговельні валки йшли Муравським, Ізюмським та Калміуським шляхом; з Криму йшли вина, сап'ян, горіхи, шовкові тканини, верблюди, до Криму — хліб, тютюн, полотно, хутра, залізо, шкура¹⁹⁰). Але довозили переважно сіль. Торг сіллю утворив цілу класу чумаків, що уяву про них сполучувано з запорозьким козацтвом. Про те, яких розмірів досягав був кримський торг, свідчить

т. XXVII, ст. 632 (передр. з «Архива историческихъ и практическихъ свѣдѣній относящихся до Россіи», СПб. 1861, кн. II, але він не знав, що було ще одно видання під назвою «Примѣчаніе о запорожцахъ» въ «Памятникахъ новой русской исторіи» В. Кашперова СПб 1872, т. II, відд. «Матеріалы для исторіи паденія Запорожской Сѣчи», ст. 298).

Характеристично уявив відношення до цієї справи автор «Краткаго историческаго описанія о Малой Россіи»; він казав так: «Первый приступ Государыня изъявила, чтобъ кошевой атаманъ былъ безперемѣннымъ, но казаки, хотя и повиновалися сему указу, однако настоящаго повиновенія, какъ должно начальнику, не оказывали, или давали виды своего полномостія, желали прямо показать себя, что они не уважаютъ повелѣнія своей государыни». Чтенія М. Общ. Ист. и Древ. 1846. кн. 6, стр. 45.

¹⁸⁹) А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. I. 215-17.

¹⁹⁰) Запорожье въ концѣ XVIII вѣка, К. Стар. 1889. т. XXVII, ст. 629. Те-ж саме — Примѣчаніе о запорожцахъ, Памятники новой русской исторіи, т. II, СПб. 1872, ст. 296. Д. И. Эварницкій. Исторія запор. каз. т. I, ст. 580. Його-ж. Вольности запор. коз. т. I. 218-230.

сума — 60 000 карбованців сріблом, що на неї, як одзначає московська консульська інформація, кожного літа куповано соли, причому срібло це «тамечки у Криму й залишається»¹⁹¹). Яке місце в житті Запорожжя займав соляний промисел, бачимо з свідчення запорозького депутата в Комісії 1764-го року. Як він каже, на Запорожжі тисяч з п'ятеро люду живуть з цього промислу, і чимало козаків вивозять що-року по 100 й більше возів соли¹⁹²). Згідно з іншими відомостями, до самої Польщі запорозці вивозили що року мало не 1000 волових возів соли¹⁹³).

Окрім торгу з півднем Запорожжя торгувало з Заходом, з Польщею, що в ній за головні осередки були Гумань, Корсунь, Торговиця, Лисянка¹⁹⁴). Везли до Польщі худобу, переважно коней, віск, сало, рибу, хутра, сіль, сир. Торг цей було так добре впоряджено, що не самі тільки запорозці їздили з своїми возами й гуртами до Польщі, ба й польські купці приїздили до Січи.

Товари з-за кордону, разом із здобутками власної землі, постачувано на Україну й Московщину, Муравським, Брилевим, Краюковським, Кримським, Переволочанським, Микитинським, Кизикерменським, або іншими шляхами — або Дніпром¹⁹⁵).

Вивозили з України: горілку, хліб, лісові матеріали, конопляне прядиво, сукно, смолу, тощо. Про те, як багато привозувано цих продуктів, свідчить повідомлення отамана Федорова 1756-го року до К. Губерської Канцелярії, що його надіслав він на її запитання — скільки й якого товару що року провозувано: борошна житнього 10 000 четвертей, пшеничного — 1 000 четв., пшона 5 000 четв., горілки — 500 бочок, меду 1 000 барил,

¹⁹¹) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матер., ст. 203-5.

¹⁹²) А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго. Зап. Од. Общ. Истор. и Древн. т. XXXI, ст. 361-3. Сборн. Имп. Истор. Общ. т. VIII, 207.

Щоб уявити собі значіння цієї цифри — 5 000 чумаків, треба додати, що як, гадає акад. Д. І. Багалій (Заселення південної України, ст. 32), 1775 року, за часи зруйнування Січи, в Запорожжі було близько 100 000 чоловіків та жінок, або інакше коло 5 відсотків всієї людности жило з соляного промислу. Див. м. инш. Путешествіе акад. Гильденштета. Зап. Од. Общ., т. XI, ст. 225.

¹⁹³) Топографическое описаніе земель, доставшихся по мирному трактату отъ Оттоманской Порты. Зап. Од. Общ. т. VII, ст. 170. А. А. Скальковскій. Опытъ хозяйственной статистики Новороссійскаго края 1853 г. Одесса, ст. 464-77.

¹⁹⁴) Д. И. Эварницкій. Исторія зап. каз. I, 581. Його-ж. Вольности запор. казаковъ, т. I, 230-32. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 236. Микола Ткаченко. Утворення Нової Сербії. Україна. 1926 р., кн. 2-3, стор. 148-9.

¹⁹⁵) Д. И. Эварницкій. Истор. Зап. каз., т. I, 583. Його-ж. Вольности запор. каз., т. I, 218-233.

ниток на рибальські сітки — 4 000 арш., полотно й хрящу — 40 000 арш., китайки — 4 000 сувоїв, сукна 4 000 арш., матерій різних — 2 000 арш. Вивозили, згідно з тим самим повідомленням, риби возів четверних 1 500, соли таких самих возів 2 000, шкур лисячих та вовчих — 4 000, коней 10 000, худоби 1 000, сала свинячого пудів з 1 000¹⁹⁶).

Про те, яке місце належало Запорозжю у торгу з Україною, свідчить така маленька довідка: протягом одного місяця, серпня 1743 року, через Кременчуцьку митницю пройшло всього 584 вози, з України та на Україну. З них — 292 — більш як половина, йшли з Запорозжя, або до Запорозжя¹⁹⁷).

Як бачимо, не всі речі вивозу були тільки наслідком транзиту. Запорозжя вивозило чимало виробів своєї промисловости, переважно добувної. Як ми були бачили, показне місце займали коні, що їми вславлені були запорозці й що їх вивозили і на Україну, й до Польщі, й у Крим¹⁹⁸). Про розміри конярства оповідає багато джерел, отож напр. Рондо зазначає, що козаки скрізь і всюди мають по 10-20 голів кожен¹⁹⁹). Не менш розводили і овець²⁰⁰). Ще більш речей вивозу постачало рибальство на Дніпрі, Богові, Інгулі та інших ріках, а також коси Озівського моря, що за їх проваджувано таку довгу боротьбу з донцями²⁰¹). Чимало постачало для торгу й полювання на дику звірину²⁰²).

Мито з купців й оплата перевозу становили головну статтю

¹⁹⁶) А. А. Андрієвскій. Матеріали. для ист. ю. р. края, ст. 310. (Зап. Од. Общ., т. XIV, 594). Див. П. П. Короленко. Матеріали Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. IX, стор. 147-150.

¹⁹⁷) К. Центр. Арх. Давн. Акт., с. № 288.

¹⁹⁸) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. I, 184, 195. Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., I, 555-58.

¹⁹⁹) Н. В. Молчановскій. Англійское извѣстіе 1736 года о запорожцахъ. К. Ст. 1889, т. XXVII, ст. 446.

²⁰⁰) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., 589. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. I, 184. Топографическое описание земель, доставш. по мирн. трактату, Зап. Од. Общ., VII, 185.

²⁰¹) Устное повѣствованіе Н. Коржа, Од. 1842, ст. 38. Топографическое описание земель, Зап. Од. Общ., т. VII, 182, 185-6. Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., т. I, 560-7. Його-ж, Вольности зап. каз., I, 285-6. А. А. Скальковскій. Опытъ хозяйственной статистики Новор. края, Од. 1853, ст. 401-7. Путешественныя записки Василья Зуена отъ С.-Петербурга до Херсона, СПб., 1787 г., ст. 227-228. Григ. Надхинъ. Память о Запорозжѣ и о послѣднихъ дняхъ Запор. Сѣчи. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, стор. 128-129.

²⁰²) Устное повѣствованіе Никиты Коржа, ст. 38. Топографическое описание земель, доставшихся по мирному трактату. Зап. Од. Общ., т. VII, ст. 186. Д. И. Эварницкій, Вольности Запорозжскихъ казаковъ, т. I, 277-284. Його-ж, Запорозжье въ остаткахъ старины, т. II, ст. 122-123. Його-ж: Исторія запорожскихъ казаковъ, т. I, 567.

прибутків коша²⁰³); отож, напр., року 1688 з самого Переволочно-Мишуринорізького перевозу запорозці мали 12 000 (що-року)²⁰⁴), а зовсім невеличкий перевіз у Гарді, де навіть окремого шафаря не було, дав року 1774 за півріччя 850 карб.²⁰⁵).

Не говоритимемо про те, як страждав запорозький торг через заходи загального характеру, як наприклад Білградський трактат року 1739, що примусив перевозити товари Чорним морем тільки турецькими суднами, або заборонні укази від Кримського хана, що заваждали торгіві²⁰⁶). Ми спинимось тільки на заходах з ініціативи московського уряду. Такі були по-перше, одкупа, що дуже перешкождали торгівлі Запорожжя, бо відколи митні прибутки здано на відкуп Шемякінові, запорозькі судна втратили право виходу в Чорне море. З труднощами, допіру року 1759, депутатам коша пощастило, щоб заборону цю було знесено²⁰⁷).

Страшенно гальмувала торг з Заходом Нова Сербія, що перервала один з торговельних шляхів до Польщі. Стосунки з Новою Сербією були такі, що інтенсивних торговельних зносин із нею у запорозців не утворилось²⁰⁸).

Року 1753 завдано торгові удара --- запроваджено митні податки в Кременчуці й Переволочній. Проти цього почали протестувати запорозці. «Через велике мито, писав Гетьман, той промисел сила козаків мусіла кинути²⁰⁹». Тільки року 1756 запорозцям пощастило досягти деякого полегшення в цій справі: дозволу довозити безмитно на Зопорожжя речі, потрібні для харчування й одержі, й вивозити на Вкраїну й Польщу речі власного виробу й худобу. Але сіль, як інші закордонні товари, не звільнено од мита²¹⁰). Те-ж саме, з деякими подробицями,

²⁰³) Кн. Мышенкій. Исторія о казакахъ запорожскихъ. Од. 1852. стор. 48-50. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о казакахъ Ежемѣс. Сочиненія. 1760 р., стор. 433-35, 439. А. М. Лазаревскій. Запорожье въ концѣ XVIII в. К. Стар. 1889, т. XXVII, ст. 630. Памятники новой русской исторіи, т. II, ст. 296. Д. И. Эварницкій. Исторія запор. каз., т. I, 588-99.

²⁰⁴) Ник. Маркевичъ. Исторія Малороссіи, М. 1842, т. II, ст. 324.

²⁰⁵) Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз., I, 601: Його-ж. Вольности запор. казак., т. I, 234-42.

²⁰⁶) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, кн. IV, ст. 1390.

²⁰⁷) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I, 219-20. Ф. Д. Николайчикъ. Городъ Кременчукъ, СПб, 1891, ст. 55-56.

²⁰⁸) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., т. I, ст. 586-7. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. I, 241.

²⁰⁹) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., т. I, 585. Його-ж. Сборникъ матер., 128-9. А. А. Андріевскій. Матеріали ст. 310-318. (Зап. Од. Общ., т. XIV, 592-99).

²¹⁰) П. С. З. 28 квітня 1755-го р., 10400, 15 травн. 1755 — № 10404, 18 тр. 1755-го р., № 10408, 31 тр. т. р., № 10418. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. I, 240, т. II, 176.

ствердив указ Сенату 1760-го року, 12 січня²¹¹), але з обмеженнями — товари привезені безмитно в Січ з Росії не дозволяли «ні в яким разі» випускати за кордон. Сіль і чужоземлі товари обкладувано митом. Сенат остільки не йняв віри чесності запорозців у цьому, що 6-го квітня року 1761 вирішив вирядити окремого «человѣка для развѣдыванія», чи не провозять «контрабандно» товарів з турецьких суден в Польщу — й навпаки²¹²). Року 1762 заборонено довозити з Польщі вино²¹³). Заходи ці Запорозжя вважало за надто прикрі для торгу. Через те Кіш спитувавсь клопотатися, щоб їх було знесено, але даремнісенько. Року 1764 видано нове розпорядження, що ще більш утруднило торг сіллю: як уже зазначено, запорозці одержували платню хлібом і гріншми. Гроші видавано срібною монетою, живоною для торговельних зносин. Року 1764 вирішено цю платню видавати самою міддю, бо срібні гроші пливуть у Крим за сіль і не повертаються²¹⁴). Розпорядження це мало вкрай знищити торг, тільки-ж запорозців ратувало пачкарство, що постачало з України і золоті, і срібні гроші в значній кількості²¹⁵).

На всі ці утиски — і на мито, і на заміну срібних грошей на мідяні гірко скаржилося військо у наказі своїм депутатам до Комісії року 1767, зазначаючи «крайнійшіе обиды» й звелівши домагатися, нехай-би ці утиски скасували.

Питання про запорозький торг гостро піднесено в Комісії року 1767, де проти запорозців виступили двоє депутатів — од Харкова та Воронізької губернії. Перший, Черкесів, що пропонував завести торговельний шлях до Криму, обминаючи Запорозжя, і другий — Севастьянів, що пропонував ще небезпечніші для запорозців заходи: зовсім заборонити везти сіль з Криму. Проти цих пропозицій повстали обидва запорозькі депутати Головатий і Скапа, і справа скінчилася самімі балачками²¹⁶).

Отже ми бачимо, що запорозцям загрожувала небезпека не тільки втратити землі, ба й позбутися права вільно торгувати.

²¹¹) П. С. З. 12 січня 1760 р., № 11024. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. II, ст. 180, 182. Д. И. Эварницкій. Сборн. матер., 162-6. Його-ж: Ист. Зап. каз., т. I, 585.

²¹²) Сенатск. Арх. т. XII, ст. 30, 91, 97.

²¹³) П. С. З. 16 жовт. 1762 р., № 11686. Д. И. Эварницкій. Сборн. матер., ст. 179.

²¹⁴) Сен. Арх., т. XIII, ст. 16-18. Д. И. Эварницкій. Сборн. матер., 203-5.

²¹⁵) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., I, 580.

²¹⁶) А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго. Зап. Од. Общ., т. XXX, ст. 370, 373-4. Д. И. Багалъйй. Къ исторіи Екатериненской Комиссіи для составленія новаго уложенія. К. Стар. 1885, т. XIII, стор. 24. Сборн. Имп. Ист. Общ., т. VII, стор. 210.

Запорозці не оцінювали нової небезпеки, що насувалася на їх: не зміркували, що боротися проти окремих сербських партизанів, коли край залюднено мало, і немає тривкої влади, нехай який дужий і безкарний той Хорват, легше ніж боротися проти систематичної державної політики²¹⁷). Легше тому, що на свавільство можна було відповідати свавільством-таки. А пересельців, що їх оселено за ордерами від коменданта фортеці св. Лизавети, або голови Нової Сербії Хорвата, міг вигнати за межі земель запорозьких будь-який завзятий полковник, а окремих колоністів можна було попереманювати з їхньої слободи ще далі, в недосягненні поки-що межі запорозьких володінь. Тепер справа була гірша.

Марно слали запорозці нові депутації, даремнісенько запевняли вони, що землі, де оселено Ново-Сербські й Новослобжанські полки — їхні, запорозькі, і покликувалися на грамоти й давність, благали повернути їм ці землі²¹⁸).

Дуже цікаві події, що відбувалися року 1765 в Петербурзі, коли сюди приїхала депутація з Запорожжя. Як писав до кошу отаман Калнишевський, що був на чолі депутації, тут досконально обмірковано земельну справу Запорожжя, і депутації дано надію, що Запорожжю повернуть землі, забрані під Нову Сербію, землі по Самарі та Орелі. Цю справу розглядали кн. О. О. В'яземський, генерал-прокурор, гр. Н. І. Панін, член Колегії Чужоземних Справ, гр. Чернишов, президент Військової Колегії²¹⁹). Окрім того, на початку 1766-го року з України викликано президента Малоросійської Колегії, гр. П. О. Рум'янцева, І. Ф. Глібова, київськ. генер.-губернатора, та Фон-Бранта, головного командира Новоросії²²⁰). Про те що надії запорозців мали реальну підставу, свідчить надто цікавий документ, що залишився серед паперів Г. А. Полетики. Він зветься: «Обрядъ, какъ изъ Елисаветградской провинці находящимся во оной жителямъ въ Новороссійскую губернію переводу издѣлать и всю сію аперацию произвестъ». На жаль, він не має дати, але і самий зміст, і підписи цих 7 осіб, що їх зазначає Калнишевський

²¹⁷) Треба пам'ятати, що Катерина висловилася так у тасмній записці до кн. В'яземського: порушити разом привілеї України було-б «непристойно»... «однакожь и называть ихъ (Украину, Лифляндію, та инш.) чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію глупость». Секретное наставленіе кн. А. А. Вяземскому. Чтенія М. Одщ. Ист. и Древн., за 1876 р., кн. I, стор. 104.

²¹⁸) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Съчи, т. II, 278, 297, 302, т. III, стор. 157, 160, 174.

²¹⁹) Там-же, т. II, стор. 281, 234.

²²⁰) Там-же, т. II, стор. 287.

в листах до Кошу 1765-1766 рр., дають право датувати його 1766-м р. Зміст його коротенько такий: всеняку людність Лизаветградської провінції буде переведено на Кривий Торець та Луганчик, залишаться самі зимовники нежонатих козаків. Зимовники, проти Української лінії збудовані, залишаються. На лівім березі Дніпра формуються двоє гусарських та двоє козацьких полків. Всі заїди, пересельці, мають бути поселені, з допомогою 12 карб., між р. Самарою та Українською лінією; що-ж до Лизаветградської провінції, то в ній забороняється селитися «жонатим». Знов-таки — запорозцям суворо забороняється приймати зайд-салдатів та козаків. Запорозці мають сами охороняти західню межу. Східню межу пропонується зазначити губернаторам Слобідської та Новоросійської губернь²²¹). З цього ми бачимо, що був час, коли, здається, запорозці справді мали змогу сподіватися, що їм повернуть їхні землі. Але в дійсності сталося не так. Можна гадати, що проєкта цього Катерина ніколи не підписала. Про це свідчить лист Калнишевського до Кошу, 5 серпня 1766 р. Він писав, всі говорять «площадно», що запорозці одержать все, що бажали, тільки поки-що нема резолюції імператриці²²²). Здається, що її так і не було.

Цікавий, що-до цього, Наказ депутатам од війська в Комісії 1767 р.: покликуючися на обдарування, починаючи з королів польських, запорозці зазначили, що вони володіли землями од Терехтемирова, на низ, понад Дніпром, Самарою, Ореллю, до Дону так само і до польської межі, скаржилися на те, що «знатную частину» цих земель од них одібрано, і прохали, щоб «отшедшіе земли... въ прежніе войска... владѣніе оставить и утвердить»²²³), що-до команд, які в ретраншементах та редутах залишилися та спричиняються до різних шкод, та вбивств, їх — «съ войска запорожскаго владѣнія земель свестъ»²²⁴).

Та всі ціі клопоти запорозців були марні. Уряд і далі не вважав на їхні намагання й права.

Будування Дніпровської лінії, що йшла запорозькими землями, викликало багато скарг від запорозців²²⁵). У листі до кошового, що був в армії, на Дністрі, з коша, так писали про бу-

²²¹) Бібліотека кол. Київського Універс., відд. рукоп. Рукописи М. О. Судієнка, № 160, папка № 115, арк. 95-101.

²²²) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, стор. 288-9.

²²³) А. В. Флоровскій. Депутаты Войска Запорожскаго. Записки Од. Общ. Ист. и Древн., т. XXX, стор. 366.

²²⁴) Там-же, стор. 369.

²²⁵) Я. П. Новицкій. Чолобиття запорожців 23 грудня 1771 р. Історія города Александровска въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Комм., вып. III, 1905, стор. 22-25.

дування цієї лінії: «нашимъ степамъ, видно, вѣчная память... Проспали»²²⁶).

Останню спробу домогтися, щоб визнано їхні права на землі, зробили запорозці вже за турецької війни, що в ній вони брали участь. Року 1774 в березні поїхали до Петербургу писар Антін Головатий, Сидір Білий та Логин Мошинський з грамотами, де козаки знову прохали, нехай повернуть землі, що відійшли під Нову Сербію та до козаків-дончаків. Тільки-ж усі намагання їхні були даремнісінькі. Депутація повернулася до Коша вже перед тим, як москалі напали на Січ²²⁷).

Поруч легальної боротьби за вільності, що її провадила переважно старшина, бачимо й енергійніші методи боротьби. Незавдоволення з земельної політики уряду позначає останнє десятиріччя в житті Коша. Не тільки бурхлива сірома, ба й урівноваженіша старшина не крилася з тим, що вона незадоволена. Незавдоволення тес виливалося різними формами.

Отож, року 1766 через виказ полкового старшини Савицького, навіть дояльний Петро Калнишевський, бачачи, що не сила добитися чогось законним шляхом, прохопивсь отакими словами до його товаришів-депутатів: треба проситися у підданство до султана²²⁸). Та це були самісінькі тільки слова. Незавдоволення з московського уряду сірома попереносила на старшину, що в ній вона вбачала ренегатів рідного коша, людей незугарних оборонити інтереси козацтва. Під впливом сіромах ухвалювано постанови, що вкрай псували стосунки з московським урядом. Вище вже згадувано про постанову військової ради од 1763 року, що за нею полк. Деркач вигнав мешканців Лисої Гори та Піскуватого Броду, що оселилися були там за наказом

²²⁶) Я. П. Новицькій. Ор. cit., стор. 5.

²²⁷) Треба зазначити, що коли Державна Рада обмірковувала була запорозькі справи, велику роль відігравали скарги київського ген.-губернатора, губернатора Слобідської губернії та Новоросійського ген.-губернатора на різні «наглости», що їх чинили запорозці людності, та їхні суперечки за межі. Цікаво, що був час, коли імператриця Катерина хотіла була повернути запорозцям землю, забрану під Катерининську або Лизаветинську провінції (12 травня 1774 р.); але проти цього рішуче повстали гр. Розумовський та міністр чужоземних справ, гр. Панін (19 травня того-таки року). Їхня думка взяла гору. На початку 1775 р. Державна Рада ухвалила, що коли запорозці вчинять «дерзости», треба ставитися до них, як до «домашніх злодѣвѣ» (25 травня 1775 р.). Архивъ Государственнаго Совѣта, т. I, часть II, Петерб. 1869, стор. 217-222. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, стор. 156-172.

²²⁸) С. М. Соловьевъ. Ист. Россіи, кн. VI, 324-5. Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія Запорожскыя, Зап. Од. Общ., XXXI, стор. 71.

од коменданта фортеці св. Лизавети року 1757²²⁹). Постанова ця не була одинока: цілу низку таких постанов про виселення «самовольно» поселених на землях коша ухвалено 1771-1774 р.²³⁰), розправлявся Кіш і іншими способами з «хапунами» його земель — отожд занадто задержуватих пікінерів на Домоткані заарештовано й поставлено перед суд у Січі²³¹). Року 1773, зазначає сенатський указ, запорозці чинять дуже великі утиски мешканцям Лизаветградської провінції, «самовольнымъ набѣгомъ не малыхъ шаекъ вооруженныхъ людей», забирають поселенців, пікінерів, грабують²³²). Грунтуючися на документах фортеці св. Лизавети, можна простежити історію слободи Жовтенької — за неї провадиться жорстока боротьба 1774 року, запорозці намагаються відібрати її у пікінерів²³³), а О. С. Пищевич дає цій слободі назву запорозької²³⁴). Далі, в реєстрі 1774-5 років «согнанныхъ... запорожцами кордонахъ и форпостахъ» на першому місці стоїть кордон при р. Жовтенькій, по шляху січовому²³⁵). Отже-ж ясно, що переважили запорозці.

До цього треба додати, що в тому-таки реєстрі перелічено кордони й форпости, що їх зігнали запорозці: окрім уже зазначеного кордону при р. Жовтенькій у Лизаветградському пікінерському полку ще 3, в Молдавському — гусарському — 5, та крім того 6 форпостів од Катерининського шанцу на річці Сінюсі, по слободу капітана Одобаша, Осичок, разом — 15²³⁶).

²²⁹) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 257-258.

²³⁰) Д. И. Эварницкій. Вольности запорожскихъ казаковъ. т. I, 312-36. А. А. Скальковскій. Исторія Новой С., III, 151.

²³¹) А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., III, 152-3.

²³²) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1828-1930; 2005-2070. А. И. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба Запорожья, К. Стар. 1883, т. VII, ст. 619. А. Твердохлѣбовъ. Эпизодъ изъ предсмертной борьбы Запорожья, К. Стар. 1886, т. XVI, 749-36.

²³³) В. Ястребовъ. Архивъ крѣпости св. Елисаветы. Зап. Од. Общ., т. XV, 538-89.

²³⁴) А. Пищевичъ. Примѣчания на Новоросс. край, К. Стар. 1884, т. VIII, ст. 128.

²³⁵) Московск. Отд. Арх. Главн. Штаба (Лефортовскій Архивъ), оп. 194, св. 123, с. № 4, арк. 6-7.

²³⁶) Документ, що з нього беремо цифри, звється: Екстрактъ, учиненый въ канцелярії Новороссійской губерніи, на колику сумму оной губерніи въ провинціяхъ и полкахъ запорожцами разорено и разграблено, такожъ сколько военно-служащихъ, ихъ фамилій, государственныхъ и помѣщичьихъ поселеня уведено и бѣжало въ запорожскія мѣста съ показаніемъ мужеска и женска полу душъ съ 1767 сего 774 году іюля по 21 число.

При семъ изъясняется о кордонахъ и фарпостахъ согнанныхъ ими жъ запорожцами въ нижеписанныхъ полкахъ:

кордоны:

Въ Елисаветградскомъ пикинерномъ:

Наприкінці XVIII віку запорозці живуть тими уявленнями, що їми жили вони у XVII в. й єдине бажання, що його подали були їхні депутати до Комісії 1767 року, було бажання зберегти Січ од змін і захистити старовину²³⁷). Осторонь їх проходили ті ідеї, що їми жили державні люди, отож, намагаючись повернути собі землі, одведені під Нову Сербію й Слово-яно-сербію й вивести пересельців, що на їх витрачено більше-менше 2,5 міл. крб. за передвоєнним розрахунком²³⁸) не розуміли вони, що листи їхні з цими вимогами будуть, мовляв Потьомкін, «разумнымъ людямъ для любопытства»²³⁹).

Те, до чого навпомацки йшов був уряд Єлизавети, приваблюючи чужоземних колоністів, це було головне завдання уряду Катерини: а саме — піднести продукційність краю, піднести сільсько-господарську промисловість, а як знаряддя до цього — збільшити людність краю всіма засобами, од підвищення шлюбів і народжень до запрошування чужоземців включно. Річ зрозуміла, ставлячи питання так, не можна було навіть мріяти про те, щоб вивести чужоземних колоністів і повернути широкі степи запорозцям, з екстенсивною їх системою господарства.

Як ставилися запорозці до землі, це добре з'ясовує інструкція Коша року 1756 з приводу ревізії мешканців Самарської та

1. состоящей при рѣчкѣ Жолтенкой на тракту съчевомъ.
2. состоящей при рѣчкѣ Зеленой.
3. состоящей въ урочищѣ въ Княжихъ боеракахъ, при которомъ урочищѣ запорожская ставка ноне учреждена въ Семи Курганахъ.
4. отъ Верблюжской роты въ четырехъ верстахъ, къ Зеленой ротѣ, состоящей на большомъ шляху.

Въ Молдавскомъ гусарскомъ:

1. фарпость именуемый Корабельною балкой.
2. состоящій при Екатериненскомъ шанцѣ.
3. состоящей отъ слободы Калмазовки близъ Поповой мельницы, гдѣ запорожцы свою слободу заселяють.
4. противъ Пещанаго Броду на главномъ городовомъ шляху.
5. на Помочной балкѣ.

Сверхъ же сего находящієся по рѣкѣ Синюхъ отъ Екатериненскаго шанца до слободы капитана Одобаша-Осичокъ 6 форпостовъ, согнаны и дѣлають въ Польшу и изъ Польши пропускъ свободный. М. Отд. Арп. Главн. Штаба (Лефор. Арх.) оп. 194, св. 183; с. № 4, арк. 6-7.

²³⁷) А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго. Зап. Од. Общ., т. XXX, ст. 365-6. П. Китицинь. Голосъ запорожскаго депутата во всероссійскомъ собраніи депутатовъ 1767 г. К. Стар., 1883, т. V, ст. 683-85. И. В. Теличенко. Сословныя нужды и желанія малоросіянъ въ эпоху Екат. Комис. К. Стар., 1891, т. XXXII, 249-50.

²³⁸) Д. І. Багалій. Заселення південної України, ст. 80. Колонізація, ст. 83.

²³⁹) А. А. Скальковскій. Ист. Н. С. т. III, ст. 171.

Кодацької паланок: тут у п. 2-ім сказано, що «живущимъ» по різних селищах оголосити, нехай-би вони «тамо жителями не были и утѣсненія остаючимся зимовниками козакамъ холостымъ не дѣлали». Як видно, люди говорили про тісноту там, де жило більше-менше 1,8 душ чоловік та жінок на 10 квадр. верстов²⁴⁰⁾.

Поруч цих намагань уряд штучно притягає приватний капітал на степи і заводить тут господарства: тут мають роздавати землі великими ділянками, зобов'язавши власників залюднити їх селянами, отже розбирати запорозькі землі фактично почали ще значно раніш перед тим як скасовано Січ, і в цій справі державний інтерес збігавсь із приватно-господарським²⁴¹⁾.

Але рівнобіжно з цією урядовою й панською колонізацією відбувається й інша вільна: людність суне на запорозькі вільності і з Гетьманщини, і з земель Новоросійських; сюди, до запорозьких слобід і хуторів тікають і селяни від панів, і салдати з польових полків, що їх оселили й розкватували, і сами чужоземці — волохи, серби й інші²⁴²⁾.

Зайшли люди почали колонізувати запорозькі землі вже давно. Московський уряд одразу чинив цій колонізації опір. Отож, 1743 року надіслано запитання кошовому отаманові Малашевичеві про захожжя на Запорожжя з Польщі. Кошовий відказав, що «на войсковые ихъ вольности козацкіе людей съ городовъ польскихъ» сила приходить. Тоді Сенат заборонив приймати таких зайд, бо, згідно з укладеною із Польщею вічною згодою, «своевольныхъ и непослушныхъ людей, то есть перебѣжчиковъ съ обоихъ сторонъ принимать отнюдь не велѣно»²⁴³⁾.

Ще більше перекинчиків було не з Польщі, а з сучасної Гетьманщини. Це завсіди хвилювало уряд. Отож, року 1742, наказано вислати з запорозької слободи Вільної 323 чоловіка мешканців, що поприходили сюди з різних полків — Миргородського, Полтавського, Лубенського та інших — всіх їх повернуто на попередній місяць²⁴⁴⁾. Року 1743 Сенат загадав кошовому отаманові «бѣглыхъ малоросійскихъ людей не принимать подъ

²⁴⁰⁾ А. А. Скальковскій. Къ исторіи Запорожья. Внутренніе распоряжкі. К. Стар. 1882, т. IV, стор. 536.

²⁴¹⁾ Матеріали для исторіи Запорожья, К. Стар., 1882, т. III, ст. 324. А. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба, К. Стар., 1883, т. XII, 617. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 261. Е. А. Загоровскій. Очеркъ исторіи сѣвернаго Причерноморья. Од. 1922, ст. 98-99.

²⁴²⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 285. А. Пишчевичъ. Примѣчанія, К. Стар., 1884, I, 128. В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ, Лѣтопись Екат. Арх. Уч. Ком., I, 26.

²⁴³⁾ Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1662-62.

²⁴⁴⁾ Там-жс, стор. 1326.

опасеніємъ Е. И. В. знѣва», а коли вони приходитимуть, відсилати їх назад. За підставу для таких заборон була, по-перше, небезпека, що коли сила людей зійде, «службѣ могло послѣдовать умаленіе», по-друге, те, що коли частина людности вийде, тим, котрі залишаться, важко буде відбувати повинності²⁴⁵). Тільки-ж треба сказати, що накази тії нікого не спиняли. Року 1747 Військова Генеральна Канцелярія повідомляла Сенат, що до Кодацьких слобід на Дніпро, Самару й Кільчень попереходила більша частина мешканців старосамарської сотні; пересельців, що «запорожцы содержатъ въ своемъ вѣдомствѣ и отъ податей защищаютъ»²⁴⁶). В наслідок численних скарг од полковників на те, що люди тікають на Запорожжя, звелено Сенатові скласти докладний реєстр про кількість людей, що кинули свої місця після «запретительнаго указа» року 1743²⁴⁷).

Скарги на те, що людність тікала, або запорозці «забрали її з собою», дійшли апогею останніми роками в життю Січи й були наслідком колонізаційної діяльності останнього кошового отамана Калнишевського. Той-бо намагавсь піднести хліборобство на Запоріжжі, збільшити кількість худоби, слобід, так-би мовити, утворити нові умови життя²⁴⁸).

Академик Гільденштедт, що завітав до Новоросії року 1774, перелічує цілу низку селищ, більш як 10, що їхня людність, з доброї волі чи з примусу, попереходила до запорозців, і нараховує родин цюсь із 700 таких пересельців (він зазначає між селищами Комісарівку, Варблужку, Петрівку, то-що)²⁴⁹). О. Пишчевич, як ми були вже сказали, оповідає, що запорозці переманювали й забирали до себе навіть пікінерів²⁵⁰).

Року 1774 складено реєстр «Елизаветградского пикинерного полку коликое число и кто именно... пикинеровъ когда и въ какіе запорожскіе мѣста бѣжали». У цьому реєстрі бачимо, що протягом двох років 1773-1774 утекло 127 пікінерів і 174 «военно-служащихъ фамилій», разом 301 чоловіка²⁵¹).

²⁴⁵) Там-же, стор. 1664, 1715.

²⁴⁶) Там-же, стор. 1660.

²⁴⁷) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1670.

²⁴⁸) Д. І. Багалій. Заселення півд. Укр. ст. 21. Його-ж — Колонізація Новоросії, ст. 29. В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ. Лѣтоп. Екатер. Уч. Арх. Ком. т. I, 26. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ-Львів. 1911, ст. 501-502.

²⁴⁹) В. Ястребовъ. Арх. крѣп. Св. Елизаветы, Зап. Од. Общ. XV, 558.

²⁵⁰) А. Пишчевичъ. Примѣчанія на Новор. край, К. Стар. 1884, т. VIII, 128. А. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба. К. Старица, 1883, т. VII, 619.

²⁵¹) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1899-1916.

Останніми роками, як існувало Запорозжя, року 1774, до Новоросійської Губерської Канцелярії подано за підписами полковника Василя Лупула-Звірева, згідно з Потьомкіновим наказом²⁵²⁾, оригінальний розрахунок «на коликую сумму запорожцями разорено и розграблено, такожъ сколько военно-служащихъ, ихъ фамилій, государственныхъ и помѣщичьихъ поселинъ уведено и бѣжало въ Запорозжскіе мѣста, съ показаніємъ мужеска и женска полу душъ съ 1767 сего 1774 г. іюля по 21 число». Виявилось, що пограбовано й зруйновано протягом 7 років по провінціях, Катерининській та Єлизаветградській, на суму 193.961 карб. 2 коп.; протягом того самого часу втекло й забрано до запорозців:

	Чоловіків	Жінок
З Катерининської провінції:		
З державних слобід Нових і Малих Водолаг	3	—
З панських слобід	414	—
З Донецького пікінерного полку (пікінерів з помічниками)	1204	—
З Дніпрляського пікінерного полку породинних	253	—
Разом	2574	—
З Лизаветинської провінції:		
Чорного гусарського полку «фамилій»	8	9
Молдавського гус. гусарів, заступників і фаміліятів	49	—
Єлизаветградськ. пікінерного-військово-урядових, фаміл. і приписних	371	132
Державних селян	39	57
Панських селян	364	298
Разом	831	496
Разом з обох провінцій	3405	496

«Да и сверхъ того не малое жъ число полковыхъ цѣлыми ротами, а изъ владѣльческихъ слободами со всѣми селеніями людей уведено и не немалую жъ сумму разорено, но сколько точно въ тѣхъ селеніяхъ людей находилось и на каковую сумму... показать невозможно»²⁵³⁾.

Крім того 4 квітня р. 1775 ген.-майор Чертков склав «Екстрактъ о розоренні запорожцями по всей Новоросійской губерніи»; в ньому зазначено, що втекло та уведено:

²⁵²⁾ А. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе исторіи Новор. края, т. I, примѣчанія въ эпохѣ III, IV 3, стор. 254.

²⁵³⁾ Моск. Відд. Архіву Головн. Штабу (Лефортовськ. арх.); опись № 194, св. 183, с. № 4, арк. 6-7.

Пограбовано, попалено на суму:

З Катерининської провінції	2493 чоловіка
З Лизаветинської провінції	2881 чоловіка
Разом з двох	5374 чоловіка

В Катерининській провінції	95.133 крб. 93 коп.
В Лизаветинській провінції	137.562 крб. 46 ¹ / ₂ коп.
Разом у двох	232.696 крб. 39 ¹ / ₂ коп. ²⁵⁴⁾

На жаль, ми не знаємо, який час охоплює цей «екстрактъ», що надіслав його ген. Чертков Потьомкінові, — чи тільки один рік, і, таким чином, продовжує реєстр, що був склав полк. Звірев, чи він охоплює більш як один рік і має самостійне значіння.

Аналогічного реєстра втрат і згуб, що заподіяли запорозці, складено і в Ізюмській провінціальної канцелярії року 1775 ²⁵⁵⁾.

Легко уявити собі, яку шкоду чинила втеча цих людей і державним поселенням і панським економіям. Виходить, що на простороні запорозьких земель збіглися дві колонізаційні течії: державна й приватно-господарська — запорозька.

Щоб схарактеризувати, як ставилися до запорозців сучасники, надто цікава записка анонімового автора, що її надрукував О. М. Лазаревський. Редактор висловлює думку, що, можливо, що цю записку написано за дорученням од влади ²⁵⁶⁾; треба додати, що автор її, можливо, належав до поміщицької класи і всю його записку перейнято ненавистю до запорозців. Він характеризує земельні суперечки запорозців, як намагання, не маючи на те жадних прав, одібрати землі, що належать «Новоросійській» губернії; «обнадеживъ себя, что имъ была въ томъ удача», вони будують проти Бахмута, Тора, Ізюма і давньої лінії й проти полків пікінерського донецького й лизаветградського й гусарського молдавського «полковые избы... начали наживать вольность, обѣщавши приходящимъ къ нимъ людямъ льготъ на два года, почему въ сіе короткое время и населили прежде упомянутыхъ дворовъ болѣе двадцати пяти тысячъ слободы, дѣйствительно изъ Новоросійской губерніи и частию изъ Малороссіи и Слободской губерніи... Когда жъ успѣли запорожцы отнять земли и стали Новоросійской губерніи сосѣдями, то завели безпрестанную и конечно вседневную ссору, и чи-

²⁵⁴⁾ Там-же, арк. 3-6.

²⁵⁵⁾ Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1872-1880.

²⁵⁶⁾ Кіевск. Старина, 1889 г., т. XXVII, стор. 628. Архивъ истор. и юрид. свѣд., 1861 г., т. II, стор. 5.

нять виликіе разоренія... единственно для того, чтобы люди къ нимъ переходили»... «Прежде запорожцы, — пише той-таки автор, — были бѣдны, а нынѣ они багаты, и подчиненные ихъ привязаны во всякой повинности; гдѣ прежде у нихъ были хутора, тамъ теперь великія селенія»²⁵⁷).

Те-ж саме почуття роздратування й заздрости почувається в словах иншого сучасника, Болтіна. Він, у примітках до Леклера, пише, ніби той не має раціі, кажучи, що москалі свавільно займали землі, належні запорозцям: «земель у запорожцевъ столько было во владѣннн, что ниже десятую часть изъ нихъ занимать они своими замледѣліемъ и скотоводствомъ не могли...» а роздавали землі на підставі розпоряджень влади, а не самохіть²⁵⁸).

Так само вороже поставивсь і граф Захар Чернишов до запорозців, коли вони прохали через нього повернути їм одібрані під селища полкові землі: в бажанні їх одержати назад землі й поселити на них родинних козаків слободами, він угледів погрозу «какъ Малороссію, такъ и Слободскую и Новороссійскую губерніи опустошить»²⁵⁹).

Дуже цікава своїм настроєм промеморія, надіслана до Новоросійської Губ. Канцелярії 5 січня 1775 року, так-би мовити, за останніх хвилин існування Запорожжя, з Коша. Тут Кіш уже не виправдується в тім, що він заарештував прапорщика Пономарьова, присланого межувати землі, і що він (Кіш) чинить «обиды подчиненнымъ Новороссійской губерніи», а переходить, можна сказати, в наступ і категорично заявляє, що канцелярія Новоросійської губерні «довольно свѣдома, что поселилась Елисаветградская провинція на землѣ войска Запорожского, равно и Екатеринская, и сколько обидъ от нихъ терпитъ, войсковая канцелярія могла б признать, если б изъ пребывающихъ в ней нѣкоторые причасни не были самовольному владѣнню земель войска запорожского... Эти „подчиненные“, в чужіе добра влѣзши користуются», а коли-б «тѣ Новороссійской губерніи подчиненные на запорожскихъ землях не сидѣли самовольно, и въ оныя не влазили, то и переписок бы рѣдко слѣдовало»²⁶⁰).

²⁵⁷) Памятники новой русской истории, т. II, ст. 301-2. А. М. Лазаревскій. Запорожье въ концѣ XVIII в., К. Стар. 1889, т. XXVII, ст. 636-7.

²⁵⁸) И. Н. Болтинъ. Примѣчанія на Историю древн. и нын. Россіи г. Леклера. М. 1788, т. I, 382.

²⁵⁹) С. М. Соловьевъ. Ист. Россіи, кн. VI, ст. 304.

²⁶⁰) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 2087-88.

Цю саму думку просто висловив у листі до Пестьомкіна кошовий Калнишевський: «не жалується на насъ тотъ, кто наших земель не захватывалъ и ими не користуется. Только тѣ кричатъ на насъ, кто отъ насъ користуется»²⁶¹).

Коли ми вдамося до народніх пісень про зруйнування Січі, то побачимо, що там ясна думка про свої землі, річки, про те, як «пани — сенатори, пребольші генерали . . . одібрали всі вольності запорозькі, зачали на плани ділити»²⁶²) . . . землі, що їх запорозці мали за свої.

Отже родючі землі запорозькі й були той ласий шматок, що претендентів на нього де-далі більшало, а життя в запорозьких степах, хоча-б і «в підданстві», себ-то кріпацтві у запорозьких козаків, являло гострий контраст, порівнюючи з гнітом кріпацтва московського, що міцнішало.

Слід відзначити, що втратили запорозці й свою вагу в справі охорони меж, бо за умовами Кучук-Кайнарджійської угоди Московщина набула на півдні нові території. Коли-ж запроваджено «Положеніє о губерніяхъ», що одноманітно нівелювало лад у всій російській імперії, Запорозька Січ з її просторими вільностями, з її народоправством, з її степовим товариством лицарів «бездружинних» була, з погляду державности, явищем неприпустимим.

Участь, що Запорозьке військо брало в засіданнях Комісії року 1767, виявила, оскільки не відповідало це «товариство» з його ладом уявлінням класової держави: депутатам од війська не знайшлося місця, коли розподілювано депутатів на групи, і їх зарахували до категорії селян, ще й призначили на утримання по 37 крб.²⁶³). Це дуже покривдило депутатів, і депутат Головатий писав з цього приводу до Коша, що «службы нашей и честь совсѣмъ унижены». Так само зрозуміли це і в Коші, тож і заходилися клопотатися, нехай-би депутатів попереували до вищої групи. Вони покликувалися на те, що у війську «старшина и козаки во всякихъ расправахъ вѣ равенствѣ изъ шляхтою и ни единого здѣсь служилого человека, чтобъ онъ не равенъ шляхтѣ былъ, не имѣется». Все-ж депутатам нічого не пощастило, та від платні, що принижувала їх у власних очах, вони відмовилися, дарма що її й збільшили — спочатку до

²⁶¹) А. А. Скальковский. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, примѣч. 164.

²⁶²) М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи. Genève, 1881, ст. 20-21.

²⁶³) А. И. Маркевичъ. Предположенія о созывѣ Комиссіи для составленія новаго уложенія. Зап. Одесск. Общ., т. XX, Матер., стор.21-22.

50 карб., а згодом аж до 60 карб. Депутати мали за краще здобувати утримання од самого війська²⁶⁴).

Цікаву ілюстрацію взаємних непорозумінь дає лист до Коша від членів останньої запорозької депутації, що клопоталася в столиці, щоб повернути землі. Коли Потьомкін запитав у депутатів за писаря Верменка, що зруйнував слободу Лихівку, оселену на землях Орельської паланки, тіі заявили, що писар чинив це згідно з розпорядженням Коша; на це Потьомкін відповідав: «пошлется де грамота въ Кошъ, чтобы самъ кошевой съ писаремъ его Глобою пріѣхалъ въ Москву на отвѣтъ». На це депутати відповіли: «кошевой и старшина сему не причиною, а дѣлается сіе отъ общества»²⁶⁵). Ось на цю невідповідальність старшинську, на цю неможливість вимагати виконання й відповіді у окремих осіб і не хотіла пристати державність XVIII в., що у всьому висовувала ідеї абсолютизму й суворої підлеглості. Це відчували провінціяльні адміністратори середини XVIII-го віку й намагалися підсікти підвалину демократичного устрою — змінність і відповідальність перед виборцями виконавчих органів, запроваджуючи інститут незмінної старшини, що од неї, виходить, можна й вимагати й її карати.

Як зазначено вже вище, 1756 рік був по суті переломовий рік в історії Запорожжя, коли долю його було вирішено наперед, тільки-ж конало воно ще років із двадцять. Тільки те, що чекали війни з Туреччиною, нарешті, сама війна 1769-1774 рр., затримали неминучий кінець Січи; за цих лихих років уряд знов відчув потребу в «степових лицарях»²⁶⁶) і ця остання доба перед смертю була добою найбільших підлецувань і почестів, що сипалися на Кіш і запорозців. Ціла низка поважних вельмож, як от генерал-аншеф Панін, кн. Прозоровський, Потьомкін і чимало інших, уписуються, звичійно фіктивно, козаками в курені²⁶⁷). Катерина дає їм прихильні грамоти²⁶⁸), воеводи — Рум'янцев, Потьомкін, Долгорукий вславлюють їхні подвиги на війні²⁶⁹),

²⁶⁴) А. В. Флоровській. Депутаты Войска Запорожскаго. Зап. Од. Общ., т. XXX, стор. 344-48. А. А. Скальковській. Ист. Новой Сѣчи, т. II, стор. 300.

²⁶⁵) А. А. Скальковській. Ист. Нов. С., т. I, стор. 91; т. III, стор. 171.

²⁶⁶) Н. П. Дашкевичъ. Рыцарство на Руси въ жизни и поэзии. Чтенія въ Истор. Об-въ Нестора Лѣтоп., кн. XVI в., IV, ст. 8-10. 13-20.

²⁶⁷) А. А. Скальковській. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, ст. 96-97; т. III, 72-73, 127-128.

²⁶⁸) В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ. Лѣтопись Екатер. Уч. Арх. Ком., в. I, 27. А. А. Скальковській. Дунайцы, К. Стар. 1885, т. XI, ст. 124. Зап. Од. Общ., т. I, 201-2.

²⁶⁹) А. А. Скальковській. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 101-2; його-таки: Дунайцы, К. Стар. 1885, т. XI, 118, 129-130.

кошового отамана й старшину винагороджують золотими медалями, навмисне вишляти, щоб носили на андріївській бинді ²⁷⁰), але-ж це була вже лебедина пісня Запорожжя.

Четвертого червня року 1775 одбулося «атакованіє» Січи, і серед ініціаторів його ми бачимо «козака» Грицька Нечосу (Потьомкіна), а серед тих, котрі атакують — «козака» кн. Прозоровського й заступників перших законних грабіжників запорозьких вільностей — споконвічних ворогів Січи — сербів: Текелія, Чорбу й Лупула-Звірева ²⁷¹).

Отак закінчила своє славне існування Запорозька Січ, що став з неї історичний анахронізм в умовах життя XVIII в.

²⁷⁰) Н. М. Мурзакевичъ. Дѣятели Новороссійскаго края. Зап. Од. Общ., т. VIII, ст. 253-455.

²⁷¹) Всеподданнѣйшее донесеніе Текели объ уничтоженіи Запорожской Сѣчи. Зап. Од. Общ., т. III, 587-89.

ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ НА ЗАПОРІЖЖІ 1768 РОКУ.

Проблема Запоріжжя в цілому, його населення, побуту, ідеології козацтва тощо — це одна з найважливіших, мало досліджених проблем історії України XVIII ст. Не можна сказати, що Запоріжжя мало цікавило дослідників. Навпаки, воно своєю своєрідністю, козацькою самобутністю, такою неподільною до решти Російської імперії, притягало увагу дослідників, які бачили у ньому явище вільного народоправства, характеристичного для XVII ст. й анахронічного для XVIII ст. Серед дослідників історії Запоріжжя бачимо такі імена, як кн. Мишецький, академік Г. Міллер, академік І. Гільденштедт, Леклерк та інші. Головні питання, що цікавили дослідників XVIII ст. були: політичний устрій, взаємини з російським урядом і, у зв'язку з ними, права запорожців на землі, на яких вони жили, які вважали за свої і які російський уряд невпинно захоплював та роздавав під поселення полків, слобід та приватних осіб.

Зруйнування Січі у 1775 р. позбавило ці питання актуальності; здавалося б, тепер могли з'явитися об'єктивні, спокійні досліді, але цього не сталося. Дослідники з початку XIX ст. опинилися у полоні різних хибних концепцій, подолати яких не могли й деякі з них передали у спадщину дослідникам XX ст.

У дослідженні історії Південної України у цілому й Запоріжжя зокрема велике місце належить Аполонові Олександровичу Скальковському (1808-1898), «Несторові» Південної України, над історією якої він працював щось років із 70 — від 30-их років аж до смерті. Скальковського закликав до Одеси генерал-губернатор «Новоросійського краю» кн. М. С. Воронцов і доручив йому написати історію «Новороссии». Для нього були відкриті всі архіви, він мав можливість перевозити їх до Одеси, і в цьому розумінні він зробив багато, головне — він урятував архів Запорозької Січі, перевізши його до Одеси. Працездатність Скальковського була величезна: він писав не тільки у галузі історії, але й у галузях інших дисциплін: статистики, економіки, стнографії, писав також белегристичні твори, переважно на історичні сюжети.

Заслуги А. Скальковського перед українською історіографією дуже великі. Він перший дав солідні праці з історії Південної України¹⁾, оперті на архівних джерелах; в них дав багато цінних документів in extero. Ще більшу вагу мають його праці з історії Запоріжжя, передусім «История Новой Сечи», що витривала три видання²⁾). Вона цілком побудована на матеріялах «Запорізького Архіву». Але, не зважаючи на виключно сприятливі можливості для праці, А. Скальковський не дав об'єктивної картини життя Запоріжжя. Син свого часу, він був під впливом романтизму і крізь його призму розглядав усе, навіть архівні джерела. У цьому розумінні дуже характерна його передмова до «Хронологического Обозрения Новороссийского края», де він заздрить талантові Вальтер Скотта і в минулому Південної України бачить багато гідного його пера. Але найбільше віддає він данини романтизмові в працях, присвячених Запоріжжю. Запорізьких козаків трактує він, як середньовічних лицарів, Кіш — як лицарський орден, із властивим західноєвропейським орденам напівмонастирським побутом. Кошовий отаман робиться командором ордену, «безженство» — принциповою засадою. Козаки, люди різного походження, різних соціальних верств, що їх лиха доля загнала на Запоріжжя, виступають у нього як ідеологічно одноманітна громада, в якій начебто панують братерство, рівність і всеосяжна влада «батька», — кошового.

Був і другий «ідол» (за висловом Бекона), що його подолати не міг А. Скальковський: тяжка доба царського самодержавства часів Миколи I, доба панування горезвісної формули: «православ'я, самодержав'я і народність» (звичайно, російська). Скальковський, високий російський урядовець, розглядав джерела з погляду російського націоналізму. Він бачив у Запоріжжі лише частину Російської імперії, а в козаках — вірних підданих царя, відданих російських патріотів. Україна, український патріотизм у його працях зникли без сліду. Оці дві концепції — романтичне тлумачення історії Запоріжжя та вкладання її в Прокрустове ложе миколаївської триєдиної формули — завели Скальковського в такі нетри, з яких він не міг вийти. Але сталося ще гірше: А. Скальковський був також один із талановитих письменників першої половини XIX ст. Його праці друкувалися окремими виданнями, у журналах, наукових збірниках, газетах, творили «громадську думку», виховували читача, впливали на ми-

¹⁾ Хронологическое Обозрение Новороссийского края. Одесса, 1836. Опыты систематического описания Новороссийского края. Одесса, 1850.

²⁾ История Новой Сечи. Одесса, 1842; II вид. Одесса, 1846; III вид. Одесса, 1885.

стецтво, белетристику. Отже, підо впливом Скальковського були всі дослідники XIX ст., зокрема єпископи Теодосій (Макаревський).

В останній чверті XIX ст. поживався інтерес до історії Запоріжжя. Видано тоді низку цінних документальних матеріалів, які висвітлюють історію Запоріжжя (публікації В. М. Ястребова³⁾, О. М. Лазаревського⁴⁾, О. О. Андрієвського⁵⁾, «Киевской Старины»⁶⁾, М. Терновського⁷⁾ і особливо Д. І. Яворницького (Еварницького). Д. Яворницький (1855-1940) опублікував сотні праць з історії Запоріжжя⁸⁾. Можна сказати, що ніхто з істориків Запоріжжя не мав у своєму розпорядженні такої сили архівних документів. Але, подібно до Скальковського, Яворницький не міг вийти з-під впливу романтизму і на підставі джерел дати нове освітлення історії Запоріжжя: у своїх працях він повертається до концепції Скальковського, і з-під його талановитого пера знов з'являються і «орден безженного товариства», і «монолітність», і «єдність», братерство і патріархальна слухняність старшині. Термін «монолітність» запорозького козацтва належить якраз Д. І. Яворницькому.

На початку XX ст. в українській історіографії починається

³⁾ Архив крепости Св. Елисаветы. «Зап. Одесск. Об-ва Истории», т. XV.

⁴⁾ Запорожье в конце XVIII ст. «Киев. Стар.», 1839, т. XXVII, ст. 623-629.

⁵⁾ Материалы для истории южно-русского края в XVIII ст. «Зап. Одесск. Об-ва», т. XII і окремо, Одесса, 1886; Материалы для истории Запорожья, там же, тт. XVI і XVII. Запорожские выборы в XVIII ст. «Киев. Стар.» 1883, т. VI.

⁶⁾ А. Л. Шиманов. Предсмертная поземельная борьба Запорожья. «Киев. Стар.», 1883, XII; А. В. Твердохлебов. Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья, там же, 1886, т. XVI.

⁷⁾ К истории Запорожского края. «Вестник Екатеринославского земства» за 1904-1905 год.

⁸⁾ Найвидатніші праці Яворницького (Еварницького): *Жизнь запорожских казаков*. «Киев. Старина», 1833, т. VII; *Число и порядок запорожских сечей*, там же, 1834, т. VIII; *Топографический очерк Запорожья*, там же, т. IX; *Остров Хортица*, там же, 1888, т. XIX. Окремі видання: *Запорожье в остатках старины и преданиях народа*, СПб., 1838 р. *Очерки по истории Запорожья и Новороссийского края*, СПб., 1838 р. *Вольности запорожских казаков*, СПб., 1898. *История запорожских казаков*, тт. I-III, 1890-1897. Крім того, низка статей в «Летописи Екатерины. Ученой Арх. Комиссии», в «Историч. Вестнике», «Русской Мысли» та ін. Останній значний твір Д. І. Яворницького: *Сборник материалов для истории запорожских казаков*, СПб., 1833 р. *Источники для истории запорожских казаков*, Владимир, 1903, т. I-II. *Две поездки в Сечь Яценко-Зеленского, Екатеринослав*, 1915. *До історії Степової України, Дніпропетровск*, 1929 р.

новий етап: дослідники (особливо акад. М. Є. Слабченко⁹) починають приділяти увагу питанням соціально-економічної історії Запоріжжя, клясової диференціації, соціальної та економічної нерівності, внутрішньої боротьби на ґрунті розходження інтересів різних верств суспільства. Серед питань, які залишилися недослідженими, було питання про повстання, які час од часу сколихували Запоріжжям і які ніяк не вкладалися в уяву істориків ХІХ ст. про патріархально-ідилічний лад на Запоріжжі, про монолітну масу всього козацтва. А факти були такі: з 1749 року почалася низка повстань рядового козацтва, «сіроми», як називали незаможних козаків, проти старшини, і ці повстання зросли на силі під кінець існування Січі.

У повстанні 1749 року, яке вибухло під час виборів нової старшини, пристрасті розпалилися так, що навіть забито або тяжко поранено кілька чоловік. У 1756 році, теж під час виборів, почалося заворушення серед «сіроми», скероване проти старшини. Перед загрозою повстання частина старшини, маючи приклад 1749 р., увійшла у згоду з російським комендантом Новосіченського ретраншементу, який порадив клопотати перед російським урядом про скасування права щорічно перевибирати старшину й «скидати» її у разі незадоволення нею. Обрана старшина мала залишатися довічно, і лише з дозволу російського уряду, у разі якогось злочину, можна було замінити її новою. Не зважаючи на згоду старшини, цього проекту не схвалено, бо він був визнаний за дуже вже радикальний¹⁰). Проте тут важливий самий факт таких пертрактацій старшини з російським урядом. Треба відзначити, що, не зважаючи на офіційне відхилення цієї реформи, фактично за останні 20 років — 1756-1775 — на посту кошового отамана були лише три особи: Ігнатович, Федорів та Калнишевський, а останній кошовий — Петро Калнишевський був аж 10 років.

Найбільше повстання у самому Запоріжжі, повстання, тісно пов'язане з Коліївщиною на Правобережжі та повстанням пікінерів у Південній Україні, було у 1768 році. Щоб ясніше стали всі умови, за яких вибухло це повстання, треба згадати загальне тло, на якому розгорталися події.

Після повернення запорожців у 1734 році на їхні колишні землі та заснування «Нової Січі», почалася невпинна боротьба між Кошем та російським урядом за право володіти землями.

⁹) Соціально-правова організація Запорозької Січі. «Праці для визчення історії зах.-руськ. та українського права». ВУАН, т. III. 1927. Паланкова організація Запорозької Січі, там же. т. IV, К. 1929.

¹⁰) А. Андрієвський. Запорозьке вибори в ХVIII ст. «Киевская Старина». 1883, т. VI.

які запорожці вважали за свої, а російський уряд заселював підлеглим йому населенням, просуваючи лінію цих поселень дедалі глибше у запорозькі володіння. Боротьбу проваджено різними методами. Старшина діяла льояльно: зверталася зо скаргами до російського уряду, доводила юридичні права на ці землі, надсилала копії різних документів, які підтверджували ці права. Рядові запорожці, втрачаючи терпець, виганяли силою нових поселенців, забирали цілі слободи, часто виводили до себе населення та худобу. Створилися умови постійної прикордонної війни між запорожцями та новими поселенцями. Скарги летіли до російського уряду і від запорозької старшини, і від адміністрації Нової Сербії, Слов'яносербії, Новоросійської губернії та окремих потерпілих. Ситуація була надзвичайно складна для запорозької старшини, на яку, з одного боку, наступало козацтво з вимогами боротьби за землі, а з другого — російська адміністрація покладала на неї відповідальність за «самовільні» вчинки козаків, що розправлялися самі з загарбниками їхніх земель¹¹⁾.

З початку 60-их років із Запоріжжя декілька разів їздили до Петербургу депутації у складі найосвіченіших та найавторитетніших членів старшини. Найчастіше їздив до Петербургу останній кошовий отаман Петро Калнишевський. Ці депутації привозили копії грамот (оригінали їх загинули у 1709 році), нові докази прав на спірні землі, зверталися до впливових вельмож, підтримуючи аргументи різними подарунками, зокрема солоною дніпровською рибою, кавунами, динями, виноградом, степовими кіньми, навіть верблюдами. Справи запорожців розглядали у Сенаті, з депутатами дискутували, давали їм обіцянки повернути землі. Надзвичайно цікаві листи про ці наради у Петербурзі писав Калнишевський до Коша¹²⁾. Як видно з них та з інших джерел, у 1766 р. обставини склалися для запорожців так вигідно, що спеціальна комісія, до якої входили — кн. О. Вяземський, графи М. І. Панін та З. Г. Чернишов і місцеві адміністратори: граф П. О. Румянцев, І. Ф. Глебов, Я. фон-Брандт — висловилися за повернення Запоріжжю земель на правому березі Дніпра, яких воно найбільше домагалось, за перевод Єлисаветградської провінції — населення та установ — на лівий берег Дніпра, на р. Орель. Річку Самару теж повертали запорожцям¹³⁾. Те, що докладно писав Калнишевський

¹¹⁾ А. Скальковский. Истор. Нов. Сечи.

¹²⁾ А. Скальковский. Истор. Нов. Сечи т. II, вид. III, ст. 281-287.

¹³⁾ С. Соловьев. История России, вид. «Общ. Польза», кн. VI, стор. 302-304. Бібл. Укр. Академії Наук, Рукопис. Від., Збірка Судієнка, портф. Полетики.

до Коша, підтверджують ще й «записки», які збереглися у кількох копіях. Складений був тоді навіть докладний проект, як саме здійснити цю передачу земель запорожцям¹⁴). Важко тепер сказати, що спричинилося до невдачі — чому докладно розроблений плян не був здійснений. Але у даному випадку я торкаюся його, щоб показати, яку велику дипломатичну роботу провадили запорозькі депутації у Петербурзі, коли питання про повернення земель стояло якийсь час на шляху до реалізації. З другого боку я зупиняюся на цьому питанні, щоб показати, якою видатною постаттю був П. І. Калнишевський, який, власне, вів усі ці переговори з російськими вельможами. Питання про повернення земель Єлисаветградської провінції повстало вдруге після несподівано-жорстокого нападу татар у 1769 р., коли виявилася повна беззахисність її. Востаннє це питання було поставлене у Державній Раді у 1774 р. і викликало розбіжність думок¹⁵). Цікаво, що відгуки цих обговорень знаходимо в оповіданні сучасника кап. Зарульського. Катерина II, — писав він, — викликала депутатів від Війська Запорозького та пообіцяла, що по закінченні війни (з турками) буде розглянуто претенсії запорожців з приводу земель. Але, коли Сенат переконався, що вони мають не оригінальні грамоти, а копії, їм відмовлено¹⁶).

Ще цікавіший відгук у народній поезії: у деяких піснях про зруйнування Запорозької Січі говориться, що Катерина не могла нічого зробити для запорожців через «великих панів», «панів сенаторів»¹⁷). Відомості про якісь наради «панів сенаторів» дійшли, мабуть, через членів запорозьких депутацій до тих, хто складав ці пісні, сповнені туги за славним минулим Запоріжжя.

В останні 40 років існування Запоріжжя там відбулася велика еволюція у господарських відносинах. До першого зруйнування Запоріжжя 1709 року головним видом господарства було скотарство. Величезні череди худоби, табуни коней випасалися у степу. Ще у 1751 р., скаржачись Єлисаветі на захоплення їхніх земель старосамарськими мешканцями, запорожці підкреслювали, що з давніх-давен старосамарці, з їхнього дозволу, на їхніх землях дрова рубали і землю орали тому, що

¹⁴) Архив Государственного Совета, т. I, ч. II, ст. 219-222.

¹⁵) Записки о Малой России. «Чтения в Моск. Об-ве Истории и Древностей Российских», 1848, кн. 6, ст. 23-24.

¹⁶) Дніпропетровський Історичний Архів, фонд Новоросійської губ. канцелярії, в'язка 70, ч. 1666, арк. 114-115.

¹⁷) Я. Новицкий. Запорожская и малороссийская старина в памятниках устного творчества, ст. 102.

«тими волостями ніхто не інтересувався»¹⁸⁾). Інше діло — коли стали з'являтися села, і нова людність принесла владу чужого начальства.

Щодалі, то більше мінявся характер господарства на запорозьких степах. Ускладнювалось «військове» господарство: тут ішов двобічний процес. У зв'язку із збільшенням старшинського землеволодіння на Гетьманщині і перетворенням вільних посполитих на зобов'язаних працювати на землі володільця, збільшилася втеча посполитих за кордон, передусім на Запоріжжя. Виходили цілими селами, з родинами, з худобою й зникали у запорозьких степах. Цей рух набрав катастрофічного характеру для сусідніх із Запоріжжям земель і викликав повне скарг на запорожців, які «переховують» утікачів і не повертають їх. Ці втікачі оселялися слободами й починали господарювати так само, як господарювали у рідній Лубенщині чи Миргородщині. Кіш створював для них звичні вже умови — вони перетворювалися на вільних посполитих, що повинні були сплачувати певні військові податки. Поруч із посполитими, Кіш організує у своїх паланках військові «дачі», де випасають коней, запасають сіна, сіють пшеницю, просо, овес на військові потреби. Так на території Запоріжжя збільшувалася хліборобська людність, яка у війську не служила, а працювала у сільському господарстві. Крім того, на окраїнах запорозьких земель поволі збільшувався й козацький елемент: це були родини козаків, які за твердим законом Січі не могли появлятися у Січі, у куренях, але могли жити десь по селах посполитих або в окремих хуторах¹⁹⁾).

Кіш надавав великого значення оселенню слобід на військових землях, бачачи в них не тільки одно з важливих джерел утримання війська, а також й засіб для захисту земель. Так, у 1756 р., коли на східніх кордонах загострилася боротьба за землі, Кіш уживав заходів, щоб оселити там залюднені слободи. Сюди, між Тором та Ізюмом, охоче йшли селяни із Слобожанщини та Гетьманщини. Переселенців було так багато, що тут засновано нову паланку — Барвінко-востінківську²⁰⁾. Того ж року Калнишевський слав із Петербургу наказ Кошеві заселити землі по берегу Дніпра, біля порогів, бо він чув про плян

¹⁸⁾ Д. Эварницкий. Сборник материалов для истории запорожских казаков. СПб, 1888, ст. 27-48.

¹⁹⁾ М. Слабченко. Соц.-правовая організація Зап. Січі. «Праці Комісії для вивч. істор. зах.- руськ. та українського права», т. III. Його ж таки. Паланкова організація. Там же, в т. VI.

²⁰⁾ А. Шиманов. «Предсмертная борьба Запорожья», «Киев. Старина», 1883, т. XII, ст. 618.

поселити там Самарський гусарський полк²¹). Пізніше 1772 р. Калнишевський пропонував Кошеві селити одружених козаків та переселенців «з Польщі» (себто з Правобережної України) над річкою Інгульцем, біля гирла Бересніговатої, слободами, так, «щоб сторонні не мали можливости влязти до таких місць і захоплювати там ґрунти»²²). Перед тим, р. 1768, він наказав селити одружених козаків на кордоні Нової Сербії, у слободах Петрівці, Верблюжці, Куцівці, Зеленій, Жовтій²³). Так на Запоріжжі творилася досить численна маса заможного, працюючого козацтва та посполитих.

Кіш добре розумів важливість розвитку сільського господарства. Року 1769 він наказав паланковим полковникам стежити, щоб землі були своєчасно засіяні, щоб можна було прогудувати не лише хлібороба, а й продати частину врожаю. На випадок нестачі робочої худоби, він наказував паланковому начальству позичати селянам волів.

Поруч із зростанням військових господарств та слобід у середині XVIII ст. відбуваються зміни у матеріальному становищі козаків. Уже 1736 р. англійський дипломат Рондо зазначив наявність на Запоріжжі заможних козаків, що мали по 100 коней і більше. Щододалі, то більше зростало число значних господарств старшини, як от, наприклад, полковників — Миколи Рудя та Колпака. Перед зруйнуванням Січі кошовий отаман П. Калнишевський продав кримським татарам 14.000 овець²⁴). Він мав під час ліквідації Січі 7 зимовників, а в них 639 коней, 107 корів та волів, 13.600 овець та кіз, разом 15.800 голів. Військовий писар Глоба мав 13.774 голови різної худоби. Військовий старшина Гараджа мав 2.910 голів, старшина Нагай — 2.551 голову; військовий суддя Головатий — 1.601 голову. Поруч із скотарством, на землях старшини розвивалося хліборобство: писар Глоба продав 1775 р. 1.000 четв. борошна²⁵). Під час конфіскації майна старшини 1775 р. згадувалися великі багатства у скиртах хліба та в інших запасах. Продукти сільського господарства йшли на продаж; табуни коней, череди волів ганяла старшина на ярмарки до Нової Сербії, Польщі, Шлезька. Такі господарства вимагали праці робітників, і, дійсно, їх обслуговували наймити, які діставали за працю одяг, харчі, грошову платню, скла-

²¹) М. Слабченко. Паланкова організація. «Праці Комісії для вивч. іст. зах.-руськ. і україн. права», т. VI, ст. 188.

²²) М. Слабченко. Там же, ст. 188.

²³) А. Пишчевич. Примечания на Новорос. край. «К. Стар.», 1884, к. VIII.

²⁴) А. Скальковский. Истор. Нов. Сечи. т. III, ст. 178.

²⁵) Запор. Архів, в'язка ч. 27/17.

дали з господарями договори. Наймити були різних категорій: звичайні сільські наймити, управителі зимовників, «господарі», які користувалися великою довірою власників і діставали велику платню. Часто вони мали власну худобу.

Багатства старшини збільшувала її участь у торгівлі сіллю та рибою: старшина виряджала мажі по рибу та сіль у Крим. Старшина діставала значну пайку від військових прибутків з митниць, платні за користування мостами тощо. Наслідком усіх цих операцій нагромаджено великі скарби в різних видах. У різних джерелах є вказівки на таке збагачення старшини²⁶).

На значну вільну готівку старшини вказують щедрі пожертви на будову церков, на оздобу їх. Калнишевський поставив власним коштом три великі церкви: 1763 р. в Лохвиці, 1768 р. — в Кисво-Межигірському монастирі і 1770 р. — в Ромні. Крім того, він надіслав коштовні жертви до церкви в Єрусалимі²⁷). Глоба розпочав будувати церкву у с. Гупалівці, але не встиг закінчити, і 1776 р., з наказу Потьомкіна, її добудовано коштом прибутків із конфіскованого майна Глоби²⁸). Головатий зробив коштовний подарунок церкві у Батурині: Євангелію у срібній оправі.

Скарби старшини не обмежувалися готівкою: Калнишевський мав багато цінних речей — золоті годинники, коштовну зброю, одяг, посуд. Тодішній одяг старшини відрізняв її від рядових козаків: зброя, прикрашена самоцвітами, золотом, шовкові та оксамитні жупани, шапки з коштовного хутра, дорогі коні в уздечках та сідлах, оздоблених золотом та камінням.

Дехто із старшин, як от Калнишевський, мав «панські» будинки на кілька кімнат, із стінами, вкритими шпалерами, з дорогими образами, картинами, меблями, з дорогим, срібним та золотим посудом. Калнишевський мав в 1775 р. «саксонську» порцеляну — філіжанки до кави. Все це вказує на високі вимоги до життя, нахил до комфорту.

Звичайно, так жила тільки верхівка запорозького козацтва — його старшина і дехто з заможніших козаків. Нижче стояла голода, «козаки-нетяги», козацька «сірома», як називали її

²⁶) Зап. Арх., в. 86, ч. 323, в. 26, ч. 222.

Дніпропетр. Істор. Арх., фонд Новор. губ. канцел., в. 161, ч. 5888.

А. Богумил. К истории управления Новороссиею Потемкинъм. «Летоп. Екатер. Учен. Арх. Ком.», в. II, ст. 63.

А. Скальковский. Как судили и рядили запорожцы. «К. Старин.», 1886, т. XIV, ст. 610.

П. Ефименко. Кальнышевский. «Русск. Стар.», 1875, т. IX, ст. 416.

²⁷) П. Ефименко. Там же, ст. 406.

²⁸) А. Богумил. Там же, ст. 36.

самі козаки. Це ці козаки, про яких 1756 р. російський офіцер Нікіфоров писав, що вони не мають навіть «сорочки для прикриття тіла». Ця головна маса запорозьких козаків колись, у XVI-XVII ст., жила за рахунок військової здобичі, після вдалих походів на Крим, на Туреччину, вони діставали пайку з прибутку, гатили калюжі оксамитами та парчею; привозили золоті шаблі та гаманці з грішми²⁹⁾. У XVIII ст. справи змінилися: козаки не могли робити самовільних нападів, а участь у спільних з російськими військами походах уже не давала таких прибутків, та й війни бували рідко. Так маса козацтва опинилася на утриманні Війська, а утримання це не було дуже розкішне. У Січі стояло 39 куренів, великих касарень, у яких жили козаки — «курінне товариство»; воно одержувало від Війська все утримання: курінні кухарі варили їжу, за яку не було обов'язку платити; хто мав гроша, кидав у карнавку, скільки хотів, але, можна думати, більшість цього не робила. Військо давало одяг, на випадок війни — коня, зброю. Усе це йшло з прибутків із військового господарства: з військових діляниць для рибної ловлі, з «царського жалування», з прибутків од митниць. Для утримання цього товариства обкладали податками посполитих; для цього ж орали й сіяли на військових землях, для цього товариства годували коней. Але усього цього було мало, бож козак хотів і одягтись за своїм смаком, і випити, і взагалі жити, не як москаль у касарні, а як вільна людина. Не маючи ні звідкіля прибутку, він, правда, міг дещо заробити власною працею: міг піти «аргатом» — наймитом на рибні ловлі, до валки, що возила сіль з Криму, до старшинського господарства тощо. Але у всіх цих випадках він робився знову підлеглою людиною, втрачав свою волю. Треба брати на увагу психологію запорожців: це ж були люди, які вже раз у житті, а дехто кілька разів тікали від якогось «пана» — чи на Лівобережній, чи на Правобережній Україні. Тікали, щоб не робити на «панів», тікали на Запоріжжя, бо чули, що там вільне життя, без панів, що там «воля». І ось для того, щоб жити «полюдському», треба знову ставати до праці на когось — чи то на «військо», чи на старшину — того ж таки пана, який живе по-панському, одягається багато, має господарство, табуни, золоту зброю тощо.

Цих умов запорозького життя не доцінювали старші історики Запоріжжя — А. Скальковський і Д. Яворницький. Бо ці умови свідчать, що не могло бути на Запоріжжі ні єдності, ні братерства, не могло бути й «монолітності». А якщо цього не

²⁹⁾ А. Скальковский. История Нов. Сечи, т. I.

було, то й не були виключені всякого роду внутрішні заворушення та боротьба, що підточували увесь організм Нової Запорозької Січі й робили його нетривким. Запоріжжя за 40 років — з 1734 р. (повернення на старі місця) і до 1775 р. (зруйнування Січі) — з надзвичайною швидкістю пройшло той процес, який переживала Гетьманщина з часів Хмельниччини. Велике значення мало й те, що до кінця існування Запорозької Січі усі козаки — від кошового до останнього козака-«нетяги» — юридично були рівноправні: вони мали однакове право брати участь в обранні нової старшини, могли виставляти кандидатів, могли вимагати демісії старшини, хоч фактично обирали старшину з невеликого кола людей. Тільки раз на рік користувалися вони цим правом, і тому якраз дні виборів, здебільшого Різдво, позначалися заворушеннями і навіть повстаннями, і цим способом «сірома» виявляла своє незадоволення старшиною.

Тим то цілком природно, що однастайности в інтересах старшини та сіроми не можна навіть припускати. Ще у 1594 році Еріх Ляота, спостережливий посол цесаря Рудольфа до Запорізької Січі, помітив розходження інтересів між «володільцями човнів» — заможним козацтвом — та «голоотою». Ще яскравіше встає ця розбіжність у середині XVIII ст. Хоч Калнишевський, як талановитий дипломат, мудро провадив складну політику щодо петербурзького уряду, не поступаючися у дискусіях із графами й князями, і ступінь за ступенем виборював визнання прав на землі для усього Запоріжжя, але для сіроми він був одіозною, ворожою фігурою.

Я хочу зупинитися ще на одному, дуже важливому, явищі — на так званій «Гайдамаччині». Перші значні заворушення українського селянства на Правобережній Україні викликали поновлення влади Польщі після понад піввікової перерви. Польське панство — магнати й шляхта — розшукували межі своїх володінь, стали залюднювати їх; спочатку оголошували «слободи» — пільги на 15, 20 років од панських повинностей. Але по закінченні цих років селянство опинилося знов у кріпацькому ярмі, від якого вже відзвичаїлось, а молоде покоління встигло вирости, не знаючи його. Закінчення пільгових років позначалося селянськими повстаннями проти панського гніту. Спочатку селяни не були організовані і діяли розбіжно. Перше значне повстання припало на 1734 р., коли запорожці щойно повернулися на Запоріжжя. Повстання тривало кілька років і його кінець-кінцем приборкало польське військо. Багато повстанців-гайдамаків втекло тоді на Запоріжжя. З того часу Запоріжжя робиться, так би мовити, школою, де молодь проходила війсь-

ковий вишкіл, і звідси виходили ватажки нових повстань. Повстання не припинялися, але хвилі їх то підносилися, то спадали. Значним гайдамацьким повстанням позначився 1750-й рік, коли повстання охопило великий район: Брацлавщину, Київщину, Поділля. Але повстанці знову зазнали поразки, головню через брак спільного проводу.

Після невдач гайдамаки тікали на Запоріжжя. Там відбувався постійний обопільний вплив — гайдамаків на запорожців і запорожців на гайдамаків. Найбільше гайдамацьке повстання — «Коліївщина», що охопило Брацлавщину і Київщину у 1768 р., було тісно зв'язане з Запоріжжям. Ватажки його — Максим Залізняк, Микита Швачка, Семен Неживий — вийшли з Запоріжжя. Російський уряд знав добре про ці зв'язки, і граф Румянцев, президент Малоросійської Колегії, і Воейков, губернатор Новоросійської губернії, звернули виключну увагу на переслідування гайдамаків³⁰). Зокрема суворо наказувано запорозькій старшині вишукувати гайдамаків і заарештовувати їх. Старшина опинилася у дуже скрутному становищі: з одного боку на неї наступав з рішучими вимогами російський уряд, а з другого — переслідування гайдамаків викликало незадоволення сіроми, аж до відкритих повстань включно. Кошовий Пилип Федорів, не зважаючи на те, що ретельно боровся з гайдамаками, викликав проти себе незадоволення російського уряду, яке виявилось у тяжких репресіях і обвинуваченнях у потуранні гайдамакам³¹).

Такі умови створилися на Запоріжжі у 1768 р. З одного боку — щораз більший наступ російського уряду, який захоплював нові й нові запорізькі землі під поселення російських полків, під державні слободи, під маєтки поміщиків, а з другого — маса козаків, що нічого не мала і тільки з заздрістю дивилася на багатства старшини. Непокірний настрій сіроми збільшувала невдача «Коліївщини»; жорстокі кари на гайдамаків викликали ще більшу втечу тих, що заціліли, до Запоріжжя, куди вони принесли новий подих ненависти і бажання помсти. Треба взяти на увагу й те, що старшина дедалі гірше почувала себе у ворожому оточенні й шукала підтримки, яку могло дати тільки російське військово командування. Старшина прагнула зрівнятися з лівобережною старшиною та російським дворянством, що виявилось у Комісії 1767 р. з приводу складання нових за-

³⁰) Переписка графа Румянцева о возстании на Украине. «Киев. Старина», 1882, т. IV, ст. 112; 1883, т. VII, стор. 269, 278.

³¹) К. Гуслистий. З історії клясової боротьби в Степовій Україні, 1932, ст. 13-14.

конів, де депутати Запоріжжя вимагали, щоб їх вважали за шляхтичів³²). Усі ці умови сприяли загостренню внутрішніх відносин, і наслідком цього було повстання проти старшини 1768 р.

Повстання 1768 р. притягало не раз увагу дослідників. Його досить докладно описав А. Скальковський в «Истории Новой Сечи»³³). М. Терновський видав низку документів з архіву Катеринославського Губерніяльного Правління, але, на жаль, у маловідомому органі³⁴). Нарешті, В. О. Греков надрукував ще більшу низку документів з передмовою³⁵). Проте, в цих виданнях звертали увагу, головним чином, на економічну природу подій, почасти на соціальну, тим часом як ці події мали ширший політичний інтерес. Тому кожна нова деталь, яка освітлює ці події, заслуговує на увагу дослідника. У Київському Центральному Архіві Давніх Актів, у фонді графа П. Румянцева, головнокомандувача російської армії в Україні і президента Малоросійської Колегії, зберігався великий документ, який освітлює докладніше питання, пов'язані з повстанням 1768 р. Це справа про слідство над заарештованими за участь у повстанні проти старшини запорожцями, з докладними свідченнями обвинувачених³⁶). Комбінуючи дані цього документу з опублікованими вже раніш матеріялами, можна досить ясно накреслити розвиток подій.

На перший день Різдва Христового 1768 року, за традиційним звичаєм, у Січі відбулася Військова Рада, яка обрала нову старшину, а саме: на кошового отамана — Петра Івановича Калнишевського, на суддю — Миколу Касапа. Кандидатура цих осіб уже давно була відома й викликала опір з боку «сіроми». В день виборів настрої на Січі був неспокійний, серед «сіроми» було багато п'яних, що під час виборів вигукували різні лайки проти кандидатів на старшину. По обіді зібралася велика юрба «сіроми» й пішла до пушкарні, де перебували, як завжди, в'язні. На цей раз серед них було багато «політичних». На жаль, документ не пояснює, у яких саме справах. Беручи під увагу, що якраз тоді велися розшуки гайдамаків, можна припустити, що це були якраз гайдамаки, яких ще не встигло січове начальство передати російським командирам. Козаки

³²) А. Флоровский. Депутаты Войска Запорожского. «Зап. Одесск. Об-ва», т. ХХХ, ст. 344-348.

³³) А. Скальковский. Ист. Нов. Сечи, т. II.

³⁴) К истории Запорожского края. «Вестник Екатериин. земства за 1904-1905 гг.».

³⁵) «Зап. Истор.-Філ. Від. ВУАН», IX.

³⁶) На жаль, копії цього документу я не маю і мушу обмежуватися лише виписками з нього.

звільнили арештантів і, одержавши підкріплення, душ до 100, юрба рушила далі — до будинку Калнишевського.

У Калнишевського на той час було кілька чоловік з новообраної старшини. Довідавшись про те, що до будинку йде натовп розлютованих козаків, старшина злякалася; усі передяглися у чужий одяг (сам Калнишевський — в одяг ченця) і, розібравши стелю та покрівлю, через горище вихопилися з будинку і втекли до Новосіченського ретраншементу, під захист російської залоги. Незабаром юрба повстанців вдерлася до будинку Калнишевського. Цей будинок мав три покої та сіни. Повстанці обшукали усі кімнати, комори і нарешті побачили розібрану стелю. Тоді вони почали грабувати майно: здирали шовкові шпалери із стін, із коштовних ікон віддирали золоті й срібні шати, а самі ікони топтали ногами. Порозбирали розкішну зброю, що оздоблювала стіни, розшукували золоті годинники, різні прикраси, повитягали із скринь коштовний одяг. В будинку кошового було стільки дорогих речей, що «сірома» дуже довгий час не могла покинути його. Від кошового пішли до будинку судді Касапа і той будинок теж пограбували. Потім пішли до «Гасан-баші» (фобург Січі), де мешкали дехто із старшини. Пограбували й їх. Далі звернулися до панотця з проханням відчинити церкву й відправити вечірню. Після вечірні дехто здобув горілки, увесь натовп пішов вечеряти й після вечері склали плян наступного дня. Вирішено було на другий день обрати нову старшину, забрати військовий скарб, гармати, коней й податися кудись із Запоріжжя: схилилися до думки перейти до Туреччини.

Другий день почався Службою Божою у церкві; після якої за традицією, пішли на майдан і там обрали нову старшину, а після того пішли дограбовувати будинки старої старшини. На цьому дії повстанців припинилися. З Новосіченського ретраншементу прийшла російська артилерія і почала палити по вулицях Січі. Повстанці повтікали, переважно до плавнів і там заховалися у чагарниках. Через деякий час до Січі повернулася стара старшина, й життя пішло старим шляхом. У цьому переліку подій вражає повна байдужість козацтва: жадного протесту, опору, наче порожнє місце, а не Січ.

Про повстання надіслано кілька рапортів від Новосіченського коменданта й від Калнишевського. Рапорти пішли до президента Малоросійської Колегії гр. Румянцева та до головного командира Новоросійської губернії.

Почалися розшуки повстанців; загони російської залоги та запорозьких козаків розсипалися по околицях Січі. Дехто з

утікачів, бачивши безпорадність свого становища, самі поверталися і з'являлися «на ласку» до начальства, але більшу частину знайдено у різних місцях. Почалася підготовка до суду. Запорозька старшина звернулася до Новосіченського коменданта з заявою, що вона вважає за доцільне, щоб судила повстанців російська влада, бо запорозьку старшину козаки можуть обвинувачувати у необ'єктивності. Звичайно, така пропозиція була до вподоби російській адміністрації.

Румянцев відрядив до Січі осавула генеральної артилерії Григорія Кологривого. Це постать не цілком буденна: у 1750 р. він, буди хорунжим генеральної артилерії, гостро виступив проти москалів, у зв'язку з чим у Глухові відбулося слідство³⁷⁾. По приїзді до Січі Кологривий наказав зібрати вранці усіх козаків; зійшлися вони, за його словами, з великим запізненням, бо напередодні ввечері було велике п'янство, і козаки прийшли ще не цілком тверезі. Коли нарешті зібралось досить козаків, Кологривий звернувся до них з великою промовою. У ній, на прикладах з історії Греції й Риму, він доводив, що великі народи втрачали свої держави через непокірність підданих своїм урядам, через сваволю. Переходячи до історії України («Малоросії», як називав він), Кологривий зупинився на добі Богдана Хмельницького, казав про те, що той звільнив Україну від польської неволі завдяки одностайності й відданості населення. Після Хмельницького почалося «благоденствіє» України під проводом і протекцією Росії, її «мудрих государів». Кологривий перелічував усі «милості», якими обдаровували Україну російські монархи, а зокрема Катерина II, і згадав про «невдячність» козаків. Він закликав запорожців виправити свої помилки, надалі бути вірними підданими Російської держави й не засмучувати «великої монархині». Ця промова була складена у туманних і пишномовних висловах, у тоні, властивому філософам і публіцистам XVIII ст., і можна уявити собі, як слухали цю промову, ще не очунявши від пиятики, чубаті запорожці, і як багато вони зрозуміли з неї. Проте автор був певний, що його твір вплине добре на запорожців, і дав наказ збирати козаків кожного ранку й читати їм його промову.

Тим часом значна частина повстанців була заарештована й сиділа у тій самій пушкарні, з якої вони звільнили в'язнів у перший день заколоту. Почалося слідство. Для виконання слідства приїхала до Січі комісія із трьох російських офіцерів. Можливо, що з ними приїхали два ієромонахи, які теж допи-

³⁷⁾ М. Горбань. Глухівські сутички 1750 р. «Україна», 1928. т. III.

тували обвинувачених і переконували їх принести каяття і сказати правду.

Притягнуто до слідства було понад 100 козаків. Комісія мала стандартний список питань, з якими вона зверталася до всіх обвинувачених: 1) ім'я та прізвище, 2) віра, 3) вік, 4) місце народження, 5) коли прийшов на Запоріжжя, 6) підданство, 7) чи складав присягу на вірність імператриці Катерині, 8) чи знає обов'язки, які накладає присяга, 9) чи був раніш під судом і за що, 10) чи брав участь у замаху на життя Калнишевського за кілька років перед повстанням, 11) яку участь брав у повстанні, 12) що саме пограбував у старшини, 13) хто намовляв взяти участь у повстанні, 14) які мав пляни надалі.

На першому допиті, у ієромонахів, усі підсудні в один голос заявляли про свою невинність і казали, що взагалі не брали участі у повстанні. Далі їх передавали до слідчої комісії, де вони усі спочатку теж твердо відмовлялися від участі у повстанні. Тоді усіх обвинувачених «нещадно били батогами» і після того всі вони докладно відповідали пункт за пунктом на запитання. Дехто заявляв, що намовляв інших. Тільки незначна частина й після биття заперечувала свою участь у повстанні. Треба додати: слідство виявило, що майже усі обвинувачені були неписьменні, і свідчення записували троє письменних із притягнутих до слідства, а іноді — сторонні люди, службовці канцелярії.

Буду розглядати справу за пунктами. На 2 п. — віра — звичайно, усі православні. На 3 п. виявилось, що величезна частина притягнутих до суду була у віці між 20 та 25 роками, не багато було солідних козаків, у віці 35-45, і тільки один понад 50 р. 4 п. — місце народження більшости була Україна, Лівобережна та Правобережна, і тільки незначна частина походила із сусідніх країн — Криму й Басарабії. На 5 п. відповідали здебільшого, що прийшли на Запоріжжя декілька років тому. 6 та 7 п. — майже усі були російські піддані і присягали Катерині II. 9 п. (чи був під судом) — виявилось, що здебільшого притягнуто до суду вперше, а дехто вже був під судом у дрібних справах — порушення козацької дисципліни, дрібні крадіжки. На 10 п. — про участь у замаху на Калнишевського — декілька чоловік ствердили, що брали, але не казали про мотиви. На 11 п. (про участь у повстанні) — не відмовлялись. На п. 12 — про грабунок старшини — казали, що грабували, але уникали точних вказівок, що саме взято й куди пішло. Багато казали, що брали для того, щоб врятувати від інших й потім передати власникам. Як видно з наведених пунктів, питання

про мотиви повстання не ставилося. Про це не питали слідчі, обминали ці питання й підсудні, роблячи наголос — і ті, й ті — на грабуванні. Загальні причини повстання залишилися нез'ясованими: чому переобрали старшину? Чим саме були незадоволені? Тому цілком несподіваним був п. 14 — про дальші пляни повстання. Ясно, що, обмежуючись тільки справою грабунків, не було рації питати про дальші пляни. А тим часом це питання ставили кожному заарештованому. Здебільшого оповідали, що не мали жадних плянів, що пішли тому, що «люди йшли», але дехто оповідав докладніше про плян обрати іншу старшину, забрати гармати, скарб і «податися під султана», до Туреччини. На цьому обмежується матеріял, який дав документ Київського Центрального Архіву.

При аналізі його впадає в око, що самі слідчі не хотіли знати правди, не було і в інтересах підсудних виявляти правду. Тому справжні мотиви повстання не були з'ясовані. Треба додати, що записування свідчень неписьменних через малописьменних записувачів теж не залишалось без наслідків: всі свідчення, очевидно, уніфіковано й скорочувано до останньої можливості, уже в інтересах записувача. Уніфікувала їх і слідча комісія, відповідно до пунктів допиту. Але, не зважаючи на все це, мотиви повстання, хоч і не зовсім ясно, таки виступають із матеріялів слідства.

Ясно, що грабування, топтання ікон і інші каригідні вчинки тільки супроводили головну дію, а цією дією було повстання яроти старшини. На жаль, залишилося нез'ясованим питання про замах на Калнишевського. Це було за кілька років перед повстанням, мабуть, тоді, коли Калнишевський розгортав свою дипломатичну діяльність у Петербурзі (кошовим він був обраний вперше у 1765 р.), яка мала добрі наслідки, але викликала незадоволення в Січі й закиди у плазуванні перед урядом. Але це лише мої припущення. Зате, безумовно, обрання Калнишевського у 1768 р. викликало протест у формі повстання.

Надзвичайно цікаво, що керівники повстання мали на меті забрати гармати і військовий скарб і під проводом нової старшини перейти до Туреччини. Ці пляни цікаво порівняти з словами того самого Калнишевського, проти якого так гостро виступала запорозька «сірома». Доведений до повної безнадійності домогтися чогось од російського уряду, Калнишевський казав 1766 р., що залишається одне — перейти всім Військом під владу султана³⁸).

³⁸) А. Скальковский. История Новой Сечи, т. II, ст. 287-289.
С. Соловьев. История России, кн. VI, ст. 324.

Цікава також справа запорозького полковника Максима Ви-соцького, що листувався з польськими «мятежниками»³⁹⁾ — треба гадати — барськими конфедератами. Пізніше, у 1775 р., до Райневаля де Жерара, французького резидента й консула у Гданську, приїздили запорожці просити допомоги у справі переселення до Туреччини⁴⁰⁾. Вони її не одержали, як також не підтримано у Берліні 1791 року В. Капніста, який говорив про бажання всієї України відокремитися від Росії.

Якщо згадати ці факти й об'єднати їх в одне ціле, стане ясним, що не тільки грабунком старшини було повстання запорозької «сіроми» 1768 р., як також не тільки розбишаками були й гайдамаки, дарма, що вони грабували й руйнували панські садиби. Навпаки, ми бачимо дещо спільне, що об'єднує темну запорозьку голоту з невинним їй кошовим, який культурно й політично стояв набагато вище від неї. Це було переконання, в одних — свідоме, в інших — півсвідоме, що з Російською імперією Україна не може жити.

Можна згадати декілька інших повстань, що виникали в Україні після повстання 1768 р. У 1769 р. спалахнуло повстання пікінерів — українських козаків на півдні Лівобережної України, що їх російський уряд примусово перетворював на регулярні пікінерські полки⁴¹⁾. Повстання це з неймовірною жорстокістю було придушене тільки у 1770 р. У 1769 р. у Корсунському курені на Запоріжжі було повстання проти старшини⁴²⁾. Під час війни з Туреччиною у запорозьких загонах не припинялися заколоти; вони були у 1770-1772 рр., а 1773 р. полковник Колпак мусів був тікати від своїх козаків з-під Кінбурна⁴³⁾.

Року 1775 зруйновано Запорозьку Січ. В іншій праці я спинялася докладно на «Маніфесті» з приводу зруйнування Січі. Той «Маніфест» оголошено тільки через два місяці після подій, і він своїм тоном та аргументацією більше скидається на публіцистичний твір, ніж на урядовий акт. У «Маніфесті» вказано як головні причини ліквідації Січі: 1) те, що «безженне товариство» запорозьке приймало до себе різний «сброд», існувало з грабунків, перебуваючи «в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве»; 2) що запорожці

³⁹⁾ «Зап. Одесск. Об-ва». т. IX.

⁴⁰⁾ І. Борщак. Вержен і Україна. «Нова Україна», Прага. ч. 12. ст. 177-180.

⁴¹⁾ К. Гуслистий. Ор. cit., ст. 48. 58-59.

⁴²⁾ А. Скальковский. Истор. Нов. Сечи, т. III.

⁴³⁾ А. Скальковский. Истор. Нов. Сечи, т. III, ст. 357-358.

заснували зимовники, переселяли людей із сусідніх земель — понад 50.000 одружених і сімейних, — завели власне рільництво і досягли в ньому великих успіхів («заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самым основы зависимости от престола нашего и помышляли конечно составить из себя посреди отечества область совершенно независимую и под собственным своим неистовым управлением в надежде, что склонность к развратной жизни и грабежу будет при внутреннем изобилии безпрестанно обновлять и умножать их число»).

Як бачимо, тут наведено дві причини, які цілком суперечать одна одній: грабіжники, п'яниці-лідарі — створили власне рільництво, досягли успіхів, «безженне товариство» закликає сімейних людей і т. п. Але цікаво, що ні в «Маніфесті», ні в інших документах не згадувано про «злочини» старшини, і залишилося неясним, за що того Калнишевського, який викликав до себе ненависть «сіроми», на якого готувався замах, проти якого було повстання, а також суддю Головатого та писаря Глобу — засуджено на довічне ув'язнення у далеких монастирях. Тільки Потьомкін у листі до Катерини II писав, що виявилися такі страшні злочини старшини, що він не може образити її уяви, відкривши їх. Із цих фактів виникає думка, чи не сховані ці «злочини» в отій, може, не зовсім ясній, але не чужій різним верствам людности Запоріжжя ідеї розірвати з Російською імперією, шукати волі під «султаном»⁴⁴), або хоч створити «независимую область», «под собственным неистовым управлением», як це глухо згадано у «Маніфесті».

Так намічаються нові риси того значного, але ще не цілком виявленого українського національно-визвольного руху другої половини XVIII ст., що виявилось в наказах українським депутатам до Комісії для складання нових законів 1767 р., у депутаціях та петиціях Запоріжжя, у повстаннях Запоріжжя, у повстанні пікінерів, у дипломатичних переговорах В. Капніста, в ідеологічній і політичній діяльності Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 1780-1790 років, і в «Історії Русів». Кидається у вічі зв'язок між такими далекими топографічно пунктами, як Новгород-Сіверський та Запоріжжя, такими далекими в інтелектуальному відношенні людьми, як вчені, політики, письменники Новгород-Сіверського гуртка і — запорозці. Але там, у Новгород-Сіверському гуртку були останній ієромонах Запорозької Січі Володимир Сокальський, П. Г. Коропчевський,

⁴⁴) П. Ефименко. П. Кальнишевский. «Русская Старина», 1875, т. IX. ст. 416.

зв'язаний з діячами пікінерського повстання, і Г. А. Полетика, який мав безпосередні зв'язки з ідеологічними керівниками повстання пікінерів⁴⁵). На тлі цієї широкої картини національно-визвольного руху повстання неписьменної сіроми Запоріжжя 1768 р. набуває особливого інтересу.

⁴⁵) О. П. Оглоблин. Хто був автором «Історії Русів»? «Наші дні», Львів, 1943, XI.

Його ж: О. Лобосевич. «Літературно-Наук. Збірник», Кіль, 1948, ч. 3, ст. 6.

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

На Зелені Свята 1775 року була ліквідована Запорізька Січ, про що офіційно було оголошено Маніфестом у серпні 1775 року. Ця подія належить до числа найважливіших в історії України і входить, як ланка у ланцюг подій, які крок за кроком призвели до знищення тієї автономії, якою користалася Україна у XVIII столітті. Цей ланцюг почався із скасування Гетьманства у 1764 році; далі — 1765 року — ліквідовано полковий устрій Слобожанщини; одночасно було зліквідовано автономію й самоуправу Слобожанщини. Року 1764 було ліквідовано Нову Сербію та Слов'яно-сербію — дві великі чужинецькі провінції, які користалися самоуправлінням, а разом із тим — Ново-Слобідський полк, оселений на південь від Нової Сербії, на смузі землі, відірваній від Запорізьких Вольностей. На території усіх Слобідських полків організовано гусарські і пікінерські полки. Ліквідація Слобідських полків викликала великі заворушення, зокрема бурхливо реагували на перетворення на пікінерські полки козаки Південної України, де року 1768 вибухнуло повстання у Луганському, Донецькому та Дніпровському пікінерських полках; воно мало метою повернення козацького ладу. Комісія для складання нового «Уложения» — законів, що відкрилася у 1767 році у Москві, була яскравим доказом незадоволення України з ліквідації козацького ладу; низка міст вимагала від своїх обранців, що їхали як депутати до Комісії, щоб вони клопоталися не про нові закони, а про поновлення гетьманства і козацького ладу.

Хоч ліквідація Запорізької Січі у 1775 році не була несподіванкою, а була тісно пов'язана з загальною політикою уряду Катерини II, а проте, жадна подія 60 та 70-их років XVIII ст. не зробила такого великого враження на сучасників і не залишила такого глибокого сліду в пам'яті українського народу, як зруйнування Запоріжжя.

Запорізька Січ зайняла виключне місце серед земель України і в психології українського народу. Козак в уяві українського народу став синонімом лицаря, оборонця, захисника від усякого ворога. Козакування у степу стало моральним обов'яз-

ком молодого українця. Запоріжжя стало школою шляхетности, лицарства, до якої прагнула молодь усіх станів України — і селян, і міщан, і, навіть, вельможного українського шляхетства, яке ще не розірвало з українськими традиціями і кістки якого ще не обросли польським м'ясом. Перекази й легенди, думи й пісні підносили славу Запоріжжя, і до вільного запорізького товариства йшли ліпші, хоробрі, відважні люди, які воліли вмерти у відкритому бою з ворогами, ніж конати у чужому кріпацькому ярмі.

XVII століття було апогеєм слави Запоріжжя. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний вкрив ім'я Запорізького козацтва новою славою: походи на Чорне море, на Кафу, на Трапезунд і Царгород, похід на Москву, коли козаки врятували від полону королевича Владислава, нарешті — славетна перемога над турками під Хотином, р. 1621, яку панегіристи порівнювали з найславнішими перемогами в історії. За Сагайдачного запорозькі козаки не обмежувалися славними перемогами на війні, вони забирають голос у житті України: вписуються, як організована сила, до Київського Братства, беруть під захист і оборону православної ієрархії у 1620 році, ведуть боротьбу проти поширення унії в Україні. Активна участь Запоріжжя у першій період повстання Хмельницького ще більше зміцнила престиж його війська, а підтримка Запоріжжям акції Мазепи дала в очах народу українського січовикам славу безкомпромісових, сміливих борців за незалежність України.

Рівнобіжно з військовою силою, Запоріжжя здобуло в очах українського народу значення «азіля», тієї землі «обітованої», яка забезпечує усім, хто переступив кордони її, повну, необмежену волю. Тому, щобільше затягувався вузол кріпацтва на Правобережній Україні, то більше селян тікало на Запоріжжя. Поруч війська Запорізького, осередком якого була Січ, зростало населення широкої території, яка набула назву «Вольностей Запорізьких»; там засновувалися слободи, хутори, населення яких займалося хліборобством, випасало худобу. Коли року 1709, після катастрофи під Полтавою, Запорозьке військо з кошовим отаманом Гордієнком покинуло свої «Вольності» і перейшло під владу татарського хана, мирне сільське населення «Вольностей» залишилося й продовжувало життя так, як жило раніш. Крім слобід і хуторів на «Вольностях» були містечка, які часто мали укріплення з залогами.

Повернення Війська Запорізького під проводом кошового Малашевича з-під «татарської протекції» на свої старі «Вольності», року 1734, започаткувало новий, останній період історії

Запоріжжя, період настільки своєрідний, неподобний до попереднього існування Запоріжжя, що з повним правом його називають добою Нової Січі. Тягнувся він лише 40 років, але за цей короткий час Запоріжжя пережило велику й глибоку еволюцію.

Повернення запорожців сталося після багаторічних дипломатичних переговорів між російським урядом і запорожцями. Обидві сторони були зацікавлені у цьому: російський уряд був зацікавлений у тому, щоб мати міцний бар'єр у південних степах проти кримських татар. У момент останніх переговорів, у 1734 році, він боявся, що запорожці можуть виступити на боці Польщі у війні, яку вже підготовляла Росія. «Татарська ж протекція» була не легкою для запорожців і вони прагнули повернутись на свої «Вольності», до попереднього життя, з вільною рибною ловлею, з безмежними степами, де можна було випасати табуни коней, з тими слободами, з якими багато запорожців були зв'язані і господарськими, і дружніми, і родинними зв'язками. Запорожці були певні, що повертаються вони у ті самі умови життя, які були до виходу їх під хана, і що вони дістають повну амнестію від царського уряду, повне володіння всіма «Вольностями». Свої права на землі розуміли вони, як свого роду васалітет: «землі наші, — казали вони, — „по нас” належали кримському ханові, а тепер — разом з нами переходять до російського уряду». Російський уряд на те дивився інакше. Він уважав, що запорожці просто поверталися у російське підданство і не рахувався з їхніми правами на землі¹⁾. На цьому ґрунті незабаром між російським урядом та запорожцями почалися тертя, які перейшли у тривалу боротьбу.

Тертя почалися з того, що, під час відсутності запорожців, сусіди, козаки Полтавського та Миргородського полків, почали селитися на правобережних землях, які входили до складу «Запорозьких Вольностей», і заснували низку слобід і хуторів, поставили млини, розвели пасіки. Головна неприємність для запорожців полягала у тому, що землі ці опинилися під владою полковників цих полків, і, таким чином, вийшли з-під володіння Коша. У той же час російський уряд охоче селив втікачів із Правобережної України, які втікали від панського кріпацтва; у зв'язку з закінченням терміну «слобід», російський уряд призначив адміністрацію, будував форпости й укріплення, з гарнізонами російських військ. Таким чином, північні ча-

¹⁾ М. Є. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. «Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права», в. VI, К. 1929, ст. 160-162.

стини лівобережних і правобережних запорозьких земель були втрачені для Війська.

З 1751 року становище запорожців, як власників земель, погіршало. Російський уряд оселив на запорозьких землях чужинецькі колонії — на правому березі — Нову Сербію, на лівому — Слов'яносербію. Обидві провінції заселені були переважно сербами. Уряд покладав на них великі надії, сподіваючись, що ці колонії, населення яких складалося з військовиків, стануть міцним бар'єром — офіційно для охорони від татар, а по суті — від запорожців. Не задовольняючись відведеною землею, серби захоплювали сусідні землі запорожців, що викликало безперестанні суперечки і боротьбу за землю. Постійні скарги обох сторін до російського уряду завжди вирішувалися не на користь запорожців — уряд підтримував колоністів.

Року 1753 Сенат ухвалив оселити на смузі землі на південь від Нової Сербії український козацький полк за зразком Слобідських полків; адміністративним центром його стала фортеця Св. Єлисавети. Після заснування Слобідського полку збільшилися захоплення земель Війська. Проте всі ці 30 років — 1734-1764 — боротьба з захопленнями запорозьких земель мала випадковий характер і Військо давало собі раду, відплачуючи за це тим, що виганяло займанців. Справи різко змінилися у 1764 році.

Року 1764 було переведено першу реформу в Україні з метою скасувати її привілеї: було ліквідовано привілеї Нової Сербії та Слов'яносербії, і територію їх перетворено на Новоросійську губернію. Перед адміністрацією цієї губернії було поставлено вимогу — всіма засобами збільшувати населення, а це перетворювало її у небезпечного сусіда для Війська. Запорожці зрозуміли, що перед ними стоїть ворог міцніший, ніж «новосерби» та «слов'яносерби» і що епізодичні наскоки тепер заступає пляномірна боротьба і захоплення земель.

Запорожці мобілізують усі сили для боротьби: вони надсилають до Петербургу комісію за комісією, до яких входять видатніші діячі Запорозького Коша, і серед них Кошовий — Петро Калнишевський. Ці комісії вели пертрактації з Російським урядом, доводили йому права запорожців на захоплені землі, кривду, яку робиться їм; покликувалися на привілеї польських королів, гетьманів. З запорожцями розмовляли видатні вельможі уряду, обіцяли, запевняли у доброму ставленні до них, приймали коштовні подарунки, але далі обіцянок не йшли, а тим часом захоплювали нові й нові землі. Терпець урвався запорожцям, і поруч з комісіями, з легальними заходами боротьби, від часу до часу запорожці збройно, силою виганяли поселен-

ців із своїх земель. Ця боротьба — легальна і нелегальна — зміцнювалася й набувала все більш активних, рішучих форм з кожним роком. Така була зовнішня сторона взаємин Запорізького Війська з Російським урядом, які склалися за 40 років після повернення запорожців і скасування Запорізької Січі.

Запоріжжя пережило за ці 40 років велику еволюцію. Насамперед — змінилося зовнішнє становище Війська. Відпала цілком можливість вести власну політику і робити ті військові напади на Крим, які давали колись і славу, і великі матеріальні прибутки. З життя Запоріжжя відпала його героїка, яка давала йому ідеологічний зміст. Залишалася форма — без змісту. На кожному кроці Військо було обмежене у діях, зв'язане наказами Російського уряду, за кожним кроком його стежили «резиденти», які перебували у Новосіченському ретраншементі — полковники, чи майори російської служби.

Перед Запорізьким Кошем — Військовою старшиною — вставали тяжкі завдання. Було ясно, що старі методи утримання Війська були не на часі. Перед лицем небезпеки захоплення «Запорізьких Вольностей» — з одного боку — і все наростаючих економічних труднощів — з другого — Запоріжжя реорганізується.

Щоб утримати козаків — «нетяг», потреба в яких зростає, старшина посилено розбудовує сільське господарство. Населення Запоріжжя швидко зростало, на степи йшли селяни з Правобережної України, рятуючись од зміцнення кріпацтва; йшли «посполиті» з Лівобережної Гетьманщини, де зростали повинності, а вільних, незалежних посполитих швидко зменшувалося. Йшли із Слобожанщини, де відбувався аналогічний процес. З Запоріжжя втікачів не видавали — це був споконвічний закон Запоріжжя, і всі ці втікачі, перейшовши кордони, вже не турбувалися за майбутнє. Усі «Запорозькі Вольності» у XVIII ст. були поділені на шість великих частин — Паланок (Кодацьку, Самарську, Бугогардовську, Інгульську, Прогнойську та Протовчанську)²⁾. Людність цих паланок була підпорядкована паланковим полковникам. У паланках були залюднені слободи, де й жили посполиті, які орали, сіяли, займалися скотарством і частину постачали Війську. У 60-их роках, коли Кошевим було обрано Калнишевського, Кіш почав звертати велику увагу на сільське господарство. У 1770 р., наприклад, було видано наказа полковникам стежити, щоб своєчасно було засіяно поля так, щоб вистачило не тільки на власне утримання населення, але й на продаж. Тим, що не мали достатньо ху-

²⁾ М. С. Слабченко. Паланкова організація, т. VI, стор. 206-207.

доби — наказано було позичати, чи наймати биків із військових черед³⁾). Рівнобіжно з господарством у слободах з'являються зимовники — хутори козацькі, як власні, так і військові, в яких господарили козаки за допомогою наймитів⁴⁾).

Запорізький Кіш 60 та 70-тих років приділяв велику увагу збільшенню населення. За думкою Калнишевського, усі кордони «Запорізьких Вольностей» почали обсаджувати слободами, щоб не було можливості просувати далі поселення Новоросійської губернії. А разом із тим почалася своєрідна конкуренція між сусідами. Новоросійська адміністрація вживала усіх заходів, щоб перетягти з Запоріжжя людей, платила їм гроші, відводила землю. З другого боку запорожці охоче приймали втікачів; число їх було так велике, що було засновано кілька нових паланок — Орельську, Макарівську та Барвиностенківську. У кінці 60-тих і на початку 70-тих років, коли боротьба за землю з Новоросійською губернією досягала великого напруження, запорожці не раз робили наскоки на прикордонні слободи Новоросійської губернії й виводили населення до себе; були переведені цілі слободи — Жовта, Зелена. Так у XVIII ст. Запорізьке Військо швидко переживає ту еволюцію, яку у свій час пережила Гетьманщина. Одночасно з розвитком сільського господарства розвивалася торгівля. Крім традиційної торгівлі сіллю, яку запорізькі козаки і посполиті возили і в Гетьманщину, і в Польщу, великого значення досяг експорт кінських табунів та овець на різні ярмарки Польщі та Новоросійської губернії. У середині XVIII ст. відомі ярмарки на «Запорізьких Вольностях». Дуже цінне джерело — опис майна, конфіскованого у старшини під час зруйнування Січі, показує — яких розмірів досягло скотарство на Запоріжжі за останні роки його існування.

З посиленням розвитком господарства та торгівлі на Запоріжжі у XVII і ще більше у XVIII ст., багатіла старшина. На Запоріжжі були широко розповсюджені позики: давали гроші під відсотки не тільки приватні особи, але давало й саме Військо.

Так, з одноманітної, рівноправної маси козацтва виділяється група заможних людей, які мали свої господарства, продавали коней, овець, тощо. У протилежність їм зростає число так

³⁾ Там же, стор. 188.

⁴⁾ Там же, стор. 217-228.

М. Слабченко. Запорозький Зимовник. «Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права», К., 1927. Т. III, Протоколи Комісії, стор. 469.

званих «нетяг», «сіромах» — козаків, які не мали господарства, коней, ріллі і жили цілком на рахунок «курінної карнавки» — годувалися в куріні і діставали від нього одяг та коней. Становище їхне робилося все гіршим через обмеження «наскоків» на Крим, на татарські табуни та валки. Здобути військову здобич вони не могли, і залишалось йти на працю — чи до рибалок, чи до валок, що везли сіль та рибу, чи то до зимовників старшини, як «аргатам». Так на Запоріжжі, у середині самого козацтва зростала диференціація, поділ на заможних та сірому. Поруч із різнобіжністю майнових інтересів зберігалась рівноправність перед Військом, як в обов'язках йти на війну, за наказом Коша, так і в правах обирати старшину, що робилося щороку на Різдвані Свята.

На Запоріжжі помічався у XVIII ст. той же процес диференціації, який характеризував Гетьманщину та Слобожанщину, але різниця полягала в тому, що на Запоріжжі не було спадкової старшини, а тільки доживотна, довічна. Ми можемо спостерігати, як протягом 40 років — принаймні 35 — зменшується коло осіб, які посідали вищі старшинські уряди. Зокрема важливим є те, що протягом цього періоду кошові отамани посідали пости по кілька років: так — Григорій-Сич — двічі (1746 та 1750), Яким Ігнатович — тричі (1744, 1749 та 1752) і нарешті Петро Калнишевський — протягом 10 років (1765-1775), з перервою на один рік. Такий порядок мав багато позитивного: у бурхливі часи життя Запоріжжя булаву кошового тримав досвідчений отаман. З другого боку — роля рядового козацтва зменшувалася до одної форми.

Поруч з кошовим, суддею, писарем, осавулом, які були вищою військовою старшиною, виросла нова інституція. Поперше — впливова «отаманія» — рада отаманів, які вже не урядували: колишні кошові, писарі, судді, курінні отамани, полковники. Так утворювалася верхівка, провідна верства, яка поєднувала матеріальні багатства та адміністративну силу⁵⁾.

Природним наслідком такого становища на Запоріжжі — наявності впливової, заможної верхівки й козацької сіроми — зароджувалася й ширилася заздрість, ворожнеча, ненависть цієї сіроми, яку злидні примусили покинути рідну хату, родину й шукати щастя на Запоріжжі, — а тут знову таки зустрічали

⁵⁾ А. А. Скальковский. История Новой Сечи, или последнего коша запорожского, на основании подлинных документов Запорожского Сечевого Архива. Изд. III, Одесса, 1885-1886 г., ч. I.

Д. И. Эворницкий. История запорожских козаков, т. II, СПб, 1895, ст. 58-60.

такі ж злидні. За таких умов не можна було шукати ні єдності, ні братерства, навпаки: була внутрішня боротьба, яка підточувала увесь організм Нової Січі й викликала раз-у-раз заворушення-повстання сіроми проти старшини, які (повстання) набували іноді великої динаміки. З 1749 роком такі повстання вибухають переважно у час виборів старшини, коли до Січі збираються усі козаки, що мають права, рівні зо старшиною, але не в стані скористатися з цих прав.

Щоб зрозуміти ліпше обставини, які викликали ці повстання, треба згадати про гайдамацькі рухи, які характеризують історію Правобережжя середини XVIII ст. Закінчення пільгових років — «слобід» — на підставі яких селяни залюднювали спустошені маєтки польських панів, що одержали їх після Прутського договору, привело до поновлення кріпацтва. Реакцією на це були з одного боку — масові втечі селян, переважно у Південну Україну, на «Запорізькі Вольності», а з другого — селянські повстання проти панів, так звані гайдамацькі. Обидва явища датуються початком 30-х років XVIII ст., коли почалося інтенсивне заселення північних земель «Запорізьких Вольностей», і перше гайдамацьке повстання 1734 року. Якраз тоді запорожці повернулися на Запоріжжя. Повстання тривало кілька років, було зле організоване, і його приборкало польське військо. Тоді багато гайдамаків повтікало на Запоріжжя. З того часу Запоріжжя зробилося свого роду школою, де гайдамаки проходили вишкіл протягом зими, а з весною йшли на Правобережну Україну. Повстання з 1734 року не припинялися, вони тільки робилися то більш значними, охоплювали більшу територію, то меншими. Року 1750 повстання охопило великий район: Брацлавщину, Київщину, Поділля, але було теж приборкане, головню через брак спільного проводу. У цьому повстанні, а також і в інших, запорожці брали велику участь; взагалі можна позначити обопільний вплив: гайдамаки тікали на Запоріжжя, підбурювали запорожців до революційних вчинків, а запорожці зо свого боку підтримували в гайдамаках охоту до дальших дій.

Року 1768 Київщину та Брацлавщину охопило найбільше за весь час гайдамацьке повстання — Коліївщина, в якому соціально-економічний елемент тісно переплітався з національним: це було не лише повстання пригноблених кріпаків проти панів, але й повстання українців проти поляків. Головні ватажки Коліївщини були зв'язані з Запоріжжям. Російський уряд це добре знав і вища адміністрація — Президент Малоросійської Колегії Румянцев та губернатор Новоросійської губернії Вейков

— з виключною енергією організували розшуки гайдамаків. Запорізька старшина одержувала наказ за наказом про переслідування гайдамаків, що ставило її у дуже прикре становище: вона не могла не знати про участь запорожців у Гайдямаччині, але виконання наказів викликало різку опозицію з боку сіроми. Кошовий отаман Пилип Федорів ретельно боровся з гайдамаками, чим викликав проти себе ворожнечу сіроми, але одночасно й обвинувачення з боку російського уряду у потуранні гайдамакам.

Так у 1768 році на Запоріжжі склалися тяжкі умови: все зростаючі опозиційні настрої сіроми проти власної старшини, незадоволення її дипломатичними зв'язками з російським урядом — усе це зустрілося з тим революційним прагненням, яке принесло подолані, покарані, переслідувані гайдамаки, що сотнями ховалися по ярах, слободах Запоріжжя, і переслідувати й вилловлювати яких вимагав російський уряд. Усе це у значній мірі обумовило те велике — найбільше зо всіх — повстання запорізької сіроми проти старшини під час виборів на Різдво 1768 року⁶⁾.

Наступного, 1769 року, вибухло нове повстання проти старшини Корсунського куреня; під час походу вибухали повстання у запорізьких загонах у 1770, 1771, 1772 роках, а в 1773 році полковник Колпак примушений був тікати від своїх козаків з-під Кінбурна. З запорожцями тісно зв'язане було повстання пікінерів — колишніх українських козаків — Дніпровського, Донецького та Луганського полків. У 1760-1770 роки Південна Україна являла величезний готовий «костер», який треба було тільки підпалити, щоб він спалахнув полум'ям⁷⁾.

На Зелені Свята російські війська, які поверталися з турецького фронту, оточили Запорозьку Січ. Спротив був неможливий, надто велика була різниця сил. Архимандрит Володимир Сокальський звернувся до запорожців, які хотіли боронитися, з порадою не викликати кровопролиття, яке не дасть нічого.

Запорізьку Січ, цю фортецю вольности, було зруйновано. Вивезено старшину; Калнишевського кошового отамана, суддю Головатого, писаря Глобу засуджено на довічне ув'язнення. Майно їхнє конфісковано, як конфісковано також ще у деякого із старшин; конфісковано й військовий скарб та майно. Части-

⁶⁾ М. Слабченко. Соц.-правова організація. «Праці...», III, ст. 248, 249, 280, 281.

⁷⁾ Багато різних причин викликали рішення російського уряду знищити Запорізьку Січ; були причини економічного, соціального, політичного характеру. Про ці причини сказано докладніше вище, у нарисі «З останніх часів Запоріжжя».

на козаків спромоглася втекти на Тилигул, а звідти на Дунай, але більша частина залишилася на Запоріжжі. Зруйновано було зимовники і козаків переселено у спільні слободи. Значна частина старшини дістала ранги російських офіцерів і земельні наділи — відповідно до рангів.

Запоріжжя перестало існувати. Не лишилося навіть назви «Січ», а на її місці засновано було слободу — Покровську. Вивезено було із Січової церкви військові клейноди і цінні ікони.

Така була стисла схема подій. Проте, до наших часів не все ясно щодо мотивів, розміру кари, характеру її, того, як ставився насправді Російський уряд до цілої події і як хотів він подати її опінії «всього світу», як любила висловлюватися цариця Катерина.

Насамперед вражає ні з чим не порівняльна кара, якої зазнали три вищих представники старшини: довічне ув'язнення, з якого вийшов на волю тільки Кальнишевський; його звільнив Олександр I, що відвідав року 1801 Соловецький монастир, де був живим похований славетний кошовий отаман. Але він був настільки старий вже і хворий, що залишився такий у монастирі і там за два роки помер⁸⁾. Проте, чимало іншої старшини, що брали участь у боротьбі проти царського уряду, робили напади на сусідні землі, вводили населення — не зазнали кари. Де шукати причини такої нерівності перед караючою рукою? Можливо, що тут були причини, які не були опубліковані, яких уряд не хотів оголошувати цілком. Справа в тому, що від часу до часу опозиційні настрої Запоріжжя виливалися у бажання цілком розірвати з Російською імперією й шукати іншої держави. Натяки на це можна знайти ще у 1755 році, коли запорожці «отправляли от себя к хану кримскому депутатов с прошением, чтобы они приняты были под его протекцию и в их татарской земле жить». Року 1766, втративши віру у можливість добитися від царського уряду повернення захоплених земель, кошовий Калнишевський, що був у комісії у Петербурзі, казав, що залишається єдиний вихід — перейти з усім Військом під владу султана⁹⁾. Ці слова Кошового, якого не любила запорізька сірома, на життя якого був замах, проти якого було повстання 1768 року, а також друге — 1769 року — відповідали настроєві повстанців, що у 1768 році збиралися з гарматами і грішми тікати до Туреччини. Думка про допомогу ззовні, як видно, не покидала запорожців; на це вказує листування запорізь-

⁸⁾ П. Ефременко. П. Калнишевський. «Русская Старина», 1875, т. IX, ст. 416.

⁹⁾ А. Скальковский. История Новой Сечи, т. II, ст. 287-98.

кого полковника М. Висоцького з польськими «мятежниками», можливо — барськими конфедератами. Року 1775 до Райневаля де Жерара, французького резидента й консуля у Гданську, приїздили запорожці просити допомоги у справі переселення до Туреччини¹⁶⁾.

Можливо, що виявлення таких тенденцій викликало жорстоку кару на Калнишевського, кошового, якому сірома закидала надмірну лояльність відносно царського уряду, що шукав під час повстання 1768 р. захисту у Новосіченському ретраншементі. Тільки тоді можна зрозуміти слова Потьомкіна Катерині, що виявилися такі злочини старшини, відкривши які, він може образити її уяву.

Не вперше Запоріжжя зазнало знищення від царського уряду, але тільки його загибель викликала такий некролог, яким був Маніфест, оголошений через два місяці, у серпні 1775 року. Він являє надзвичайно цікавий твір, як з літературного боку, так і з історичного і до цього часу мало досліджений. Дещо у ньому нагадує автора славетного «Наказа», але більша частина має характер неохолонувшої полеміки, виявляє прагнення автора не тільки довести доцільність і конечну потребу знищення Січі в її «політичній потворності», але й тяжко образити потерпілого, переможеного противника, і цей полемічний, пристрасний характер Маніфесту дає підстави припускати, що не все сказано у ньому, а те, що сказано — сказано без належної широти.

Цей Маніфест востаннє ствердив основну думку царського уряду: для нього, як і для усього українського народу запоріжжя було країною волі, незалежності, таким залишилося воно й у спогадах українського народу.

¹⁶⁾ І. Борщак. «Вержен і Україна». «Нова Україна», Прага, 1923, ч. 12.

МАНІФЕСТ 3 СЕРПНЯ РОКУ 1775 В СВІТЛІ ТОГОЧАСНИХ ІДЕЙ

I

4 червня року 1775 сталося «атакованіє» Запорозької Січи й цілковите зруйнування. В особі її було знищено єдину в своїм роді в Європі республіку, і територія Січи увійшла до Новоросійської та Озівської губернь на підставі спільній для всіх земель Російської імперії.

Подія ця не була несподівана: близько 20 років точилася уперта боротьба за політичні й територіяльні вольності запорозькі, що не відповідали підвалинам абсолютної монархії. До цих причин — політичного ладу, що зламати його намагалися російські адміністратори, приседнувалися цілком економічні жадання опанувати широкі степи, що їх задовго до падіння Січи вже почато роздавати колоністам усякого походження й стану. Постійні свари з сусідами, поляками, татарами, що в них запорозці відігравали активну роль, та участь їхня в гайдамаччині теж аж ніяк не могли сприяти добрим стосункам з російським урядом¹⁾. Отже причин на те, щоб намагатися покінчити з Запорозькою Січчю, в російського уряду було подостатком. До того турецьку війну будо закінчено й складено Кучук-Кайнарджійський мир. Січ, як військова охорона кордону, була вже не потрібна.

Тимчасом знищено Січ було за таких умов і тоді, коли цього, здавалося, аж ніяк не можна було сподіватися. Протягом цілої війни рр. 1769-74 запорозьке військо брало участь в операціях проти турків нарівні з регулярним військом. Це коштувало йому багато жертв, і матеріальних, і людських²⁾. На найнебезпечніші заповзяття йшли запорозці, за вказівками російських

¹⁾ За це я говорила в статті «Остання земельна боротьба Запорожжя» (Записки Іст.-Філ. Відд. У.А.Н., кн. IX, стор. 278) й тому не повторятиму тут.

²⁾ А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи. 1336. СПб. т. III, стор. 26-119.

полководців³⁾. І всі ці жертви, здавалося, не були марні: вони «підігривали» стосунки з російським урядом, і доба війни з Туреччиною то була доба, коли сильні світу того та й сама цариця Катерина як-найкраще ставилися були до запорозців. Старшина та кошовий отаман дістали медалі на груди на орденських биндах⁴⁾; гр. Рум'янець хвалив запорозців, «какъ усердныхъ службѣ войновъ»⁵⁾; гр. Панин писав про послугу «подобныхъ предковъ своихъ славы», що її вчинили запорозці під час війни⁶⁾; кн. Потьомкін зауважував «достойные . . . подвиги для защищенія отечества пріемлемые»⁷⁾; кн. Долгорукий дякував за «мужественное въ минувшую войну устремленіе»⁸⁾. Сама Катерина давала грамоти прихильного змісту: у грамоті в р. 1772 вона оголошувала «ревности к вѣрѣ и отечеству преисполненному войску Монаршее благоволеніе за поднятые ими подвиги, основанные на сугубой должности вѣрнаго подданства» й обіцяла на майбутнє, що «милость усугублена будетъ»⁹⁾. (Підтверджувала свою хвалу військовій Катерина ще й р. 1774, відповідаючи на прохання від його встановити кордони та вивести всіх, хто підгортав під себе запорозькі вольності)¹⁰⁾.

А тимчасом, поки офіційно вихваляли лицарство та вірність запорозців, Потьомкін, що записавсь до козаків запорозьких та що його було наставлено на генерал-губернатора Новоросії, видавав накази завести особливі книги на скарги на запорозців і складати по провінціях реєстри тим збиткам, що їх заподіювали запорозці¹¹⁾. 24 квітня року 1775 Потьомкін уже писав до слобідського губернатора Щербініна, що «запорожцы со всѣми ихъ землями имѣютъ вступитъ во вѣренную ему (Потьомкіно-

³⁾ А. А. Скальковскій. Дунайцы. Киевская Старина, 1885, т. XI, ст. 118. Реляція о побѣдѣ надъ турецкимъ флотомъ въ Днѣпровскихъ гирлахъ. Киевская Старина. 1884, т. X, стор. 129-31.

⁴⁾ Григ. Надхинъ. Память о Запорожьѣ и послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи. Чтенія Общ. Ист. и Древн. при Моск. Унив. за р. 1876, кн. III, ст. 125. А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. III, стор. 71-72, 102 та 190. Його-ж: Дунайцы. Киевск. Стар., 1885, т. XI, 118.

⁵⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, стор. 28, 102. Його-ж: Дунайцы. К. Стар. 1885, т. XI, 130.

⁶⁾ А. А. Скальковскій. Исторія Нов. С., т. III стор. 34-35, 53, 73.

⁷⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. III, 101. Його-ж: Дунайцы. К. Стар. 1885, т. XI, 129.

⁸⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., т. III, 24, 145-6.

⁹⁾ А. А. Скальковскій. Дунайцы. Киевск. Старина, 1885, т. XI, ст. 123. Його-ж Ист. Нов. Сѣчи, т. III, стор. 91-92.

¹⁰⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 158-9.

¹¹⁾ А. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края. Одесса, 1836, т. I, прим. до II частины, ст. 254.

ві) губернію»¹²⁾, а в ордені генералові Текелі Потьомкін зазначав, що в «єго диспозицію» включила імператриця «уничтоженіє Сѣчи... и обращеніє всего понынѣ находящагося въ ней въ полезнос для государства употребленіє»¹³⁾.

Й от, коли по довгій і важкій війні, уславлене лицарством та нагородами, військо запорозьке повернуло до Січи, певне в імператрициному «благоволені», сталося зруйнування Січи, якому було надано характеру віроломного нападу на недавнього спільника. Подію цю готували в глибокій таємниці: частину війська, що повертало з війни, було відряджено, за командою генер.-пор. Текелія, в межі Січи; воно в один день на зелені свята обійшло її звідусіль і заступило всі селища¹⁴⁾. Побачивши, що несила боротися, без опору, без жадної краплини крові піддалися запорозці.

Потім почалося справжнє «зруйнуваніє» Січи: кошового отамана Петра Івановича Кальнишевського, суддю Павла Фроловича Головатого, писаря Івана Яковича Глобу взято під сторожу й відправлено до Москви, а потім заслано — Кальнишевського до Соловецького монастиря, суддю й писаря — до сибірських монастирів¹⁵⁾. У повідомленні до імператриці з 14

¹²⁾ А. Твердохлѣбовъ. Эпизодъ изъ исторіи предсмертной борьбы Запорожья. Киевск. Стар. 1886, т. XVI, ст. 732.

¹³⁾ Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ. Вып. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврическаго. СПб. 1893, стор. 36, № 36. Той самий Потьомкін писав 26 квітня р. 1776 на височайше ім'я о «совершенномъ уничтоженіи бывшаго подъ названіемъ коша запорожскаго вреднаго для государства скопища...» (там само, ст. 74, № 62). Ці документи, а надто Потьомкінова доповідь імператриці (там само, ст. 80, № 68), спростовують байку про те, ніби Потьомкін не хотів скасовувати Січ. Один з перших біографів його, Самойлов, запевняв, що думка знищити Січ повстала в Потьомкіна ще за першої війни з Туреччиною й ініціативу в цій справі приписував тільки йому. (Гр. А. А. Самойловъ. Жизнь і дѣятельность ген.-фельдм. кн. Г. А. Потемкина-Таврическаго. Русск. Архивъ. 1867, ст. 1024-1026).

¹⁴⁾ Устное повѣствованіє Никиты Коржа. Одесса, 1842, ст. 44-46. А. С. Пищчевичъ. Примѣчанія на Новоросс. край. Киевск. Стар. 1884, т. VIII, ст. 116, 121. Гр. Надхинъ. Память о Запорожьѣ, Чтенія. М. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, 141-3. Донесенія ген.-пор. Текелія объ уничтоженіи Зап. Сѣчи. Зап. Од. Общ. Ист. и Др., т. III, 587-9. А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіє о Малой Россіи, М. 1847 г. IV, стор. 29.

¹⁵⁾ П. С. Ефременко. Кальнишевскій, послѣдній атаманъ. Русск. Стар. 1875, кн. XI, 412-16. Гр. Надхинъ. Память о Запорожьѣ. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1876, кн. III, ст. 146-147. В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ кошевой Запорожья. П. Кальнишевскій. Лѣтопись Екатер. Учен. Арх. Ком., вып. I, ст. 29. П. А. Ивановъ. Къ исторіи запор. казаковъ послѣ уничтоженія Сѣчи. Записки Од. Общ., т. XXV, ст. 20. Д. И. Эварницікій. Сборникъ матеріаловъ для исто-

травня року 1776 Потьомкін так характеризував цих осіб: їхнє «вѣроломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я... исчисленіємъ оногo трогать чeлoвѣколюбивое и нѣжное ваше сердце, а при томъ не нахожу ни малой надобности приступать къ каковымъ-либо изслѣдованіямъ, имѣя явственнымъ доводомъ оригинальные къ старшинамъ ордера, изъявляющіе великость преступленія ихъ предъ... В. И. В. престоломъ». за які їх слід було-б покарати смертю, але Потьомкін прохав на томість заслати їх до віку в монастир¹⁶⁾). Отже, це невиразне оповіщення зовсім не пояснює, чом заслужили представники коша запорозького такої жорстокої кари, що її відбули вони без ніякого полегшення; тільки Кальнишевського, що дожив до пізньої старости, звільнив з монастирської в'язниці Олександр I¹⁷⁾). Як важко поєднати це оповіщення Потьомкіна з його-ж листом з 21 червня р. 1774 до Кальнишевського, де він, надсилаючи подарунки, запевняв, що «содержить» його в «незагладимой памяти» й виконувати «препорученія» Кальнишевського й «помогать вседушно... готовъ»¹⁸⁾), а так само й з усією лінією поводження Кальнишевського що-до російського уряду. Як уже зазначалося, він завсїди був прихильний до російської партії й р. 1769, по спробі скинути його з отаманства щиро говорив сек.-м. Воейкову, що він почував-би себе станівкіше й упевненіше, як-би в Січі було постійне російське військо¹⁹⁾). Як бачимо, прихід цього війська не сприяв зміцненню його становища.

рії запорозькихъ казаковъ. СПБ. 1888. ст. 216. Його-ж: Архивные матеріали для исторіи Запорожья. К. Старина, 1886, т. XV, ст. 533.

¹⁶⁾ Сборникъ военно-ист. матеріаловъ, вып. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги кн. Потемкина-Тавра., ст. 80, № 69; ст. 83, № 72. П. С. Ефименко. Кальнишевскій, Русск. Стар. 1875, кн. XI, ст. 417.

¹⁷⁾ Д. И. Эварницкій. Сборн. мат., ст. 226.

¹⁸⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 161-2.

¹⁹⁾ А. А. Андриевскій. Реляціи К. генер.-губернатора за 1768 и 1769 гг. Чтенія въ Историч. Общ. Нестора-Лѣтописца, кн. VII, ст. 161-63. Тут не пошкодить нагадати за деякі риси з минулого Кальнишевського: р. 1762, коли хан кримський пропонував запорозцям повернути під його руку, коштовий дістав височайшу подяку за «осторожнїя и благоразумнїя дѣйствїя» (И. М. Каманинъ. Малоизвѣстнїя лица и событія XVIII в. Чтенія въ Общ. Нестора-Лѣтоп., кн. V, ст. 18). Згодом, р. 1768, київський генерал-губернатор Волков з приводу того, що Кальнишевський надіслав до нього нерозпечатані пакети від хана, де той знову намовляв до зради, писав Катерині таке. Вчинок цей, на «слабѣйшее мнѣніе» генерал-губернаторове, випадало-б відзначити грамотою «съ обнадеживаніемъ высоч. благоволенія за вѣрность», що «великое ободреніе ему и всему войску Запорожскому придало бы ибо, если безпристрастно судить, то оное имперіи Е. И. В. служитъ великою преградою противъ татаръ». Реляціи, Чтенія въ Ист. Общ. Нест.-Лѣтоп., кн. VII, ст. 117, рел. № 81.

Січ було знищено; грошові суми кошу обернено на капітал для пересельців новоросійської губернії, їх знайшлося 120 000 крб.²⁰⁾; військові табуни роздано грекам та арнаутам, що з р. 1774 почали оселятися поблизу Керчи та Снікале; артилерію надіслано до Петербургу; церковне майно почасти було передано соборові в Миколаєві²¹⁾, почасти лишилося у Покровському, а потім перейшло до соборової церкви м. Нікополя²²⁾, а почасти лишилося у Потьомкіна²³⁾.

Майно запорозької старшини — кошового отамана Кальнишевського судді Павла Головатого та писаря Івана Глоби, їхні зимовники, табуни, грошові суми та «все прочее частныхъ лицъ имѣніе» було секвестровано²⁴⁾. Майно й зимовники кошового,

Цікавого переказа про те, як загинула Січ та як ставивсь народ до Кальнишевського, записав Я. П. Новицький із слів діда Дениса Грошового: передчуваючи близьку загибель Січи, запорозці послали кошового до цариці, але він не поїхав. Коли військо обступило Січ, він утік сам до москалів «та вже більш і не вертався: його закували в залізо»... Я. Новицький. Народная память объ урочищахъ и лицахъ Запорожья. Александровскъ, 1909, ст. 42-3; друг. — 44-46. (Александровскій адресъ-календарь на 1910 г.).

²⁰⁾ Сборникъ военно-историч. матеріаловъ, вып. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги кн. Потемкина-Таврическаго, ст. 74, № 62. П. Короленько. Черноморскіе казаки, СПб, 1874, т. I, ст. 2. П. К. Щербальскій зазначив іншу суму: він писав на підставі даних Текелі, що військової суми було тільки 56 446 крб. 82 к. та старшинських грошей — 74 507 крб. 43 к.; з них було складено капітал на видачу позик людності, щоб заохочувати до осілости та торгівлі (Потемкинъ и заселеніе Новоросійскаго края. Сборникъ антроп. и этнограф. статей о Россіи и странахъ, ей принадлежających, кн. I, Москва, 1868, ст. 136). А. Шміт з приводу конфіскації грошових сум кошу зауважив, що цим шляхом «витрати уряду (у формі грошової платні запорозцям, у розмірі 7 150 крб. на рік, та окремих видач грішми й припасами) було з лишкою відшкодовано». (Матеріали для історії і статистики Россіи, собранные офицерами генер. штаба. Херсонская губ. ч. I, СПб, 1863, ст. 474).

²¹⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. III, ст. 199.

²²⁾ Д. И. Эварницкій. Запорожье въ остаткахъ старины, СПб, 1888, т. II, ст. 56-7.

²³⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 199.

²⁴⁾ Наказ Потьомкіна новорос. губернаторові Муромцеву з 4 червня р. 1775. Сборн. военно-ист. матер., вып. VI, ст. 36, № 35 та з 31 серпня того самого року — там само, стор. 54, № 51. А. Богумиль. Изъ исторіи управленія Новороссіи Потемкинѣмъ. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., вип. II, ст. 56, № 571. Д. И. Эварницкій. Источники для исторіи запор. казаковъ т. II, Владимиръ, 1903, ст. 2091. Архивъ Екатер. Губернск. Правленія, пачка 55, спр. 87, п. № 49, спр. № 109 (нумерація пачок та справ, можливо, не відповідає теперішньому станові архіву, я цитую справи з тих даних, що їх здобула, працювавши в архіві р. 1913).

Потьомкін у донесінні з 14 травня р. 1776 до Катерини пропонував

судді та писаря продано за 29 812 крб. й суму цю було призначено перше на капітал городского банку Новоросійської губерні, а потім — на утримання університету в Катеринославі²⁵⁾. Землі

з колишнього запорозького майна, що пішло на секвестр, платити кошовому по 1 крб. на добу та по півполтини судді й писареві, а «остающеся затѣмъ обратить по справедливости на удовлетвореніе ими вѣрноподанныхъ вашихъ рабовъ, кои, повинуюсь божественному вашему предписанію сносили буйство б. запорожцевъ... претерпѣвъ убытковъ болѣе, нежели на 200 000 р., коимъ я не оставлю дѣлать соразмѣрное удовлетвореніе». П. С. Ефименко. Кальнишевскій, Русск. Старина, 1875, кн. XI, ст. 417. За загального секвестру знало шкоди чимало сторонніх осіб — родичів запорозьких козаків. Напр., козак Тягун просив р. 1780 повернути належні йому 569 крб., що їх відібрано було в брата його, коли руйнували Січ. Архивъ Екатер. Губ. Правл., пач. 68, № справи — 655. Вкупі з кіньми старшини було забрано коней архимандрита Володимира, ероманаха та дякона (В. Бѣдновъ. Къ исторіи бывшей запорожской старшины. Екатер. 1915, ст. 7). Р. 1776 полк. Папаченко скарживсь Потьомкінові, що, коли секвестрували майно судді Павла Головатого, було забрано й 4 700 крб., яких він йому передав (А. Богумиль. Ор. с., ст. 53, № 561). Андрій Гелех скарживсь Потьомкінові, що в його брата було забрано 400 овець, полк. Гук писав, що в нього забрано 200 крб. його власних, та товариських 1 156 крб. 66 к., та курінних 281 крб. Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, ст. 2 090-2 091. Ці приклади спростовують запевнення П. К. Щербальського, ніби «приватна власність лишилася недоторкана». Ор. сит., ст. 136.

²⁵⁾ А. А. Скалковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 199. Архивъ Катериносл. Губ. Правл. пачка № 47, спр. № немає; Справа про конфіскацію майна Глоби й Кальнишевського. Пач. № 50, справа — без № — про майно заарештованої старшини. П. К. Щербальскій наводить опис худоби, що належала старшині:

у Кальнишевського було:	650 коней,	1.085 товару,	14.045 овець.
у судді Головатого було:	167 коней,	362 товару,	1.034 овець.
у писаря Глоби було:	253 коней,	676 товару,	12.063 овець.

(П. К. Щербальскій, Ор. сит., додатки).

Що з Кальнишевського була людина заможна, за те свідчить його церковне будівництво: він поставив своїм коштом три великі церкви: у Лохвиці, р. 1763, у Київсько-Межигірському монастирі, в ім'я Петра й Павла, р. 1768, та в Ромні, р. 1770; окрім того надсилав багаті внески до храму Господнього в Єрусалимі (П. Ефименко. Кальнишевскій, Русск. Стар., 1875, кн. XI, ст. 408).

Писар Глоба теж почав будувати церкву в с. Гупалівці, але не встиг закінчити її, і р. 1776 Потьомкін звелів задовольнити його кредиторів, майстрів, що ставили церкву, з Глобиного маєтку; через те, що він пішов на секвестр, Потьомкін пропонував озвіському губернаторові Черткову «подлежащее число суммы... откуда слѣдуетъ истребовать», А. Богумиль. Ор. сит., ст. 36. № 506.

Що-до участі, яку в церковному будівництві та оздобленні церковному брав суддя Павло Головатий. відомствів обмаль; нам подав С. В. Рклицький, що в церкві Воскресіння в Батурині збереглася Евангелія в срібній визолоченій оправі, з фініфтяними образами художньої роботи, — з написом «сие евангелие коштом Павла Флоро-

запорозькі увійшли до Новоросійської й Озівської губернь²⁶⁾; роздано їх під казенні селища та приватним особам. Саму назву Січи Запорозької скасовано й замінено перше «Дніпровською» провінцією²⁷⁾, а згодом — Слов'янською та Херсонською²⁸⁾, і самій людині заборонено іменувати себе «колишніми запорозькими козаками» та звелено звати себе «козак такого-то повіту»²⁹⁾. «Затвердѣлыхъ въ грубости старшинъ также и распутныхъ пьяницъ» Потьомкін звелів засилати з меж Запорожжя, а про «достойныхъ уваженія людей» наказав ген. Текелієві подавати відомості³⁰⁾. Всім козакам і людині Запорожжя запропоновано було обрати «родъ» людині — купецтво, міщанство, або піти в державні селяни й дістати відповідний наділ³¹⁾.

веча Головатого козака Сечи запорожской стараниемъ ще іерей Варлаама и Д. М. А. искусством мастера Ивана Барановского в Москвѣ 1775 г. сент. 1 дня». Дата показує, що замовлено було її вже аж тоді, як Січ загинула, а Головатого ув'язнено.

²⁶⁾ Ордер Потьомкіна губерн. новоросійському Муромцеву. Сборникъ в.-ист. матер., вип. VI, ст. 39, № 40 та ст. 74, № 62. А. Богумиль. Ор. cit., вип. II, ст. 4-5.

²⁷⁾ Ордер Потьомкіна ген. Текелі, 18 червня, р. 1775. Сборникъ военно-историч. матеріаловъ, вип. VI, ст. 36, № 36. А. Богумиль. Изъ ист. управл. Новор., Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., ч. II, вип. 2, ст. 112, № 711.

²⁸⁾ «Наставленіе» губ. тов. Алексеєва, 1776. Там між иншим сказано, що адміністрація повинна «всѣхъ вразумлять», що «здѣшняя земля не именуется болѣе Запорожьемъ, но Славянской и Херсонской провинціями». В. Бѣдновъ. Матеріалы для исторіи колонизаціи б. Запорожскихъ владѣній. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Комм., вип. IX, ст. 191.

Цікаво, що статтю про запорозців у «Словарѣ Географическомъ» з р. 1804 починається твердженням, що «Запорожскіе козаки, коихъ и имя вовсе уже истребилось, но по отношенію своему къ Россійской исторіи и географіи довольно еще извѣстны». Словарь географической російскаго государства, описывающей азбучнымъ порядкомъ . . . собранный А. Ш. (екатовымъ). Часть II, М. 1804, ст. 535.

²⁹⁾ В. Бѣдновъ. Матер. для ист. колон. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., вип. IX, ст. 192.

³⁰⁾ Ордер Потьомкіна ген. Текелі, 19 червня р. 1775. Сборн. В. Ист. матер., вип. VI, ст. 37, № 36.

З старшини, що не брала участі «въ буйствѣ», а «напротивъ того ревностно въ походахъ службою и храбрыми подвигами отличавшихся» було 69 чоловіка — з них 10 дістали ранг капітана, 16 — поручника, 9 — підпоручника й 37 прапорника. Архивъ Екатер. Губерн. Правленія, пачка 63, справа 178. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ для ист. запор. казаковъ, СПб., 1888, ст. 208.

Нагородження землею та рангами окремих запорозьких старшин. А. Богумиль. Къ исторіи управления Новороссии кн. Г. А. Потемкинымъ. Лѣтопись Екатер. Уч. Арх. Ком., годъ II, вип. 2, ст. 35. № 505, ст. 40, № 520, ст. 53, № 561.

³¹⁾ А. Богумиль. Ор. cit., ст. 45, № 538. Сборникъ в.-ист. матер., № VI,

Цікаво, що, подаючи на затвердження імператриці свій плян формування поселених полків 9 гусарських і 6 пікінерних, Потьомкін висловлював певність, що до них ітимуть запорозці, яких «по причинѣ уничтоженія б. Сѣчи Запорожской слѣдуетъ . . . занять по склонности ихъ какою-нибудь службою»³²).

Так зруйновано Січ. Ми не з'ясуватимемо тут ані справжніх причин цієї події, ані наслідків її, ми тільки нагадаємо, що подія ця мала величезний вплив на склад людности Запорожжя. Не всі запорозці погодилися підлягати новому ладові, що його заводилося тепер на Січі — з перших-же днів зруйнування її почали тікати запорозці з Січі: частина з них утекла до татарів³³), у Польщу³⁴), були спроби податися на Кубань³⁵), почасти — в Туреччину. Йшли запорозці невеликими партіями, ніби в звичайні походи на рибальство³⁶), і начальство Січі — ген.-пор. Текелі і підполк. Норов, якого він настановив за коменданта Січі, не надавали належної ваги ані цим походам, ані чуткам про те, що запорозці виселюються³⁷), тільки на по-

ст. 88, № 80, з 8 серп. 1876, орд. ген. м. Муромцеву. Архивъ Екат. Правл., п. без №, спр. № 17, за 1781 (перехід запорозців на казенні й володільницькі слободи). Там само — п. 85 (118), спр. № 222 (перехід на арнаутські селища). В. В'їдновъ. Матер. для ист. колониз. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., вип. IX, ст. 193. А. Богумиль. Ор. cit., вип. II, ст. 21-22, № 461.

³²) Сборникъ в.-ист. матер., вып. VI, ст. 96, № 89, з 31 жовт. р. 1776.

³³) Орд. Потьомкіна ген.-пор. Прозоровському. А. Богумиль. Ор. с. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком. годъ II, вып. 2, ст. 86-87, № 661.

³⁴) П. А. Ивановъ. Къ исторіи запорожскихъ казаковъ, Зап. Одесск. Общ., т. XXV, ст. 30.

³⁵) Таємний ордер Потьомкіна озівськ. губ. Черткову, де він дякує йому за «пресѣченіе» спроби запорозців піти на Кубань та хвалить за «изящность» його прозорливости (Сборн. В.-Ист. матер., в. VI, № 65, ст. 78. А. Богумиль. Ор. cit., ст. 115, № 716).

³⁶) Устное повѣствованіе Никиты Коржа. Одеса, 1842, стор. 51. Оповідання Трохима Штепа. Я. П. Новицькій. Малороссійская и Запорожская старина въ памятникахъ устнаго народнаго творчества, ст. 102. П. П. Короленко. Азовцы. К. Стар., 1891, т. XXXIV, ст. 53-7. Ф. Кондратовичъ. Задунайская Сѣчь. Киевск. Старина, 1883, т. V, ст. 27. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 181. В. А. Поселенія запорожцевъ въ Банатѣ. К. Стар. 1882, т. II, ст. 549. Лупулеско. Русск. колонія въ Добруджѣ. К. Стар., 1889, т. XXIV, 122, 325, 686.

В архіві Кат. Губ. Правл. єсть документи, що свідчать про незадоволення народне по зруйнованні Січі — в тім числі писар Панас Фридрих, якийсь Метелка, що вирушив був з 3 000 калмиків на Січ, щоб відновити її. В. Біднов. Аполон Скальковський як історик степової України. Науковий ювілейний збірник укр. унів. в Празі, присвяч. президентові проф. Т. Г. Масарикові, Прага, 1925, стор. 342.

³⁷) П. А. Ивановъ. Къ исторіи запор. каз. Зап. Од. Общ., т. XXV, ст. 26. Треба занотувати, що відплив запорозців за кордон притяг увагу кн. Прозоровського негайно-ж по знищенні Січі. 13 червня

чатку р. 1776 було звернено увагу на відплив запорозців. Потьомкін, на підставі рапорту озівського губернатора Черткова, писав до Текелія, щоб той усіма засобами не давав запорозцям тікати³⁸⁾. Згодом полковник Репнинський, комендант Кінбурна, а потім Збурієвського, доніс, що в околицях Очакова перебуває близько 3 000 запорозців, а в Гаджібеї — до 4 000³⁹⁾. Звісно, важко облічити, скільки на число справді пішло запорозців; офіційні відомості говорили про 10 000 чоловіка⁴⁰⁾.

Тут, на Дунаї, запорозці заснували нову Січ, де відновили той самий лад, що був властивий давній Січі. Але життя на чужині не завдовольняло козаків, і підчас другої турецької війни, на заклик Потьомкіна, чимало козаків повернуло до Росії та утворило так зване Чорноморське військо.

II.

В цім нарисі нас цікавить історія останніх часів у житті Запорожжя з особливого погляду — нас цікавить те, як відбулася ця подія в уявліннях різних громадських груп, різних верстов тодішнього суспільства, а найбільше — в уявліннях козацтва, як сторони, що зазнала шкоди, та дворянства, як сторони протилежної.

Найповніш, найяскравіш і найобразовіш позначалася загибель Запорозької Січи на народніх піснях. Цікаве спостереження М. Драгоманова, що з трьох аналогічних подій кінця XVIII в., — в яких відбулася перемога централізаційної течії російської держави — скасування гетьманства, скасування виборного начала на Слобожанщині та скасування Січи — тільки остання лишила глибокий слід у народній поезії. Від Дону до Дунаю, на терені цілої України, співалося цих пісень, що крас-

р. 1775 Потьомкін в ордені ген.-пор. Текелі вже звертав йому увагу на те, що багато запорозців, як повідомив кн. Прозоровський, оселяються на «принадлежащей по трактату татарамъ землѣ», і приписував вивести їх звідти та пильнувати, щоб ніхто не йшов за кордон. (Сборн. в.-ист. матер., вып. VI, ст. 38-39, № 39). Але це попередження належно зважено не було.

³⁸⁾ А. Богумиль. Къ исторіи управления, вып. II, ст. 45, орд. з 16 березня р. 1776.

³⁹⁾ Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, вып. VI, ст. 94, № 37. П. А. Ивановъ. Къ исторіи зап. каз. Зап. Одесск. Общ., т. XXV, ст. 23. А. Богумиль. Изъ исторіи управл. Новороссіи, Лѣтоп., в. II, Кат. 1905, ст. 45, № 536; 87 — № 661.

⁴⁰⁾ Гр. Надхинъ. Память о Запорожьѣ. Чтенія въ М. Общ. Ист. и Древн. за р. 1876, кн. III, ст. 146.

номовно свідчило за те, яка люба була Січ та як гірко переживали сучасники загибель її. У піснях грапляється чимало анахронізмів, нерідко плутаються різні моменти з історії Січи — наприклад, Текелієве атакування Січи плутається з виведенням козаків з призначених їм земель між Дністром та Богом на Тамань, Потьомкіна плутають з отаманом Кальнишевським, Чепігою, то-що. Але, не вважаючи на всі помилки, в піснях багато історичної правди та настрою⁴¹).

Пісні яскраво передають настрої останньої боротьби за землю запорозьку, віру в те, що цариця не знала всієї правди, віру в доброзичливість її та Потьомкіна:

«Ой, як підеш до столиці
Попросиш царицю.
Чи не отдасть наших земель»⁴²).

Так в одній пісні; інша — інший настрій:

«Тече річка, невеличка, підмивая кручи,
Заплакали запорожці, від цариці йдучи.
Ой не велить да цариця степу отдавати,
Посилає москаликів Січю разоряти»⁴³).

Деякі пісні всю надію покладають на заступництво Потьомкінове:

«Устань, батьку, устань, Грицьку, великий гетьмане,
Устань, батьку, устань, Грицьку, вельможний наш пане,
Устань, батьку, устань, Грицьку, промов за нас слово»⁴⁴).

⁴¹) М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880). Genève, 1881, ст. 17-20. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911, 506.

⁴²) Н. И. Костомаровъ. Исторія казачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго творчества. Истор. моногр. и изслѣдов., т. XXI, СПб, 1905, ст. 924. Есть і варіанти, напр.:

«Та й підемо до цариці прохати станиці
Чи не вступе царства землі прежняго клиночку.
Ой царицю, наша мати, змилуйся над нами:
Оддай-же нам наші землі з темними лугами»;

Д. И. Эварницкій. Малороссійскія народныя пѣсни, собр. 1878-1905 гг. Екатер. 1906, стор. 614.

⁴³) Д. И. Эварницкій. Ор. cit., ст. 614.

⁴⁴) Я. П. Новицкій. Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія. Сборникъ Харьк. Истор.-Фил. Общ., т. VI, ст. 93. П. А. Кулш висловлював припущення, що тут під «великим гетьманом» розу-

Цікаво, що в інших піснях ім'я Потьомкінове замінюють ім'ям Кальнишевського:

«Устань, батьку Кальнишевський, просять тебе люде»⁴⁵).

або ім'ям Харка Чепіги:

«А встань, Харьку, а встань, батьку, просять тебе люде,
Як вийдеш ти на границю — по прежнему буде,
Як вийдеш ти на границю — то проси царицю
Нехай видасть степы, добры по прежню гряницю»⁴⁶).

Цікавий варіант дав А. І. Рігельман:

Да встань Зенче, з того світу просять тебе люди
Упади цариці в ноги, а ось по старому буде⁴⁷).

В піснях прекрасно висвітлено питання про те, як підготовлялося руйнацію Січи, як «з під горла, з під Єлисавети сизи орли вилетіли»⁴⁸), як «пани сенаторы, пребольшіе генералы» вирішили відібрати і в них «съ потомками» жити собі, а щоб задобрити запорозців та приспати їхню недріманність, «часто листи засилали», «патретами поощряли», а потім «казаны (лі-

міється не Потьомкіна, а Хмельницького. Записки и Южной Руси. т. I, СПб, 1856, ст. 321.

Інша група переказів приписує Потьомкінові загибель Січи. П. А. Заболотский. Старѣйшій Запорожскій уѣздъ. Нѣжинъ. 1903, ст. 45.

⁴⁵) Я. П. Новицкий. Малорусскія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ, Лѣтопись Екат. Учен. Арх. Ком., вип. IV, стор. 218. Варіант — М. С. Грушевський. Ілюстров. історія України. К. 1911, стор. 505. Вар. А. М. Лазаревскій. Запор. пѣсня К. Стар. 1883, т. VII, ст. 322-4.

⁴⁶) Я. П. Новицкий. Ор. сіт. Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., в. IV, ст. 216. Варіант подав Г. Ба...скій. Пѣсни запорожцевъ о выселеніи въ Турцію по уничтоженіи Сѣчи. К. Стар., 1882, т. II, ст. 554.

⁴⁷) Лѣтописное повѣствованіе о М. Россіи, ч. IV, стор. 35.

⁴⁸) Я. П. Новицкий. Ор. сіт., Лѣтопись, в. IV, ст. 213; Д. И. Эварницкий. Малор. пѣсни, ст. 623, 624.

Одна пісня так говорить про передчуття, що зруйновано буде Січ:

Славне було Запорожжя всіма сторонами, а тепер не можна
[прожити та за москалями.
«Стережися, Калнишевський, од чистого ставу, бо втерям
[Запорожжя ще й козацьку славу».
Не встерігся пан кошовий, од синяго моря, та вже ж йому в
[Петербурзі шостий год неволя.

Д. Н. Ревуцький. Українські думи та пісні історичні. К. 1919, ст. 210.

таври) медные прислали», й сами тимчасом «земли на плани снимали»⁴⁹⁾.

Саме руйнування Січи змальовується в піснях надзвичайно докладно; в одній пісні говориться, як

«Кругом Січи запорожця
Москаль облягає,
Ой, облягли москалики,
Лагерями стали»⁵⁰⁾.

«Кругом церкви січової калавури стали,
Священику, отцю Володимиру, служити не дали».

каже друга⁵¹⁾; третя ще докладніше змальовує вражіння недомислу, здивування, яке охопило запорозця, коли він побачив російське військо:

«Ой із за зеленого гаю
Червоне сонечко зійшло
Ой із руського краю
Велике військо прийшло.

Червоне сонечко
Вже високо стоїть,
Дивиться батько в оконечко,
Та й каже: «дітки що будемо робити?»

Ось перед нами
Ненькине військо стоїть
От це мабуть за нами,
Щоб йшли на татар, як саранчу топити?

— Ой, батьку, щось воно не те,
Чого ці гармати горлом к Січи стоять?

⁴⁹⁾ Д. И. Эварницкій. Малор. пѣсни, ст. 623-24. Н. И. Костомаровъ. Исторія казачества, ст. 925-26. Я. П. Новицкій. Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. VI, ст. 89-90. И. Манѣжура. Запорожское разореніе. Кіевск. Старина. 1882, т. I, ст. 435-36.

⁵⁰⁾ М. Драгоманов. Ор. сіт., ст. 20. Д. И. Эварницкій. Ор. сіт., ст. 615. Я. П. Новицкій. Лѣтопись, IV, ст. 214. Д. І. Ревуцький. Українські думи та пісні історичні. К. 1919, 209.

⁵¹⁾ М. Драгоманов. Ор. сіт., ст. 17. Н. Марковинъ. Очерки изъ исторіи запорожскихъ казаковъ. СПб. 1878, ст. 76. П. А. Кулишъ. Записки, т. II, ст. 256. П. П. Чубинскій. Нѣскольکو историческихъ народныхъ преданій, СПб. 1873, ст. 13.

Треба, батьку, узнати,
Чого вони од нас хочать?

Ой провідали запорожці,
Що Нечоса Текелю прислав,
Щоб на і кошевого,
І всю славу Січ атакував»⁵²).

Одна пісня прирівнює атакування Січи до бомби, що раптово розірвалася:

«Летить бомба із столиці, серед Січи впала,
Хоч пропало Запорожжя, не пропала слава»⁵³).

У піснях відбилася та недовга боротьба, яку провадили в коші прихильники захищати вольності з зброєю в руках — боротьба за кошовим, який був свідомий неможливості такої боротьби:

«Одни кажуть: „не дамо за спасиби Січи”,
Другі кажуть: „мир лучше всего”,
А ци — нехай нам випалють очі,
Та й помрем один за другого»⁵⁴).

«Благослови ти, наш батьку, нам на башті стати,
Щоб не спустить москаликів да Січ руйнувати,

⁵²) А. А. Скальковській. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 192-3. Що-до цієї пісні сам А. О. Скальковський висловив підозру, що це «сочиненная сказка» (ст. 196); не вважає її за народню й Н. І. Костомаров (ор. с., ст. 927), тимчасом, з цими застереженнями, вміщуємо її тут, бо вона образowo й яскраво змальовує події. Див. Н. Марковинъ. Ор. cit., 72-4.

⁵³) Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 928. П. Кулишъ. Записки, II, 256. Я. П. Новицкій. Ор. cit., 93. Н. Марковинъ. Ор. cit., 76. Григ. Надхинъ. Память о Запорожѣ, Чтенія М. Общ. Ист. и Др., 1876, кн. III, ст. 193. Тут пісню передається так: «летіла бомба од Чорного моря»... натякаючи на прихід Текелієвого війська з театру воєнних дій. Я. П. Новицкій. Лѣтопись, вип. IV, ст. 215. Варіант у Д. І. Еварницького:

«Ой летить куля, мала, невеличка,
Та посередь війська впала,
Хоч пропали славні запорожці,
Так не пропала їх слава» (стор. 619).

Другий варіант: «Вилитала пава з під Катеринослава, тай у Січі впала». Я. П. Новицкій. Лѣтопись, IV, ст. 218. Д. Ревуцький. Думи та пісні, 210.

⁵⁴) А. А. Скальковській. Ист. Нов. С., т. III, 193. Н. Марковинъ. Ор. cit., 72.

Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками,
Нехай слава не загине поміж козаками».
— «Ой рад би я, діти мої, волю учинити,
Да не зможем усі ми Січі захитити . . .»,

співається в іншій пісні⁵⁵).

Гіркими словами описують пісні, як розгромлено Січ —

«Ой кинулись москалики
Запас одбирати,
А московська вся старшина
Церкву грабувати.
Та беруть срібло, та беруть золото
І воскові свічі» . . .⁵⁶)

А в іншій пісні вислови ще сильніші:

«Ой ізшов же Петро Калнишевський а на високу гору:
«Ой, не руйнуйте ви, чорти куці, хоть божого дому»⁵⁷).

Покірливість запорозців, каже пісня, спантеличила супротивника:

«Ой, набрали вони срібла, злата, та стали думати, гадати:
«Ой, яку ж будем славним запорожцям ми кару давати?
Взяли б ми їх порубали, так вони рук не здймали,
Забрали б ми їх в пікінери, так указу ми не получали»⁵⁸).

Важко перенісши зруйнування Січі, запорозці в силі пісень повних глибокого почуття, в поетичних образах виспівували цю

⁵⁵) Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, ст. 926. М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 21. Я. П. Новицький. *Op. cit.*, Харьк., ст. 91. У Ф. Кондратовича наведено варіант:

«Не позволю, миле браття, вам на башті стати.
Однакове християнство грішно вигубляти» —

Задунайская Сѣчь, Киевск. Стар., 1883, т. V, ст. 27. Д. И. Эварницкій. *Op. cit.*, 617. Я. П. Новицький. *Лѣтопись*, IV, ст. 216-17 (варіант). Варіант — у його ж. «Слобода» Вольная Гупаловка. Алекс. у. Екаг. 1387, ст. 16; Його-ж. Народная память объ урочищахъ и истор. лицахъ Запорожья. Александр. адр.-календ. на 1910 г., ст. 14.

⁵⁶) М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 18. Инакше — Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 927. Ще инакше — Я. П. Новицький. *Op. cit.*, ст. 92. Д. И. Эварницкій. *Op. cit.*, 616-617.

⁵⁷) М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 18. Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 927.

⁵⁸) Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 927.

тугу за «краєм веселим, вірними степами, темними луками»⁵⁹⁾; «Чорна хмара наступила и окутала веселий край» и «усі наши вольности, усі наши розкоши, всі наши риболовні пусті стали»...⁶⁰⁾.

Цікаві спроби знайти винуватців лиха, що сталося; одні пісні бачать його в особі самої Катерини:

«А цариця, вража мати,
Напуст напустила,
Вона в Січі Запорожця
Та й занастила»⁶¹⁾.

В інших піснях, відповідаючи на прохання запорозців повернути їм землі, Катерина каже так:

«Не на те я, Харьку батьку,
Москаля збірала,
Щоб я тобі степи, луки
Назад віддавала»⁶²⁾.

Ціла низка пісень винуватців бачить у сенаторах, можливо-владцях, генералах, що хотіли захопити запорозькі вольності; так в одній з пісень на скарги запорозців на те, що

«Ой велик світ, а ніде прожити
За вражими москалями»...

⁵⁹⁾ Н. И. Костомаровъ. Ор. сіт., 930.

⁶⁰⁾ Н. И. Костомаровъ. Ор. сіт., 928.

⁶¹⁾ М. Драгоманов. Ор. сіт., ст. 18. Я. П. Новицькій. Лѣтопись, вип. IV, ст. 219.

Є цікавий варіант:

«Ой великий світ, цариця, много об'їзжаеш,
А все-ж ти нас, запорозців, з місця зпоміщаеш,
Та все-ж ти нас, запорозців, з місця зпоміщаеш,
Та все-ж ти тих вражих панів та все награждаеш».

Д. И. Эварницкій. Малор. пѣсни, ст. 614. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України, ст. 506. П. О. Заболотський наводить переказ, де запорозці винуватять Катерину в тому, що вона віддала їхні землі німцям — «вона, кажуть, і сама була німкиня». Старѣйший запор. уѣздъ, ст. 46.

⁶²⁾ Я. П. Новицькій. Лѣтопись, IV, ст. ст. 215, 216, 218, 220. Його-ж: Сборн. Харьк. Общ., т. VI, ст. 92. Д. И. Эварницкій. Ор. с., ст. 614. У нього-ж на прохання кошового віддати землі по колишній кордон цариця відповідає так:

«Хиба же я дурна була.
Розума не мала,
Щоб я свої степи, й поля
Назад повертала».

Там-таки, ст. 626.

Катерина відповідає так:

«Ой рада-б же я, а діточки мої,
Щоб Вам пособити,
А коли не можна та за княззями
По синоду походити»⁶³).

Сенатори та генерали, що підготували загибель Січи, святкували тепер, довідавшись про її зруйнування, й лагодилися паювати її землі. Не дарма-ж, коли привезли до Москви запорозьку старшину, то

«Сенаторам стало втішно . . .
Ой тішились пани-сенатори, і менші генерали,
Що одібрали в запорожців землю і владіють сами»⁶⁴).

Надто цікава третя група пісень, де в усьому винуватять запорозці свою старшину:

«Скурві сини, запорожці не добре зробили,
Що степ добрий, край веселий та й занастили»⁶⁵).

⁶³) П. П. Чубинській. Нѣскольکو народныхъ преданій, записанныхъ Чубинскимъ. СПб. 1873, ст. 14. У М. І. Костомарова цю пісню записано інакше:

«Ой рада же б я волю учинити,

Так не можна за панами в сенат вступити».

Ор. сіт., 924. В іншій пісні цариця, зглянувшись на сльози Харкові, звертається до сенаторів:

«Сини мої, Сенатори, що ж ви наробили?

Що степ добрий, край веселий та й занастили?»

Я. П. Новицькій. Слобода «Вольная Гупаловка», Екатер., 1887, ст. 16.

⁶⁴) Н. И. Костомаровъ. Ор. сіт., ст. 92.

⁶⁵) Я. П. Новицькій. Ор. сіт., 94. Варіант у А. Ригельмана. Лѣтописн. повѣствов. о Мал. Росс., ч. IV, ст. 35, М. 1847. Д. И. Эварницкій. Малор. пѣсни — варіант — ст. 615, 620, 626. Д. Ревуцький. навівши варіант цієї пісні, відносить її до першого зруйнування, ст. 195. Цікавий такий варіант:

«Ой добрі сини запорожці не добре робили,

Що в неділю, до схід сонця, горілочку пили,

Ой сказав я: хлопці, удалі молодці, не шалите.

Та до церкви йдучи, люлек не курите.

В неділоньку, до схід сонця, горілки не пийте.

Ой сказав я: хлопці, удалі молодці, не шалите,

До церкви йшли — пустовали, та люльки курили,

В неділоньку, до схід сонця, — горілочку пили» . . .

Тоб-то в цій пісні центр ваги переноситься на те, що запорозці не додержували правилів побожності. Я. П. Новицькій. Лѣтопись Екатер. Арх. Ком., IV вип., ст. 215.

Друга пісня говорить ще різкіше:

«Ой не жалкуйте, славні запорожці,
Да на московських генералів,
Ой і жалкуйте, славні запорожці,
На своїх вражих панів,
Бо ваші пани, еретичні сини,
Да не добре зробили,
Степ добрий, край веселий
Московським генералам уступили»⁶⁶⁾.

У цій останній пісні відбилися настрої сіромах, що довго боролися з старшиною, спонукуючи її до агресивних дій проти російського уряду та вважаючи, що вона винна в усіх невдачах, що на їх такі багаті були два останні десятиріччя у житті Запорожжя.

Перехід запорозців із старої Січи на Дунай та заснування нової Січи під владою турецького султана широко відбилися в піснях. Пісні передають багато відтінків з настрою виходнів. Вони оповідають про те, як запорозці, виходячи ще в перші дні, коли було зруйновано Січ, поки в Січі був сам Текелі, перехитрували його: як «в шори москаля убрали»... як «закивали п'ятами»⁶⁷⁾, не бажавши «панам генералам груби топити»⁶⁸⁾, упевненість, що на батьківщині «превражий москаль»... буде їм «лоби голити»⁶⁹⁾. Але не з легким серцем йшли козаки під руку турецького султана та кидали свої степи:

«Ой, уступили превражі драгуни
Усі степи та й усі плавні,
Пішли наші запорожці
Не з добра, а з печалі,
Ой, як утікали, то усе забирали,
І із церкви ікони,
Тільки покидали золоту зброю,
Та вороні коні...
Ой пустилися наші запорожці

⁶⁶⁾ Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 930. Ф. Кондратовичъ. *Задунайская Сѣчь* К. Старина, 1883, т. V, ст. 47.

⁶⁷⁾ А. А. Скальковскій. *Ист. Нов. С.*, т. III, 195. Н. Марковичъ. *Op. cit.*, 74.

⁶⁸⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, 18

⁶⁹⁾ М. Драгоманов. *Op. cit.*, ст. 19. Н. И. Костомаровъ. *Op. cit.*, 930. Я. П. Новицкій. *Лѣтопись Ек. Ком.*, IV, 220, 222. Д. И. Эварницкій. *Op. cit.*, ст. 619.

Через море дубами,
Ой, як оглянуться до Старої Січи,
Умиваються слізами»⁷⁰).

Друга пісня так говорить про вихід запорозців:

«Ой, не буде Січи города,
Та отнині до віка.
Ой летить ворон, та летить чорний,
Ой летячи краче.
Та не раз, не два славне військо
За нами заплаче»⁷¹).

Третя змальовує прощання запорозців з батьківщиною:

«Прощай, прощай світ, біла Расея, ми від тебе од'їзжаєм
Ой тим од тебе од'їзжаєм, що щастя не маєм»⁷²)

Думки прийняти турецьке підданство не легко доходили запорозці й це було, на підставі багатьох пісень гадавши, наслідком певного компромісу із своїм сумлінням:

«Поклонимось тому туркові, а под ним добре жити,
Тільки одно неприємно, що на свою браттю бити»⁷³).

І тут, хоч султан «вітчим» став для них за «батька рідного», мрія повернути на батьківщину не облишала їх:

«Йому будем служити всею правдою, він нам батько рідний,
А ще Творець pomoже Вишний достать нам степ рідний»⁷⁴).

⁷⁰) Ф. Кондратовичъ. Задунайская Сѣчь, Киевск. Старина, 1883, т. V, ст. 43. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України, 506 (варіант). Див. П. И. Зуйченко. Пісня на исходъ запорожцевъ за Дунай. К. Стар. 1885, т. XII, стор. 363.

⁷¹) Д. И. Эварницкій. Ор. cit., 615.

⁷²) Д. И. Эварницкій. Ор. cit., 624, 625. Новицкій. Лѣтопись, IV, 221.

⁷³) Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 930. Я. П. Новицкій. Сборникъ Харьк. О., 93. У М. І. Костомарова (ор. cit., 929) та в М. Драгоманова (ор. cit., 22) наведено варіант:

«За все гаразд під турчином жити,
А за одно не гаразд — що за невіру служити».

⁷⁴) Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 929. Гр. Надхін подає переказ про те, як запорозці, коли від них вимагали запрягтися султанові, насипали в чоботи землі, яку принесли в ладанках з батьківщини, й запряглися: «на чьей землѣ стоимъ, тому и будемъ служить вѣрюю,

Ця туга за батьківщиною відбилася в багатьох піснях; у деяких запорозці мають фантастичний діалог з Катериною.

В одній пісні запорозці, прийшовши на Дунай, пишуть Катерині таке:

«Ой ти думаєш, Катерино,
Будем тебе прохати?
Прихилились ми Турасеві,
Добре й під ним жити,
Ой спасибі тобі, Катерино,
За твою добру ласку,
Що ти спекла на Великдень
Нам гречану паску»⁷⁵).

В иншій гордовито відповідають Катерині, що ніби запрошує їх повернути на батьківщину:

«Ой було нас судариня,
Було не дурити,
Було степів і розкошів
Запорозьких не ділити»⁷⁶).

В инших вони сподіваються, що прийде час, «колись буде запорожця й цариці треба»⁷⁷), і, не вважаючи на віроломство російського уряду, пісня запевняє:

правдою, рукою и головою». Память о Запорожьѣ. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, 162. Той самий переказ подав, із слів діда Дмитра Биковського. Я. П. Новицький, у таких словах: насипавши землі в чоботи запорозці говорили, «на чийй землі стоїмо, тому цареві й будемо служити». Я. П. Новицький. Малороссійская и запорожская старина въ памятникѣхъ устнаго народнаго творчества, ст. 91.

⁷⁵) Я. П. Новицький. Лѣтопись Екат. Арх. Ком., в. VI, ст. 222, варіант — там само, 223.

⁷⁶) М. Драгоманов. Ор. cit., ст. 19. Варіанти — Д. И. Эварницкій. Ор. cit., ст. 619, Я. П. Новицький. Лѣтопись Екат. Арх. Ком., вип. VI, ст. 220. П. П. Чубинскій. Нѣсколько народн. истор. преданій, ст. 14. М. С. Грушевскій, ор. cit., 507.

⁷⁷) М. Драгоманов. Ор. cit., 18.

Історія показала, що запорозці мали рацію, настав час, коли їх знову потребували й знову, не надовго, відродилося запорозьке військо, і на них посипалися милості...

26 лютого р. 1788 в ордері полк. запорозькому й армії сек. м. Сухіну Потьомкін писав: «Объявите всѣмъ запорожцамъ, находящимся въ службѣ у турковъ, что Е. И. В. ихъ прощаетъ, ежели возвратятся и что всякій примется здѣсь въ томъ званіи въ какомъ онъ находится, старшина — старшинами, а казаки — казаками и присое-

«Верніть військові клейноти, то й само військо прибуде»⁷⁸⁾,

поверне туди,

«Де зібралися славні запорожці, як на небі зvezди,
А тепер розбіглися, як по степу звіри»⁷⁹⁾.

Цю сумну паралелю між минулим та теперішнім Січи ще різкіше проводиться в іншій пісні:

Деж то время, деж той час
Як ми в Січі воювали (вар. «проживали»)
Як повсюди знали нас?

Після низки споминів про минуле пісня так говорить про сучасне:

«А тепер же все настали
Ті жидовськії пани,
Що із нас шкури поздирали
Та й пошили жупани»⁸⁰⁾.

Інша пісня висловлює глибоку певність, що минуле не вернеться:

«Коли б воно вернулося,
Славне життя козацьке
Гей, братці, візьміть в руку

диняться къ здѣсь находящемуся кошу» (Сборн. Военно-Истр. матер., вип. VI, ст. 223, № 234).

9 березня того самого року було оповіщено через Потьомкіна Височ. помилювання запорозцям: «... Е. И. В. снисходя на истинное раскаяние б. войска Запорожскаго старшинъ и казаковъ, во владѣннй турецкомъ находящихяся Всемил. простить ихъ изволила, а потому возвращающіеся въ отечество примутся тѣми званіями, въ которыхъ они состояли и причтутся къ обществу подданныхъ. Вслѣдствие же сего, когда старшины ихъ Богодеръ съ товарищами Макаромъ и Мирономъ Пуросомъ и съ казаками явятся къ границамъ польскимъ, то благоволено бы было не дѣлая ни малѣйшого имъ озлобленія, подать имъ способъ къ безпрепятственному достиженію къ росс. командованиямъ»... (Сборн. воен.-истор. матер., вып. VI, 232, № 250). Ор. Л... й. Потемкинъ и черноморцы. К. Стар. 1887, т. XIX, ст. 185 П. П. Короленко. Азовцы. К. Стар. 1891, т. XXXIV, стор. 53-74.

⁷⁸⁾ Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 931.

⁷⁹⁾ Н. И. Костомаровъ. Ор. cit., 930.

⁸⁰⁾ Н. А. Заболотскій. Старѣйшій запор. уѣздъ, ст. 48.

Песочку та й посійте:
Ой тоді воно вернеться
Як цей песочек зійде»⁸¹⁾).

Так яскраво, повно й образно відбилось у піснях зруйнування запорозьких вольностей; не вважаючи на численні анахронізми, пісні, загалом бравши, правдиво передають настрої, що їх викликала загибель Січи в тих, кому вона люба була. Тут треба відзначити таку обставину: в настроях народніх надто різко відбилося відібрання земель; з пісень про запорозьку Січ міркувавши, можемо висновок зробити, що всі вольності полягали тільки в землі. Тут немає споминів про самоврядування, мало говориться й про старшину; степ широкий, ріки, всі «розкоші» — ось що було любе й зрозуміле рядовому козакові, ось що він і оплакував. З такого погляду зруйнування Запорозжя студіюючи, звичайно було й причину його шукати в намаганнях дворян, «панів сенаторів» відняти ці вільні степи та володіти ними, та й справді — в піснях ми бачимо тільки ці причини.

III.

Дуже велику вагу мало-б змалювати картину настроїв иншої частини суспільства, поставити поруч з настроєм сторони, що зазнала шкоди, — козацтва запорозького, настроїв сторони, що виграла — «панів», частина яких фактично й виграла від зруйнування Січи, але, на жаль, дуже мало матеріалу в нас на це.

Ми можемо тільки скласти мозаїчну картину, якій, правда, бракує багатьох окремих кубиків, загального ставлення до запорозької Січи з боку російської інтелігенції, або правдивіше, дворянства. Ставлення це, з окремих уривків міркувавши, — було взагалі дуже негативне.

Наприкінці XVIII в. з'явилося кілька цікавих творів, почасти або цілком присвячених Україні та Запорозжю. Таким є «Історія о казакахъ Запорожскихъ, що її написав інжен.-підпоруч. кн. С. І. Мишецький, який жив рр. 1736-1740 на Запорозжі, з службових обов'язків⁸²⁾». Твір кн. Мишецького — пер-

⁸¹⁾ А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 196.

⁸²⁾ Исторія о казакахъ запорожскихъ, какъ оныя издревле зачались, и откуда свое происхождение имѣють и въ какомъ состояннн нынѣ находятся, Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и древностей Россійскихъ при П. Универ. 1847, кн. 6. Смѣсь. Друге видання: Одесскаго Общ. Ист. и Древн. Одесса 1852.

ший, що докладно змальовує історію, а найголовніше — побут запорозьких козаків. Тут поруч з історією козаків з р. 948 (?), знаходимо докладну історію запорожців з р. 1709 і до повороту в «російську імперію», «въ число вѣрныхъ подданныхъ рабовъ»⁸³). Автор зовсім не припускає можливості будь-яких умов та обіцянок запорожцям з боку уряду. У розділі, присвяченому описові виборних порядків у Січі, кн. Мишецький явно неприхильно поставивсь до участі у виборах сіроми: «старые добрые казаки разойдутся, пише він, а самое глупое проstonародіе останеся» — вибирати старшину. Якщо хочать обрати нового отамана, то, по «спорныхъ и грубыхъ разговорахъ», згоди дійшовши — кого саме обрати, до назначеного кандидата йдуть «человѣкъ десять . . . самыхъ грубыхъ пьяницъ» прохати його прийняти обрання. З дальшого викладу його виходить, що й усіма виборами й зміною кошового та старшини керували тільки п'яниці⁸⁴). Поповнюється військо запорозьке так: через те, що «женскому полу» ходити до них не дозволено, вони «себя считаютъ такъ, якобы Малтійскіе кавалеры своимъ житьемъ и чистотою», а «умножаютъ свое число или похищая дѣтей въ Украинѣ и Польшѣ, а отчасти — пріемомъ всякого рода дезертировъ, безъ различія національности»⁸⁵). Такими, взагалі, рисами малює кн. Мишецький побут запорожців.

Р. 1786 скінчив своє «Повѣствованіе о Малой Россіи, ея народѣ и казакахъ вообще» інжен.-полк. А. І. Рігельман, що прослужив на Україні з р. 1740 до р. 1749 та з 1770-1771; з цього часу два роки, 1740-42, він пробув на Запорозжжі, бравши участь у розмежуванні земель з Туреччиною. Одружений з Лизогубівною, він, скінчивши службу, оселився під Черніговом, де й опрацював своє «Повѣствованіе». Отже Рігельман, німець родом, не був людиною чужою для України й безпосередньо стикався з запорожцями, від нього можна-б сподіватися безстороннього опису Запорозжжя.

Взагалі ставивсь він негативно. Він осуджував «безженство» козацьке, вважавши, що воно «безпотребное безумнымъ людямъ диво есть»⁸⁶). Він відзначав зради запорожців за війни рр. 1768-74. Тоді козаки, «оставши отъ Россіи, пристать къ туркамъ ста-

⁸³) Ист. о казак. запор., Одесса, 1852, ст. 28.

⁸⁴) Там само, ст. 36-43.

⁸⁵) Там само, ст. 16-17.

⁸⁶) А. И. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ея народѣ и казакахъ вообще. М. 1847, ст. 72. (Про взаємовідносини Рігельмана та кн. Мишецького, моя стаття «Історики Запорозжжя XVIII в.». Юбіл. збірн. на честь академіка Д. І. Багалія).

рались»⁸⁷⁾; вони туркам були за «первыхъ вожаковъ», ... «по знаемости мѣствъ», і перекинъчики вони, й нагороди та подання «ни во что поставляли». За це й було зруйновано Січ, і це зруйнування було «какъ для Бога, такъ и для общества» уподобною справою. Поміж інших злочинців запорозьких, що призвели до конечної потреби зруйнувати Січ, Ригельман перелічує такі: руйнування татарських та ногайських селищ, маєтків шляхетних людей у польським краю, перешкоди, що їх ставилося проти оселення Молдавського полку на землях між Богом та Самарою, зберегання власного суду наперекір указам і т. і т. ин.⁸⁸⁾ Розбої, що їх чинили запорожці, не то їхнє ім'я «оскаредили», а й зробили їх шкідливішими для Росії, ніж сами татари⁸⁹⁾. Отже, перелічивши різні причини, Ригельман висуває на перше місце причину характером політичну — невірність підчас війни.

Другий сучасник, поляк родом, капітан російської служби, Станислав Зарульський лишив «Описание Малой Россіи и Украины», написане по р. 1775⁹⁰⁾; він вказує на те, що запорожці приймали розбишак, волоцюг, грабували сусід, не дозволяли міжувати землі, і т. и. Анонімний автор «Краткого описанія о Малой Россіи», перелічивши різні причини, що потягли за собою зруйнування Січи, між иншим зазначає, що «первый приступъ» до зруйнування Січи полягав у вимозі завести незмінного отамана, якому не хотіли коритися козаки, потім — прийняття всякого «зброду», перешкоди упорядкуванню Новоросійської губернії, збагачення запорожців та притягнення селян⁹¹⁾.

Дуже цікаві міркування про Запорожжя двох істориків, що погляди їх радикально розходилися в цьому питанні, — Леклерка та І. Н. Болтіна.

Як ми вже зауважували⁹²⁾, Леклерків погляд нам цікавіший за погляд будь-якого иншого чужоземця, що писав про Україну, бо він, колишній лейб-медик гр. Розумовського, пробувши в Росії близько 10 років та нав'язавши особисті зносини з ро-

⁸⁷⁾ А. И. Ригельманъ. *Op. cit.*, ст. 72.

⁸⁸⁾ Там само, ч. IV, ст. 29-30.

⁸⁹⁾ Там само, ч. IV, ст. 70-71.

⁹⁰⁾ Чтенія М. *Общ. ист. и др.*, 1848, № 8. Смѣсь, стор. 1-28.

⁹¹⁾ Краткое историческое повѣствованіе о Малой Россіи до 1789 г., съ дополненіемъ о Запорожскихъ казакахъ. Чтенія М. *Общ. Ист. и Др.*, 1846, VI, ст. 45-46.

⁹²⁾ Див. мою статтю, присвячену полеміці Болтіна та Леклерка в збірнику на честь проф. Д. М. Петрушевського, Москва (не надруковано).

сійськими людьми, напр., з кн. М. М. Щербатовим та іншими, що забезпечило йому навіть обрання на члена Академії Наук, мав такі самі зв'язки й на Україні, про що він і писав⁹³). Отож, його погляди, великою мірою прихильні до Запорозжя, могли бути відбитком тих розмов, які він чув на Україні.

З другого боку, його опонент ген.-м. І. Н. Болтін був типовим представником офіційних поглядів російських урядовчо-бюрократичних кіл.

Леклерк присвятив у своїй історії чимало місця історії запорожців; про самий поворот їхній р. 1734 він говорив, як про угоду, складену між кошем та російським урядом, що її цей останній зламав. Про дальшу історію взаємин між запорожцями та російським урядом Леклерк говорив, що поміж запорожцями та російськими землевласниками почалася суперечка з приводу границь — обидві сторони вважали землю за свою, орали її і скаржилися цариці; комісари, що їх надіслали з'ясувати цю справу (Мельгунов, Волков та інш.), вирішили її на користь російських землевласників. Тоді запорожці відрядили депутацію до імператриці, що просила її захистити запорожців од її підданців. Цариця обіцяла, але нічого не було зроблено⁹⁴).

І. Н. Болтін, докладно заперечувавши Леклеркові твердження, на останнє відповідав так: «земли, розданніе подъ поселенія ни ко му не принадлежали, коиъ запорожцы ни ко г да не распахивали и ими не владѣли. У запорожцевъ столько было во владѣннй земли, что ниже десятую часть изъ нихъ занимать они своими земледѣліемъ и скотоводствомъ не могли, а прочее що самого разрушенія Сѣчи оставалось безъ употребленія . . . Раздачу тѣхъ земель дѣлало тамошнее правительство по силѣ Высочайшихъ повелѣннй, а не своевольно кѣмъ-либо они присвоены»⁹⁵).

Треба сказати, що за останнє десятиріччя життя Запорозжя в російській літературі історично-публіцистичного характеру з'явилася низка більш-менш видатних творів, цілком або почасти присвячених Запорозькій Січі. Пояснюється це явище чималою мірою тим зацікавленням, що його почали виявляти до Запорозжя урядові кола — як нам здається — в зв'язку з тим, що мали зруйнувати його.

⁹³) Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne, par M. le Clerc Paris. 1783. t. II; Réflexions sur cet ouvrage. p. IV; t. I, p. VIII. Plan de l'ouvrage.

⁹⁴) Histoire physique . . . t. II, sect. LXXVII, p. 426-432.

⁹⁵) И. Н. Болтинъ. Примѣчанія на исторію древней и новой Россіи Леклерка. М. 1788, т. I, 382, 383.

Так ось записки історіографа Г. Ф. Міллера, видимо, спричинило бажання Н. І. Паніна довідатися про погляд його на Запорозжя. За це говорить записка д. стат. сов. П. В. Бакуніна, що писав Міллерові з доручення гр. Н. І. Паніна, з приводу записки його про зруйнування Січи. Відомо, що гр. Н. І. Панін брав близьку участь в обміркуванні долі запорожців, бував на засіданнях комісії, що розглядала прохання запорожців повернути їм заборані в них землі, які подавала депутація від Запорозжя р. 1765-1767. В одній записці Г. Ф. Міллер абсолютно відкидає права запорожців на землі, що на їх вони претендували, бере під сумнів справжність універсалу Богд. Хмельницького та вважає, що вони незаконно захопили землі Лизаветградської та Катерининської провінцій. Запорожці, каже він, «женъ не держать, землю не пашуть... обычаи ихъ къ праздности и пьянству склонные». Приймають без обмежень усякий набрид та визнають тільки владу свого отамана⁹⁶⁾. В «Краткой выпискѣ о малор. народѣ и Запорожцахъ» Міллер присвячує цілий розділ питанню про «неудобства запорожскіе». Там говорить він про нетривкість їхню на початку Турецької війни й про безженність, від якої «пресѣкается размноженіе народное», і про приймання втікачів, і про заведення великих селищ, що з них тільки старшина збагачується, й про підрив державних прибутків через безмитний довіз товарів⁹⁷⁾. Обидві записки, що їх скомпоновано було перед самим зруйнуванням Січи (лист Бакуніна, що спричинив Записку, датовано 10 травня р. 1775)⁹⁸⁾, певне чимало впливали на хід справи, а надто якщо зважити на те, якою впливовою особою був тоді гр. Н. І. Панін, що для нього писалося їх.

Ще різкішу думку про запорожців висловив Г. Ф. Міллер в іншому місці: «народъ, который не распложается самъ собой, который приплодъ получаетъ отъ другихъ, который во всякіе 30 лѣтъ почти осчезаетъ и дѣлается новымъ, ... народомъ назваться не можетъ. Запорожцы крестятъ жида, или татарина, перекрестятъ поляка или другого христіанина, не бывшаго въ ихъ вѣрѣ — тѣ имъ дѣти»... «Злодѣи, отъ казни утекшіе, бѣглые, господь своихъ покравшіе, збродъ людей изъ всякихъ народовъ и языковъ, яко изверги своего отечества, ... тѣ у нихъ дѣти»... «Народъ, который свое время въ гуляніи и

⁹⁶⁾ Г. Ф. Міллеръ. Разсужденіе о запорожцахъ. Чтенія въ Императорскомъ Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Универс., 1846. кн. 5, ст. 58.

⁹⁷⁾ Г. Ф. Міллеръ. Краткая выписка о малороссійскомъ народѣ и запорожцахъ. Там само, ст. 69.

⁹⁸⁾ Письмо отъ д. ст. сов. П. В. Бакунина... Фод. Ив. Миллеру. Там само, ст. 65.

пьянствѣ препровождаетъ, который пренебрегъ первоначальный законъ Божій, что должно человѣку питаться отъ трудовъ рукъ своихъ... такой народъ не достоинъ жительство имѣть въ преизобильнѣйшей всякимъ плодородствомъ странѣ... Народъ, который ни по какимъ письменнымъ законамъ не живетъ и не судится... который смертоубійство съ холодностью учинить можетъ... тотъ больше звѣрямъ, нежели человѣкамъ причисленнымъ быть заслуживаетъ»⁹⁹).

Отже Міллер у трьох своїх записках, що зміст їх стисло наведено тут, відкидає права запорожців на самостійне існування: почавши з прав на територію, де він відкидає й договори з російським урядом, й історичну традицію, й скінчивши навіть правом на людськість, рівняючи «більше звѣрямъ нежели чело-вѣкамъ». Саме існування Запорожжя, в сучаснім стані його, він визнає за шкідливе й небезпечне для російської держави.

Дуже цікава анонімна записка про Запорожжя, що її видрукували О. М. Лазаревський¹⁰⁰) та В. А. Кашпирев¹⁰¹). Її складено, як гадає О. М. Лазаревський, з доручення уряду, щоб підготувати суспільство до зруйнування Січі. Вона має в собі справжній акт обвинувачення проти запорожців. У ній змальовується, як переманоють вони до себе людей з сусідніх провінцій, і заселили ними 25 000 дворів, поміж них багато заможних, сім'янистих; ті служать у них у війську, а тих вони повернули на підданців своїх; допомоги як військо вони не дають, податків не платять, законів у них немає, порядку ніякого, отаман і старшина, якщо письменні, повинні критися з цим. Безпорядки такі великі, що місця сусідні з Запорожжям «нікогда въ желаемый порядокъ приведены и успокоены быть не могутъ», доки є Запорожжя: козаки роблять наскоки, руйнують, захоплюють землі й виводять до себе, часто підступом. «Родъ сей, въ правительствѣ ихъ секты, весьма хитеръ проникателенъ, и остороженъ въ разсужденіи своихъ интересовъ» (§ 18). Землі Лизаветгр. та Катер. провінції вони захоплюють найхитрішим способом — як захоплять землю, так зараз і «пошлють депутата въ Петербургъ съ просьбой, что они обижены»... (§ 23) — й отак захопили чимало земель. Раніш за-

⁹⁹) Г. Ф. Миллеръ. Разные материалы до истории запорожской казающихся. Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. при М. Унив., за р. 1847, кн. 6, ст. 48.

¹⁰⁰) А. М. Лазаревскій. Запорожье въ концѣ XVIII в. (Н. Калачовъ. Архивъ истор. и практ. свѣдѣній относ. до Россіи. СПб. 1861, кн. II, ст. 11-14). Його-ж: (передрук) К. Стар., 1889, т. XXVII, 628-637.

¹⁰¹) В. Кашпиревъ. Памятники новой русской истории, СПб. 1872, т. II. «Примѣчанія о запорожцахъ».

порожці були незаможні, а тепер збагатіли, позаводили великі хутори, селища й живуть домами, мають жінок, дітей, добре скотарство та промисли. Загальний висновок такий: ця горішня верства запорозького суспільства, жонаті, сім'яністі, заможні козаки «своими великими економіями також подвергають себя, въ случаѣ какого объ нихъ учрежденія всему, что бы ни случилось, повиновенію», а інших волоцюг, яких тепер небагато, якщо й порозбігається «тысяча какая... то оное ничего не значить» (§ 30). Таким способом записка ця підготовлює громадську опінію до зруйнування Січи й натякає на те, що по заведенні нового ладу його прийме старшина та взагалі заможне козацтво так, як і личить «вѣрноподанымъ» (§ 31).

Ми побіжно оглянули зміст тієї небагатої літератури, що була присвячена запорозькому питанню в другій половині XVIII в. Почасти її не було опубліковано, як от твір кн. Мишецького, Рігельмана й Зарульського, — вона тільки відбивала в собі погляди сучасників, почасти — як Міллерові Записки та м. б. анонімного автора — являла собою відповідь на запитання державних діячів, почасти — як «Примѣчанія» Болтіна — була захистом уряду супроти факту вже доконаного. Підбиваючи підсумки цій літературі, треба визнати, що вона на диво однотонна: в низці наведених поглядів, од ученого німця-історика й до армійського офіцера, відчувається однаково вороже ставлення до запорозького товариства. Правда, залежно від індивідуальних авторових рис, мотивується це негативне почуття різно: одні вбачають у Запорозжжі вічну загрозу цілості російської держави, загрозу матеріальному добробутові її (Міллер, Рігельман та анонім О. М. Лазаревського); другі підкреслюють соціальну небезпеку, що її становить Запорозжжя (анонім); треті — й таких найбільше — вказують на недобррозвичайність «безженного» буття запорозького (надто Міллер); четверті підкреслюють ненадійність запорозжців, як спільників на випадок війни (надто Рігельман). А надто багато уваги приділяється питанню економічному — надмірному збагаченню запорозжців коштом сусід, суперечкам за землі, достаткові земель, що й надалі в запорозжців пустизною лежать (Болтін, анонім О. М. Лазаревського, Зарульський), переманюванню людей з околишніх земель (кн. Щербатов, Зарульський і надто анонімний автор).

Звичайно, ми не маємо права приписувати висловлені погляди всьому російському дворянству, чи всій російській інтелігенції, надто-бо малий відсоток тих, що погляди їх маємо ми, тимчасом не випадок є те, що перед зруйнуванням Січи лунали голоси тільки такого напрямку.

IV.

Виключно цікавий що-до з'ясування, як ставилися сучасники до цього питання, є маніфест з 3 серпня р. 1775 про скасування Січи, який зафіксував юридично те, що фактично сталося два місяці тому. Широко й літературно написаний, маніфест цей нам надто цікавий, бо він показує, як саме уряд мотивував факт скасування Січи, одною стороною, та які саме причини вважав він за потрібне вказувати, мавши на увазі настрої того суспільства, що цей маніфест читатиме¹⁰²).

Маніфест цей має в собі три частини: вступ, де наводиться історію Запорозької Січи, шість пунктів, де перелічується причини, що потягли за собою скасування її, та закінчення.

Зупинімося на кожній частині зокрема.

У вступі говориться, що Запорозька Січ «разрушена... не меньше какъ за оскорбленія нашего И. В., черезъ поступки и дерзновенія, оказанные отъ сихъ казаковъ въ неповиновеніи нашимъ... повелѣніямъ». Перед цим було вичерпано всі ладні засоби. Далі йде екскурс у царину історії: запорожці являють собою частину малоросійських козаків, але останні «обращаясь въ естественномъ общежительствѣ» були й будуть корисними громадянами, а запорожці, здичавівши в своїх міжгір'ях та порогах, поволі утворили з себе «особливое, странное и намѣренію самого Творца въ размноженіи рода человѣческаго отъ него благословенномъ, противоборствующее политическое сонмище». Через те, що на Дніпровські пороги спочатку тимчасово й наперемінно виряджали з України варту, туди заборонено було брати з собою жінок і дітей, щоб не зазнавали вони небезпеки, але деякі «столько пріобыкли къ сей праздной, холостой и безпечной жизни, что сдѣлали себѣ напоследокъ изъ нея неподвижный законъ»... і вирішили назавсіді в Січі лишитися. Числом запорожців було так небагато й так їх не поважалося, що, коли, приєднуючи Малу Росію, «министры» царські спиталися гетьманських послів за них, то ті відповідали, що запорожці «люди малые и въ дѣло ихъ ставитъ нечего». Через

¹⁰²) П. С. З. № 14354. С. Ф. Рубинштейнъ. Хронологическій указатель указовъ правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Вѣлоруссіи и Малороссіи за 240 лѣтъ. Вильна 1894, ст. 111-119. Сборникъ в.-ист. матеріаловъ, вип. VI. Н. Ф. Дубровинъ. Бумаги Потемкина-Таврич., ст. 46-52, № 47. Словарь Географической Россійскаго Государства, описывающій азбучнымъ порядкомъ, собранный А. Ш. (екатовымъ), ч. II, М. 1804, ст. 572-579. А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе, ч. IV, ст. 31-35. Н. Марковичъ. Історія Малороссіи, М. 1842, т. IV, ст. 445-454, але з похибками.

те, що за встановленої безженности суспільство їхне мало незабаром зруйнуватися, запорожці почали приймати, не розбираючи, всякий «сбродъ». Але не «могъ и не можетъ, конечно, быть полезень отечеству сихъ качествъ политической разнообразный и юродивый составъ членовъ, питающихся въ совершенномъ почти отъ свѣта и естественнаго общежителства разлученіи, наиболѣе отъ грабежа . . . и погруженныхъ . . . въ совершенной праздности, гнуснѣйшемъ пьянствѣ и презрительномъ невѣжествѣ».

Далі йдуть наведені в шістьох пунктах «преступленія» козаків, що спричинили цю «м'фру строгости».

У пункті першому сказано про те, що запорожці почали, років десять тому, вимагати землі, що їх придбано було за останньої війни з Портою та ті, що знаходяться під селищами Новоросійської губерні, доводячи, що землі ці належали їм. Що-до перших маніфест зазначав, що вони ніколи не належали Польщі, тоб-то вона не могла дати їх запорожцям, що-до других — вони належали Малій Росії, але не запорожцям, бо вони «не имѣли никакого начала, слѣдовательно и собственности никакой въ земляхъ».

У другому пункті сказано, що запорожці відважилися перешкоджати розмежовувати землі, а так само завели власні зимовники та почали виводити до них людність з гусарських і пікінерних полків і вивели до 8 000 чоловіка об. ст.

У третьому пункті говориться про грабування запорозцями мирної людности Новоросійської губерні за 20 років — з р. 1775, що оцінюється в кілька сотень тисяч карбованців.

У пункті четвертому говориться за те, що не побоялися запорожці захопити землі, придбані між Богом та Дніпром за мировим трактатом, підкорити собі людність Молдавського гусарського полку й навіть «собираться вооруженной рукой для насильственнаго себѣ возвращенія мнимыхъ своихъ земель Новоросійской губерні».

У пункті п'ятому маніфесту говориться, що запорожці, не вважаючи на заборону, приймали до себе не тільки втікачів, що йшли в козаки, ба й «людей женатыхъ и семьянистыхъ». Намовляли їх тікати з Малоросії на те тільки, щоб собі підкорити та завести в себе власне хліборобство, в чому й дійшли чималих успіхів, бо селян, «въ земледѣліи упражняющихся», є тепер у місцях к. Запорозьких володіннів до 50 000 чоловіка.

Нарешті у пункті шостому говориться за те, що запорожці намагалися привласнити землі, що здавна належали військовій Донському. З неведеного «всякій здраво разсуждающий можетъ

туть легко проникнуть какъ лукавое намѣреніе запорожскихъ казаковъ, такъ и существительный отъ оногo государству вредъ: заводя собственное хлѣбopашество, расторгали они тѣмъ самое основаніе зависимости ихъ отъ престола нашего и помышляли, конечно, составить изъ себя посреди отечества область совершенно независимую подѣ собственнымъ своимъ неистовымъ управленіемъ въ надеждѣ, что склонность къ развратной жизни и къ грабежу будетъ при внутреннемъ изобилии безпрестанно обновлять и умножать ихъ число». Такой спосіб чину одною стороною загрожує знелюднити сусідні краї, а з другого — загрожує торговлі, що могла б розвинути ся «къ позавидованію всей Европы, если бы вредное скопище Запорожскихъ казаковъ, обратившихъ хищность и грабительство въ первое свое ремесло, не было благо- временно изъято». Окрім тога багато з козаків на початку війни мали на оці передатися супротивникові й не подали звістку, що до кордонів наближається Кримський хан. Правда, «не малая жъ часть» запорозького війська підчас війни давала приклади мужности й хоробрости й дістала за те нагороди, «хотя и тутъ... многие... по возвращеніи в Сѣчь начали совра- щаться съ истиннаго пути». «И тако, трохи несподівано кінчається маніфест, по необходимому уважанію на все выщеизложенное», визнали за потрібне Січ зруйнувати, що й зробив 4 червня року 1775 ген.-пор. Текелій. Про це маніфест оповіщає: «нѣтъ теперь болѣе Сѣчи Запорожской въ политическомъ ее уродствѣ, слѣдовательно же и казакѣ сего имени». Землі запорозькѣ причислюється до Новоросійської губерні. «Впрочемъ, слѣдую челоуколюбію нашему, которое всегда и отъ праведной преступнику казни отвращается... предписано отдѣльнымъ ка- закамъ, желающимъ остаться въ своихъ мѣстахъ, дать землю, желающихъ уйти на родину — отпустить, а старшинамъ порядочно служившимъ дать соразмѣрные службѣ званія ихъ степени».

Отакий маніфест своїм змістом. Цей зміст можна поділити на три частини: політичну, соціальну та економічну.

Першому питанню присвячено небагато місця — в 1 пункті та в 6-му, другому — соціальному — присвячено більшу частину вступу до маніфесту й питання «объ уродствѣ» безженного товариства червоною ниткою проходить через увесь маніфест. Третьому — економічному відведено всі пункти, де мова про боротьбу за землю, заведення власного хліборобства, то-що.

У цій послідовності ми й зупинимося на кожному питанні зокрема.

Як ми вже зазначали, маніфест тільки позверхово торка-

ється «политической неблагонадежности» запорозьких козаків; так ось у 1 пункті обвинувачення зустрічаємо натяк на «прежнія важныя и пагубныя противу вѣрности и подданства преступленія» козаків, що їх облищено «подъ покровомъ забвенія». У п. 6-му говориться про «многихъ» козаків, що надумалися передатися супротивникові на початку війни та не подали звістки, що наближається кримський хан до кордонів, та глухо про якесь «совращеніє съ пути истиннаго» козаків, які по війні повернули до Січи. Як бачимо, автор маніфесту не має нахилу висувати питання про невірність козаків на чільне місце й тільки мимохідь згадує за це. Звичайно, він цілком мав рацію, бо участь запорожців в останній війні була така явна, позиція їхня така вірогідна, що це недавнє минуле повинно було покрити в очах сучасників та «всего свѣта» колишні гріхи козацькі. Натискаючи на зради козаків, автор маніфесту мусів-би заперечувати твердження самої імператриці, що не раз говорила про вірність козацьку. Не робивши з політичного питання кардинального місця маніфесту, автор його ясно показував, що справжні причини зруйнування Січи лежали в інших площинах. Але перш як перейти до цих справжніх причин, ми хочемо тільки підкреслити, що для багатьох сучасників, видимо, ці причини вислизали, а лишалося саме питання про невірність козацьку, як ми вже зазначали на прикладі Рігелямана.

Щоб правильно оцінити та з'ясувати ці причини, треба відірватися від пишного реального життя в запорозьких степах та вдатися до тих абстрактних теорій, що ними жили будівники державности XVIII в., як у Західній Європі, так і в Росії.

Треба пригадати, що в XVIII в. панувала ідея державности над особою. Окрема людина, як особа, не існувала, вона була тільки тією «одиницею», атомом, що в нерозривному зв'язку з іншими становив ціле, себ-то державу. У науці видатних державознавців — Гоббса, Локка, Юсті, Пуфендорфа та ин. — за інтереси особи забувається й вони потопають в інтересах держави. Окрема людина не член держави, а тільки матеріал, що з нього буде правитель. Звідси зрозуміло: що більше цих атомів, що більше цегли в будівника, то величнішу споруду може він поставити, то дужча й заможніша держава, то більше війська, слави й коштів дасть вона правителєві, то більше матиме вона робочих рук і, тоб-то, ширше розвине промисловість¹⁰³).

З цих тверджень можна було зробити логічний висновок і

¹⁰³ М. М. Шпилевській. Политика народонаселенія въ царствованіи императрицы Екатерины II. Записки Новороссійск. Унив., т. VI й окр. Од. 1871, ст. 9.

його й робили державознавці XVIII в. та правителі: якщо від числа підданців залежить сила держави, то правитель повинен усіма засобами збільшувати число підданців. Головних-же шляхів, щоб дійти цієї мети, було двос: один шлях — охорона тієї людности, що єсть, шляхом природнього приросту, звідси піднесення народимости, охорона дитячого життя, а другий шлях — притягнення чужоземних колоністів.

Ці ідеї популяціоністів відбилися у творах найвидатніших філософів XVIII в., як то Локк, Монтеск'є, економістів — Зюсмільха, Більфельда, Зонненфельса, Юсті¹⁰⁴) та ин. — в царині теоретичній. У практичній царині прихильниками їхніми був ряд державних людей XVII-XVIII вв. у Франції, Германських державах, Англії, Еспанії¹⁰⁵); де заохочують шлюби, сім'яністі родини й таке ин.

Росія цією стороною не відставала від Європи. Тут ширяться в перекладах твори Більфельдові¹⁰⁶), Юсті¹⁰⁷), Зонненфельсові¹⁰⁸). Німецькі вчені, що працювали в Росії, Штерх, Крафт, Герман, теж були провідниками цих ідей у російському суспільстві; **Август Шлецер**, як він каже, «изготовлять статті о населенні¹⁰⁹). Низка російських учених розвивала ідеї популяціоністів у своїх творах. Так Ломоносов присвятив ціле «Розсужденіє» питанню про розмноження та збереження російського народу в листі до графа Шувалова¹¹⁰). Професори московського університету Рейхель та Зибелін обмірковували в своїх промовах на урочистому засіданні університету питання про

¹⁰⁴) Народонаселеніє и ученіє о народонаселеніи. Статті изъ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. пров. С. Булгаковимъ. М. 1897, изд. Водовозовой, ст. 104-106, 110-120.

Йоган Петер Зюсмільх так висловив ідеї популяціоністів: «від численної людности, що її може змістити та прохарчувати країна, залежить щастя держави... людність, якщо користуватися нею як слід, являє собою основу й джерело багатства» (там само, ст. 114).

¹⁰⁵) Народонаселеніє и ученіє о народонаселеніи, стор. 96-100. Цинічний погляд на це питання у Фрідріха Великого: він прирівнював народ до стада оленів у парку заможного дідича — в них однакове призначення — розмножитися (там само, ст. 100).

¹⁰⁶) Більфельдъ. Политическія наставленія, ч. I, перев. кн. Шаховського, 1768 та II част. — 1775 р., пер. Барсова.

¹⁰⁷) Юсти. Основанія силы и благосостоянія царствъ. или подробное начертаніє всѣхъ знаній, касающихся до государственнаго благочинія. 1772, пер. Богаевского.

¹⁰⁸) Зонненфельсъ. Начальныя основанія полиціи или благочинія, пер. Гаврилова, 1786.

¹⁰⁹) М. Шпилевскій. Политика народонаселенія, ст. 23, 25.

¹¹⁰) М. В. Ломоносовъ. Письмо къ гр. Шувалову, изд. соч. Ломон. Смирдина, 1847, т. I, стор. 628. М. Шпилевскій. Ор. cit., 30.

способи найліпшого розмноження людности; проф. Вельцин присвячує цілий розділ тому самому питанню в своїй книзі «Начертаніє врачебнаго благоустройства»¹¹¹). Академія Наук та Імп. Вільне Економічне Товариство дебатують ту саму тему¹¹²). Ті самі ідеї популяціоністів — жадоба збільшити людність, сподіваючись од того піднести прибутковість землі — пробиваються в господарчих наказах господарів економістів¹¹³) — Слагіна, Суворова та ин. Ці самі питання обмірковується в Комісії року 1767.

Отже, можна сказати, що ідеї, яких торкнулися західньо-європейські державознавці та економісти, знайшли в кріпацько-абсолютній монархії російській відповідний ґрунт і дали пишні плоди. Та й справді, вони були такі прості, такі елементарні, що припали до вподоби російському суспільству: що більше буде люду, то більше можна цей люд визискувати й менше можна клопоту з ним мати — так спрощено розуміли ці теорії російські політико-економі¹¹⁴).

Імператриця Катерина II сама заплатила велику данину захопленню ідеями популяціоністів. Ще будши наслідницею престолу, вона писала в своїх нотатках: «мы нуждаемся въ населеніи; заставьте, если возможно кишмя кишѣтъ народъ въ нашихъ пространныхъ пустыряхъ. Я не думаю, чтобы для достиженія этого полезно было принуждать нашихъ инородцевъ не христіанъ приниматъ нашу вѣру: многоженство еще болѣе полезно для умноженія населенія¹¹⁵). У тих самих нотатках, кажучи про велику смертність селянських дітей (з 14-20 чоловіка виживає рідко коли четвертина), вона вигукує: «Какая потеря для государства»¹¹⁶). Ці нотатки звертають на себе увагу тим, що показують, які питання цікавили Катерину перед вступом її на престіл: зробившись імператрицею,

¹¹¹) М. М. Шпилевскій. Ор. cit., ст. 31-32.

¹¹²) П. Рычковъ. Труды Имп. Вольн. Эконом. Общ-ва, ч. XVI, 1770, ст. 33.

¹¹³) В. И. Семевскій. Крестьяне въ царствованіе имп. Екатерины II. СПб, 1903, вид. II, вступ, ст. XXI.

¹¹⁴) Цікаві цією стороною міркування В. Н. Татищева написані ще р. 1742; поміж порад про те, як провадити сільське господарство та утримувати селян од ледарства, «понеже отъ праздности крестьяне не только въ болѣзнь приходятъ, но и вовсе умирають», Татищев радить «въ своей деревнѣ... кумовства не имѣть, затѣмъ чтобы можна было жениться». Краткія економіческія до деревни слѣдуючія записки. Временникъ М. Общ. Ист. и Древн., т. XII, ст. 2 й 22.

¹¹⁵) Сборникъ Имп. Ист. Общ., т. VII, ст. 35, № 9.

¹¹⁶) Сборникъ Имп. Ист. Общ., т. VII, ст. 86, № 14. Цікаво завважити, що наведене місце мало не слово до слова увійшло до Наказу, розд. XII, § 220.

Катерина не змінила своїх поглядів на це й так визначила головні завдання правителєві: «заботитися о тишинѣ и благоденствіи ввѣренной отъ Бога пространной имперіи и о умноженіи населенія въ Россіи»¹¹⁷). У розділі XXII Наказу вона висловила правителєве кредо так: через те, що силу держави становлять люди, а не гроші, то правитель повинен «ободрити размноженіе народа, чтобъ великое число людей было въ государствѣ»¹¹⁸). У розділі XII Наказу Катерина розвиває цей погляд докладніше: «не можно сыскать довольно ободренной къ размноженію народа въ государствѣ», говориться в першій артикулі розділу й назначається шляхи, якими повинен проствувати правитель, щоб дійти цієї мети. Перше лихо, що проти нього він повинен боротися — це дитяча смертність, що від неї гине три чверті народжених дітей, недуги, а так само спосіб стягати податки з селян, а саме оброчна система, яка відтягає селян з лона родини. «При великомъ благополучіи государства легко умножается число гражданъ», запевняє Катерина. Скрізь, де єсть місце, де вигідно жити, тут люди розмножуються, і та країна, де переобтяжують податками, «обнажена отъ жителей», бо «гдѣ люди живутъ подъ тяжкими законами... и земли свои почитаютъ за подлогъ къ удрученію — тамъ въ такихъ мѣстахъ народъ не размножается»...¹¹⁹). Ось власна Катеринина програма, програма чисто теоретична, але частину її Катерина намагалася перевести й у життя.

Ціла низка указів мала полегшити шлюб брати¹²⁰), але тут Катерина багато чого дійти не могла, бо була безсила супроти церковних правилів, що обмежували шлюб далеких родичів та забороняли брати його протягом постів.

Катерина намагалася також обмежити в правах нежонатих, отак, як це було зроблено в Пруському законодавстві. Так от у депутати до комісії року 1767 наказано було надсилати селян тільки жонатих та тих що мають дітей¹²¹). Указ з р. 1787 заборонив обирати на громадські посади на Катеринославщині в казенних селищах нежонатих та бездітних людей¹²²).

¹¹⁷) Обзорѣніе иностранныхъ поселеній въ Россіи. Ж. Мин. Внутр. Дѣлъ, 1837, т. XXXVI, ст. 428, прим.

¹¹⁸) Наказъ Е. И. В. Екатерины вторья, самод. всеросс. данный Комиссіи о сочиненіи проекта новаго уложенія, СПб, 1776, розділ XXII, § 604.

¹¹⁹) Там само, р. XII, §§ 264-292.

¹²⁰) ПСЗ, 24 іюля 1765, № 12 433. ПСЗ. 14 іюля 1782, № 15 478; 18 апр. 1765, № 12 378. М. М. Шпилевскій. Политика народонаселенія, ст. 34-36.

¹²¹) П. С. З. 14 дек. 1766 г., № 12 801.

¹²²) П. С. З., 1787 г., 16 603. М. Шпилевскій. Опр. сіт., стор. 37.

Цікавий що-до цього § 7 «Положення о поселенныхъ въ Новороссійской губерніи гусарскихъ и пикинерскихъ полкахъ», що його склав губернатор Язиков. У ньому говориться ось що: «не бесполезно холостыхъ гусаръ и пикинеръ ставить на квартиры у достаточныхъ и семьянистыхъ хозяевъ, гдѣ бы они по хорошему своему обращенію вошедъ въ знакомство другъ съ другомъ і навыкая упражненію въ економіи могли на дочеряхъ ихъ жениться и современемъ, составя изъ себя подобного хозяина, утверждать себя лучше въ поселеніи: будутъ приумножаться фамиліи и возрастать люди, способные на укомплектованіе полковъ»¹²³).

Взагалі, турботи що-до підшукування наречених для солдатів та казенних селян мають не останнє місце в колі обов'язків краєвих правителів за Катерининської доби¹²⁴).

Природньо, поруч з намаганням збільшити людність стоять і турботи урядові про збереження дитячого життя. Що-до цього і в теоретичних міркуваннях учених, і в практичній діяльності Катерининій, найбільше, правда, в царині починаннів, бачимо цілковиту послідовність, досить указати хоч-би на план «Воспитательныхъ домовъ».

Цілковито відповідає цим ідеям і маніфест з 3 серпня року 1775. У ньому червоною ниткою проходить осуд «безженства» запорозького, де треба вбачати не ригоризм правителів, а програму, яку переводить він у життя. На підставі цієї програми «общество безженныхъ людей» було не тільки «сонмищемъ, намѣренію самага Творца въ размноженіи рода челоувѣческаго противоборствующимъ», а й інститутом небезпечним для цілості та добробуту держави. Обстоючи це твердження, автор маніфесту був певен, і мав на те досить підстав, що чималий відсоток читачів маніфесту зрозуміє всю шкоду й небезпеку для суспільства, яка загрожує з боку Січи.

Ось цей епізод показує, якою страшною вважалася Катерині примара безженного товариства запорозького. Р. 1776, коли заводилося на колишніх запорозьких землях губерніяльні установи, було дано «наставленіє», що робити з к. запорозькими козаками: § 18 ставить за мету «правленію»: «внушать имъ (казакамъ) жениться всѣми споспѣшествующими къ тому средствами, учинившимъ же доброе сіє дѣло въ поощреніе другимъ, доставлять преимущественно призвѣніе, твердя имъ въ пристой-

¹²³) Моск. Отд. Арх. Главн. Штаба (Лефортовскій Арх.). оп. 194, спр. № 4, стор. 27.

¹²⁴) Арх. Тавр. Губ. Канц., пачка № XII, № 14, № 27; Зап. Общ., т. XII, ст. 31, т. XI, ст. 374; Леф. арх. оп. 194, № 200, арк. 2, арк. 33.

ности и исподволь, что сіе есть для нихъ незыблемое хозяйства пріобрѣтеніе съ блаженною жизнью отъ самого Бога устроившего»¹²⁵).

Незабаром по зруйнуванні Січи, вже з р. 1776, Потьомкін уживає заходів, щоб повернути на колишні місця тих запорожців, що пішли за Дунай. Він приписує ген.-пор. Прозоровському довідатися про число їхнє та «всѣми ласковими образами» притягти їх до Росії, сподіваючись, що Чертков, озівський губернатор, даватиме їм таке «благоденствіє», щоб вони «устремились сами собою» у колишні кордони¹²⁶). Катерина, в наказі Потьомкінові, ухвалюючи взагалі його розпорядження в цій царині, побоюється проте, щоб запорожці, якщо не буде вжито заборонних заходів, часом-би «не завели паки общества безженныхъ людей»¹²⁷). Це побоювання видимо відбилося у такому Потьомкіновому приписі до Таврійського правителя Каховського, з 1 липня року 1784: він повідомляє його про дозвіл імператриці приймати всіх запорожців, що повертають до Росії, та оселяти їх у зазначених місцях з однією умовою: «не могутъ быть терпимы общества безженныхъ людей, по прежнему обычаю войска запорожского»¹²⁸).

Не треба забувати, що острах перед «безженностью» запорозьких козаків у Катерини був перебільшений; якщо для XVII в. можна було обмежувати цей звичай життєвими умовами¹²⁹), то для кінця XVIII в. тим обережніше треба ставитися до оповідання про нього. Твердження А. А. Скальковського, ніби жонатих козаків виключалося з Січи¹³⁰), не відповідає дійсності, бо на ділі обмеження що-до цього, видимо, полягає тільки в зоні приводити жінок у саму Січ¹³¹). За останніх років Січи

¹²⁵) В. Л. Бѣдновъ. Матеріали для исторіи колонизаціи б. Запорожскихъ владѣній. Лѣтопись Екатер. Уч. Арх. Ком., вип. IX, 1903, ст. 198.

¹²⁶) А. Богумиль. Изъ исторіи управления Новороссіи кн. Потемкинымъ, вип. II, Екатер., 1905, ст. 87.

¹²⁷) Сборникъ Импер. Русск. Истор. Общ., т. XXVII, ст. 333, 15 кв. 1784, Бумаги Екатерины II, ст. 333.

¹²⁸) Зап. Од. Общ. Ист. и Древн., т. XV, ст. 610, № 1063.

¹²⁹) И. М. Каманинъ. Къ вопросу о казачествѣ до Богдана Хмельницкаго. Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. VIII, К. 1894, ст. 77. Д. И. Эварницкій, Запорожье въ остаткахъ старины, СПб, т. I, ст. 6.

¹³⁰) А. А. Скальковскій. Исторія Нов. С., т. I, ст. 77-78.

¹³¹) В. А. Біднов. Аполон Скальковскій, як історик степової України. Науковий ювілейний збірник українськ. університету в Празі, присвячений презид-ві проф. др. Т. Г. Масарикові. Прага, 1925, ст. 346. Г. Ф. Миллеръ. Разсужденіе о Запорожцахъ, Чтен. М. Общ. Ист. и Др., 1846, кн. 5, ст. 61.

семейних козаків на числі більшає, ростуть зимовники й хуторі, де живуть їхні сім'ї, не кажучи вже про численних семейних поселенців, про що згадує й маніфест. Взагалі, коли повернули козаки до Наддніпрянщини р. 1734, їхні життєві умови змінюються; вони чим-раз більше переходять до осілого, спокійного життя. Зростання хуторів та зимовників, збільшення семейних козаків та їхніх «підданців» відбулися між иншим і на церковному житті: чорне духівництво, що обслуговувало козаків, об'їжджаючи час-до-часу «каплиці» та відбуваючи відповідні треби, не завдовольняло тепер потреби людности, повстає потреба на постійні храми з причтом білого духівництва, щоб відбувати вінчання, хрестини, похорони ¹³²⁾.

Звичайно, маніфест не зупиняється тільки на цій причині. В пунктах 1, 2 та 4 мова — про тії перешкоди, що їх ставили козаки залюдненню земель Новоросійської губерні, та утиски, що їх терпіла від них людність гусарських і пікінерських полків. Землі ці, говорилося в маніфесті, запорожці неправильно вважали за свої, бо вони ніякої власности не мали, а були тільки терпимі на землях, де колись оселилися замість військової варті. А землі Новоросійської губерні, як пустизну, посіли люди, «къ земскому хозяйству и къ военной службѣ равно устроенные». Тут не говориться ясніше — хто такі були ці люди, так добре «устроенные» для хліборобства та військової служби? Ясно, що маніфест розумів під цими людьми чужоземних колоністів, сербів, волохів, болгарів та ин., що посіли східні й західні межі запорозьких земель. Отже, тут знову зіткнулася реальна дійсність в особі запорожців, що вперто вважали за свої землі від Дніпра до Бога, з популістськими теоріями XVIII в.

Чужоземна колонізація, що почалася за Лизавети, почала розвиватися власне за Катерини II. Справа колонізаційна, що її хаотично запровадив Лизаветин уряд, цуралася будь-яких теорій: уряд пішов назустріч пропозиціям сербів, хорватів та инших, приділив скарбові гроші, відвів Запорозькі землі та й полишив влаштовуватися, як сами хтять ¹³³⁾.

¹³²⁾ Ор. Левицький. Церковна справа на Запоріжжі в XVIII ст. Записки Укр. Наук. Товариства в Києві, кн. X, К. 1912, ст. 51-52. В. А. Бѣдновъ. Матеріали для історії церковного устроєння в Запорозжьи. Лѣтоп. Екат. Арх. Ком., вип. IV, ст. 31-129.

¹³³⁾ Г. Г. Писаревскій. Изъ історіи иностранной колонизаціи, ст. 30-44. Ми зовсім не можемо погодитися з твердженням шановного автора, що «популяціонистскія теоріи Запада, властно вторгавшіся къ намъ преимущественно черезъ дипломатическое вѣдомство, и «примѣръ другихъ державъ» въ особенности сыграли въ этомъ случаѣ не маловажную роль... Изреченіе «примѣръ заразителенъ» — приложимо не только къ частнымъ житейскимъ отношеніямъ, но

Зовсім инакше ставилася до справи Катерина. До програми, що їй так палко підтримувала вона, входило, як уже зазначали ми, не задовольняючися природнім пристомом людности, притягати пересельців з-за кордону. Чекати, коли збільшиться людність од немовлят, було для неї надто довгим іспитом — «чтобы возстановить державу, ... обнаженную отъ жителей, напрасно будемъ ждатель помощи ... отъ дѣтей, могущихъ впредь родиться», писала вона в Наказі¹³⁴). Лишається друга путь — чужоземна імiграція.

Це питання, розроблене в працях німецьких популяціоністів, як то Зюсмілх, Юсті та ин.¹³⁵), не раз обмірковувано і в російській літературі.

На практиці Катерина першого-ж року урядування видає указ Сенатові: входячи в зносини тільки з Колегією Чужоземних справ, приймати всіх, хто хоче переселятися до Росії¹³⁶). Маніфест з 4 грудня року 1762 запрошував усіх охочих переселятися до Росії, як чужоземців, так і російських підданців, що втекли за кордон. Поставивши собі за головне правило, говорилося в маніфесті, ... «повсегда имѣть материнское попеченіе и трудъ, а такожъ и благоденствіе всей намъ ввѣренной отъ Бога пространной імперіи и о умноженіи оной обитателей», імператриця обіцяла всім, хто прийде, монаршу ласку та прихильність¹³⁷). Маніфест цей було перекладено різними мовами та порозсилено всім резидентам при чужоземних дворах¹³⁸).

На цій справа не стала, і в липні р. 1763 було опубліковано два акти, що стали за підвалину до чужоземної колонізації в Росії: указ про заснування канцелярії для опікунства чужоземних колоністів та маніфест про права, яких надається їм¹³⁹).

Якої ваги надавала Катерина чужоземній колонізації, видно вже з того, що канцелярію опікунства, на чолі якої було по-

и къ отношеніямъ государственнымъ» (ст. 29-30). Виставивши це твердження, сам-же автор розбивас його на всій лінії, виявивши на 17 сторінках цілковиту інертність російського уряду що-до цього й, найбільше, — цілковитий брак власної ініціативи.

¹³⁴) Наказъ, розд. XII, § 279.

¹³⁵) М. М. Шпилевскій. Ор. сіт., 83-84. Г. Г. Писаревскій. Ор. сіт., 2-3.

¹³⁶) Г. Г. Писаревскій. Ор. сіт., 48. В. А. Бильбасовъ. Исторія Екатерины II, т. II, додат. I, 15, ст. 522.

¹³⁷) П. С. З., № 11 720. 4 груд. 1762.

¹³⁸) В. А. Бильбасовъ. Исторія Екатерины II, т. II, ст. 195. Г. Г. Писаревскій. Ор. сіт., ст. 49.

¹³⁹) П.С.З. 22 липня 1763, № 11879 та 11880. А. А. Клаусъ. Наши колоніи. Опыты и матеріалы по исторіи и статистикѣ иностранной колонізації въ Россіи, СПб. 1869, вип. I, ст. 69.

ставлено гр. Г. Г. Орлова, було прирівняно до державних колегій, і вона підлягала тільки самій імператриці. На постачання чужоземним колоністам інвентарю, хліба, на спорудження фабрик і заводів було приділено 200 000 карбованців. Канцелярія повинна була з'ясувати, скільки й які єсть вільні землі в Європейській та Азійській Росії, а потім брати на облік тих, що приїздять, стежити, щоб їм не чинили утисків на митницях, та навчати губернаторів, «дабы они чинили являющимся иностранцамъ вспоможеніе»¹⁴⁰). Цілий штат «вызывальщиковъ», або урядових комісіонерів, найрізноманітніших професій та соціального стану, їхали за кордон, щоб викликати охочих переселятися до Росії¹⁴¹). Ми бачимо поміж них і дворян, і різночинців, і офіцерів, і навіть духовних осіб, і чужоземців, і росіян з походження¹⁴²). На Україні особливо енергійно працював полк. Філіпович та його помічник Миролюб¹⁴³). Кінець-кінцем, з р. 1764 по р. 1770, коли викликати колоністів тимчасово були припинили, почасти через турецьку війну, в Росії було утворено 117 колоній¹⁴⁴).

Отже, обстоюючи свої права на землі, запорожці тим самим перешкоджали урядові здійснювати цілу планомірну його систему. За останні десять років, коли Січ ще була існувала, боротьба ця загострилася; колонізаційна діяльність на запорозьких вольностях пожвавішала, відтягаючи людей з скарбових селищ, полків та власницьких володінь. Усе це, природня річ, підбурювало уряд проти запорожців.

От саме за ції взаємини і говорить — глухенько, що правда — маніфест у пунктах 2 та 4.

Коли ми підіб'ємо підсумки сказаному, то в читача може утворитися вражіння, що зруйновано Січ от через що. Запорожці, «питающіеся въ совершенномъ почти отъ свѣта и естественнаго общежительства разлученіи наиболѣе отъ грабежа... погруженныя, ... когда имъ способы къ разбойничеству пресѣкаемы были, въ совершенной праздности, гнущійшемъ пьянствъ и презрительномъ невѣжествѣ», були уламком варварського

¹⁴⁰) П.С.З. 22 липня р. 1763, № 11881. 7 серп. 1763, № 11890. 5 травня 1765, № 12394. 30 липня 1765, № 12443; 28 квіт. 1766, № 12630; 19 травня т. р., № 12651; 7 червня т. р., № 12672; 17 жовт. т. р., № 12763.

А. А. Клаусъ. Ор. cit., ст. 16. Иностранныя поселенія, Ж. М. Вн. Д., 1837, т. XXVI, ст. 433. Г. Г. Писаревскій. Ор. cit., 51.

¹⁴¹) П.С.З. 17 листоп. 1764, № 12283; 3 жовт. т. р., № 12255.

¹⁴²) Г. Г. Писаревскій. Ор. cit., ст. 85 і дальші.

¹⁴³) П.С.З. 28 лют. 1767, № 12836; 17 листоп. 1767, № 13015. К. Центр. Арх. Давн. Акт., спр. №№ 5268, 7411. Г. Г. Писаревскій. Ор. cit., 85-87.

¹⁴⁴) Велицънъ. Иностранная колонизація въ Россіи. Р. Вѣстн. 1889, кн. II, 16-17.

народу, чужого будь-якій культурі, що жив «безженним» життям. Цей народ усіма звичаями своїми заваджав урядові доходити мети, що її він собі поставив, — збільшувати людність та підносити культуру й «благоденствие» народне.

Але цей висновок аніяк не можна зв'язати з іншими частинами маніфесту, що до них ми оце й перейдемо. У пункті 2 бачимо вказівку, що запорожці заводять нові зимовники, виводять та переманюють до себе людей. У пункті 5-му читаємо, що запорожці приймають утікачів, «людей женатыхъ и семьянистыхъ... изъ Малороссіи для того только, чтобы себѣ подчинить и завести собственное хлѣбопашество, въ чемъ уже довольно предупѣли, ибо поселянъ въ земледѣліи упражняющихся находится нынѣ въ мѣстахъ бывшего Запорожскаго владѣнія до 50 000 душъ». З оцих цитат можна зробити висновок, що зовсім не пасує до першого: ясно, що запорожці перестали жити «въ совершенномъ почти отъ свѣта и естественнаго общежительства разлученіи». Винуватять їх у тому, що до них, у їхні «вольности», йдуть тисячі, десятки тисяч «вѣрныхъ подданныхъ» з гусарських та пікінерських полків і з «Малороссіи»; ідуть люди семейні, працьовиті. З цих цитат бачимо, що запорожці живуть уже не тільки «отъ грабежа посреди окрестныхъ народовъ», і в проміжках між грабунками не перебувають «въ гнуснѣйшемъ пьянствѣ и презрительномъ невѣжествѣ», а навпаки, намагаються завести «собственное хлѣбопашество», «въ чемъ довольно уже предупѣли».

Здавалося б, автора маніфесту всі ці обставини допіру перелічені могли тільки задовольняти, бо вони свідчать про те, що на Запорожжі «выгодно жить», тут настає «благополучіє» (Наказ каже: «при великомъ благополучіи государства легко умножается число жителей»¹⁴⁵) та «вездѣ, гдѣ есть мѣсто, въ которомъ могутъ выгодно жить, тутъ люди умножаются»¹⁴⁶). Запевняючи, що запорожці та їхні поселенці у власному хліборобстві «довольно предупѣли», автор маніфесту, додержуючися Наказу, тим самим визнавав, що вони варті «поощренія» («земледѣліє есть первый и главный трудъ, къ которому поощрять людей должно»¹⁴⁷); «не худо бы было давать награжденіє земледѣльцамъ поля свои въ лучшее передъ прочими приведшими состояніє» та «рукодѣламъ, употребившимъ во трудахъ своихъ раченіє превосходнѣйшее»¹⁴⁸).

¹⁴⁵) Наказъ, розділ XII, § 272.

¹⁴⁶) Наказъ, розділ XII, § 274.

¹⁴⁷) Наказъ, розділ XIII, § 313.

¹⁴⁸) Наказъ, розділ XIII § 299-300.

На ділі ці успіхи запорожців на ниві культурній не тішать, ба навпаки, лякають автора маніфесту: «Всякій здраво розсуждающий, говорится в пункте 6-му, можетъ тутъ легко проникнуть, какъ лукавое намѣрене запорожскихъ казаковъ, такъ и существительный отъ онаго государству вредъ. Заводя собственное хлѣбопашество, расторгали они тѣмъ самое основаніе зависимости ихъ отъ Престола нашего и... помышляли конечно составить изъ себя посреди отечества область совершенно независимую...» Як-би здійснився цей намір, то повстала-б небезпека «въ разсужденіи неминуемой убыли въ людяхъ изъ числа нашихъ вѣрныхъ подданныхъ».

Як же погодити ці два погляди на запорожців, що так раптово зустрілися в одному і тім самім маніфесті?¹⁴⁹⁾ Доводиться, щоб пояснити цю суперечність, відійти від ідей популяціоністської теорії державознавців XVIII в. та гуманних і високих міркувань автора Наказу й повернути до практики того самого віку.

Зруйновано Січ р. 1775; треба пам'ятати, що це був час, коли вже зовсім визначився новий напрям у Катерининому урядуванні. Епоху ліберальних ідей Наказу, скликання Комісії р. 1767, премій Вільного Економічного Товариства на тему про «права селянські» було пережито¹⁵⁰⁾. Забуто було ідеї перших років урядування («противно христіанской вѣрѣ и справедливости дѣлать невольниками людей»; «свобода — душа всего на свѣтѣ») ¹⁵¹⁾. Уже Наказ, опублікований офіційно й переведений через попередню цензуру гуртка вірників, утратив усі ті місця, де говорилося про поміщицьку сваволю та бажаність волі для селян¹⁵²⁾. Наказ обережно говорив тільки, що варто, хіба що крім державної конечної потреби, уникати випадків, щоб «не приводитъ людей въ рабство»¹⁵³⁾, але zarazом заспокійливо запевняв, що «не должно вдругъ и черезъ узаконеніе общее дѣлать великаго числа освобожденныхъ»¹⁵⁴⁾.

Комісія року 1767 змалювала яскраву картину настроїв су-

¹⁴⁹⁾ М. С. Грушевський. Ілюстр. історія України, К. Льв. 1911, 502-503.

¹⁵⁰⁾ В. И. Семевский. Крестьянский вопросъ въ Россіи въ XVIII и первой полов. XIX в. СПб. 1888, т. I, ст. 22-23; 45-94.

¹⁵¹⁾ Замѣтки Екатерины. Сборн. Имп. Ист. Общ., т. VII, ст. 84, № 6 й 7.

¹⁵²⁾ В. И. Семевский. Крестьянский вопросъ, т. I, 39-44.

¹⁵³⁾ Наказъ, розд. XI, ст. 253.

¹⁵⁴⁾ Наказъ, розд. XI, ст. 260. Взявши цю фразу в Монтеस्क'є, Катерина змінила зміст її, в Монтеस्क'є бо мова про стародавній Рим та вплив на справи вільновідпущених (М. Н. Покровский. Історія Росіи съ древнѣйшихъ временъ. М., т. IV, ст. 67).

спільства, і спільний вигук «рабів!» був відповіддю на запитання про «нужды и чувствительные недостатки народа»¹⁵⁵). Пугачовщина була відповіддю другої частини людности, що спитатися її про її-ж-таки потреби не вважали за потрібне в Комісії року 1767. Відповідь була така виразна, що почула її вся Росія й здригнулися поміщицькі кубла навіть по губернях далеких од Поволжя¹⁵⁶).

Але злякалися не самі поміщики, злякався і уряд, і примара «маркіза» Пугачова, як, силуючись у глумі приховати переляк, звала його Катерина¹⁵⁷), переслідувала її скрізь. Жорстоким терором відповів уряд селянам на Пугачовщину, й різкий поворот у бік реакції в селянському питанні характеризує добу по вгамуванні руху¹⁵⁸). Реакція найрізноманітнішими сторонами захопила життя, і безперервний зв'язок між нею та зруйнуванням Січи, що в ній лякали Катерину Запорозькі «вольности» та «неистовое правление»¹⁵⁹).

Ще перед тим, Комісія року 1767 в наказах депутатам та дебатах досить з'ясувала дворянську жадобу утворити з дворянства урядовий стан¹⁶⁰). Намагання ці в чималій їх частині здій-

¹⁵⁵) В. И. Семевскій. Крестьянскій вопросъ, т. I, 95-126. Його-ж: Крестьянскій вопросъ въ Россіи, Крестьянскій строй, СПб, 1903, 161-162.

¹⁵⁶) В. И. Семевскій. Крестьяне въ Россіи при имп. Екатеринѣ II, т. I, вид. II, СПб, 1903, ст. 556. Його-ж: Крестьянскій вопросъ въ литературѣ Екатер. времени. «Великая реформа», М. 1911, т. I, ст. 223. Н. Н. Фирсовъ. Пугачовщина, СПб, 1903, ст. 125, 162. Сборникъ Имп. Русск. Истор. Общ., т. 72, ст. 462, 470, 484, 555. А. Болотовъ. Записки, т. III, ст. 493-4, 377-78. Кн. М. М. Щербатовъ. Оправданіе моихъ мыслей и часто съ излишнею смѣлостью изглаголаннхъ словъ. Сочиненія, СПб, 1898, т. II, ст. 255.

¹⁵⁷) Сб. И. И. Общ. т. 27, ст. 14.

¹⁵⁸) Н. Н. Фирсовъ. Пугачовщина, ст. 168.

¹⁵⁹) Князь Г. А. Потемкинъ-Тавричскій. Биографическій очеркъ, Русск. Стар., 1875, мартъ, 504. А. И. Маркевичъ. Южная Русь при Екатеринѣ II, Одесса, 1893, 21-2. (Преосв. Θεодосій). Матеріали для историко-статистическаго описанія Екатеринославской епархіи. Вып. I, Екатерин. 1880, ст. 302-3, 401-402, в. II, 22.

¹⁶⁰) Сборникъ Имп. Истор. Р. Общ., т. IV, VII, XIV. Кн. М. М. Щербатовъ. Проектъ наказа депутату. Сочин. т. I. Його-ж. Предложенія на читанье въ Комиссіи указы (там само, 56). Його-ж. Разсужденія... полезно ли... чтобы деревни между дворянъ обращались (там само, 159). Його-ж. Размышленія о дворянствѣ (там само, 218). Його-ж. О поврежденіи нравовъ (там само, т. II, 133). В. А. Мякотинъ. Дворянскій публицистъ. Изъ исторіи русск. общ., 1902, ст. 161-8. А. Е. Прѣсняковъ. Дворянскій и крестьянскій вопросы въ Комиссіи 1767 г. Його-ж. Дворянскій и крестьянскій вопросъ въ наказахъ депутатамъ — обидві — Великая Реформа, т. I. Н. М. Покровскій. Исторія Россіи, т. IV, ст. 75-79.

снено в положеннях про губерні та в Жалуваній Грамоті дворянству. І 70-ті роки це був той час, коли дворянство чуло свою силу над урядом і почало намагатися зосередити в своїх руках і політичну і матеріальну силу. Це позначилося на тому, що зміцнилося ще більше кріпацтво.

Де-далі більше пишність двору й вельможного панства впливала й на провінційне дворянство, що й собі пнулося наслідувати їх у всьому¹⁶¹⁾. Разом з тим зростають і вимоги, що їх ставлять поміщики до своїх вотчин, і вимоги грошей починають заступати натуральний побір. Про тенденцію провадити грошове господарство свідчать, між иншим, статті Вільного Економічного Товариства, де подано приблизні кошториси, як провадити хатнє господарство, коли воно має 3 000, 5 000, 30 000 крб. річного прибутку¹⁶²⁾.

У зв'язку з бажанням збільшити прибутковість маєтків стоїть піднесення інтенсивності господарства. Щоб уявити собі, які питання цікавлять дворянство, досить хоч-би побіжно переглянути Труды Вільного Економічного Товариства за перших десять років його життя. Склад членів його та співробітників був дуже різноманітний: тут бачимо й вершки вельможного панства: графа К. Г. Розумовського, гр. Г. Г. Орлова, гр. П. Г. Чернишова, гр. Я. І. Сіверса та ин., і вчених — акад. Паласа, проф. А. Ойлера, й провінційних поміщиків — Андр. Болотова, П. Ричкова. Всіх їх об'єднує спільне бажання — піднести продукційність сільського господарства, що часто-густо сходить на завдання — не збільшивши, а яко мога зменшивши витрати на господарство, піднести прибутковість маєтку. Щоб дійти цієї мети, одні радять мочити зерно перед засівом, через що «третья часть урожая останется въ засѣкѣ»¹⁶³⁾. Інші реко-

¹⁶¹⁾ Н. М. Покровскій. Истор. Росс., т. IV, ст. 86-87, 94. С. П. Мельгуновъ. Дворянинъ и рабъ на рубежѣ XIX в. Вел. Реф., т. I, 242-7.

¹⁶²⁾ Шрегеръ. Опытъ домостроительства и плановъ на экономическую задачу 1770 и 1771 гг. Труды Имп. Вольн. Экон. Общ., 1772, ч. XXII, ст. 24. Иосифъ Регенсбургеръ. О раздѣленіи извѣстной суммы на годовой прожитокъ. Труды, ч. XXI, 1772. Обидва автори мають на оці господарства, де все потрібне для господина купують, а слуг наймають. Обидва дістали премії Товариства по 150 черв. Ще перед тим, р. 1742, В. Н. Татищев у своїх записках пропонував кошторис витрат поміщиків, що живе на 1 000 крб. на рік (Временникъ, т. XII, ст. 30).

¹⁶³⁾ Иванъ Ушаковъ. О прибыточномъ моченіи сѣмянъ ярового хлѣба. Труды Имп. Вольн. Экон. Общ., ч. XXV, 1773, ст. 117 (нагородж. срібн. мед.). Степ. Ушаковъ. О плодородіи яров. хлѣба. Тамтаки, ч. XXIII, 1773, 1-40.

мендують насіння попереду прокоптити ¹⁶⁴), ще інші рекомендують кінні граблі, щоб на стерні не лишался колосся ¹⁶⁵). Дописувачі з різних місць пишуть цікаві статті про особливості ґрунту й урожаю ¹⁶⁶), про використання кропиви, що дурно росте по городах ¹⁶⁷), про розведення штучних лугів, лісівництво ¹⁶⁸), бджільництво ¹⁶⁹) й т. ин. П. Ричков пише цілий трактат про виготовування «вкусной и питательной» їжі з баранячих та вовл'ячих шкур, правда застерігаючи, що споживати її можна «съ пользою» тільки в найскрутнішу пору, коли немає хліба ¹⁷⁰). Другий господар радить годувати коней січеними основними голками, що їх коні з великою охотою їдять, якщо добре поголодують ¹⁷¹).

Поміщика другої половини XVIII в. чим-раз більше цікавить питання про збут збіжжя та про закордонний ринок. У середині XVIII в. з середньої Росії найбільше вивозили прядиво, але хоч воно й давало великий прибуток (за підрах. Погодіна десятина коноплі давала 83 крб., а пшениці — тільки 54 крб.) ¹⁷²), воно потребувало пильнішого догляду, угноєння ¹⁷³), і сіяти коноплю можна було не на всякому ґрунті. Повставало природне

¹⁶⁴) Алекс. Карамышевъ. О пользѣ копченія ржи передъ посѣвомъ, пер. сошведск. Там само, ч. XXVII, 1774.

¹⁶⁵) А. Болотовъ. Способъ къ полученію большаго количества хлѣба сверхъ обыкнов. урожая. Там само, ч. XXX, 1775.

¹⁶⁶) В. Приклонскій. О Кашинск. у., Там-таки, ч. XXVI, 1774. А. Засѣцкій. О Вологодск. у., Там-таки, ч. XXIII, 1773. Лахманъ. Обѣ Олонек. у., Там-таки, ч. XIV., 1770. По Калужск. пров., Там-таки, ч. XI, 1769. По Владимірск. пров., там-таки, ч. XII, 1769. Вар. Вульфъ. Обѣ Ингерманл., там-таки, ч. X. 1768. О. Галицк. пров., там-таки, ч. X, 1768. О Слободск. пров., там само, ч. VIII, 1768.

¹⁶⁷) П. Рычковъ. О крапивномъ холстѣ. Там само, ч. XVIII, 1771. Його-ж. О крапивной куделѣ. Там само, ч. XV, 1770, 71-75.

¹⁶⁸) Федотъ Удоловъ. Эконом. правила, ч. XX, 1771, О посѣвѣ лѣсовъ. Там само, ч. XV, 1770. А. Болотовъ. О рубленіи лѣсовъ и заведеніи лѣсовъ. Там само, 1766 та 1767. ч. IV-V. О сбереженіи лѣсовъ. Там само, ч. VI, 1767; стаття Лемака — О лѣсахъ, ч. III, 1766 р.

¹⁶⁹) У кожній книжці Трудів Імп. Вільн. Економ. Тов.

¹⁷⁰) П. Рычковъ. О приготовленіи въ пищу во время крайней нужды говяжьихъ и бараньихъ кожъ. Там само, ч. XXV, 1773, стор. 119-130.

¹⁷¹) Испытанный и справедливо найденный способъ какимъ образомъ содержать лошадей и другой скотъ съ береженіемъ корма... Там-таки, ч. III, 1766, стор. 100-106.

¹⁷²) Н. М. Покровскій. Ист. Росс. т. IV, 103-4. Для Охтирськ. пров. р. 1768 підрахунок був інший — десятина коноплі давала 16-20 крб., а жита — 7. (Тр. Вольн. Экон. Общ., ч. VIII, 139-40).

¹⁷³) В I книжці Трудів Т. фон-Клингшtedт поставив низку питань дотичних до хліборобства; в 3-ій книжці було на них 48 відповідей, «касающихся до разведенія льна и пеньки». Там само стаття ф.-Клинг-

намагання знайти вигідніший продукт: жито, що сіяти його було найзручніше, не мало збуту за кордоном, а пшениця, що на неї завжди був попит ¹⁷⁴), сливе не родила в середній Росії, хоч сіяти її спитувалися були скрізь — навіть у Вологодській губернії ¹⁷⁵). Там, де вона давала великі врожаї — в Південній Росії, не було портів, щоб збувати її ¹⁷⁶). Становище хлібного ринку мусіло різко змінитися після Кучук-Кайнарджійського миру, і англійський посол у Петербурзі відразу зважив на цю обставину ¹⁷⁷); для російського хліба відкривавсь простий шлях до Чорного моря, але на цьому шляху стояло Запорозжя ¹⁷⁸).

В маніфесті з 3 серпня року 1775 є цікава риса: в ньому говориться, що торгівля з Портою Отоманською, «обѣщающая скорые и дѣйствительные плоды богатой жатвы, не могла бы достигнуть... того совершенства, которое ей видимым образомъ предлежитъ къ позавидованію Европы», як-би збіговисько козаків, «обратившихъ хищничество и грабительство въ ремесло», не було знищено. Обвинувачення це різко одрізняється від інших; решта більш-менш відповідала дійсності, і її можна було тільки тлумачити так чи інакше: справді запорожці боронили свої землі і, борячись за них, грабували та плюндрували нові селища, але-ж так само робили й супротивники. То правда, вони приймали втікачів, але приймали їх і адміністратори Новоросії і сам Потьомкін видав наказ «бѣглыхъ помѣщикамъ не выдавать» ¹⁷⁹). Справді-бо, запорожці розвинули сільське господарство, дарма що їм допіру дорікали, наче-б вони нехтують його. У питанні про торгівлю бачимо інше: з давніх-давен запорожці не тільки торгували з Портою, Кримом, Польщею, але й так серйозно ставили торговельні взаємини, що турецькі кораблі не боялися входити з товарами до запорозької гавані

штета — О пользѣ отъ умноженія льна. Про користь від розведення коноплі писав Ф. Удолов у «Собраніи экон. правилъ», ч. XV, 1770, ст. 139-41.

¹⁷⁴) Іос. Боногурій. Способъ къ размноженію прибыточнаго хлѣба, Труды, ч. XXIV, 1773, ст. 10. Там само — О выпускѣ пшеницы за море, ч. I, 1765.

¹⁷⁵) В. Засѣцкій. Эконом. отвѣты, Там само, ч. XXIII, 1773, ст. 225.

¹⁷⁶) Отвѣты на экон. вопросы по Слободск. пров. Там само, ч. VIII, 1768, ст. 76. По Изюмск. пров. — там само, ст. 115, по Ахтырск. — 133, по Сстрогожск. — 164, по Сумск. — 203.

¹⁷⁷) Н. М. Покровскій. Истор. Россіи, т. IV.

¹⁷⁸) Григ. Надхинъ. Память о Запорожьи, Чтенія въ Моск. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, ст. 130.

¹⁷⁹) А. Ловягинъ. Потемкинъ. Русскій біографическій словарь, СПб. 1905, ст. 655.

ни¹⁸⁰), а польські купці без ніякого страху їздили до Січі¹⁸¹), не казавши вже за те, що торгувало чимало й запорожців, їздячи по сіль у Крим, Варну, до Польщі. Суть обвинувачення не в тому, що запорожці заважали торгувати, а в тому, хто торгував. Питання це треба зв'язати з дебатами в Комісії р. 1767 про вивізну торгівлю між купецтвом і дворянством, що в них останнє слово сказали дворяни. Вивозити все збіжжя дворяни вважали за своє право¹⁸²). Якщо пригадаємо, що саме ці товари були за основу торгівлі запорожців¹⁸³), і саме вони потребували південного ринку, — то стане зрозуміло, що й цей пункт обвинувачення диктували, найбільше, інтереси поміщиків.

Треба не забувати, що поміщик XVIII в. давно вже перестав удовлетворюватися прибутком з самого тільки сільського господарства, хоч скрізь і проповідувано, що немає праці вищої від хліборобства. Рідко в якій вотчині не було допоміжних прибутків од прядіння та ткання; як заявляє Засецький, у Вологодській губернії «баба развѣ передѣ утромъ отъ пряжи отстанетъ»¹⁸⁴), а прясти починають діти — «въ ненищихъ и скудныхъ семьяхъ» — з 7 років¹⁸⁵). Од такого кустарного виробництва дворяни давно почали переходити до влаштування кріпацьких фабрик; це питання спричинило жорстоку боротьбу з купецтвом у Комісії р. 1767, але перемогло і в ній дворянство¹⁸⁶). За такого настрою дворян ясно, що годі й говорити про надмір робочих рук, навпаки, їх завжди було мало. На це вказує зростання цін на кріпацькі душі: в 60-х рр. XVIII в. пересічно «душа» коштувала карбованців 30, в 80-х рр. — 80, а в 90-х — 200 крб.¹⁸⁷).

¹⁸⁰) Примѣчанія о запорожцахъ. Памятники новой русской исторіи, СПБ, т. II, ст. 296. Запорожъе въ концѣ XVIII в., Киевск. Стар., 1889, т. XXVII, ст. 630.

¹⁸¹) Д. И. Эварницкій. Исторія запор. каз., т. I, вид. II, М. 1900, ст. 582. Зап. Од. Общ., т. VII, ст. 170.

¹⁸²) Кн. М. М. Щербатовъ. Наказъ депутату, Сочиненія, т. I, ст. 18. Його-ж. «Предложенія» на голосъ деп. Попова (там-же ст. 101-10) и на голосъ депутата Глинкова (там-же т. I, 204).

¹⁸³) Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз., т. II, 582-3.

¹⁸⁴) Ф. Удоловъ, напр., порівнював «изобильное хлѣбопашество съ золотомъ, лежащимъ на поверхности земли» («О сельскомъ домо-строительствѣ», Труды Имп. Вольн. Экон. Общ., ч. XXIII, 1773, ст. 116-17). У Наказі сказано так: «Земледѣліе есть первый и главный трудъ, къ которому поощрять людей должно», розд. XIII, ст. 113.

¹⁸⁵) А. Засѣцкій. Отвѣты на экономическіе вопросы, Труды Вольн. Экон. Общ., ч. XXIII, ст. 274-75. В Галицькій, Охтирській, Сумській та ин. пров. починали прясти з 10 р. Там-же, ч. VIII, ст. 157, 215 та ин.

¹⁸⁶) Кн. М. М. Щербатовъ. Проектъ Наказа, Соч., т. I, 17. «Предположенія», там-таки, 109-111; 121-31.

¹⁸⁷) В. И. Семевскій. Крестьяне въ Россіи, т. I, вид. II, Вступ, ст. XVII.

Гніт кріпацтва стискав селян чим-раз міцніше й лишалося їм два виходи — повстання або втеча на Дін, на Волгу або в Запорозжя. Про це голосно говорили в Комісії року 1767¹⁸⁸⁾.

Так склалися взаємини між двома класами; ясно, з яким острахом та зненавистю повинні були дивитися поміщики на вольності запорозькі, куди тікали від них їхні «раби» й де вони так легко потопали в неоглядних просторах степових, й де, як каже офіційний документ, запорожці їх «содержать въ своемъ вѣдомствѣ и отъ податей защищаютъ»¹⁸⁹⁾. Важко зазначити конкретно, оскільки острах перед Запорозжям, куди завсіди міг утекти селянин, видбивавсь на стані поміщицького господарства Росії і Гетьманщини або Слобожанщини. Ми дозволимо собі навести дані, що їх зібрав В. Б. Антонович для відповідної смуги польської України, на Київщині й на Волині: він занотував — що далі від кордонів Запорозжя, тим густіше залюднено землі й тим важчі кріпацькі відбутки, що їх відбували селяни¹⁹⁰⁾. Зауваження це можна поставити поруч із скаргою дописувача Вільн. Економ. Т-ва з Слобідських провінцій, де він нарікає на труднощі становища поміщика, який завсіди боїться, що селянин може піти від нього¹⁹¹⁾.

Отже було ясно, що Запорозька Січ була посередньою перешкодою для розвитку кріпацтва, й тільки по зруйнуванні її р. 1775 уряд міг закріпити селян на Україні¹⁹²⁾, подібно до того, як основу для закріпачення селян поклала старшина на Гетьманщині тоді, коли Січ розпалася і відсунулася на південь — по розгромленні її р. 1709¹⁹³⁾.

Отже маніфест з 3 серпня року 1775, що-до змісту його, а так само й форми — надзвичайно цікавий документ свого часу. В ньому відбилися дві сторони XVIII в. — урядова ідеологія просвітнього абсолютизму, що трактував про «благоденствіє» підданців, природний закон та підкріплював свою політику ідеями популістів; у цих частинах маніфесту знати ті самі ідеї, що

¹⁸⁸⁾ Скарги на життя селянське прохоплювалися у тій чи тій формі навіть у Трудах Імп. Вільн. Економ. Т-ва. Напр., Клінгштет писав, що «крестьянинъ мало знаетъ способностей челоувѣческаго житія»; харч його така кепська, що він «по нуждѣ только жизнь свою содержитъ» («Изъясненіе способа къ поощренію земледѣльцевъ къ трудолюбію», ч. XVI, 1770, 241).

¹⁸⁹⁾ Д. И. Эварницкій. Источники для исторіи запор. каз., т. II, 1660.

¹⁹⁰⁾ В. Б. Антоновичъ. Акты объ экономич. и юридич. отношеніяхъ крестьянъ въ XVIII в., Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VI, т. II, ст. 40.

¹⁹¹⁾ Труды Имп. Вольн. Экон. Общ., ч. VIII, 129.

¹⁹²⁾ Гр. Надхинъ. Память о Запорожьѣ, Чтенія М. Общ. Истор. и. Др., 1876, кн. III, ст. 192.

¹⁹³⁾ М. П. Драгоманов. Нові пісні про громадську справу, ст. 19-20.

диктували й Наказ. А поруч з ними відчувається ненависть та заздрість урядового стану, дворянства, яке бачило в запорожцях страшних суперників, у вільні слободи яких тікала закріпачена людність — однією стороною, та другою, власників широких, урожайних степів, які заступали шляхи до Чорного моря. Чим-раз більше намагання піднести інтенсивність господарства, поширити та поглибити кріпацтво, збільшити експорт збіжжя не могло помирися з існуванням запорозьких вольностей з їхнім екстенсивним господарством, з їхніми особливими умовами економічного життя. Запорожжя лишалося і надалі страшне й несполучне з життєвим ладом кріпацької Росії, навіть затиснене звідусіль у лещатах чужоземних колоній.

Це єдина з тих причин, що присилювали уряд зруйнувати Січ і що визирає в міркуваннях сучасників, коли вони трактували були про Січ та її провини. Як ми вже зазначали, цією причиною ясно зрозуміли ті, кого позбавляли вольностей, і в народніх піснях основний лейтмотив — то туга за широкими степами й обвинувачення тих, хто заволодів ними.

Недалеке майбутнє показало, хто найбільше виграв, або, правильніш казавши, лагодивсь виграти від зруйнування Січі, та в чії руки справді перейшли запорозькі вольності.

К. 1927

МАЙНО ЗАПОРІЗЬКОЇ СТАРШИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЖЖЯ.

I

Зруйнування Січі та конфіскація майна. Опис маєтків запорізької старшини. Спосіб описувати. Особи, що їхнє майно було описане, та їхня діяльність. Описи майна, як історичне джерело.

4 червня 1775 року зруйновано Січ, і наслідком того сталася велика економічна реорганізація країни. Старі умови господарювання знищено, приватні господарства запорізьких козаків великою мірою зруйновано, почалася роздача земель новим володільцям, колонізація країни новими посельцями тощо. Представники адміністрації війська були заарештовані, їхнє майно конфісковано та продано, і суму, здобуту з продажу, передано «въ городской капиталъ, изъ которого бы жители тѣхъ губерній на распространение домостроительства и торговли... займомъ пользоваться могли»¹⁾. Така фактична сторона подій.

Я тут не спинятимуся на виявленні справжніх причин зруйнування Січі, цьому питанню я колись присвятила спеціальну розвідку («З історії останніх часів Запоріжжя». Зап. Іст.-філ. відд. ВУАН, кн. IX). Основна причина цього полягала в тому, що Запоріжжя стояло на перешкоді просуненню на полудневу Україну російського торгового капіталу і зв'язаного з ним поміщицько-кріпацького ладу, що панував в імперії: це ясно видно з того, як уряд почав щедрою рукою роздавати запорізькі землі російським поміщикам. Тепер я хочу зосередити увагу тільки на розгляді фактів безпосередньо зв'язаних із зруйнуванням Січі та конфіскацією майна запорізької старшини.

Можна сказати, що до останніх часів ми не мали докладного опису події, крім оповідання Микити Коржа, та декількох сторінок «Історії Новой Сѣчи» А. О. Скальковського, що використав документи Запорізького архіву, та почасти катерино-

¹⁾ Сборникъ военно-истор. матеріаловъ, вып. VI, Бумаги кн. Г. А. Потемкина Таврическаго, 1774-1788. СПб., 1893 с. 74, № 62.

славських архівів. Треба згадати ще працю П. К. Щербальсько-го²⁾, де він подав числа конфіскованої худоби. Деякий фактичний матеріал подав О. Богуміл, але вже про накази уряду після зруйнування Січі³⁾, а також В. Біднов⁴⁾, що присвятив спеціальну статтю питанню про зруйнування Січі⁵⁾. Але весь цей архівний та літературний матеріал висвітлює лише два моменти: перший — зруйнування Січі, арешт старшини, та останній — ліквідацію приватного і військового господарства; майно конфісковано, продано, землі роздано та залюднено. Почалося нове будівництво. Але між цими моментами відбувалося чимало фактів дрібніших, що, нічого не змінюючи в цілому, додають багато окремих побутових рис, змальовують, за яких обставин відбувалися події, малюють настрої тих часів, а головне дають змогу реконструювати картину матеріяльного становища тих старшин, що підпали конфіскації. Якраз отакий матеріал має в собі справа Новоросійської губерніяльної канцелярії, під неясною назвою «О вышедшемъ въ конфискацію бывшихъ запорожскихъ старшинъ скотъ и о прочемъ имѣнни, 31 генваря 1776 г., на 202 лист.»⁶⁾.

Ця справа постала так: 1776 року 31 серпня новоросійський губернатор Матвій Васильович Муромцов наказав підполковникові Норову, що після зруйнування Січі залишався в м. Покровському, тимчасово виконуючи обов'язки воеводи⁷⁾: «Тѣ самыя подлинныя вѣдомости, кои мною Вашему высокоблагородію в прошломъ году за рукою г. генералъ-поручика и кавалера Текелія о вшедшемъ въ конфискацію бывшихъ запорожскихъ старшинъ скотѣ и о прочемъ имѣнни даны, рекомендуя прислать ко мнѣ, оставивъ у себя точныя копіи за вашею собственною справкою»⁸⁾. Ось через отой наказ усі оригінали описей надіслано до канцелярії Новоросійської губернії, і з справами канцелярії вони збереглися до наших часів.

Цей матеріал подає стільки інтересного, важливого для ма-

²⁾ Потемкинъ и заселеніе Новоросійскаго края — Сборникъ антропол. и этнограф. статей о Россіи и странахъ ей принадлежащихъ, М. 1868, I.

³⁾ Къ исторіи управленія Новороссіи кн. Потемкинъмъ. Лѣтоп. Екатерин. Учен. арх. комиссіи, II.

⁴⁾ Къ исторіи колонизаціи запор. земель. Тамо ж, в. IX.; Къ исторіи запорожской старшины, Екатеринославъ 1916.

⁵⁾ Атакуванія Запорізької Січі. — Літер.-наук. Вісник, 1925, кн. IX., ст. 51-70.

⁶⁾ Дніпропетровськ. крайарх., фонд канцелярії Новоросійської губернії, в. 105, № 2839.

⁷⁾ Дніпроп. крайарх, ф. канц., Новорос. губ. в. 104, № 2762.

⁸⁾ Дніпроп. крайарх, ф. канц. Новорос. губ., в. 105, № 2839.

теріяльного стану та побуту старшини, докладні списки речей і хатнього і господарського вжитку, одягу, зброї, до того ж у деяких випадках, крім голого зазначення назви речі, ще й стигслу характеристику її, зазначаючи з якого матеріалу зроблено, якого кольору, якого навіть походження — турецька, саксонська, зроблено «російскою манерою» тощо, — що з цього опису можна використати чимало нового і для історії побуту, і для історії мистецтва тих часів, і переважно для соціально-економічної історії. Зважаючи на це, я подаю цей матеріал до друку цілком, а поруч того роблю й спробу опрацювати його загалом, і певна, що його використають спеціалісти для детальніших висновків.

З документів видно, що головне розпорядження описати запорізьке майно належало генерал-поручникові Петрові Абрамовичу Текелі: все робилося згідно з його наказами. Далі, як його помічники, брали участь у цій справі генерал-майор Іван Варфоломеевич Якобі та генерал-майор Вікентій Вікентієвич фон-Райзер⁹⁾; їм писали рапорти офіцери, відряджені переписати старшинське майно. До кожного будинку, кожного хутора, зимовника приїздили два-три офіцери, брали з собою понятих із козаків, і складали докладний реєстр на все, що вони знайшли, і всі присутні особи підписували реєстра. Напр., майно кошового Калнишевського в його будинку в Січі описували полковник Іван Петерсен, підполковник Олексій Селиверстов, та був присутній суддя Андрій Носакін. Носакін — це, здається, русифіковане прізвище судді Андрія Носача¹⁰⁾. За нього, як неписьменного, підписавсь військовий канцелярист Данило Римарев.

Майно писаря Глоби описували той самий полковник Петерсон, підполковник Селиверстов, та капітан Олексій Потресов, у присутності Андрія Носакина (за його проханням підписався за нього канцелярист Данило Римарев¹¹⁾).

Майно, що переховувалося в церкві, описували полковник Семен Пищевич, секунд-майор Сергій Михайлов, капітан Іван Тевяшов; «войсковий старшина Логгинъ Томенский будучи при томъ опису комендированъ и присутствовалъ въ томъ свидѣтельствую, а за его неграмотного полковий старшина Семень Геръ подписался»¹²⁾.

⁹⁾ Там таки стор. 61, 94, 71, 93, 96, 109, 111, 113, 121.

¹⁰⁾ Там таки, стор. 18. Див. А. А. Скальковскій, — Історія Нов. Сѣчи, изд. III 1885, т. III, ст. 329, список судій; там таки, т. I, 150.

¹¹⁾ Там таки, стор. 31.

¹²⁾ Там таки, стор. 42.

Отакі комісії з трьох-чотирьох осіб майже одночасно описали все старшинське майно, зимовники, худобу тощо. Все, що знаходили в господарстві, залишали тимчасово на місцях, призначаючи «для смотрення» когось із службовців: майно Калнишевського доручено «бывшего войска запорожского кошевого Кальнишевского приказчику Саввѣ Бутовичу», він мусів усе «въ береженіи и цѣлости содержать, а если что утратитца то подвергнетъ себя неизбѣжному штрафу»¹³).

Отак призначено по зимовниках відповідальних «начальників»: в зимовники полк. Пугача — козака донського Басова, полковника Куцова — козака Аносова; отамана Васюринського куреня Білова — козака Сичева і так далі, з «темъ приказаніемъ, щобъ никто ни тайно ни явно не продавалъ безвѣдома, а в случае надобности въ томъ представляли бы по силе повеления его выс-ву равно и за начальниковъ опредѣленіе собирая от другихъ . . . сведения, рапортовали бы о состояніи тех зимовниковъ и о прочемъ потребномъ В. Пр.-ву при чемъ и смотрѣть чтоб всам деле от кого либо обыдѣ не было також чтоб мотовства от хозяевъ в не позволенной продажѣ скоту и другому имену ростощенія не происходило»¹⁴).

Здебільшого рапорти подають голі факти: прийшли, описали, призначили отаких осіб «для смотрення», підписали акта, і все. Рапорт секундмайора Боричевського, що описував зимовник писаря Глоби, генералові Якобі з 8 червня 1775 р. подає докладніший і виразний матеріал. Він описує як він прийшов до зимовника, на річці Малій Терновці, «остановясь въ двухъ верстахъ окружилъ его непримѣтною стражею, а севодня поутру прибывъ въ оный хуторъ и расположась возле оного за отбытіемъ прикащика въ сѣчу, объявилъ старшему изъ работниковъ, что я прислан съ высочайшей воли для описи всего имѣнія, находящегося при семъ хуторѣ, который показавъ все, а я потому сочиня оному имѣнію опись такъ же и рогатому скоту, в. превосходительству при семъ подношу . . . При семъ Вашему превосходительству за долгъ почитаю донести; по сказкамъ въ другихъ зимовникахъ живущихъ козаковъ, нерѣдкіе бывають партіи въ немаломъ числѣ присылаемы изъ Барвинковой Стѣнки, и другихъ мѣсть для охрaненія сего хутора и скота; въ таковомъ случаѣ узнавши о конфискаціи сего хутора и свѣдавъ при томъ о маломъ числѣ моей команды, и хотя угодить своему командиру, не сдѣлали бѣ оныє на команду нападенія, и я бы не могли склонить ихъ совѣтами отъ меня удалится и

¹³) Там таки, стор. 47.

¹⁴) Тамо ж, стор. 99.

тѣмъ бы какъ гораздо превосходнѣе бывають партіи, не подвергнулъ опасности мою команду, а особливо (какъ сказывають) имѣють всѣ безъ изыятіи приказъ отъ коша, чтобъ по начатіи отъ нашихъ войскъ не давать себя въ обиду, то въ такомъ случаѣ представляю о семъ вашему превосходительству прошу, чтобы въ случаѣ могъ я желаемой отпоръ здѣлать приказать приумножить число моей команды».

Через декілька днів, 12 червня, він знову рапортує Якобі: «До сего времени отъ стороны запорожцевъ не было никакихъ продерзостей также и покушенія на отогнаніе скота писарского, принятого въ мое охраненіе; однако по увѣреніямъ проѣзжающихъ въ сей хуторъ изъ слободской губерніи промышленниковъ, не малая партія оныхъ подъ командою асауловъ прозываемыхъ Полярушъ и Гараджа стоятъ при рѣчкѣ Бритаи, которая разстояніемъ отъ сего мѣста не болѣе 90 верствъ, и дѣлають развѣзды; то проѣзжая оныя не вздумали бы сдѣлать покушенія на команду и на отогнаніе скотъ, и тѣмъ бы команда не была подвержена опасности, прошу вашего превосходительства дозволить остаться безъ уменьшенія оной до дальнѣйшаго разсмотрѣнія обстоятельствъ»¹⁵⁾.

Ці рапорти дуже важливі, не зважаючи на те, що автор їх, мабуть, перебільшував небезпеку, що загрожувала йому, все ж вони зберегли відгуки подій, про які ми знаємо дуже мало. Наші історичні відомості досі ще обмежувалися тими фактами, що збереглися в справі того самого архіву про рух на чолі з колишнім писарем Панасом Фридрихом та Метелкою, що скупчили коло себе до 3 000 колмиків і пішли на Січ, щоб відновити її. Ця спроба була невдала, і Фридрих помер під вартою¹⁶⁾. Тепер, з цього рапорту ми дізнаємося про спробу ще двох старшин — Гараджи та Поляруша (мабуть, це й є той старшина «Паралич», що про нього відомості зберіг А. О. Скальковський?¹⁷⁾).

Наш документ охоплює нешироку галузь: лише самий процес описування запорізького майна, зовсім не торкалися підстав, що призвели до цього. З реєстрів описаного майна ми бачимо, що коло осіб, що їхнє майно було описане, було досить широке: тут були не тільки представники керівної верхівки адміністрації, а також і середняки, козаки, що їх майно обмежу-

¹⁵⁾ Тамо ж, стор. 113.

¹⁶⁾ В. Біднов, Аполон Скальковський, як історик Степової України. — Науковий ювіл. збірник Празького Університету, присвячений Масарикові, Прага 1925, стор. 342.

¹⁷⁾ А. А. Скальковський, Ист. Нов. Сѣчи, III, 198.

валося декількома головами худоби. Разом із тим ми бачимо, що майно великих капіталістів, володільців чималих маєтків, стад тощо, як от Микола Рудь та інші, не підпало під конфіскацію. Ясно, що конфіскація йшла не по лінії ліквідації великих заможних господарств, а якимось іншим шляхом, що тепер стає для нас цілком ясний.

Як видно з документів, після зруйнування Січі підполковник Норов мусів скласти реєстр старшини, що не брала участі «въ преступленіяхъ кошевого и его единомышленниковъ»; ця старшина мала одержувати платню і зберегти всі свої права¹⁸⁾. І справді, досить велика група старшини дістала російські ранги офіцерські, зберегла свої маєтки і навіть придбала нові¹⁹⁾.

Друга частина запорізької старшини, що брала участь у «злочинахъ» кошового, зазнала іншої долі: самого кошового Калнышевського, суддю Головатого та писаря Глобу заарештували і заслали: першого — до Соловецького монастиря, інших — до сибірських монастирів²⁰⁾. З 1775 року почав засідати в Олексіївській фортеці спеціальний військовий суд, що розглядав справи запорізької старшини, крім зазначених осіб — їхню долю вирішили інші інстанції. справи цього суду, разом із іншими документами²¹⁾ дають нам змогу розшифрувати ті темні натяки, що їх залишив відомий лист Потьомкіна Катерині II, про ті важливі вчинки запорізької старшини, що їх він не може навіть назвати, побоюючися «перечисленіємъ... вѣроломного буйства... трогать челоуѣколюбивоє сердце царицине²²⁾».

Розшифрувати цей натяк не дуже важко: справа йде про постійну, невпинну боротьбу за вольності Запоріжжя, за його землі, за його права, що їх поволі захоплював російський уряд. Ця боротьба загострилася протягом останніх 20 років, і призвела до того, що життя на границях Запоріжжя і російських провінцій набуло характеру прикордонного життя між двома войовими державами. Я не буду тут повторюватися, бо в іншому місці вже досить докладно зупинилася на причинах та моментах цієї боротьби²³⁾. Майже всі особи, що підпали конфіс-

¹⁸⁾ Запор. архів, в. 36, № 323 (162), стор. 53.

¹⁹⁾ Н. Д. Полонська-Василенко, південна Україна, р. 1787 (Запоріжжя XVIII стол. та його спадщина, Мюнхен, 1965).

²⁰⁾ Н. Полонська-Василенкова, Маніфест 3 серпня 1775 р. (Запоріжжя XVIII стол. та його спадщина, Мюнхен, 1965).

²¹⁾ Запор. Арх., в. 36, № 323 (162) стор. 65-105.

²²⁾ Сборникъ военно-истор. матер., вып. VI. Н. Ф. Дубровина, ст. 80, № 6. П. Ефименко, Калнышевский, Русск. Стар., 1875, кн. XI, ст. 417.

²³⁾ Н. Д. Полонська-Василенкова, З історії останніх часів Запоріжжя. Запоріжжя XVIII стол. та його спадщина, Мюнхен, 1965).

кації і що їхні прізвища зазначено в наших реєстрах, так чи так зв'язані з цією боротьбою. Тут зазначено 23 прізвища, а саме: І. Кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський. Біографія його і вся діяльність так яскраво висвітлені, що я не буду зупинятися на цьому. В житті його було роздвоєння: зв'язаний своїми матеріальними інтересами з російським урядом, не один раз підтримувавши його і в нього шукавши порятунку в складні моменти життя²⁴), він стояв на чолі адміністрації Запоріжжя в момент останньої боротьби, і звичайно не міг, як провідник інтересів буржуазії провадити політику окрему від тої, яку вона вела.

2. і 3. Те саме треба сказати і про писаря Глобу та про суддю Головатого: вони брали участь «в преступленіях» і несли на собі відповідальність за все ех офіціо.

4. Військовий писар Панас Фридрих. Це була особа, що збудила до себе пекучу ненависть людности Лизаветградської провінції. Року 1774 він чинив справжні «наїзди» на слободу Жовтенку, вивозив майно жителів, забороняв їм орати; примушував жителів Спасової та Верблюжки вийти із слобід, заганяв табуни коней; скарги російському урядові р. 1774 з Лизаветградської провінції переповнені згадками про нього²⁵). Як зруйнували Січ, він не примирився з цим фактом: навпаки він став на чолі купки козаків та кімликів, до 3 000 чолов. і пішов на Січ, де було російське військо, маючи намір відновити Січ²⁶). Ця спроба закінчилася для нього невдало, і він помер під вартою²⁷).

5. Дядьківського куреня полковник Панас Куций: один із співробітників писаря Фридриха в боротьбі за землі, що їх захопила Лизаветградська провінція.²⁸).

6. Козак Корнілій Яловий — теж брав участь у нападі козаків на Верблюжку²⁹).

²⁴) И. М. Каманинъ. Малоизвѣстныя лица и событія XVIII стол. Чтенія въ обществѣ Нестора-Лѣтописца, кн. V, ст. 18, А. А. Андріевскій, Реляціи Кіевск. генер.-губернаторовъ за 1768 и 1769 г. Там таки, кн. VII, ст. 161-63.

²⁵) Д. И. Эварницкій, Источники для исторіи запор. казаковъ Влад. 1903, т. II, ст. 1872, 1873, 1878, 1880, 1884, 1885, 1887, 1892, 1897, 1898, 2059, 2063, 2066. Матеріалы для историко-статистич. описанія Екатер. епархіи, Екат. 1880, в. I, 240.

²⁶) В. Віднов, Аполон Скальковскій, як історик Степової України. — Збірник Празького Університету на пошану Масарика, 1925, стор. 342.

²⁷) Дніпроп. крайарх, фонд канцелярії Новорос. губ. В. 96, № 2491.

²⁸) Д. И. Эварницкій, Источники, II, 1873, 1883, 1892, 1907, 1920, 2066.

²⁹) Д. И. Эварницкій, Источники, II, 1889.

7. Полковник Іван Гараджа. Його прізвище добре відоме. Це той самий начальник Орельської паланки, що р. 1772, з великою командою козаків, вступив у боротьбу з новими поселцями по р. Донцю, Торцю, Барвенковій Стінці, Камишовасі, зганяв слободи, не дозволяв орати, заганяв табуни. На це багато разів подавали скарги адміністрація Ізюмська провінціальна канцелярія, жителі слобід, поміщики³⁰). З рапорту прем.-майора Боричевського видно, що Гараджа, впертий оборонець запорізьких земель, не помирився із зруйнуванням Січі і став на чолі купки козаків, разом із Палярушем, і розпочав якісь «роз'їзди», що лякали представників нової влади в Запоріжжі³¹).

8. Полковник Дядьківського куреня Іван Кулик — це близький співробітник-товарищ Гараджи у всіх вищезгаданих справах, у боротьбі за запорізькі права на ті землі, що їх захопили слободи Ізюмської провінції³²). Крім того, в справах військового суду його обвинувачували, що він забивав однодворців³³).

9. Військовий осавул Степан Гелех. В інших документах його називають полковником. Це третій співучасник подій, співробітник того ж таки Гараджи³⁴). Крім того, він брав участь в іншій справі: р. 1775 — козаки на землі Алексієвської фортеці «отбили» великі табуни та череди місцевих однодворців і погнали до запорізьких дач. Заарештовані грабіжники показали, що вони з команди полковника Гелеха та осавула «Паралеша»³⁵). Мабуть, у зв'язку з цим його й обвинувачували в забитті однодворців³⁶).

10. Полковник Харко Чепіга. Він брав участь у боротьбі на Орельському фронті, нападав на нові слободи, рубав ліси, косив луки, і на нього скаржилися жителі Катерининської провінції³⁷). Згодом ім'я Чепіги знову починають згадувати, але вже з інших причин: він бере участь в організації війська

³⁰) А. А. Скальковській, *Ист. Новой Сѣчи*, т. III, 152-53. Д. И. Эварницкій, *Источники*, II, 1926-1980. Див. також: А. Богумиль, *Изъ истории управления Новороссии кн. Потемкинымъ*, Лѣтоп. Екатер. Учен. Арх. Ком., вып. II, стор. 78.

³¹) Дніпроп. крайарх. ф. Новорос. губ. канц., в. 105, № 2839.

³²) Д. И. Эварницкій, *Источники*, II, ст. 1926, 1948, 1970, 1971, 1973, 1977, 1978, 1980.

³³) Запор. Арх., в. 36, № 323 (162)

³⁴) Д. И. Эварницкій, *Источники*, II, ст. 1970, 1973. В Матер. для истор. стат. описанія Екат. епарх. зустрічаємо Стефана Келеха-Протовчанського полковника — можливо, що це він. вип. I, ст. 332-3.

³⁵) Д. И. Эварницкій, *Источники*, II, стор. 2089, 2090.

³⁶) Запор. Арх. в. 36, № 323 (162).

³⁷) Д. И. Эварницкій, *Источники*, II, стор. 1921, 1922.

вірних козаків, що почали збиратися з ініціативи Потьомкіна, і після смерті Білого, р. 1788, його призначено на кошового цього війська³⁸).

11. Старшина Василь Писмич (Пишмич). Брав участь у воєнних діях, дістав нагороду, медаль³⁹), року 1771; раніше, р. 1769 його відряджено від війська для «пров'ядыванія» з приводу розмежування землі між Вольностями запорізькими та Слобідським полком⁴⁰); р. 1761 він їздив по платню до Петербургу⁴¹). Отож бачимо, що військо висувало його як людину, що до неї ставилося з довірою. Року 1765 він брав участь у делегації війська, з Калнишевським на чолі, що мала клопотатися про границі земель запорізьких⁴²). Його ім'я знаходимо в «походному журналі», що його вела канцелярія Коша під час роз'їздів кошового отамана із старшиною для ревізії адміністрації та території Війська. Там, під роком 1772, сказано, що отаман, суддя, військовий писар, ієромонах Володимир Сокальський та вся канцелярія виїхали з Січі й приїхали другого дня до зимовника військового осавула Василя Пишмича, «коимъ встречены будучи, приняты весьма хорошо: пановъ и при панахъ бывших принимано какъ то: обѣдъ достаточный становил и горилко не скудно подчивал. За все ему отблагодаривши, поехали»⁴³).

12. Макар Ногай, військовий старшина. Ім'я його часто згадується в документах: напр., р. 1768, під час гайдамаччини, він брав участь у боротьбі проти гайдамаків; він із Сидором Білим та Олексою Чорним їздив до Буга на розшуки гайдамаків⁴⁴); р. 1771 він одержав нагороду за військові «подвиги», золоту медалю на Андріївській ленті⁴⁵). Покищо, мабуть через бідність матеріялів із історії останньої боротьби Запоріжжя з російським урядом за «вольности», себто землі, ми нічого не знаємо про роллю Ногая в цих подіях; відомо лише, що в його зимовнику перебували втікачі з Лизаветського пікінерного полку, як зазначено у відомості р. 1774⁴⁶).

Руйнація Січі та конфіскація майна, здається, не зруйну-

³⁸) А. А. Скальковскій, Історія Новой Сѣчи, III, 208.

³⁹) А. А. Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, III, 72.

⁴⁰) А. А. Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, II, 185-186.

⁴¹) Д. И. Эварницкій, Історія запор. казаковъ, М., 1900 т. I, 625.

⁴²) А. А. Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, II, 279.

⁴³) А. А. Скальковскій, Історія Новой Сѣчи, I, стор. 150. Про його зимовник — див. Матеріалы для историко-статистическаго описанія Екатер. епархіи, т. I Екатер. 1880, ст. 96.

⁴⁴) А. А. Скальковскій, Історія Новой Сѣчи, т. II, ст. 346.

⁴⁵) А. А. Скальковскій, ор. сіт., том III, стор. 34, 72.

⁴⁶) Д. И. Эварницкій, Источники, II, 1910.

вала остаточно його добробуту, бо р. 1779 він міг подарувати Каменській церкві напрестольний хрест у срібній шаті та срібну гробницю⁴⁷⁾.

13. Козак Трофим Перехрист. Біографічних відомостей немає.

14. Іван Смола, військовий пушкар; він приймав до своєї слободи втікачів-пікінерів⁴⁸⁾. Крім того, про нього відомо, що він подарував церкві слободи Бородаївки коштовні чашу та дискос, на жаль, не зазначено, якого року⁴⁹⁾.

Далі йде ряд прізвищ, що про них покищо мені не пощастило здобути біографічних відомостей, а саме: 15. Поповичевського куреня полковник Григорій Качан; 16. Того ж куреня козак Григорій Хмарко, 17. Васюринського куреня курінний отаман Давид Білий. 18. Тимошевського куреня полковник гардовий Василь Пугач, 19. Козак Яків Кравець, 20. Козак Іван Латун, 21. Брат осавула Гелеха Андрій Гунька⁵⁰⁾, 22. Криловського куреня козак Андрій Притика, 23. Козак Іван Кислев.

Отак із стислих, уривчастих, неповних відомостей про останню боротьбу Запоріжжя за свої вольності виявляється в деякій мірі характер «преступлений» старшини, що потрапила до проскрипційного списку: це, так би мовити, заможний «актив» війська в його останній боротьбі за землі, це люди, що взяли активну участь у боротьбі і збройною рукою намагалися відстоювати землі своєї кляси. На жаль, наші відомості не повні: можливо, що не менша була участь і тих старшин, що про них ми не знаємо нічого на підставі скарг місцевої адміністрації, які дали найбільше матеріялу для біографії цих людей. Деякі риси біографічного характеру подають справи військового суду над старшиною. Отак В. О. Чертков писав підполковникові Норову: «присланные отъ в. высокоблагородія ко мнѣ при рапортѣ бывшіе запорожскіе старшины Степанъ Гелехъ, Осигъ Параличъ (?) и Куликъ при крѣпости Бѣлевской приняты и для произведенія надъ ними въ смертномъ убивствѣ однодворцевъ въ судѣ воинского процесса кральгера и крицгерата въ учрежденный при крѣпости Алексѣвской военный судъ отправлены, что ж принадлежитъ до присланного при томъ же рапортѣ куренного

⁴⁷⁾ Матеріали для историко-статист. описанія Екат. епархіи, Екат. 1880, ч. I, 81. Д. И. Эварницкій, Исторія запор. козаковъ, т. I, 372.

⁴⁸⁾ Д. И. Эварницкій. — Источники, т. II, стор. 1910.

⁴⁹⁾ Д. И. Эварницкій. — Запорожье въ остаткахъ старины, I, СПб. 1888, стор. 29. Його ж таки. — Исторія запор. козаковъ, I, 371.

⁵⁰⁾ Його «доношеніе» князеві Потьомкінові про «удовольствіе» його за його майно, конфісковане разом із майном брата, Степана Гелеха, надрукував Д. І. Яворницький в «Источникахъ», т. II, стор. 2090-91.

отамана Головка, кой отправленъ для сыску по поручительству его старшины Гараджи, что нынѣ оный Гараджа находится въ Барвенкиностѣнковскомъ уѣздѣ, откуда его в означенный воинский судъ и требовать будетъ можно»⁵¹⁾.

Далі, в «промеморіі» з військового суда до комендантської канцелярії з 26 березня 1776 р. читаємо, що пропоновано «о находящихся здѣсь подъ судомъ б. запорожскихъ старшинъ Гелехъ, Параличъ, Куликъ и Гараджъ, б. Сѣчи запорожской жителями, тѣхъ куреней, въ какихъ оныя подсудимые именовались, учинить повальный обыскъ, доброго ли оныя б. старшины состоянія были»⁵²⁾.

Отож наш реестр не відповідав цілком реєстрові обвинувачених перед цим судом: декого з наших бракуе поміж обвинувачених, декого з обвинувачених немає в реєстрі тих, чие майно конфісковано. На підставі документів того ж таки запорізького архіву писав свою «Исторію Новой Сѣчи» А. О. Скальковський. Вміщаючи відомості про конфіскацію майна він назвав лише: Андрея Порожно (немає у нас), полковника Чорного (теж), Степана Делеха (ясно, що це Степан Гелех, тільки не полковник, а військовий осавул), Івана Кулика, Івана Гараджу, курінних отаманів Осипа Паралича, Моїсея Головка (теж немає). Отже реєстр осіб, що їх майно конфіскували, тепер чимало поширюється, і до нього внесено чимало нових прізвищ.

Тут треба підкреслити, що наш реєстр не має права претендувати на повноту; треба пам'ятати, що землі запорізькі були поділені між двома губерніями: Новоросійською та Озівською і губернатор Новоросійської губерні, М. В. Муромцев не втручався в справи Озівської; а справа, що ми розглядаємо, стосується тільки до земель, що відійшли до Новоросійської губерні. Отож землі та майно, конфісковані в Озівській губерні, залишилися поза цим реєстром. З інших джерел ми знаємо, що справді конфісковано худобу (і, звичайно, не саму худобу) полковника Колпака, що була в Личківському повіті (її доручено охороняти донському козакові Сідельникову, а потім передано майорові Канчелеву⁵³⁾; маємо відомості про якесь «имѣніе б. запорожского полковника Качановского по сю сторону Днѣпра», на Великому Лузі, що його спочатку «отписаль» на себе підполк. Норов, а потім, на підставі рапорту командира Консьководського повіту, пор. Корчагина, Озівська губ. канцелярія вимагала від Норова передати його скарбові⁵⁴⁾. Але ці прогали-

⁵¹⁾ Запор. арх., в. 36, № 323 (162) стор. 51.

⁵²⁾ Там таки, стор. 66.

⁵³⁾ Запор. арх., в. 36, 323 (162), стор. 51.

⁵⁴⁾ Запор. Арх., в. 36, № 323 (162), стор. 9.

ни пояснюються не тільки територіальним розподілом вольностей, а були ще різні причини, нам неясні. Напр., у справах, що їх використав А. О. Скальковський, зазначено козаків Чорного та Вірменку — у нас у реєстрі їх немає; у справах запорізького архіву ми бачимо листування Новоросійської губерніяльної канцелярії якраз з приводу годування «отписного б. полковника Чорного і писаря Вірменко скота», що залишивсь у слободі Комісарівці⁵⁵⁾.

Дальша історія цих старшин загалом лишається мені невідома, крім Калнишевського, Головатого, Глоби та Фридрика. Яку кару понесли інші — не ясно. Дехто з них знайшов способи виправдатися; у списках старшин, що просили р. 1776 «въ награждение за оказанные нами службы въ прошлые годы... дабы земля нынѣ отведенная намъ состояла за нами на всегдашнее время безъ всякого въ казну платежа» — ми бачимо осавула Василя Пишмича, а в списках старшин, що їм воєвода Слав'янської та Херсонської провінцій підполковник Синельников, крім того, просив дати в нагороду офіцерські ранги, бачимо таких осіб: ранг полковника — військовому осавулові Василеві Пишмичеві, ранг прем'єр-майора — осавулові Макарові Ногаєві, ранг капітана: полковникам Харькові Чепізі та Василеві Пугачеві, та отаманові Давидові Білому. Р. 1778 всі вони одержали цю нагороду⁵⁶⁾.

Тепер треба сказати декілька слів з приводу самого матеріялу. Опис, що його склали описувачі російською мовою, має чимало хиб. Насамперед треба мати на увазі, що складали його люди, яким цілком незрозумілі були ті умови життя людей, що їх вони бачили. Офіцери російського походження, у супроводі донських козаків, побачили перед собою цілі скарби різноманітного майна: можна уявити собі, що вони називали те, що їм було ясно, відповідним російським терміном, і тому в описах чимало слів цілком російських: сермяга, седелка, недоуздок, ковер, сети тощо. Коли вони не знали назви та призначення предмета, вони питали у тих людей, що були за понятих, себто у запорізьких козаків, і ті давали відповідь українською мовою — отак з'являлися назви: килим, мережі, махлахай, підостки, ляхох. Тут часто-густо трапляються непорозуміння різного роду: напр., в описах уживають різних термінів і російських і українських — то бурав, то свердло, то комори, то кладовья тощо; це можна пояснити тим, що записували різні особи; гірше буває для читача та дослідника, коли в тому са-

⁵⁵⁾ Запор. Арх. в. 36, № 323 162), стор. 48.

⁵⁶⁾ Дніпроп. крайарх. ф. Канцелярії Новорос. губ., в. 117, № 3452.

тому описі він знаходить назви поруч: килим і ковер — без пояснення, яка між ними різниця, сети та мережі тощо. Крім того, часто ми бачимо, що назви так переплутано, що не можна зрозуміти, що хотів сказати автор: напр. «барандзейка» тощо. Можливо, що тут він почув українське, чи якесь чуже слово і, не зрозумівши його, записав «по слуху». Все це треба мати на увазі, читаючи наші описи.

З приводу таких термінів я зверталася по поради до академіка А. Ю. Кримського та до Комісії історичного словника української мови персонально до співробітниці його Г. А. Петренкової і прошу осіб, що допомогли мені, прийняти мою щирю подяку.

Недостатня обізнаність описувачів із побутом позначалася й на суті описання: далі я зверну увагу на те, як неясно уявляли вони собі соціальні й економічні стосунки серед людности зимовників.

Можна поставити ще одно запитання: оскільки повні були ці реєстри, чи не проминули описувачі деяку частину речей і чому саме? Звичайно, ми не маємо права запевняти, що реєстри ці абсолютно повні. Цілком довіряти їм не можна, бо були додаткові описи, складені вже після закінчення реєстрації старшинського майна. Напр., 29 серпня 1775 року складено «перечневую вѣдомость сколько при зимовниках старшин (Калнишевського, Глоби та Головатого) состоитъ лошадей» — і там зазначено «лишнего», проти попередніх описів: у кошового 16 коней, у судді — 7, у писаря — 24⁵⁷⁾; пізніше, 31 травня 1777 року складено новий реєстр майна «не внесеного вѣ опись сначала конфискаціи»: там бачимо ряд речей із сільського господарства, теслярських, багато шкур тощо⁵⁸⁾. Ці помилки спричинені, звичайно, самими обставинами провадження опису: все робилося раптом, нашвидку і тут не могло бути й мови про навмисне затаювання майна: ми вже зазначали вище, що реєстри складалися в присутності офіцерів і понятих, які свідчили, що записано все майно. Разом видно, що намагалися записати все, навіть такі дрібниці, як поламані колеса, один шворінь або глиняні миски.

Тепер, після цих попередніх критичних зауважень, що були потрібні, щоб виявити ті обставини, за яких складено опис і які в деякій мірі спричинилися до самого факту конфіскації майна, переходимо до змісту описів.

⁵⁷⁾ Дніпроп. крайарх., ф. Новор. губ. канц. в. 105, № 2839 стор. 143.

⁵⁸⁾ Дніпроп. крайарх., ф. Новор. губ. канц., в. 112, 3130, стор. 44-46.

II.

Старшинське господарство. Зимовники. Будівлі в зимовниках. Організація господарства. Наймити. Платня: приплодом, одягом, грошова. Договори найму. Козаки при зимовниках. Співволодільці зимовників. Матеріал до сільського господарства: інвентар, запаси. Оранка. Скотарство. Коні. Рогата худоба. Вівці та кози. Свині. Кількість голів худоби у різних господарів та її вартість. Худоба наймитів та «сторонніх козаків». Продукти скотарства. Птахівництво. Пасічництво. Рибальство. Мисливство. Соляний промисел. Засоби транспорту.

Старшинське майно складалося з зимовників, хуторів, будинків, млинів. У зимовниках ми бачимо устатковані садиби, з льохами, стайнями, сараями, коморами, клунями тощо, запасами збіжжя, борошна, скирдами різного хліба та сіна, табуни коней, рогатої та дрібної худоби, птиці. В будинках — різні речі хатнього вжитку, зброю, одяг, посуд; у коморах — різні запаси: смушки, хутро, полотно, сукна, цукор, мед, віск, зброю. Крім того, у деякого із старшини гроші готівкою, а також векселі, розписки. Вивчаючи цей матеріал, можна поробити висновки в різних напрямках: можна виявити характер майна та господарства окремих осіб, тип зимовника, загальний характер, так би мовити, пересічний характер майна старшини тощо. Ми й зробимо спробу розглянути ці реєстри з різних поглядів. На жаль, тут бракує зовсім оцінок майна: ні окремих речей, ні загальної вартості майна окремої особи, а лише відомо, що майно старшинське продано за суму 29 912 крб. Це звичайно шкідливо позначається на опрацьованні матеріалу. Але все ж на підставі самого переліку речей, де зазначено їх гатунок, можна більш-менш уявити собі економічний стан представників старшини. Виразно виділяється між усіма останній кошовий, Петро Іванович Калнишевський. Він не тільки заможніший од усіх, його заможність перевищує всіх інших в багато разів: ніхто не мав такої сили грошей готівкою, золотих речей, запасів сукна, оксамиту, полотна, стільки коней, худоби, як він. За ним друге чи третє місце безперечно належить писареві Глобі та судді Головатому. В їхніх особах ми бачимо не лише представників керівної верхівки, адміністрації війська, а й представників заможної кляси нових запорізьких дідичів, тої «запорізької аристократії», за виразом М. М. Покровського, яка народилася на запорізьких «вольностях», тої торгової буржуазії, що зміцніла у другій половині XVIII століття на Запоріж-

жі і надала нового характеру його соціально-економічному життю.

Головні старшинські господарчі одиниці були зимовники. Вони були розкинуті по різних місцях Вольностей, переважно по річках.

Ось, наприклад, зимовник кошового Калнишевського, при виході балки Водяної, де вона впливає до р. Кам'янки, за 50 верст од Січі. Тут було 3 хати, одна з них панська, з дерев'яним дахом, із гонту, з двома кімнатами; з зеленою грубою, з чотирма великими вікнами, із скляними сіньми, з коморами — «присенками». Друга хата велика, крита очеретом, з п'ятьма вікнами, грубою, сіньми, «присенками»; тут жили служники. Третя хата невеличка, без груби, з двома вікнами, з очеретяним дахом: тут працювали кравці.

Далі в цій садибі були дві великих комори (інбари), обмазаних глиною, з них одна для птиці, та окремо великий сарай. Далі два льохи, дві стайні — одна без станків, друга з 43 станками. Кузня, вітряк, з одним каменем та чотирма товкачами для проса; тут було робітників 30 чолов. Це вже наймана праця в господарстві.

А ось зимовник судді Головатого, віддалений від Січі на 40 в. Хат дві, льох, клуня, повітка для худоби, хлів, один великий сарай, два малих, комора. При цьому зимовнику було 17 робітників. Другий зимовник того самого Головатого устатковано краще: там була садиба, обнесена парканом, хата з коморою, з грубою, з чотирма вікнами, з сіньми; комора, сарай маленький, сарай великий, точило, льох, гумно з коморою, вітряків два один з жорном та двома ступами, другий вітряк ще не добудований.

Зимовник Глоби був кращий за ці: він був на р. Базавлуку, за 70 в. од Січі; там було три хати, стайня, комора з хворосту, з засіками, огорожа для худоби, дві шопи з хворосту, повітка з хворосту, льох дубовий, три комори, стайня, вітряк. Тут було 15 робітників. В іншому зимовнику Глоби, на р. Терновці, було 18 робітників, а саме: козак Максим Сич, «управляющий оным», два козаки, що ролю їх не зазначено, пасічник, «мальчикъ, употребляющийся для варенія пици», парубок при рогатій худобі, «отаманъ надъ овчарами восьми», та ще 3 парубки.

Або ось зимовник полковника Гараджі: куренів із сіньми два, комора, огорож для худоби чотири, стайня для коней, окрема кухня. А ось зимовник військового старшини Макара Ногая, на річці Самоткані: тут було шість хат для робітників,

одна «біла», панська: окрема кухня, чотири комори, шість сараїв, 8 огорож для худоби, для збіжжя, два хлівка.

Я не буду перераховувати будівель по інших зимовниках та хуторах — тут ясно видно, що було в зимовнику: це була старшинська садиба; залежно від заможності її господаря, вона була або селянського типу, або типу поміщицького з окремими хатами «панськими», з хатами для робітників. Як видно, найкраща садиба була у Калнишевського.

Треба пам'ятати, що зимовників було по декілька — у Калнишевського, крім садиби на Січі та в Гасан-Баші (на передмісті), були зимовники: 1. при виході балки Водяної в р. Кам'янку, на віддалі 50 в. від Січі; 2. при слободі Петровій, на р. Інгульці; 3. млин. У Глоби: був будинок у дворі з військовою канцелярією. Крім того зимовники: 1. на р. Базавлуці, за 70 в. від Січі, вище церковного моста, та 2 і 3 — на р. Терновці, 4. хутор у м. Вилнах (?) 5. млин на р. Вовчій. У Головатого — будинок на Січі. Крім того, зимовники: 1. на віддалі 40 в. від Січі, на р. Солоній; 2. при урочищі Солонім, 3. не зазначено де. У полковника Гараджі були: зимовник та шинок у Барвинковій Стінці, а також там і млин.

У отамана Білого було 2 зимовники: на р. Інгульці, вище Горішевської балки, за 150 в. од Січі, та на р. Базавлуці, в самій вершині, за 90 в. од Січі. Полковник Куций мав 2 зимовники: один на р. Інгулі, при урочищі Вербовому, за 180 в. від Січі, другий на тій самій річці, за 15 в. од першого, нижче Бурносого броду. Інші мали по одному зимовнику, або хутору, або, як от Перехрист чи Кравець — по садибі у слободі. В таблиці № 1 я подаю реєстр будівель по зимовниках (див. табл. на стор. 56).

З цієї таблиці видно, що будівель найбільше було у Глоби — 42, далі у Калнишевського — 35, у Головатого — 30, у Нагая — 28, у Гараджі — 19, у Куцога — 15, у Кулика та Пишмича — по 14, у Гелеха та Білого по 13. Найменше мали Притика та Перехрист — по 4. Другий висновок можна зробити на підставі чисел останньої графи кожного поземого рядку — які типи будівель були поширеніші: ці числа свідчать про те, у скількох господарів були будівлі зазначеного роду. Тут бачимо, що з 23 господарів 17 мали хати (у одного, Гараджі, замість назви «хата» вжито термін «курені»). Далі 16 господарів мали загороди для худоби, 12 — сараї, 11 — інбари, 9 — льохи та хліви. Треба сказати, що під назвою «льохи» я об'єдную три різних значення, а саме: льох, «погреб» та цілком російський вираз «выход». Далі 8 господарів мали комори, окремі від хат, 5 господарів стайні та млини — водяні і за-

городи на збіжжя. Потім 4 господарі мали «гумна» та окремі кухні, 3 господарі мали вітряки, та будки по двоє возовні, кузні, кошари, землянки та клуні. Шинок і солодовню мав лиш один, Гараджа.

Таблиця № 1

Прізвища	КІЛЬКІСТЬ І РОДИ ВУДИВЕЛЬ																	
	Глоба	Калнишевський	Головатий	Ногай	Гараджа	Кущий	Кулик	Пишмич	Білий	Гелех	Качан	Пугач	Смола	Яловий	Фридрих	Перехрист	Притика	У скількох господарів які були будівлі
Хати	8	7	5	7	3	4	1	3	1	2	1	1	1	1	1	1	1	17
Загороди для худоби	4	9	3	7	4	4	3	3	3	—	5	3	1	2	1	1	1	16
Сараї	3	4	3	6	1	—	—	4	—	5	1	—	4	—	1	1	1	12
Інбали	4	4	—	4	3	4	3	1	3	—	2	1	1	—	—	—	—	11
Льоки	3	3	2	—	2	1	1	—	—	1	1	—	—	—	1	—	—	9
Хліви	7	—	1	2	—	2	4	—	2	—	1	2	—	2	—	—	—	9
Комори	2	—	2	—	—	—	—	1	—	4	—	3	—	1	1	1	—	8
Стайні	3	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	5
Млини	1	2	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	5
Загороди для збіжжя	1	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	1	1	—	—	—	5
«Гумна»	1	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Кухні	—	1	—	1	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	4
Вітряки	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Будки	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3
Кузні	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2
Кошари	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Землянки	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	1	—	—	—	2
Возовні	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Клуні	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2
Шинки	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Солодовні	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	42	35	30	28	19	15	14	14	13	13	12	10	8	8	8	4	4	—

А ось як малюють документи різні «служби»; у Калнишевського, напр., «два небольшие амбара, обмазанные глиною желтою, гдѣ птица содержится, а по правую сторону кладовой большой амбаръ, а подли онова большой шаговъ въ 25 сарай изъ тыну тесаного от правой стороны, а съ лѣвой на мхажъ

построенный, гдѣ обозъ становится. Погребовъ два, конюшень двѣ. Первая безъ станков, въ одинъ рядъ и съ яслами ис флоросту плетенами, и подли оныхъ помощено деревами тесенными... покрыта камышомъ. Другая въ сорока трехъ станкахъ съ помостомъ во оныхъ деревяннымъ о трехъ воротахъ, покрыта камышомъ». Або ось зимовник Глоби, на Базавлуді: «Избъ на подклѣтяхъ зъ сѣнми 3. Стадня съ перегородкою частоколава 1, анварь съ хворосту плетеный для укладу хлѣба, съ двома хворостяными засѣками 1, загорода для загону свиней хворостомъ оплетенная небольшая 1, загородъ большихъ плетеныхъ хворостомъ, для загону зимнего времени подчасъ неумѣренной стужи рогатого скота 2, шоба плетеная съ хворосту съ перегородкою для загону маленькихъ теленковъ 1; близъ загородъ шоба небольшая для поставки повозокъ съ хворосту ж плетеная 1, повѣтъ для поставки скотинного съ кирпича для повозокъ съ хворосту ж плетено 1, люхъ уходной дубовый для поставки дойва и прочего 1. Коморокъ плетеныхъ съ хворосту для поклажи молодецкого экипажа съ одною повѣтою 3, стайня для лошадей хворостомъ плетенная 1. Огородъ съ токомъ, гдѣ и пашня молоченная бываетъ, съ одною шобою 1. Мельница вѣтряная съ однимъ коломъ и пятью толкачами для молотья домашнего хлѣба 1». З оцихъ описивъ ясно, що будували все потрібне для господарства в зимовнику переважно з хворосту: зрідка в стайняхъ настилали підлогу з дерева, але переважно всі оці будівлі мали характер хворостянихъ повіток. В описанні зимовника Глоби знаходимо, між рядківъ, інтересну відомість — що навіть і в таку повітку худобу ставили лиш тоді, коли морози бували надзвичайні, а взимку вона переважно залишалася надворі. Тільки сами хати були більш-менш міцно збудовані, часто-густо зазначається, що хата була біла, із сіньми, присінками тощо. Згадуються, правда, будівлі іншого типу — напр., у Гараджі був «анбаръ рублений», але у нього ж таки в другому дворі «анбаръ деревянный крытый тесом»: у Фридрика «конюшня деревянная изъ досокъ». У Пишмица «амбаръ рублений», «комора рубленая», але двое «саравъ плетеныхъ».

Вкрито оці будинки гонтом, тесом або соломою; трапляються також сараї та стайні, криті очеретом.

Іноді зимовники були обгороджені: паркани були різні: у Фридрика, напр., зазначено «дворъ обнесенный палисадою дубою»; у Гараджі «дворъ огороженъ стоячею пластиною, и къ нему кругомъ пригороженъ скотный дворъ»; у Головатого «дворъ обнесенъ плетнемъ».

Млини, що давали неабиякий прибуток господарству, були різні — і водяні, і вітряки, і для власного господарства, і ширшого призначення. Деякі млини були на 1 камені, інші — на двох. У Калнишевського, напр., вітряк «объ одномъ мукомольномъ камнѣ и 4 просяныхъ толкачахъ» та млин на Інгульці «о трехъ колахъ, дву мукомольныхъ, камняхъ, а третье толчее о 6 ступахъ»; у Глоби — вітряк «съ однимъ коломъ и пятью толкачами для молотья домашнего хлѣба»; млин у Глоби — на р. Самарі — на 3 кола, на Ювчій — на 2 камені та толчей на 6 ступ. Вітряк у Головатого: «въ ней жерновъ 1, ступъ 2», у Гараджі — «мельница, крыта соломой, въ ней мучныхъ 2 колеса, толчей для валянья суконъ колесо 1».

На підставі документів, що ми доглядаємо, можна зробити деякі висновки про організацію господарства в зимовниках: можна сказати, що оці зимовники потребували праці більше, ніж одного господаря: і за це примовляє насамперед число худоби; в деяких випадках зазначається число робітників, чи то прямо, чи то можна про це зміркувати з різних натяків, напр., у великих зимовниках зазначено, скільки працювало робітників — 15, 20, 30; так було у Калнишевського, Глоби, Головатого. У цих господарів, та у Макара Ногая були окремі хати для робітників; далі ми побачимо, що був окремий посуд для робітників; «лоточковъ деревяныхъ изъ коихъ работники ѣдятъ» — зазначається в інвентарі Глоби; у Глоби зазначено чоботи та кожухи для робітників, у Смоли, напр., не зазначено, щоб були робітники, а ми бачимо сермяги та шуби нагольні «для робітників» — 7 та 6. Себто, в господарстві розраховували, що навіть узимку будуть робітники, що їх треба буде одягти. Ці робітники випасали свою власну худобу разом із худобою власника того зимовника, і за службу одержували, як платню, по декілька голів різної худоби: для цієї худоби існував спеціальний термін «заслуженный скот»; цього терміну вживають досить часто. В описах майна старшини ми бачимо лиш оце зазначення, але, не знаємо приблизної норми — скільки платили чередникам та чабанам; тут на допомогу можна притягти інший документ, звідомлення поручника Харевського, призначеного на доглядача конфіскованих зимовників р. 1775. Здається, він не змінив у господарстві старі традиції, і в його звідомленнях ми бачимо, що р. 1775-1776 платили чабанам «заслуженного скота» по 4 вівці та по 1 козі за рік, за півроку по 3 вівці; чередникам по 1 корові за рік⁵⁹). Трохи пізніше, р. 1779,

⁵⁹) Дніпроп. крайарх. фонд канц. Новоросійськ. губ. в 112 № 3130, стор. 21.

наступник Харевського на цій посаді, старшина Стіна запла- тив двом пастухам на 2 роки та 4 місяці праці — 2 корови, 2 телиці-однолітки, 24 вівці, та 12 ягнят, «по договору»⁶⁰).

Ці факти оплати праці робітників худобою не нові. Відомості про такий спосіб ми бачили в різних джерелах⁶¹); і тут ін- тересні лише розміри цієї платні.

Не збуджує жадного сумніву факт, що служники діставали від господаря, крім платні, одяг. Ми вже згадували про шу- би, свити тощо для робітників. У звідомленнях того ж таки по- ручника Харевського бачимо цілий ряд відомостей, що для чабанів, стадників і різного роду робітників купували хряц, су- кно, холст, і досить великими партіями: так р. 1775 було куп- лено в жовтні для зимовників: Головатого 200 аршин, Глоби 250 арш. холста, на суму 18 карб.; 1776 куплено для зимовника ко- шового 100 арш. хряцу, судді — 100 арш., та писаря — 200 арш., по 4 коп. арш., разом на 16 крб. За розрахунком Харевського разом робітників було 83 чолов. і пересічно на кожного при- падало по 10 аршин холсту чи хряцу. Крім того, їм дано: кожному на шубу по 9 смушків, на 42 чоловіка на штани по 5 смушків «гольхъ», та чередникам і стадникам на шкурній штани шкур конячих, на 16 чол., та на чоботи й на постолі. Року 1777 господарство в зимовниках зменшили, багато ху- доби продали, і залишилося замість 83 служників тільки 9. Для них придбано 220 арш. хряцу — пересічно по 23 арш. і дано смушків на 5 шуб, 7 штанів, 8 «еломів» та постолі.

Крім оплати приплодом худоби, та одягу, та їжі, що найми- ти мали від господаря, вони одержували ще й грошову плат- ню. Про це ми маємо чимало відомостей: напр., р. 1743 наймит козака з кушевського куреня Тарабана одержував 3 карб. 50 коп. за рік⁶²). Про грошову платню, як видно, знав р. 1766 Воськов, коли він писав, що робітники ходили на Запоріжжя для заробіт- ків і поверталися на зиму додому (до «малой и польской Укра- ины») «съ заработанными деньгами»⁶³).

Але наводячи цей факт, автор не надає йому великої ва- ги: в «Вольностях, — пише він, — суто грошової заробітної пла- тні, здається, не знали». За Мартиновичем, М. С. Слабченко при- пускає, що «гроші видавали наймитові лише тоді, коли він від-

⁶⁰) Дніпроп. крайарх., фонд канцелярії Новорос. губ., в. 105, № 2839, стор. 189.

⁶¹) Див. М. Слабченко, Паланкова організація зап. Вольностей Праці комісії для вивч. зах.-р. і укр. права, VI, К. 235.

⁶²) Д. И. Эварницкий, Источники, II, 1597.

⁶³) М. Слабченко, Паланкова організація, Праці, VI, 235.

ходив», і взагалі наймит, що одержував за роботу частину приплоду та продуктів, діставав ще й трохи грошей. Робітників було багато, і тому «не могло навіть повстати серйозного питання про вимоги саме грошового заробітку»; наймит був переважно «павпер що дякував за дану роботу і будь-яку платню», і з цих посилок він робить логічний висновок: при такому стані «говорити про договір наймів не доводиться» (розбивка авторова)⁶⁴). Ми маємо деякі факти, що дають, здається, змогу спростувати твердження М. Є. Слабченка. А саме: із звідомлень поручника Харевського бачимо, що стадникам у зимовниках Калнишевського, Глоби та Головатого видавали грошову платню: стадник Микита Кравчин одержав р. 1777, в січні, платню за 1 рік та 7 місяців себто він почав служити р. 1775, з червня. Маючи на увазі, що бухгалтерія тих часів була не досить акуратна, ледве чи можна припустити, щоб йому видали цю платню день в день, як закінчився строк, тим більше, що він дістав її за ордером губернатора Муромцева. Можливо, що цей строк — рік та 7 місяців — закінчився ще у грудні, або листопаді — тоді він почав пасти табун ще задовго до зруйнування Січі, та й самого Кравчина ми бачимо на першому місці між робітниками Калнишевського. Разом, за цей час він дістав 12 карб. 66½ коп.⁶⁵). Пересічно це виходить мало не 8 крб. (7 крб. 92 коп.) за рік. Інший стадник, Сава Тарадалка, одержав «по договору» в грудні 1776 р. 4 крб. за рік⁶⁶). «Служитель при зимовник бившого кошового» Яков Чегиринаць р. 1775, в липні, одержав «по договору» за рік 5 карбованців.⁶⁷) тут уже немає жадного сумніву: договора складено майже рік до зруйнування Січі — найпізніше в червні — липні 1774 року. Того ж таки 1775 року заплачено у грудні «по договору за годь служителю Григорію Патоке» 7 карбованців⁶⁸). Отож ми маємо кілька фактів, що наймити одержували грошову платню, та ще й не абияку, а крім того, і це дуже важне, всі вони одержували її з а ум о в о ю. Правда, фактів не багато, але вони досить яскраві, щоб на підставі їх скласти уявлення про існування договорів найму на Запоріжжі в 1774-75 роках. До цього можна додати ще й такий факт: уже після того, як кошового заарештували, він звернувся до підполковника І. І. Петерсена з листом, де просив видати з його грошей його, кошового,

⁶⁴) Паланкова організація. Праці комісії, в VI, стор. 235-36.

⁶⁵) Дніпроп. крайарх., ф. Канцелярії Новорос. губ., в. 112, № 3130, стор. 38.

⁶⁶) Там таки, стор. 37.

⁶⁷) Там таки, стор. 35.

⁶⁸) Тамож, стор. 37.

службовцям: Корнієві Кучерові — 15 крб., Грицькові Малому, форейтерові — 15 крб., Левкові Косому, «хазяину въ зимовнику» 50 крб., Савкові Великому в зимовнику 50 крб., Данилові Малому, служникові при кошовому — 30 крб., Петрові Малому, теж служникові — 30 крб.; тут із тексту не ясно: чи то платня за службу, чи то нагорода? треба гадати, що платня: поперше, так зрозумів справу полковник Петерсон, бо писав, що Калнишевський «остался долженъ за их службу»⁶⁹⁾. Подруге, ми бачимо, що р. 1777 Корній Кучер, Сава Великий, Грицько та Петро Малі подали прохання до Новоросійської губерніяльної канцелярії, де скаржилися, що їм не доплачено за службу в кошового⁷⁰⁾.

З наведених вище фактів видно, що робітник-стадник діставав за рік від 4 до 8 карбованців грішми; на жаль, не відомо, як поширений був такий спосіб — грошової платні. Порівнюючи з фактами із практики приблизно тих самих часів на Гетьманщині, можна сказати, що платня на Запоріжжі була не менша, як тут: на Полтавщині, напр., р. 1767 платили за рік з хазяйською одежею пересічно 2 крб. 50 к.⁷¹⁾; за відомостями проф. І. В. Лучицького пересічно платили на Золотонощині р. 1767 від 1 крб. 50 коп. до 5 крб. 50 коп.⁷²⁾.

Щоб краще виявити розмір цієї платні 4-8 карбов. на рік, на хазяйських харчах, з хазяйською одежею, та ще з приплодом від худоби, я наведу цифри того «годового жалованья», що платив російський уряд різним представникам запорізької старшини та іншим службовцям: за 1768 рік, напр., отаман одержував 70 крб., писар 50, осавула 40, пушкар та довбиш по 1 крб. 50 коп., начальник січових церков 5 крб., підначальник 3 крб., старшинські служники по 1 крб., кухарі (не відомо, скільки їх було) 2 крб.⁷³⁾.

Ми можемо приблизно встановити, скільки одержував наймит на Запоріжжі: готівкою 4-8 крб. на рік, одежею на суму щось

⁶⁹⁾ Там таки, арк. 93. Рапорт полк. Петерсена ген.-майорові В. В. фон-Райзеру.

⁷⁰⁾ Дніпроп. Крайарх, фонд канц. Новорос. губ. в. 112, № 3121 (15609).

⁷¹⁾ Зап. Науков. Товар. ім. Шевченка у Львові, т. ХСVIII, стор. 192, Бібліограф.

⁷²⁾ Матеріали для історії землевладдіння въ Полтавской губ. въ XVIII ст., вып. I. Кієвъ, 1883, пассім М. Е. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны, т. I. Госизд. 1922, стор. 165.

⁷³⁾ А. А. Скальковскій, Исторія новой Сѣчи, I, 201-202. М. Е. Слабченко, Соціально-правна організація Січі Запорозької. Праці комісії для вивчення зах.-руськ. та укр. права, в. III, К. 1927, стор. 305.

2 карб. 29 коп. (беремо 2 крб. 30 к.)⁷⁴), та худобою на 20 крб.⁷⁵), пересічно від 13 до 30 крб. на рік, на хазяйських харчах, звичайно.

Отакі наші факти дають деякі підстави для таких висновків: на Запоріжжі перед його зруйнуванням робітник-наймит доставав комбіновану платню — одягом, приплодом від худоби та грошима. Загалом ця платня була не менша, ніж платня на Гетьманщині. Платня наймитові не була актом «добročинності» володільця зимовника, і наймит не був павпер, вдячний за все, що йому дадуть⁷⁶). Про це свідчать спеціальні договори, що їх складали з наймитом володільці зимовників та стад. Звичайно, фактів у нас мало. Але вже на підставі їх, здається, можна зробити логічний висновок: Запоріжжя наприкінці свого існування швидко почало переходити на шлях капіталістичного господарства. Про це ми скажемо докладно далі. Цьому господарству відповідає наймана інтенсивна праця, і натяки на такі стосунки ми спостерігаємо в цих договорах.

У зимовниках більших розміром, крім рядових робітників, були ще й відповідальні — у Глоби був «прикащик», у Голова-

⁷⁴) Це число складається з отаких складових частин: на 83 чоловіка куповано на рік пересічно по 10 арш. хрящу, по 4 коп. аршин — разом на 40 коп. на кожного. Далі дано смушків на шуби та штани — 1.001, ціною пересічно по 20 коп., себто пересічно по 2 крб. 40 коп., на кожного, та товарячих шкур 117 великих, пересічно по 75 коп., та малих 73 — по 40 коп. Перших припадало на 1 крб. 5 коп., других на 32 коп. на душу, разом смушками та шкурами на 3 карб. 78 коп. на кожного. Можливо, що кожухи, штани, чоботи давали не щороку, тоді приблизно візьмімо половину на рік, себто 1 карб. 89 коп., разом із холстом чи хрящом 2 крб. 29 коп. Це число ні в якому разі не зменшене, бо я ще не нараховую ціну сукна, а з того ж джерела видно, що для робітників купували, чи замовляли сукно з власної вовни, але не зазначено навіть приблизно ціну сукна, а також, скільки аршин на кожного робітника. (Числа взято зі справи Дніпроп. крайарху, ф. Канцел. Новорос. губ. в. 112 № 3 130. арк. 34-39).

⁷⁵) Це число складається з таких даних: корова коштувала приблизно 20 крб. (див. М. Слабченко, Паланкова організація, Праці комісії для вивч. зах.-руськ. та укр. права, в. VI, стор. 225). Вівця коштувала приблизно карбованець. (справа Полт. істор. арх., № 3 948, за 1768 р., справа Полтавськ. магістр., № 202, р. 1774. (За ці відомості, що мені ласкаво подав їх М. Ф. Тищенко, висловлюю йому щирі подяку). За відомостями М. Е. Слабченка ціна на вівцю на Запоріжжі була вище 2 крб. (Організація Січі Запор. — Праці Комісії для вивч. зах.-р. та укр. права, III, стор. 119), але автор, на жаль, не зазначає свого джерела. Для обережності беремо середину 1 крб. 50 коп. Стадник одержав за рік корову (на 20 крб.), чабан — 4 вівці, на 6 крб., та ще кози, беремо теж по 1 крб. 50 коп., разом 7 крб. 50 коп.

⁷⁶) М. Е. Слабченко, Паланкова організація, Праці, VI, стор. 236.

того теж, у Калнишевського був «хозяинъ въ зимовникъ», над чабанами були свої отамани. Все це свідчить про складне господарство, з складними обов'язками службовців у них.

В описах робітників називали не однаково: то «робітники», то «служителі», то «челядинці». Напр., у Глоби була «изба... большая, гдѣ живутъ работники», у нього ж були «лоточки... изъ которыхъ работники ѣдятъ», у Калнишевського в листі його до Норова згадані «служителі», в описі Гелехового майна сказано, що частина його належить «челядинцямъ» Гелеха тощо. Можливо, що всі ці терміни вживано, щоб визначити те саме поняття, і різниця між ними походила не з економічної суті стосунків, а тільки з того, як розуміли ці стосунки описувачі-росіяни. Можливо, що всі вони — робітники, служники, челядинці — були наймити і саме про наймитів іде мова й тоді, коли старих володільців зимовників ліквідували й почав господарювати у зимовниках представник російської адміністрації.

Не легко висвітлити на підставі наших документів, хто були ці наймити своїм соціальним походженням, до якої групи людуності вони належали. У А. О. Скальковського ми знаходимо таке пояснення: у зимовнику жили, — писав він, — володільць його з товаришами, молодиками та робітниками⁷⁷⁾: тут він відрізняв молодиків, як козаків, від найманих робітників. Але в другому місці він каже, що молодиками звали на Запоріжжі не тільки молодих козаків, а також і наймитів⁷⁸⁾. Таке розуміння слова «молодик» знаходимо в описі Вольностей козака Недоступа⁷⁹⁾. Інакше ставиться до цього М. С. Слабченко: молодики, або малоки-молоді козаки, що мусіли задурно працювати на старшин, яким їх віддали в науку⁸⁰⁾. Крім молодиків він зазначає в зимовнику козаків-аргатів, що про них він пише різно: одного разу, що це були «наймані робітники з січових козаків» другого разу — що вони не були справжніми наймитами, бо хазяїн не міг вимагати від них роботи, а вони були різні, як козаки, і працювали, коли сами того бажали⁸¹⁾. Третя категорія — це наймити, переважно пересельці, зайди, павпери, що були вдячні за кожну працю та платню⁸²⁾. Наші відомості не стверджують по ділу такі категорії. Навпаки, у списках ми бачимо міщанину: напр., у зимовнику Головатого читаємо: «при ономъ

77) А. А. Скальковскій, Історія Новой Сѣчи, 1, 199.

78) Там таки, стор. 99.

79) Л. Падалка, Была ли на островѣ Томаковѣ Запорожская Сѣчь? К. Старина, 1893, т. 41, стор. 251.

80) Паланкова організація, Праці, VI, 230.

81) Тамо ж, стор. 232.

82) Праці, VI, стор. 236.

хуторъ жителѣй: прикащикъ Демко, стадникъ Семень Бойко, козаковъ: 10, чабановъ»... Інтересно, що оці «козаки» мають дуже підозрілі прізвища, як от Грицько Кухар, Харко та Юско Чередники; невідомо, чи це прізвища, чи професія? Далі, у списку зимовника осавула Гелеха зазначено його «челядинцев» і додано список, якого вони походження; між ними (іх всього 7 чоловіка) один — Іван Расля, запорожець села Куриківки, а другий — Костянтин Волошин, із куреня Ведмедівського, з м. Кодака. Інші — виходні з Польщі, Миргорода, Полтави. Як бачимо — наймитів не відрізняють від козаків. Натяк на те, що терміну «молодик» уживали під час конфіскації зимовників, видно з того, що уживається термін «молодецький» — явно від слова «молодик»; так ми бачимо: «молодецький заслуженный и искупленный скот» -- в протилежність коням «сторонніх козаків»; бачимо коморку «для поклажі молодецкого экипажа» тощо, але яснішого пояснення термінів не знаходимо, хоч із опису зимовника Глоби ясно, що термін «молодецький» стосується до людей, що були «во услуженіи... и въ смотреніи скота»; далі ідуть їхні прізвища, а ще далі дано список товару, що вони виписали, і сказано «молодецького заслуженного и искупленного рогатого скота». Отже ясно, що молодиками тут звали якраз тих, хто був «во услуженіи и смотреніи скота».

Одночасно з наймитами бачимо в описах зимовників ще й козаків; вони мали досить велике значіння в побуті зимовника. Насамперед майже по всіх зимовниках сторонні володільцеві козаки випасали свою худобу у спільних чередах із володільцем. Таких сторонніх голів худоби було чимало: в зимовнику, напр., Калнишевського її лічили сотнями; також у Глоби та Головатого. У Калнишевського ми знаходимо такий термін: «сколко... служителей ево (Калнишевського) и других чинов скота... на пазбѣ находится»; у Головатого інакше: «взятыхъ на прокормъ разныхъ людей» волів, корів тощо, або «лошади, находящіяся въ табунѣ стороннихъ козаковъ». У Пугача зазначено, що «живущіе въ его зимовникѣ козаки» мають свою власну худобу. Найявність чужої худоби дуже ускладняє опрацювання цих реєстрів, а з другого боку вона призвела до тяжких наслідків під час конфіскації зимовників, бо адміністрації не легко було виявити, кому саме належав цей «товар», чи коні, хто був фактичний володільць цих черед, і через те потерпіло чимало «сторонніх» козаків. На підставі наших матеріалів ми не можемо виявити, хто були володільці цих коней, чи волів, у яких стосунках економічних стояли вони до володільців зимовників і під які рубрики стосунків можна їх підвести. У вся-

кому разі, опис зимовника Глоби, що на нього ми покликувалися, відрізняє «молодецький» товар, як належний служникам, від товару сторонніх козаків.

Соціальний склад членів зимовника не обмежувався цими трьома групами: володільць, служники і козаки, що живуть у зимовнику і що випасають тут свою худобу. В деяких зимовниках ми бачимо ще групу осіб, що мали близькі стосунки до володільця, були співволодільці зимовника. Отак у зимовнику осавула Гелеха за співволодільця був його брат, Андрій Гунька; в зимовнику полковника Кулика «все вышписанное имѣніе вместе неразделено съ полковником Куликомъ дяковского куреня козака Ивана Латуна (крім того, цей Лагун мав ще й особисту власність, вулики, коней)». Далі в зимовнику полковника Качана козак того самого куреня Іван Хмарко мав корови, воли, посуд, мережі. Полковник Куций заявив про один свій зимовник, що «цей зимовникъ его, а рогатый скотъ и прочее имѣніе находящихся въ семь зимовникѣ козаковъ куреня дяковского а именно Максима Кладія, Матвея Кравца, Ивана Бучка, Павла Шевца, и козака Гурина, о чемъ сии козаки, что оне въ полковничьемъ зимовникѣ живутъ, а скотъ и прочее имѣніе не полковничье, а ихъ собственное, сказывали». Тут ми бачимо так само, як і на прикладі Пугача, — що в полковницьких, старшинських зимовниках так чи так мають якусь долю козаки, живуть, мають худобу, мають якісь власницькі права. А далі ми побачимо якраз навпаки: в зимовнику козака Кисляківського куреня, Гарасима Головченка «находится бывшего полковника Харитона Чепеги имущество», а саме 655 голів різної худоби.

На жаль, наш документ зафіксував дуже невиразно соціальний склад зимовника. Можливо, що тут ми й справді маємо перед собою отих «фаміліятів», що про них писав М. Є. Слабченко⁸³), але риси цього явища тут дуже бліді. Яскравіше відбили описи становище робітників, наймитів. Тут яскраво відбилося ставлення до них, та виразна межа, що відділяла володільця, що жив у «панській» хаті, від тих, що жили в «чорній люцкій» хаті; володільця, що їв з кришталевого та срібного посуду, від робітників, що для них були спеціальні «лоточки» та тарілки дерев'яні; володільця, що мав шуби, криті сукнами, для себе — і серм'яги та нагольні кожухи для робітників. Після цього годі казати про «рівність», ідеалістичний товариський характер стосунків на Запоріжжі. Це окремі, вищоплені риси говорять про велику різницю в соціально-економічному стані

⁸³) Паланкова організація, Праці VI, 236-37.

володільців, цієї поміщицької аристократії, та їхніх наймитів, що між ними було чимало теж запорізьких козаків.

Тут треба знов підкреслити: опис складали росіяни, люди зовсім чужі своєю культурою й поняттями тому, що вони бачили. За це промовляють їхні прізвища, або російські, або німецькі; багато чого вони не зрозуміли, напр., юридичну природу явищ, що їх вони спостерігали; але загальний характер стосунків позначався ясно, і вони записували «челядинцев» Гелеха, «панські» білі та «людські» чорні хати.

Разом із тим можна поставити ще й інше питання про національний склад служників у зимовниках. Звичайно це питання розв'язати не так легко, бо ми маємо дуже обмежений матеріал, але деякі риси можна відзначити. Наприклад, у списках «служителей» кошового ми бачимо Гаврилу Перехриста — невідомо якої національності, далі — Дмитра, Матвія та Платона Волошина, Григора та Максима Волохів; у Головатого — Артема Волошина, Івана Волошина; у Глоби в зимовнику бачимо, що волохів та молдаванів було більше за українців: подаємо список цілком: овчарський отаман Данило Волох, молдаванин Іван овчар, волошин овчар Іван, «руський» овчар Харко, «руський» овчар Грицко, молдаванин овчар Василь, молдаванин Андрій пастух, Прокоп молдаванин овчар, овчар Василь молдаванин. Отож із 9 овчарів було лише 2 «руських», себто українців, зважаючи на їхні скорочені ім'я, та 7 молдаван і волохів. Можливо, тут подано неповний реєстр, а лише тих, що мали власні вівці, але все ж цифри досить інтересні.

Описи зимовників дають змогу уявити собі характер господарства, що провадилося в зимовниках, а саме: тут чимало будівель свідчать про рільництво та скотарство. Наприклад, ми маємо відомості про гумна у трьох господарів, клуні — у двох, «инбар с хворосту плетений для укладу хлѣба с двома хворостяними засѣками» (у Глоби) «огороди для немолоченного хлѣба» (у Ногая, Смоли, Гараджі — у нього не зазначено призначення загород, але сказано «загородовъ» 3 та «огородъ» 84).

На підставі реєстрів конфіскованого господарського інвентаря можна скласти уявлення про стан сільського господарства в зимовниках, і передусім про кількість сільсько-господарчого реманенту. Це ясніше видно на таблиці ч. 2.

Тут ми бачимо, що найбільше речей мав Кулик 34, далі Головатий та Пишмич — по 28, Пугач — 13, Ногай — 12, Гелехів брат — 11, Глоба — лише 10, Білий та Перехрист по 6, Качан, Смола та Гараджа по 5, Куций 1, та й то щось непевне: бабку для коси, а коси не мав.

НАЯВНІСТЬ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОГО РЕМАНЕНТУ

Прізвища												У скільк. госпо- подарів були:		
	Кулик	Головатий	Пишмич	Пугач	Ногай	Гелехів брат	Глоба	Білий	Перехрист	Качан	Смола		Гараджа	Кудий
Кіс	17	28	12	5	8	5	2	2	3	3	5	2	—	12
Плугів	1	—	4	1	—	3 зал.	6	1	—	—	—	3	—	7
							2 зал.							
Серпів	13	—	10	7	4	—	—	3	3	—	—	—	—	6
Заступів	3	—	2	—	—	3	—	—	—	2	—	—	—	4
Бабок	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
	34	28	28	13	12	11	10	6	6	5	5	5	1	—

З останнього рядку, вертикального, бачимо, що найбільше було в господарствах кіс — їх мали 12 господарів, далі мали плуги 7 і серпи 6 господарів.

Тут треба додати, що реєстр цього реманенту не повний: з додаткового опису речей, що їх не записано відразу, бачимо, що в зимовниках Калнишевського, Головатого і Глоби не записали були 8 плугів, 8 плугових заліз, 6 чересел до плугів, 54 коси, 35 серпів та 7 заступів — не зазначено лише, кому саме і скільки їх належало⁸⁴⁾.

На жаль, нічого не можна сказати про самий реманент: лише про плуги говориться, що вони були залізні, і лише в одному випадку зазначено плуг «м'дний турецкій» — у Пишмича. Крім плугів, зазначено окремо плугові заліза — три пари у Гелехового брата, дві у Глоби.

Інтересно те, що в Калнишевського не було нічогосінько, майже нічого в Головатого, бо 28 кіс, коли нема іншого реманенту — це щось досить підозріле. І навпаки, ясно, що не сільське господарство, дарма що про піднесення його так дбав Калнишевський, треба вважати за джерело його багатства, а щось інше.

Так само не бачимо ми ознак широко розвиненого сільського господарства у Глоби: 6 плугів, 2 коси, вісь — і все, а тимчасом у запорізькому архіві збереглися відомості про те, що він

⁸⁴⁾ Дніпроп. крайарх, ф. Новорос. губ. кан., в. 112, № 3 130, стор. 45.

приставив до Січі р. 1774, за рік до зруйнування Січі, 1000 четв. борошна⁸⁵). Оці факти — відсутність сільсько-господарського реліквію в заможніших представників запорізької буржуазії мимоволі примушують думати чи немає тут факту складнішого, чи не були вони тут за посередників у торгівлі збіжжям, чи не продавали вони того збіжжя, що його не сіяли сами?

Навпаки — нема сумніву, що в особах Кулика, Пишмича, Ногая ми бачимо вже справжніх сільських господарів, що мали у своєму господарстві все потрібне для нього.

На таблиці ч. 3 подано розподіл продуктів сільського господарства; ми бачимо, що їх мали більша частина старшини, 13 чоловіка. На жаль, тут бракує одноманітності в термінології, і сами міри для визначення запасів не однакові: четверті, пуди, кулі, мішки, бочки, скирти, стоги, копни, діжки і навіть казани. Але деякі висновки з цієї неясної таблиці можна зробити (див. табл. 3 на стор. 216-217).

Тут я розподіляю продукти сільського господарства на три категорії — збіжжя молочене, немолочене і вже засіяне. Щодо останньої категорії, то я певна, що наші відомості не повні, бо тільки в двох господарствах Глоби та Гараджі, зазначене засіяне збіжжя: у Глоби лантухами та четвертями, в двох зимовниках, а у Гараджі «загонами».

Не ясна ота міра — «лантух», а так само не ясно, скільки можна було засіяти в один «загін» чи в два «загона» — як у Гараджі. Можливо, що було засіяно й у інших господарів, але цього чомусь не зазначили описувачі. З цих зазначень видно, що засіяно було у Глоби та у Гараджі найбільше жита (50 лантухів та 8 четвертей у першого і два загоны у другого). Далі йшли: у Глоби пшениця (20 лантухів та 5 четв.), гречка (15 лантухів та 3 четверті), ячмінь (10 лант. та 3 четв.), просо (10 лант. і 1 четверть), конопля (2 лантухи та 2 четверика), овес (2 четверті) та цибуля (1 лантух). У Гараджі бачимо, що крім жита сіяли поровну по 1 загоны пшеницю, овес, ячмінь, гречку, та по одному ж загоны — «арбузы і дыни» і різну городину.

Відомості наших реєстрів розбігаються з тими, що їх подали А. О. Скальковський та Д. І. Яворницький; вони доводили, що найбільше сіяно просо, овес, ячмінь, гречку та горох, а далеко менше жито та пшеницю⁸⁶).

⁸⁵) М. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. Праці Комісії для виуч. зах.-руського та укр. права, VI, 221.

⁸⁶) А. Скальковській. Історія Новой Сѣчи, 1, 180.

Д. И. Эварницкий. Ист. запор. коз., 1, 554 (порівн. М. Слабченко. — Паланкова організація, Праці Комісії для виучування істор. зах.-руськ. та укр. права, VI, стор. 192.

Тепер переходимо до молоченого та немолченого збіжжя: різниця в мірах та вазі позбавляє змоги певно обчислити кількість запасів у кожного господаря, і це доводиться робити дуже приблизно; але, здається, не буде помилкою визнати, що перше місце належало Глобі, за ним ішов Головатий, а далі Кулик*).

Щодо немолченого збіжжя, то тут ми бачимо, що в деяких господарів у червні місяці, коли складали реєстри, весь запас збіжжя стояв немолчений — так було в Білого та Куцого, так було здебільшого і в Ногая, Смоли та Пугача. Залишилися немолчені цілі стоги та скирти різного збіжжя — і жита, і пшениці, і іншого. Це свідчить, що молотили врожай в міру потреби, чи то на харчування робітників, чи то на засів — якраз у Гараджі, що в нього засіяно чи мало «загонів», і не залишилося ніяких запасів.

Переглядаючи список господарів, бачимо, що і тут Калнишевському належить чи не останнє місце, а група господарів середньої заможності загалом, стоїть далеко попереду за нього — це Ногай, Гараджа, Смола, Пугач, Кулик, Білий, Куций. Разом із тим інтересно відзначити, що немає повної відповідності між двома таблицями — таблицею сільсько-господарського реманенту та продуктами: у Пишмича, що мав багато реманенту і зайняв третє місце, не було ніяких запасів, крім сіна, так само й у Гелехового брата: були коси, заліза до плугу, серпи та й годі.

Тепер розгляньмо, які саме запаси мала старшина: переважно (не загальною вагою, чи то числом четвертей, а за числом

*) Цю картину трохи змінє відомість, що її склав поручник Харевський, завідувач конфіскованих зимовників: з його звітлення видно, що в р. 1775 «нажито и вымолочено» в колишніх зимовниках Калнишевського, Глобі та Головатого чимало різного збіжжя, а саме:

	Ж и т а			Пшениці			Ячменю			В і в с а			П р о с а		
	коп	четвертей	четвертків	коп	четвертей	четвертків	коп	четвертей	четвертків	коп	четвертей	четвертків	коп	четвертей	четвертків
у кошового	120	60	4	100	65	6	110	50	58	19	4	100	50	6	
у судді	180	40	—	90	43	—	60	30	40	23	—	40	23	6	
у писаря	60	30	4	85	42	2	60	30	63	30	6	70	42	—	

(Дніпроп. крайарх., в. 112, № 3 130, арк. 32).

НАВНІСТЬ ПРОДУКТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СТАРШИН

Таблиця № 3

Прізвище	Калнишевський	Г л о б а			Толо-вагий		Фридрих		Перехрист		Н о -		г а й		С м о л а		Тара-джа		К у л и к		Качан		Вілий		Кудий		П у г а ч		Пинч-мич	Телех	У скількох господарств було	
		молочене	немолочене	молочене	немолочене	засіяне	молочене	немолочене	молочене	немолочене	молочене	немолочене	молочене	немолочене	молочене	немолочене	засіяне	молочене	немолочене	молочене	немолочене	молочене	немолочене	молочене	немолочене	молочене	немолочене					
Пшениця	5 мерок		{ 18 четв. 6 четвр.		{ 20 лант. 5 четв.		160ч. 160ч.		160ч.				1 скир			1 заг. 160ч. 1 стог. 160ч.		1 стог. 1 стог.														13
Жито	2 мерки		{ 47 четв. 1 четвр.		{ 50 лант. 8 четв. 2 четв.		1160ч.		160ч.				2 скир 1 дж.	1 1/2 скир.		2 заг. 160ч. 2 скир		1 стог. 2 стог.													11	
Овес	30 четв. 22 60ч.															не све-зено	1 заг. 360ч.														6	
Ячмінь					{ 10 лант. 3 четв.											1 заг. 2 лант.															6	
Просо			{ 32 мехів 39 четв. конен 7 четв.		{ 10 лант. 1 четв.		1 дж.		1 конн				1 казан 1 дж.			160ч.		1 стог													7	
Пшона	260ч.		8 четв.													2 лант.		1/2 60ч.													5	
Гречка	3 мерки		2 четв.		{ 15 лант. 3 четв.				10 хрс-ців							1 заг. 160ч.															5	
Конопля					{ 2 лант. 2 четвр.		1 лант.																								2	
Ворошно	житне 10 четв. 10 60ч.		2 четв.				160ч.		2 лант.				1 дж.			1 лант.		160ч.													9	
пшен.			7 четв.				1 лант.																								3	
Цибуля					1 лант.											11 вінк															2	
Арбузи*)																1 заг.															1	
Дині																1 заг.															1	
Різна																1 заг.															1	
городина																1 заг.															1	
Солома																16															1	
Сіно			1 ск.		32				7 сто-нів				3 скир			1 скир		1 стог		1 стог		1 стог		1 стог		2 ск.	4 стог.		4 скир	500	1	
			(2000 п.)		скирди								скирди			16 стог		1 стог		3 стог.		1 стог		3 стог.		4 стог.		300 к.	конен	12		

*) Не ясно — чи то гарбузи, чи то кавунні? бо написано російською мовою: «арбузовъ и дынь».

володільців) мала вона пшеницю: ми бачимо пшеницю у 13 чоловіків з 15. Далі — жито: в 11 господарів, а разом із житнім борошном — у 12. Далі — просо та пшено — у 8, овес — у 6, гречка — у 5, ячмінь — у 6, конопля, цибуля та солома — у 2; городина та «арбузи» й дині — в одного. Тут у цьому реєстрі не бачимо нічого несподіваного, і слід зупинитися лише на двох питаннях: перше — це досить великі розміри культури конопель — у Глоби засіяно коноплі більше, ніж овса; у Головатого знайшлося не цілий лантух насіння. Друге — це теж досить великий засів цибулі у того ж таки Глоби — цілий лантух. Крім Глоби мав 11 вінків цибулі Кулик.

Порівнюючи загальні невиразні цифри з цієї галузі, треба визнати, що дуже мало сіяли і взагалі мали вівса та ячменю, порівнюючи з великими розмірами конярства; це явище не випадкове, і його треба поставити у зв'язок із загальними умовами конярства, про що скажемо далі. Разом із тим бачимо, що 12 господарів мали сіно, та ще й досить багато: тут знову стає на заваді неможливість обчислити, скільки саме було сіна: про декого говориться докладніше, напр., про Калнишевського сказано, що він мав 1 «скирд» сіна, де було 2 000 пудів, про інших говориться лише «скирд», «стог», «копна» чи що, без детального зазначення. Факт, що сіно збереглося до червня — про декого говориться, що сіно торішнє, а з другого джерела ми знаємо, що було сіна навіть 1773 р.⁸⁷⁾ отож можна зробити висновок, що збирали його багато, і це цілком пасує до розвиненого скотарства.

У всякому разі тут у реєстрах запасів ми не бачимо даних, щоб були великі запаси, вміщені у спеціальних ямах, як писав Зуєв⁸⁸⁾. Або їх не знайшли, або їх зовсім не мала старшина.

Тут не один раз уже згадувано про городину; її було дуже мало; лише в господарствах Гараджі та Глоби, як нам відомо, сіяли цибулю та різну городину. Не бачимо ми й продуктів городництва, окрім 11 вінків цибулі в Кулика. Це суперечить твердженню М. Е. Слабченка про широко розвинене городництво. Ще менше знаємо про садки: маємо такі відомості лише про садки у Головатого (15 яблунь, 8 вишневих дерев та 2 груші), Глоби, та на трохи сушні яблук і груш у Головатого.

Переходимо до скотарства. Ця галузь господарства найкраще висвітлена в науковій літературі і важливість її не збуджувала ніякого сумніву. Про не ябьяке значіння скотарства по зи-

⁸⁷⁾ Дніпроп, крайарх, ф. Канцел. Новорос. губ., в. 112, № 3 130.

⁸⁸⁾ В. Зуєв. — Путешественныя записки, СПб. 1787, стор. 271.

мовниках писав ще Зуєв, що зберіг назву запорожців — «скотопаси»⁸⁹⁾. Це цілком стверджують наші матеріяли. Із таблиць ч. 4-8 ми бачимо, що і справді скотарство було досить широко поставлене, і деякі господарства мали великі табуни, череди отари. На перше місце і тут треба поставити господарство самого кошового Калнишевського; по всіх садибах та зимовниках він мав разом 639 голів коней, старих та лоша́т, 1076 голів рогатої худоби, 13006 голів овець, 1039 кіз, 106 свиней, 5 ослів, та 9 «буйлів» (мабуть буйволів?), разом — 15.880 голів різної худоби. Числа ці такі інтересні, що на них слід зупинитися: тут яскраво переважає число рогатої худоби та дрібної, як вівці, кози, над числом коней: це явище, як видно з таблиці, постійне. Вийняток становить лише господарство старшини Ногая, де коней було 232, а товару тільки 157 голів.

Ми маємо відомості з літератури про розмір конярства в Калнишевського: відомо, що р. 1769 татари зайняли табун з 600 коней⁹⁰⁾; у Д. І. Яворницького знаходимо ще більшу цифру — 14.000 коней, що їх Калнишевський був продав разом; на жаль не зазначено дати⁹¹⁾. Порівнюючи з цими даними, бачимо, що наприкінці існування Січі конярське господарство отамана підупало; мабуть, на це впливала довга тяжка війна, що для неї треба було постачати коні.

В таблиці ч. 4 ми розглянемо окремо числа, що стосуються до коней, і побачимо, що друге місце належить табунам писаря Глоби — він мав разом 336 голів коней, третє — табунам старшини Макара Ногая, на 282 голови; далі суддя Головатий мав табун 167 голів і осавул Гелех — 109 голів. Цим і обмежується велике конярство, бо інші господарі мали порівнюючи невеличкі табуни коней — Іван Смола, пушкар, мав 77 коней, полковник Гараджа 43, отаман Давид Білий мав 21 коней, Пугач — 18, брат осавула Гелеха — 16, полковник Григорій Качан — 17, полковник Панас Кудий 12, — Фридрих та інші по 2-7 коней.

Список володільців коней^{*)} можна збільшити, бо разом із списками володільців зимовників подано і списки тих козаків, що випасали своїх коней у спільних табунах із старшиною, а також і робітників, що працювали в зимовниках і мали право випасати свою худобу. Таких людей було чимало: в зимовниках

⁸⁹⁾ Путешественныя записки, ст. 236.

⁹⁰⁾ А. А. Скальковскій. — Исторія Новой Сѣчи, I, 184.

⁹¹⁾ Д. И. Эварницкій. — Исторія запорожскихъ козаковъ, т. I, СПб 1900, изд. II ст. 358.

^{*)} Облік коней не був цілком певний; як виявилось з відомости того ж таки 1775 р., 29 серпня, у Калнишевського знайшлося ще 16 коней, у Глоби — 24, у Головатого — 7 (та сама справа арк. 145).

РОЗМІР КОНЯРСТВА

Прізвища Коні	Калнишевський																
	Глоба	Ногай	Головатий	Гелех	Смола	Гараджа	Білий	Путах	Качан	Гелехів брат	Куцый	Фридрих	Яловий	Пишмич	Латун	Притка	
Жеребців . . .	19	—	9	—	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Меринів . . .	114	28	34	91	—	3	6	4	4	10	3	11	—	—	—	—	
Кобил . . .	245	161	70	—	24	8	7	4	—	—	4	—	7	3	2	1	
Молодих 1-3 р.	145	73	20	—	—	10	1	3	5	—	3	—	—	—	—	—	
Лошат . . .	116	74	34	18	—	4	5	4	4	6	2	—	—	—	—	—	
	639	336	282	167	109	77	43	21	18	17	16	12	11	7	3	2	1

Калнишевського бачимо коней 18 володільців, у Глоби — 19, у Головатого 17, в інших зимовниках — 4 козаків. Інтересно те, що дехто з них мав досить великі власні табуни, напр., один мав 16 голів, один — 15, один — 14 гол., один — 11, один 10, чотири по 8, два по 7, два по 6, два по 5, одинадцять по 4, п'ять по 3, чотирнадцять по 2, дванадцять по 1 коню, залічуючи сюди і старих, і лошат. Тут треба відзначити, що не можна відділяти козаків від козачих служників за числом коней: раз-у-раз ми бачимо, що служники мали не менше коней, ніж володільці зимовників — отак у нашому реєстрі Фридрих, Яловий, Пишмич мають по 11, 7, 3 коней, а тимчасом служники Калнишевського мали по 10-16 коней (Прокіп Малий, Микита Кравченко, Гаврило Перехрист), або служники Головатого, що мали по 8 коней (напр., Василь Чабан).

Треба пам'ятати, що прокормити коней коштувало мало, бо коні більшу частину року, коли не цілий рік, проводили в степу, а не в стайнях.

Великі числа коней по різних зимовниках ніяк не відповідали розмірам тих стаєнь, що їх зазначено в реєстрах тих зимовників; лише у одного Калнишевського були стайні більшменш великі, з станками на 45 голів. З цього можна зробити вже висновок, що всі коні здебільшого випасалися в степу, і лише ті, що були потрібні володільцеві або для роботи, або для їзди, перебували в цих стайнях. Можна звернути увагу ще на одну рису: в таблиці ч. 3 зазначено порівнюючи дуже мало вівса

і в запасах, і засіяного, і досить багато сіна; вівсом годують коня у стайні, сіном його підгодовують узимку і тоді, коли він не стоїть у стайні.

До цього можна додати ще й таке спостереження: далі ми побачимо порівнюючи небагато збруї, як от сідел, узд, недоузджів тощо, отож її ніяк не могло вистачити на всю цю масу коней.

З цього здається, сам собою виникає висновок, що коні ці виховувано по зимовниках не на власні потреби володільців, а на продаж. Як відомо, чимало коней щороку виводили запорожці до Польщі⁸²⁾. А. О. Скальковський наводив приклад, що навіть чужоземні ремонтери приїздили до Запоріжжя купувати коні⁸³⁾. Експорт коней дуже інтересував володільців табунів, і р. 1757 депутація запорізьких козаків просила російський уряд дозволити щороку вивозити з Запоріжжя до «Малоросії» 1000 коней⁸⁴⁾; не треба випускати з ока, що за головного покупця була не Гетьманщина, а Польща.

На жаль, із реєстрів коней не можна зробити ніяких висновків про те, які це були коні, як їх розцінювали. Можна виділити лише небагато рис, що характеризують коней докладніше. Наприклад, про табуни Калнишевського, Глоби та Головатого складено додатковий реєстр, коли передавали коні до кавалерійського смоленського полку; передано разом 90 меринів, з цього числа мали зросту 2 арш. — 43,3%, 2 арш. 1 верш. — 41,1%, від 2 арш. 2 верш. до 2 арш. 3 верш. — 15,5%. Отож як бачимо, переважали коні дрібні, низькорослі. Треба пам'ятати, що оце обчислення у відсотках зроблено тільки для коней, призначених до полку, а чимало коней забраковано за «старостью и малымъ ростомъ», себто чимало було коней ще дрібніших за ці.

З реєстрів можна зробити ще один висновок, що виствілює як ставилися запорожці до виховання коней: коней до 4 року вважали за «неспособныхъ къ ѣздѣ», і в реєстрах зазначали окремо лошат, стрижаків, коней 2-3 років.

Коні Калнишевського, Глоби, Головатого були з таврами, переважно тавра Калнишевського складалися з його ініціалів, були й якісь фантастичні знаки.

Ми не маємо, на жаль, прямих даних на те, скільки коштували описані коні. Але приблизно ми можемо більш-менш встановити середню ціну коня. Наприклад, р. 1745 у скарзі війська запорізького на донських козаків до Сенату, зазначено,

⁸²⁾ А. А. Скальковській, *Исторія Новой Сѣчи*, I, 236.

⁸³⁾ А. А. Скальковській, *op. c.*, I, 183.

Д. И. Эварницкій, *Исторія запор. коз.*, т. I, 582.

⁸⁴⁾ А. А. Скальковській, *Ист. Нов. Сѣчи*, II, 157.

скільки коштує запорізьке майно, що його пограбували донці, а саме: коні оцінено від 8 до 25 карбованців⁹⁵). Далі ми бачимо ціни — 8 крб. 50 коп. і до 20 крб.⁹⁶).

Цю ціну — 20 крб. знаходимо в документах 1740-1750-х рр., у скаргах запорожців на татарські грабунки⁹⁷); бували, звичайно, і вищі ціни: р. 1762, наприклад, отаман Федоров цінував коней по 33, 40 крб., але то були не звичайні коні, а найкращі, коні кошового та судді⁹⁸).

Під час конфіскації майна, коли помилково конфіскували та продавали, разом із кіньми Глоби, коней його хрещеника, Арапа, губернатор Муромцев дав наказа заплатити йому по 20 крб. за кожного коня. На підставі отаких оцінок, мені здається можна приблизно встановити і середню ціну на коня р. 1775, а саме — 20 карбов. за дорослого коня, та 10 за лошат та молодих від 1 до 3 років. Приймаючи таку розцінку, ми можемо скласти отаку приблизну оцінку табунів: Калнишевський — 639 гол., з того числа 378 старих, 261 молодих, старі по 20 карб. — 7.560 крб., молоді по 10 крб. — 2610 карб., разом 10.170 карб.; Глоба мав коней на 5250 карб., Ногай на 4230, Головатий на 2800, Гелех на 2000, Смола на 1655, Гараджа на 720, Білий на 360, Пугач на 290, Качан на 260, Гелехів брат на 260, Куций на 190, Фридрих на 220, Яловий на 140, Пишмич на 60, Латун на 40 та Притика на 20 крб. Звичайно ці оцінки умовні, ми тут припускаємо нижчі оцінки, а там, де зазначено загальну цифру коней, ставимо приблизно середню між вищою й нижчою оцінкою, пересічно по 15 карб. Щодо п'яти останніх то тут я беру лише оцінку дорослих коней, бо в реєстрі зовсім не згадано про лошат.

Переходимо до рогатої худоби: її було далеко більше за коней. Перше місце і тут належало кошовому Калнишевському. Він мав 1076 голів рогатої худоби, а з буйволами — 1085. Далі йдуть: Глоба — 889, Головатий — 427, осавул Гелех — 251, пушкар Іван Смола — 198, полковник Гараджа — 167, старшина Макар Ногай — 157, полковник Гардовий Василь Пугач — 139, старшина Василь Пишмич — 88, полковник Григорій Качан — 68. Інші мали від 14 до 60 голів. Менш за всіх мав Перехрист — 4 гол. Це краще видно з таблиці № 5.

Ми вже зазначили, що з 23 членів старшини 17 мали коней,

⁹⁵) Д. И. Эварницкий, Ист. запорож. козаков, т. 1, 595.

⁹⁶) Там таки, стор. 596.

⁹⁷) А. А. Андрієвскій, Матеріялы для исторіи южнорусского края в XVIII стол. Одесса. 1886, стор. 216, 217, 219, 222.

⁹⁸) Там таки, стор. 376.

а тепер із таблиці № 5 бачимо, що з того ж числа 21 мав рогату худобу. Коло володільців товару можна ще збільшити, додавши відомості про козаків «сторонніх» володільцям зимовників, та служників, що випасали свою худобу разом із володільською.

Таблиця № 5

ЧИСЛО РОГАТОЇ ХУДОБИ

Прізвище	Калнишевський																				
	Глоба	Головатий	Гелех	Смола	Гараджа	Могай	Пугач	Пишмич	Качан	Білий	Чепіга	Гелехів брат	Фридрих	Кулик	Куций	Хмарко	Кислен	Яловий	Притика	Перехрист	
Худоба																					
Бугаїв	13	11	9	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
Корів	239	291	143	198	68	39	32	24	28	13	13	18	6	7	15	7	1	—	—	—	
Волів роб.	46	146	37	—	18	14	20	6	9	26	7	6	2	2	—	2	2	—	—	—	
" нероб.	340	47	60	—	27	22	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Молоді	199	241	83	—	—	31	36	8	6	—	13	9	3	6	—	5	—	—	—	—	
Телят	239	151	95	—	50	33	—	20	19	6	11	9	6	—	—	—	—	—	—	1	
Разом	1076	889	427	251	198	167	157	139	88	68	62	55	48	46	44	42	17	15	15	14	4
Буйволів	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Корів	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Волів	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Тут бачимо отакі цифри: в зимовниках Калнишевського випасали товар 17 чолов., у Головатого 22, у Глоби 20, у інших козаків — 11: разом 70 чоловіка. З цього числа один мав 42 голови худоби, один — мав 30 голів, один — 28, один — 25, два по 23, два по 22, один 16, три — по 15, один — 14, три по 13, два — по 12, два — по 10, п'ять — по 9, два — по 8, один — 7, вісім — по 6, один — 5, сім — по 4, вісім — по 3, вісім по 2 та 10 — по 1 голів рогатої худоби. Тут так само, як із конярством: великі порівнюючи стада рогатої худоби бачимо не тільки у козаків, але іноді й у робітників по зимовниках: напр., 25 голів мав Прокіп Малий, служник у Калнишевського, той самий, що мав 16 коней, 15 голів прикажчик Головатого, Демко, 28 — Грицько

Малий, робітник у Глоби, та 30 голів — його ж прикажчик, Іван Гумен.

Тут, треба повторити ті самі міркування, що ми їх висловили з приводу конярства, тільки в більшому масштабі: вся худоба випасалася в степу; ми зазначали вже, що навіть у зимовнику Глоби, в реєстрі будівель зроблено важливу примітку, що в повітку заганяли товар лише під час лютих морозів. Щодо самого товару, то ми тут бачимо небагато бугаїв, і багато корів та волів. У розподілі їх за роками бачимо, що стоять окремо «бузівки», телички та бички 1, 2, 3 навіть 4 років. Це спростовує гадку автора «Топографич. описанія, доставшимся... землям 1774»,⁹⁹⁾ що на неї пристав і Д. І. Яворницький, про те, що вже по другому року телиці приводили телят¹⁰⁰⁾.

То дарма, що заможніші представники старшини мали великі стада худоби, проте майже зовсім не було продуктів скотарства; це показує, що тут ми маємо скотарство не для прибутків від нього, а на продаж. Досить згадати, що в інструкції тій депутації, р. 1757, про яку ми вже казали, висловлено побажання експортувати щороку по 1 000 голів товару до Гетьманщини¹⁰¹⁾.

Природно, тут можна поставити питання про те, скільки бодай приблизно коштували ці корови та воли? На це ми не маємо певних відомостей, хіба деякі натяки: напр., відомо, що року 1764 вола продавали за 10 крб., корову за 20¹⁰²⁾.

З другого джерела видно, що року 1749 вола цінували в 10 крб., а дві пари волів у 28 крб. — себто одного в крб. 7-8, дві пари волів «съ упряжью» — в 50 крб.; тут уже важко виділити ціну вола¹⁰³⁾. У всякому разі видно, що за ці роки ціна на волів мало змінилася, і ми не зробимо великої помилки, коли приймемо приблизну і для 1775 р. ціну на вола 10 крб., на корову — 20 крб.

Отож, розцінюючи приблизно корову в 20, вола в 10, бугая в 25 крб. (остання ціна — цілком умовна), а телят, ялівок, бузівків тощо теж по 10 крб. — так само умовно, ми можемо приблизно отак оцінити стада володільців. Калнишевський мав рогатої худоби на 13.345 крб., а саме: 13 бугаїв по 25 — на 325 крб.,

⁹⁹⁾ Топограф. описаніє доставшимся по мирному трактату отъ Отом. порты во владѣніе Рос. имперіи землямъ, Зап. Од. Общ. VII, 185.

¹⁰⁰⁾ Д. И. Эварницкій, Исторія запор. козаковъ, I, 559.

¹⁰¹⁾ А. А. Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, II, 157.

¹⁰²⁾ М. Слабченко, Паланкова організація. Праці комісії для вичування істор. зах.-руського права, VI, стр. 225.

¹⁰³⁾ Зап. Од. Общ., т. XIV, 417, 503, Д. И. Эварницкій, Исторія запор. козаковъ, I, 596.

239 корів по 20 — на 4 780 крб., волів 46 робочих, 340 неробочих, 199 ялівок, та 239 телят, разом 824 по 10 крб. — 8 240 крб., а всього 13 345 крб. Глоба мав худоби на 11 995 крб., Головатий на 5 835 карб., Гелех на 3 760, Смола на 2 980, Гараджа на 2 410, Ногай на 2 355, Пугач на 1 780, Пишмич на 1 200, Качан на 920, Білий на 900, Чепіга на 825, Гелехів брат на 720, Фридрих на 605, Кулик на 596, Куций на 600, Хмарко на 230, Кислев на 220, Яловий на 300, Притика на 210, та Перехрист на 50 карбованців.

Дрібну худобу мали далеко не стільки господарів, як велику: найбільше їх мали вівці з 23 старшин 14; кіз мали 10, свиней 10. З таблиці № 6 краще видно, як розподілялася ця худоба (див. табл. 6).

ЧИСЛО ГОЛІВ ДРІВНОЇ ХУДОБИ

Таблиця № 6

Прізвища Худоба	Калнишевський											Скільки господарів мали						
	Глоба	Гараджа	Ногай	Головатий	Білий	Гелех	Пишмич	Чепіга	Куций	Яловий	Гелехів брат		Смола					
Баранів	850	459		64			150	150	—									
Овець	6736	7278		550	750	610	450	450	220					60	—	—	—	—
Ягнят	5393	4133		356			—	—	162					—	—	—	—	—
	13006	11870		970	750	610	600	600	382		200		60	—	—	—	—	—
			2700	2000						200		112						
Козлів	99	—		3			—	—	—	—			—	—	—	—	—	—
Кіз	484	354		33	50		—	—	10				—	—	—	—	—	—
Козенят	453	239		28			—	—	11				—	—	—	—	—	—
	1039	593		64	50		—	—	21				—	—	—	—	—	—
Свиней	58	50	—	—	46	—	—	23	—	—	—	—	—	—	24	9	5	5
Поросят	48	36	—	—	27	—	—	12	—	—	—	—	—	—	20	16	—	—
	106	86	—	12	73	—	—	35	—	—	3	—	—	—	44	25	5	5

Із цієї таблиці видно, що найбільші отари були у Калнишевського (13 006 голів овець), Глоби (11 870 гол.), далеко менше

мав Гараджа (2 700 гол. разом овець та кіз), Ногай (2 000 овець та кіз) і найменше Фридрих (60 овець). Щодо кіз, то лише в Калнишевського була велика отара (1.039 голів), та у Глоби (593 гол.), інші мали по декілька десятків кіз.

На жаль, ми не маємо певних відомостей про ціни на вівці: ми маємо окремі факти, коли овець оцінювали не однаково, мабуть, в залежності від їхньої раси. Наприклад, р. 1764, в справі про пограбування майна старовірів, що вийшли з Польщі, бачимо, що 5 корів вони оцінили в 26 крб., коня — в 20 крб., 20 овець — в 6 крб., себто по 30 коп. на голову¹⁰⁴). Р. 1768 на Полтавщині в скарзі значкового товариша Ноженця на збитки, що їх він зазнав, коли згоріла кошара, він оцінює старих овець по 1 крб., ягнят по 50 коп. штуку¹⁰⁵) Р. 1774 на Полтавщині, оцінюючи худобу Висоцького за борги, міщани поцінували старих овець по 70 коп., ягнят по коп. за штуку, але продано їх по 90 коп. за старих та 45 за ягнят¹⁰⁶). Року 1774 в Криму продавали овець по 1 крб. 35 коп. за штуку — 3 056 штук за 4 135 крб.¹⁰⁷). Отже можна сказати, що пересічно вівця коштувала 1 крб. — 1 крб. 20 коп. Ми маємо відомості і про інші розцінки: напр., р. 1776 озівська губернська канцелярія оцінила овець Степана Гелеха та його брата в 700 карб. за 1 400 штук, але це визнано за надто недостатню суму. Тут припадало по 50 коп. за голову¹⁰⁸). У М. Е. Слабченка знаходимо, що вівця коштувала в Запоріжжі 2 карб.¹⁰⁹), але джерела свого він не зазначає. Мені здається, що без великого перебільшення можна пересічно розцінювати вівцю в 1 крб. 50 коп., а ягня — в 50 коп. Тут я буду разом з вівцями рахувати й кіз, бо ціни на них я не знайшла, і загалом їх було не багато, отже, коли б і була помилка, це не дуже позначилося б на підсумках. При таких розрахунку маємо: Калнишевський мав овець на 14.098 крб., разом із козами — на 15.203 крб. 50 коп. Глоба — овець на 13.672 крб., із козами на 14.022 крб. 50 коп.; Гараджа разом на 2.700 крб., Ногай на 2.000 крб., Головатий — овець на 999 крб., а з козами на 1.067 крб., Білий — овець на 750 крб., Гелех на 610 крб., Пишмич на 900, Чепіга на 900,

¹⁰⁴) К. Ц. Ар. Д. Ак., № 9 927.

¹⁰⁵) Полт. Істор. Арх., № 3 948.

¹⁰⁶) Там таки, справа Полт. Магістрату. № 202.

¹⁰⁷) Істор. Арх., № 111. Всі ці архівні відомості мені ласкаво подав М. Ф. Тищенко; висловлюю йому свою щирю подяку за товариську послугу.

¹⁰⁸) Д. И. Эварницкій, Источники II, 2 090.

¹⁰⁹) Соціально-правна організація Січі. Праці ком. для вивч. зах.-руськ. та укр. права, в. III, стор. 323.

Куций — овець на 382 крб., а з козами на 403 крб. 50 коп., Яловий разом на 200, Гелехів брат теж на 200, Смола — на 112, та Фридрих на 60 крб.

З наших матеріалів можна скласти загальну картину того, як провадилося вівчарство. Овець випасали отарами під доглядом чабанів, як видно, переважно молдаванів та волохів. У Калнишевського при одному зимовнику було три окремі отари, одна на р. Висуні, друга на Інгульці, а третя невідомо де, але звалася «чорна» отара. Над чабанами були начальники — «отамани». Отари випасалися далеко в степу, Глобині отари, напр., ходили верстов за 30 від зимовника. У деяких господарів бачимо спеціальні кошари. З інвентарю видно, що для чабанів були «кибитки», буди.

Свиней було небагато, найбільше їх мав Калнишевський, 106 штук, далі йдуть господарства Глоби — 86 штук, та Головатого — 73 штуки. Кулик мав 44 свині, Пишмич 35, Качан 25, Ногай 12, Притика та Киселев по 5, і Яловий 3.

Таблиця № 7 подає загальну картину стану скотарства, загальне число голів різної худоби у старшини та приблизну її вартість (див. табл. на 228 стор.).

З цієї таблиці видно, що перше місце між господарями належало Калнишевському: він мав найбільше голів худоби (15.880 штук), до того ж і більшої вартості — на суму 38.718 крб. 50 коп. За ним друге місце належало Глобі — і числом худоби (разом 13.774 штуки) і вартістю: 31.264 крб. 50 коп. З ними не міг зрівнятися ні один господар¹¹⁰⁾. Тут треба звернути увагу на розбіжність у числах: число голів худоби не завжди відповідає її вартості: найбільше голів худоби мали Гараджа (2 910 штук), Ногай (2 451), Головатий (1 701), Гелех (970), Білий (883), найбільше капіталу вклали в стада: Головатий (на 9 702 карб.), Ногай (на 8 585 карб.), Гелех (на 6 370 карб.), Гараджа (на 5 830 карб.), Смола (на 4 737 карб.). Ці числа худоби висовують на почесні місця володільців різних стад групи господарів, що вже визначилися в масі як видатні сільські господарі — це Ногай, Гараджа, Смола, почасти — Пишмич, Гелех, Білий. Але після цієї групи, як бачимо, розміри скотарства

¹¹⁰⁾ Наші підсумки кількості худоби розбігаються з тими, що їх надрукував був раніше П. Щебальський, але різниця не дуже то велика, а саме:

у Калнишевського	коней — 650, рогатої худоби 1085, овець 14045, разом 15780.
у Глоби	коней — 253, рогатої худоби 676, овець 12063, разом 12992.
у Головатого	коней — 167, рогатої худоби 362, овець 1034, разом 1563.

(Потемкинъ и заселение Новоросійского края — Сборник антроп. и этнографическ. статей о Россіи, кн. I, М. 1866, додаток).

ЗАГАЛЬНЕ ЧИСЛО ГОЛІВ РІЗНОЇ ХУДОБИ ТА ЇЇ ВАРТІСТЬ

Таблиця № 7

Прізвище Назва худоби	Калнишевський														Гелехів брат	Качан	Фридрих	Яловий	Кулик	Притика	Хмарко	Кислев	Перехрист	Латун
	Глоба	Головатий	Ногай	Гелех	Гараджа	Смола	Пишнич	Пугач	Білий	Цепіга	Кучий	Гелехів брат	Качан	Фридрих										
Коней	639	336	167	282	109	43	77	3	18	21	—	12	16	17	11	7	—	1	1	—	—	2		
Ослів	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Рогатої худоби	1076	889	427	157	251	167	198	88	139	62	55	42	48	68	46	15	44	14	17	15	4	—		
Буйволів	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Овець	13006	11870	970	—	610	—	—	600	—	750	600	382	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—		
Кіз	1039	593	64	2000	—	2700	112	—	—	50	—	21	200	—	—	200	—	—	—	—	—	—		
Свиней 1)	106	86	73	12	—	—	—	35	—	—	—	—	3	25	—	3	44	5	—	5	—	—		
Разом	15880	13774	1701	2451	970	2910	387	726	157	883	655	457	225	100	117	225	88	20	18	20	4	2		
Вартість загальна в карбованцях	38718	31267	9702	8585	6370	5830	4737	2160	2060	2010	1725	1194	1180	1180	885	640	596	230	230	220	50	40		

1) Вартости свиней не взято на увагу.

починають швидко дрібнішати, голів худоби меншає, вартість її теж надає, ми бачимо числа голів 225, 100, і менше, ціною на 1 180, 885, 640 тощо, і доходить до 4 штук рогатої худоби, ціною на 50 крб. — у Перехриста — та 2 конячок на 40 крб. у Латуна. Коли ми порівняємо загальне число худоби, напр., у Калнишевського та Глоби, з числом худоби у всіх 23 старшин, — то побачимо, що їм належало — 38% першому, та 33% другому до загального числа, і це, звичайно, підносило їхні господарства на недосяжну височінь.

Щоб краще висвітлити порівняльно розмір господарств цих представників запорізької буржуазії, я наведу числа, здається, зменшені, — про скотарство в паланках, подані в М. Є. Слабченка. Року 1765 в Самарській паланці було разом 35.314 штук різної худоби, в Кодацькій — 15.898 штук, себто лише на 18 голів більше проти Калнишевського, в Протовчанській — 6.922, в Бугогардівській — тільки 319 голів¹¹¹⁾.

Таблиця № 8

ЧИСЛО ГОЛІВ РІЗНОЇ ХУДОБИ, ЩО НАЛЕЖАЛА КОЗАКАМ ТА РОБИТНИКАМ І ВИПАСАЛАСЯ В СТАРШИНСЬКИХ СТАДАХ, ТА ПРИБЛИЗНА ОЦІНКА ЇЇ.

Прізвища	Коней	Рогатої худоби	Овець	Разом	Приблизна оцінка худоби
Прокіп Малий, служник кошового	16	25	10	51	869
Іван Кириченко	—	42	не за-	42	480
Іван Гумен, прикажчик Глоби	—	27	значено	27	450
Грицько Малий, служник Глоби	—	23	—	23	450
Андрій Лук'янов Лях	14	4	168	186	428
Осип Паляруш, старшина	—	23	—	23	390
Гаврило Свисанов, козак	—	22	—	22	370
Савка Бутович, служник кошового	2	8	100	110	300
Венедикт, вірмен	—	21	—	21	300
Петро Малий	—	15	—	15	285
Василь, чабан Головатого	88	—	130	118	240
Харитон Гопалов	—	16	—	16	210
Сидор Чорний	—	10	—	10	160
Фома Білий	8	—	—	8	140
Гаврило Перехрист	9	—	—	9	140
Іван Сокура, козак	—	8	11	19	131

111) Паланкова організація. Праці комісії... вип. VI, стор. 231.

Зупинившись на окремих родах скотарства, я завжди додавала до чисел худоби в господарствах старшини відомості про кількість голів худоби в робітників та сторонніх козаків, що випасали худобу в спільних із старшиною чередах. У таблиці № 8 я подаю числа цієї худоби, обмежуючись лише тими людьми, що мали більш-менш великі стада. Разом з тим я подаю приблизну оцінку цих стад.

Тут перше місце належить Прокопові Малому, одному з близьких до Калнишевського служників, а крім нього бачимо чимало служників кошового, Глоби та Головатого, і загальна вартість їхніх стад досить велика. Між сторонніми козаками бачимо вже відомого нам Осипа Паляруша, Андрія Ляха, та якогось Венедикта вірмена.

В наших реєстрах ми маємо деякі дані про продукти скотарства по зимовниках, але цих продуктів було обмаль. Це видно з таблиці, що ми подаємо під № 9 на стор. 232-233.

Отак із продуктів скотарства ми бачимо найбільше смушків — у декого їх було досить багато — у Глоби 301, Калнишевського 48, Ногая 46, Головатого 39 і т. д. Далі йдуть товаричі шкури — конячі, волячі, їх найбільше було у Гелеха (54) та у Пишмича (24), а також козлові. Їх було мало, і вони були лише у Глоби та Калнишевського. Далі бачимо вовну — тільки у Гараджі — 18 фунтів, та руна: їх було у Пишмича чимало 450 та ще у Фридрика, тільки 5. Тут треба ще звернути увагу на кошачі шкурки — їх було 5 у Кулика.

Далі бачимо вироби із шкур — на першому місці треба поставити сап'янці; їх було не багато, лише у Глоби та Калнишевського, 25 і 28 штук, червоного, жовтого та чорного кольору. Як відомо, на Запоріжжі досить високо стояло виробництво шкури та сап'янців, що були за об'єкт торгівлі¹¹²⁾.

Трохи бачимо юхти та більше ременю на підощви.

У шістьох старшин були запаси сала, але підрахувати, скільки саме, важко, бо тут зазначено різні міри: короваї, трубки сала з цілої туші, пуди, бурдюги, круг. Троє мали лій — теж різними мірами: діжки, казан, ведро, глечик. Зате масла коров'ячого було дуже мало — лише у Глоби 1 1/2 діжки. У багатьох був сир — майже у всіх, а їх було 7 чолов., по 1 діжці, і тільки у двох — по 2 діжки.

Було також трохи запасів м'яса: у Головатого, приміром, було «несколько» шинки, пастрєми та в'яленого мяса, та у Ногая було три лопатки шинки.

¹¹²⁾ Д. И. Эварницкій, Ист. зап. коз. I, 593.

Всі ці продукти мало відповідали кількості голів різної худоби, і не залишається сумніву, що не для збирання цих продуктів випасали стільки корів та овець. У самого Пишмича бачимо 450 рун — число таке свідчить про досить широко поставлене вівчарство. Було й у Глоби, Калнишевського та Ногая чимало смушків.

Усе це дає змогу ще впевненіше говорити про торговельний характер запорізького господарства, про те, що цю худобу більшою частиною призначалося для експорту.

Тут ми не маємо цін продуктів; але з іншої справи, із звідомлення поручника Харевського, що завідував конфіскованим запорізьким майном, можна більш-менш заповнити цю прогалину. Ми бачимо з цього звідомлення, що 1775-1776 рр. продавали ягнячі руна, залежно від гатунку, по 3-5 коп. за штуку. На пуди продавали вовну по 70 коп. пуд. Отож, наприклад, Калнишевський міг мати прибутку лише від продажу самих рун карбованців по 520 щороку, а Глоба — карбованців по 474. Далі бачимо, що смушки продавали білі по 12-15 коп. штуку, а чорні чомусь по 25-26 коп., козлячі смушки по 5 коп. штука: шкури волон'ячі по 75 коп., телячі по 37^{1/2}коп.

Зазначено там і ціни на молочні продукти: масло продавали по 2 крб. пуд, сир по 50 коп. пуд, до того ж в одній партії продано з трьох замовників 41 пуд сиру¹¹³).

З реєстрів видно, що птахівництво було мало розвинене. Таблиця № 10 подає нам числа з цієї галузі господарства.

З цієї таблиці видно, що лише 7 чоловік з 23 мали птицю, і з того числа найбільше було у Глоби та Головатого (196 та 190 штук), інші мали куди менше. Найбільше розводили кур та гусей¹¹⁴), і лише у одного аматора Гелеха бачимо таку незвичайну птицю, як лебеді та пава.

Не маємо ми інших відомостей про птахівництво як от про збирання яець, пуху, пір'я тощо. Навпаки, як побачимо далі, навіть подушки траплялися досить рідко.

Не багато даних і для характеристики пасічництва. Тут ми

¹¹³) Дніпроп. крайарх, ф. Канцел. Новор. губ., в. 112, № 3130, стор. 40, 42.

¹¹⁴) На малий розвиток птахівництва на Запоріжжі звернув увагу ще автор «Топографического описания, доставшимся по мирному трактату отъ Оттоманской порты... земляхъ 1774 года»: «птиць только что для свосй охоты одних гусей, и то весьма мало, а для плода курей немного увидишь», писав він; «Птиць по лѣности ходиць за ними, потому что живутъ безъ женъ, не разводять», — писав він далі. (Зап. Од. Общ., т. VII, стор. 187).

Прізвища	Глоба	Калишевський	Головатий	Фридрих	Пишмич	Гелех	Ногай
Назва предмету							
Смушків	301 + 3 полки + 4 полки	48	39	35	—	—	46
Товар. шкур	10	—	—	9	24	54	17
Козлов. шкур	3	4	—	—	—	—	—
Лощачих шкур	—	—	—	—	—	—	—
Вовни	—	—	—	—	—	—	—
Рун	—	—	—	5	450	—	—
Сап'янців	25	32	—	—	—	—	—
Юхти	—	—	3	—	—	—	—
Підощ. шкури	2	—	1	—	—	—	—
			+ 4 шмат.				
Фашин сирових	—	—	—	—	—	5	—
Ремнів	2 мешк.	1 м.	1 сакви	—	—	—	—
Сала	19½ пуд. 2 бурдюк 1 коров.	9 кор.	6 цілих	—	—	1½	5 коров. 1 круг
Лою	9 глечик 1 ведр.	½ жад.	—	—	—	—	—
Сиру	1 діжк.	—	—	—	—	—	—
Масла	1½ діжк.	—	—	—	—	—	—
Шинки	—	—	несколько.	—	—	—	3 лопатки
Постреми	—	—	несколько.	—	—	—	—
В'яленого м'яса	—	—	несколько.	—	—	—	—

бачимо в реєстрах дані про невеличкі пасіки, а також про наявність продуктів пасічництва; зважаючи на те, що фактів мало, об'єдную в таблиці № 11 і пасіки, і продукти пасічництва.

Тут ми бачимо, що лише троє з 8 господарів, що мали пасіки, справді мали не абищо: це Куций, що мав разом 245 вуликів, Латун — 247, та Глоба — 274. До них можна додати і Гелеха (59 вул.). Інтересно, що всі вони мали щось із половину вуликів порожніх, а у Глоби навіть 91% було порожніх. Це можна пояснити для двох перших — Куцого та Латун тим, що заготовлено порожні вулики для рійби що починається в червні; але для Глоби та Качана, що теж мав при 6 повних

Кулик	Цугач	Смола	Яловий	Гараджа	Куций	Білий	Качан	Гелеків брат	Перехрист	
5	34	14	6	—	15	17	3	—	—	12
2	—	—	1	3	—	—	—	20	—	9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	18 ф.	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	2
10	—	—	28 шт. (14 пар)	—	—	—	1	—	—	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
10	—	—	—	—	—	1	—	—	—	6
—	1½ діжк.	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1 діжк.	—	2 діжк.	—	—	1 діжк.	1 діжк.	2 діжк.	—	1 діжк.	7

вуликах аж 30 порожніх, та для Фридрика, що мав самі порожні вулики це може свідчити лише про занепад пасіки.

Ці числа суперечать деякою мірою загальним уявленням¹¹⁵⁾ про широкий розвиток пасічництва у козаків (принаймні наприкінці XVIII в., раніше могло бути інакше). Небагато було й продуктів пасічництва: напр., лише троє мало мед, і тільки у Калнишевського його була ціла бочка: у Глоби була діжка, у Гараджі 2 1/2 пуди. Був віск — теж порівнюючи небагато; тут важко порівняти числа, бо міри різноманітні — пуди, фунти і круги. Була й воцина у Куцого — діжка, у Качана — мішок,

¹¹⁵⁾ Д. И. Эварницкій, Ист. запор. козаковъ, т. I, 569-70.

ПТАХІВНИЦТВО

Назва птиці	Прізвище							
	Глоба	Головатий	Гелех	Кулик	Пугач	Білий	Качан	У скільк. господарів були
Кур	75	35	20	20	24	20	12	7
Гусей	107	95	2	20	20	8	—	6
Качок	5	57	23	16	—	—	—	4
Індичок	9	3	12	—	—	—	—	3
Пав	—	—	2	—	—	—	—	1
Лебедів	—	—	1	—	—	—	—	1
Разом	196	190	63	56	44	28	12	

Таблиця № 11

ПАСІКИ І ПРОДУКТИ ПАСІЧНИЦТВА

Назви	Прізвище												
	Куций	Латун	Глоба	Гелех	Гелехів брат	Качан	Яловий	Фридрих	Калнишевський	Гараджа	Ногай	Головатий	У скільк. господарів були:
Вулики:													
з бджолами	140	126	24	59	3	6	10	—	—	—	—	—	8
порожні	105	121	250	—	—	30	—	8	—	—	—	—	—
Мед	—	—	1 діж.	—	—	—	—	—	4 бочки	2½ пуд.	—	—	3
Віск	—	—	70 пуд.	—	—	—	—	5 фун.	5 кругів	—	5 ф.	1 круг	5
Вошина	1 діж.	—	—	—	—	1 меш.	—	—	—	31 ф.	—	—	3
Відситок	—	—	—	—	—	—	—	—	½ бочки	—	—	—	1
Різак	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1

у Гараджі 31 ф. Інтересно відзначити, що Гараджа мав 2 1/2 пуди меду, 31 ф. вошини і жадного вулика, а Калнишевський — мав мед, підситок та віск, і не мав власних бджіл.

Тепер переходимо до фактів, що характеризують інший про-

мисел запорожців — рибальство. Факти тут дуже бідні і неясні. Всі їх зведено до таблиці № 12.

Таблиця № 12

РИБАЛЬСТВО ТА ПРОДУКТИ РИБАЛЬСТВА

Прізвище	Качан	Глоба	Калнишевський	Куций	Хмарко	Пугач	Кулик	Головатий	Кравець	У скількох господарів були:
Назви										
Неводів	1	1	1	1	—	—	—	—	—	4
Мереж	13	—	—	—	4	—	—	—	—	2
Мотузків до неводу	7	—	—	7	—	2 пуч.	—	—	—	3
Терпугів	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2
Волоків	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Човнів	7	—	—	1	2	—	—	—	—	3
Риби, в'яленої	—	—	—	—	—	—	150	100	104	3
Риб «визиків»	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Риб. клею	—	—	—	—	—	—	—	в'язка пучков	—	1
								1 в'язка		
Трину	19	—	—	—	—	—	—	1 діжк.	—	1

Тут ми бачимо в декого — у чотирьох чоловік — неводи, у двох — мережі, до того ж у Качана навіть 13 мереж; були й запасні мотузки до неводів та мереж; були також терпуг, та волюки. До рибальських знарядь я зарахувала також і човни, хоч, треба попередити, що з числами човнів не все гаразд.

Впадають в око своїм надзвичайно малим розміром запаси рибних продуктів: тут є трошки в'яленої риби, у Головатого, Кравця та Кулика, ще менше руб'ячого клею та трину, і ще якісь риб'ячі «визики»: не ясно, що це таке? може в'язига? Отож, кінець-кінцем, треба визнати, що бралися до рибальства старшини, про яких йде мова, — мало, а ще менше було в них продуктів рибальства.

Ще менші були запаси продуктів мисливства та знаряддя до нього, коли не лічити, звичайно рушниць тощо, що однаково потрібне було і для козакування, і для полювання на різного звіря. У таблиці № 13 я подаю все, що стосується до полювання.

З цієї таблиці видно, що лише у Калнишевського, Глоби,

МИСЛИВСТВО ТА ЙОГО ПРОДУКТИ

Прізвища	Калнишевський	Глоба	Головатий	Качан	Куций
Назва предметів					
Хутра:					
Лисиць	15 шт.	32	9 поллок	1 шт.	—
	2 полки				
Лис. хвостів	1 в'язка	—	2 в'язки	—	—
Куниць	6 штук	2	—	—	—
Видри	4 штуки	1	—	—	—
Заячих шкур	1 в'язка	—	—	—	—
Ведмежих	2 штуки	—	—	—	—
Рушниця	1	1	—	—	—
Капкан	—	—	—	—	1

Головатого та Качана було хутро; а ще й треба зауважити, що неясно зазначено, які то 15 лисиць, — чи вичинені, чи не вичинені, та 2 «полки лисиць».

З приладь ловецьких був тільки один капкан у Куцого, та зазначено окремо «охотничче ружье» у Калнишевського і Глоби. Звичайно це могло бути й випадково, а мабуть і справді інтерес до ловецтва вже підупадав.

В реєстрах знаходимо, але дуже мало, відомостей про млинарство. Як видно з таблиці № 1, млини та вітряки були у п'ятьох господарів, а саме у Калнишевського був млин та вітряк, у Глоби теж, у Головатого млин та два вітряки, у Гараджі та у Смоли — по млину. Млини ці були різного типу та призначення: деякі, мабуть, постачали борошно на власне господарство, інші мали ширші завдання. Розгляньмо це питання докладніше. У зимовнику Калнишевського, наприклад — тому, що на р. Кам'янці, біля виходу балки Водяної, був вітряк, «объ одномъ мукомольном камнѣ, и четырехъ просяныхъ толкачахъ»; далі за 105 верст при деревні Петровій, був млин, на р. Інгульці; він був «о трехъ колах, дву мукомольныхъ камняхъ, а третое толчее о шести ступахъ», та о «2 . . . ступахъ съконныхъ» цього млина він не встиг добудувати. У Глоби був у зимовнику на р. Базавлуці, біля Церковного моста, вітряк «з однимъ коломъ

и пятью толкачами для молоття домашнего хлеба»; у нього ж на р. Самарі «мельница о трехъ колахъ», та на р. Вовчій теж «мельница обь одномъ амбарѣ о двухъ камняхъ, третия толчя о шести ступахъ, а другой амбаръ строится». У Головатого записано в зимовнику — неясно, де саме — два млини: один «новозастроенный» млин, та ще два вітряки: один з одним жорном, та двома ступами, другий — розпочато будувати. У Гараджі, в Барвинстинці, — млин критий соломою, з 2 жорнами на борошно, та «толчя для валяння суконъ колесо»: надзвичайно інтересна відомість, бо свідчить про місцеве оброблення вовни: про виробництво сукна. П'ятий володілець, Гелех, теж мав млина, але про цей млин не маємо більше відомостей.

Тепер я хочу зупинитися ще на даних про броварництво. Вони обмежуються лише відомостями про те, що у Гараджі в Барвинковій Стінці була броварня, був казан варити пиво, «заторних кадей» дві, та мірних «кадей» дві. Щодо горілчаного промислу, то відомостей зовсім немає; правда, є небагато даних про наявність «вина». Наприклад, у шинку того ж таки Гараджі, в Барвинковій Стінці, де були казани варити пиво, куплено десь бочку горілки в 50 ведер, за 90 карбованців.

Природно, що бажано було б знайти в реєстрах щось таке, що свідчило б про соляний промисл запорожців, але про це вони майже нічого не говорять. Запаси соли були досить великі, але не у всіх козаків, і були вони різними мірама визначені, а саме: у Калнишевського було 50 возів четвероволових: ця сіль була закопана в землі, та біля кухні будинка, де він жив — стояла бочка. У Глоби в різних місцях було соли 3 вози, та «въ ямѣ соли возовъ 8» — разом 11, та ще 73 пуд. 10 ф., та окремо третина бочки. У Гелеха був віз соли; у Головатого було 5 бочок соли; у Кулика було 3 бочки та 3 діжки соли; у Куцого 1 бочка, у Кравця «соли въ двухъ мѣстахъ» — не ясно, скільки саме, також і у Гараджі — соли «пять грудок». Отже, крім Калнишевського та Глоби, і почасти Гелеха, ніхто не мав великих запасів соли. Не видно також і потрібного для промисла приладдя, крім «гребла», що було у Гелеха — його вживали, щоб загібати сіль. Звичайно, можна припустити, що для чумакування, для валок по сіль були призначені чимало тих возів, що про них казатимемо далі, але ці вози вживано не тільки для соли, і ми не маємо підстав вважати їх за інвентар, що належить спеціально до соляного промислу. Отож наші відомості в цій справі обмежуються запасами соли. Треба сказати, що в пізнішому документі, звідомленні поручника Харевського ми знаходимо ще деякі дані про техніку цього про-

мислу. Наприклад, ми там читаємо, що сіль із прогноїв возили до Ново-Миргороду, там наймали «комору» для соли на 6 місяців і платили за неї по 1 крб. 50 коп. за місяць — разом 9 карбов.¹¹⁶⁾ Це свідчить про те, що сіль не продавали разом, а мали постійний склеп.

У господарствах здебільшого було чимало речей господарського вжитку; ми цілком умовно об'єднали в одну таблицю. Це різне теслярське та інше знаряддя — якого було чимало — запасне залізо, сталь, а також бочки, діжки тощо. З цієї таблиці більш-менш приблизно видно, чиї господарства були найбільше забезпечені отакими речами (див. табл. на стор. 239).

Отак ми оглянули побіжно різні роди господарства та промислів, як вони відбивалися на різноманітному інвентарі, що його зареєстровано під час конфіскації. Почасти можна додати до цього розділу про інвентар таблицю № 15, де я збрала все, що стосується до, так би мовити, транспорту, до засобів пересування: вози, різне приладдя до збруї тощо. Треба попередити, що чимало кінської збруї — узди, повода, сідла, стремена тощо я віднесла до іншої таблиці, як речі, що належать спеціально до козакування (див. табл. на стор. 264).

Тут ми бачимо, що найбільше речей знову таки мали Калнишевський (301), Глоба (53), Гелех (22), Гараджа (21), Головатий (20), Куций (13), Фридрих (12), найменше — Хмарко (2), Притика та Кислев (по 1). Щодо характеру інвентаря, то найбільше було, звичайно, возів — їх мали 17 господарів, до того ж вози переважно були до волів, і менше до коней. Щодо числа возів, то лише Калнишевський, Глоба та Гелех мали чимало їх — 46, 33, 14 себто якраз ті, у кого знайдено найбільше соли — а втім, треба застерегти, що цей висновок зроблено лише на підставі того, скільки було запасів соли та возів. Далі бачимо хомути, у декого більше, ніж возів до коней: у Гелеха на 2 вози 5 хомутів, у Качана на 1 воза — 4 хомути, у Гелехова брата — на 1 воза 2 хомути. Можливо, що тут уживали спосіб запрягати парою коней, або тройкою, або четвериком, по-польському, з дишлем, а не з дугою, бо дуги знайдено тільки у Фридриха та Перехриста, по 1, а сіделка — тільки у Фридриха. Отож російської запряги, з дугою, вживали дуже мало. Також бідне було запасне приладдя — напр., припряжки (лише у Глоби 2 пари), шлеї (у Калнишевського — 17, Головатого — 2 пучки пенькових, та у Гелеха — 1 пара), ще менше ярем — лише у Фридриха 1. Далі бачимо у 4 шкури

¹¹⁶⁾ Дніпроп. крайарх., ф. Новор. губ. канц., в. 112, № 3 130, стор. 38.

Прізвище Назва речей	Головатий	Глоба	Гараджа	Кулик	Куций	Качан	Гелехів брат	Калищевський	Гелех	Фридрих	Яловий	Ногай	Пугач	Пишич	Перехрист	Білий	Смола	Кравець	Хмарко	У скількох господарів були
	Сокір	8	10	3	4	11	2	6	1	4	3	4	5	4	5	1	2	4	—	—
Свердел	2	3	2	3	3	5	3	—	1	5	6	—	3	4	—	1	—	—	—	13
Долот	4	—	—	4	2	4	—	2	—	3	5	4	3	—	—	1	—	—	—	10
Бочок	—	18	19	22	15	11	15	8	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	9
Пилок	3	—	—	1	1	2	1	—	3	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3
Стругів	4	—	—	—	—	3	—	—	3	—	—	1	1	2	—	—	—	—	—	6
Заліза	—	1	—	1 пуд	—	—	—	—	1/2 пуда 1/2 шини	—	—	—	1 1/2 шини	—	—	—	—	—	—	4
Діжок	—	2	16	—	—	—	—	3	—	7	—	—	—	—	2	—	—	—	—	5
Гемблів	8	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	3
Молотків	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Стад	1/4 п.	—	—	—	—	—	6 п.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Смоли	—	10 від.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 боч.	—	—	—	—	—	—	—	2
Крейди	3 комя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Скла для вікон	2 скр.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Шпалер	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Точил	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Цвяхів	—	—	1500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Дощок	—	—	2500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Брусів	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Шкворків	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Барандзейок	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Гихів	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Веретен	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Оскирд	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Куф	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Вадій	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Ваклаг	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1
Міді	1 пуд	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	78	62	51	34	37	27	26	29	23	23	15	12	13	11	4	4	4	2	1	

Прізвища	Калишевський	Назви предметів																			
		Глоба	Гелех	Гараджа	Головатий	Фридрих	Кудцій	Качан	Кулик	Пугач	Цишнич	Гелехів брат	Білий	Смола	Ногай	Перехрист	Яловий	Хмарко	Притака	Кіслев	У скількох господарів було
Возів волов.	14	26	12	6	4	2	3	4	4	4	8	6	6	—	—	1	—	2	1	1	17
" кінськ.	32	7	2	1	2	1	1	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Хомутів	20	7	5	—	—	2	2	4	1	2	—	2	2	4	—	1	2	—	—	—	14
Колес	6	8	—	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	4
Шкур на вози	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	4
Шлей	15	—	1	—	2 пуч.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Колясок	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	3
Мазниць	—	—	—	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Віжок	17	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Підосток	—	—	—	—	3	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Шин колесних	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
Дуг	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2
Кибиток	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Фурманів	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Колесок	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
«Розпусків»	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Бричок	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Ярем	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Пристажок	—	2 пари	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Палубів	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Сіделок	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Шор	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Дзвоників	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Попружок	—	—	—	—	не- скільки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Рогож	170	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Дьогтю	4 боч.	—	—	—	—	—	1/2 боч.	—	—	1 боч.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
	301	53	22	21	20	12	13	—	10	10	9	9	8	7	5	5	4	2	1	1	—

на вози та запасні колеса, у двох — підостки. У двох — Качана та Кулика — мазниці, у двох віжки.

Крім возів та всього потрібного для важкого транспорту приладдя, ми бачимо в реєстрі чимало екіпажів, уже панського типу: себто коляски, брички, колекки, «кибитки», «розпуски», «фурмани». З тексту можна більш-менш уявити собі що це були за екіпажі: про коляски, що були у Калнишевського, Головатого та Ногая читаємо: у Калнишевського були «четвероместныя поезженныя» коляски. Можна припустити, що запрягали в них цугом, 4 чи 6 коней, бо у Калнишевського були «шлеи къ припряжамъ»; крім того, з листа самого Калнишевського до Петерсона бачимо в реєстрі його служників «форейтора» Грицька малого, а, як відомо, форейтори їздили верхи на одному з коней першої пари. Крім того, варто зазначити, що у Калнишевського були ще й шори, 8 штук. У Головатого була одна коляска «дорожная», другая — «недодѣланная съ колесами не кованными». У Ногая було дві «коляски оббитыхъ кожею».

Про бричку — ми нічого не знаємо; також про колекку у Фридрика, але з іншого джерела знаємо, що колекки оббито сукном¹¹⁷).

III.

Хатній побут запорізької старшини. Хата. Меблі. Характер обстанови. Посуд звичайний і розкішний. Книжки. Жарчові запаси. Одяг. Матеріал. Походження. Запаси тканин. Речі козакування: зброя, кінська зброя. Зброя звичайна та розкішна. Її походження. Розкішна зброя. Прикраси. Регалії. Коштовні речі. Речі церковного вжитку. Капітал у грошах готівкою та вексями. Грошеві операції. Коло осіб, що мали гроші й брали участь у цих операціях. Загальні висновки.

Тепер переходимо до хатнього побуту старшини, як він зафіксований, у цих офіційних реєстрах: тут ми побачимо, що навіть голі числа можуть дещо сказати дослідникові про те, як жили ці люди.

Передусім ми можемо більш-менш уявити собі кімнату; здебільшого хати стояли в обгородженому дворі, мали лише

¹¹⁷) З інших екіпажів знаємо, що халабуда («кибитка») була — «кругомъ окованная», а про «фурман» сказано, що він був на колесах, критий шкурою.

одну кімнату, на 3 віконця, з «оконницями», та склом; напр., щодо Фридрика ми маємо такі відомості: «дворъ обнесенный палисадою дубовою, в нем хата мазаная, белая, окончинъ стекляннхъ три», у Перехриста «хата мазана і выбелена, оконницъ 3», здебільшого зазначено, що хата із сіньми (у Смоли, Кулика, Качана, Білого, Куцого, Пугача). У заможніших було по дві хати, як от у Головатого, Ногая, Писмича, Гелеха; докладно описано будинок Калнишевського, що складався з «одной теплої горниці съ комнаткою: въ сѣняхъ одного дома придѣланъ чуланъ». Другий будинок Калнишевського мав такий самий вигляд: «теплая горница съ комнаткою съ сѣньми и напротив чуланъ»; у Глоби план був такий самий: «домъ... состоитъ изъ одной теплої свѣтлицы съ комнатою; через сѣни напротивъ одна кладовая комната».

У зимовнику біля балки Водяної у Калнишевського був будинок ще більш панського типу: там була хата «господская, тиосинная, деревяною гонтою покрыта, в двухъ покояхъ, съ зеленою грубою, съ четырьмя большими окнами и стеклянными сѣнцами, и во оныхъ две небольшихъ кладовые коморки съ присенками рубленые и подъ одною кровлею кладовой амбар». Є вказівки, що вживали шпалери (були у Головатого, табл. 14).

У Гараджі чомусь хати названо куренями.

Часто ми бачимо, що кухню збудовано окремо; так було у Калнишевського, Ногая, Гараджі, Качана.

З реєстрів речей хатнього вжитку видно, що їх було замало. Навіть у заможніших людей, представників вищої верстви козацтва, як Калнишевський, Глоба, меблів було не більше, як в інших членів старшини: як загальне явище, всі вони обмежувалися 2-3 столами, ослонами, навіть ліжко було не у всіх, так само як і шахва.

Склад та кількість речей хатнього вжитку видно на таблиці № 16 (див. табл. 16 на стор. 243).

Отак із реєстру видно, що з загального числа 23 осіб, що їхнє майно описано, лише 16 мали речі хатнього вжитку себто меблі, начиння тощо. Далі видно, що розподілявся цей інвентар надзвичайно нерівномірно: у Калнишевського було загалом 212 речей, у Головатого 101, у Глоби 94, а далі цифри круто спадають на 34 у Фридрика, 30 у Гелеха, 25 у Смоли тощо і закінчуються господарствами, де було по одній скрині (у Кравця та Гелехового брата). Інтересне явище: багато заможніших сільських господарів, що володіли великими стадами скоту, як Писмич, Білий не мали жаднісінької речі хатнього комфорту: це можна пояснити, мені здається тим, що сами

Назва речей	Калнишевський	Црїзвище															
		Головатий	Глоба	Фридрих	Гелех	Смола	Качан	Гараджа	Ногай	Перехрист	Пугач	Кулик	Кущий	Яловий	Кравець	Гелехів брат	У скількох господарів були:
Скринь	21	3	6	1	1	—	2	—	—	1	3	—	—	1	1	1	11
Ікон	84	18	33	5	13	—	3	11	—	6	7	7	8	—	—	—	11
Рушників	33	28	13	8	—	—	10	—	5	1	—	3	—	—	—	—	8
Килимів	5	4	7	3	6	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	7
Мисок	2	1	1	—	1	3	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	6
Подушок	3	2	2	2	—	5	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Столів	1	2	2	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	5
Ковдр	3	3	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	5
Свічників	3	2	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Щипців	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Повстей	20	—	—	1	3	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	5
Войлсків	—	2	1	—	—	10	2	—	4	—	—	—	—	—	—	—	5
Скатертей	5	3	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Завіс	—	3	1	—	1	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Ослонів	2	2	—	1	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Стільців	—	14	8	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Ліжок	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Пошивок	—	—	4	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3
Люстер	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Портретів	4	—	6	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Лямпад	3	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Росп'ятів	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Хрестів	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Шаф	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Постелів	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Перин	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Рукомийник	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Крісел	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Простирадло	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Дзеґар	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Підстілок	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Статуй	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Картин	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Покривал	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Підголовн	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Глеків	—	3	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Кочерг	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Жаровниць	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	212	101	94	34	28	24	24	36	14	31	16	10	8	2	1	1	

вони у своїх зимовниках не жили. Цю думку підтримують і дальші таблиці — посуду, та одягу, де ми спостерігаємо те саме явище. Можливо, що десь в інших місцях вони мали свої резиденції, де зберігали все, що було потрібне для власного вжитку. Може бути інша причина: ці старшини, мовляв, жили в умовах суворого козацтва і нічого не мали, крім того, що було на них. Але, згадуючи величенькі стада в того і того, якось не йдеться віри, щоб вони дотримувалися спартанського побуту. Те саме треба сказати великою мірою про Ногая, почасти Куцого: заможні господарі, володілці численних стад худоби, вони мали надзвичайно обмежений хатній інвентар, що складався у Куцого, напр., з 8 ікон.

Щодо самого інвентаря, то насамперед тут треба висловити сумнів з приводу повноти наших реєстрів: навряд чи відповідало дійсності, наприклад, те, що у Калнишевського, який мав 7 хат, був лише 1 стіл та 2 ослони. Тут щось не так. Те ж треба сказати і про інвентар Глоби, Головатого, Ногая — Ногай, напр., у 7 хатах не мав жадного стола. В кожному разі виправити цю помилку ми не маємо змоги і мусимо й надалі базуватися на числах реєстру.

Розгляньмо окремі графи цього реєстру окремо. Насамперед бачимо, що найбільше було скринь: вони були за невеличкими вийнятками (не було у Смоли, Гараджі та Ногая) у всіх, а в деякого навіть їх було чимало. У Калнишевського 21, в тому числі 3 баули, у Глоби — 6. У Калнишевського в скринях зберігали гроші, різноманітні речі і запаси — цукор, коріння; скрині були дерев'яні, оковані залізом, «доцаті», пофарбовані (у Калнишевського була чорна скриня); у Фридрика була скриня «съ внутреннимъ замкомъ». У Калнишевського був ще «підголовник», де він ховав гроші.

Стільки ж людей мали в хатах ікони: вони були у 11 козаків. Тут ми бачимо надзвичайне багатство у Калнишевського — 84, з того числа в одній кімнаті стояло 53 ікони, у Глоби — 33, у Головатого — 18, у Гелеха — 13, у Гараджі — 11, і т. д. Ікони ці були здебільшого поставлені в хатах, але чимало їх було сховано в скринях, на горищі, в церкві — так було у Калнишевського та Глоби. Ікони були різного типу: тут були і писані на дереві, і на холсті, були в шатах і без шат, були фініфтяні; цікаво — ікона на фініфті у Калнишевського була в скрині з уздами, і гаптовані золотом і сріблом по атласу (у Калнишевського), на склі; у Головатого зазначено неясно «образа на картинах написань».

Здебільшого в реєстрі не зазначалося сюжетів ікон, і взагалі

подробиць про техніку тощо, а зазначалося або число «образов», або з якого матеріалу ікону зроблено. Зрідка зазначали «образъ Богоматери», чи то «образъ успения», або «великомученицы Варвары»; ікони писаря Фридрика, здається зробили вражіння на описувача і він описав їх докладно: «икон Богоматери на полотнѣ 2, на цке липовой образ покаянія 1, и Харлампія и Власія 1; круглая на обѣ стороны на одной Афанасія (патрона господаря), и Кирила, на другой Богоматерь и преподобной мученицы Евдокіи» — сполучення трьох святих тут дає підстави припускати, що це був родинний образ Панаса Фридрика. Інтересну примітку до ікон Калнишевського знаходимо в пізнішому описі: там сказано, що це «ікони работы московской».

До ікон треба додати також хрести та розп'яття: їх ми бачимо у Калнишевського та Глоби — у першого навіть два: це досить відома форма розп'яття тих часів — у середині скляних штофів. Хрести бачимо у Калнишевського та Глоби: тут були хрестики з сердоліку, з кіпарису, срібні тощо. Перед іконами у декого були лампади — у Калнишевського (навіть три) у Глоби та в Гелеха.

Як я вже зазначала, далеко не по всіх хатах були столи: чи то їх не було в декого, чи то описувачі не звернули на них належної уваги і не записали їх. Детально столи не описано — знаємо лише, що у Калнишевського був стіл із шухлядами, що у Фридрика був «один большой липовый, два малых», ось і все. З інших меблів були ослони, вкривані килимами, стільці — дуже зрідка, і те і те лише у трьох осіб. Стільців було багато тільки у Головатого — 14, та ще «несколько». Крісла були тільки в Калнишевського, оббиті шкурою, та й годі. Лише у двох, Калнишевського та Фридрика бачимо шахви, у першого зазначено, що це була «зелена» шахва.

Не абияке місце в хатньому інвентарі належало килимам. Вони були в 7 осіб, і до того ж по декілька в кожного (крім Качана та Гараджі, що мали по одному килиму). Простилали килими ці на ослони (у Калнишевського), на столи (у нього ж), на ліжка. Тут треба звернути увагу на те, що до килимів я віднесла і килими і «коври», бо їх на підставі реєстру дуже важко відрізнити: у Фридрика, напр., бачимо: «килимъ разноцветный» — і далі «коверь разноцвѣтный»; можна було б припустити, що під килимом розуміли місцевого виробу тканий килим, а під ковром — оксамитний, але у Качана ми бачимо «килим мохнатый» — отож відрізняли їх якимось інакше. Може походженням? Не ясно.

Столи вкривали, крім килимів, скатертями, що їх мали п'ять господарів. У Калнишевського була, крім скатерти, ще й церата

«для покрывки стола», а між скатертей — одна «синяя шолковая турецкая . . . съ золотом», інша «шитая бумагою»; у Фридрика була скатерть «бѣлая, по краям красныя полосы». У Головатого «шитая красною бумагою». До скатертей я залічила також «платок, что постилают на стол, когда кофе пьют» — у Калнишевського.

Не ясно, яке призначення мали повсті — їх мали п'ять господарів, і у Калнишевського їх було навіть 20. Вони були різноматні: у Калнишевського були повсті з сукна, у Фридрика «бѣлая по всемъ краямъ черныя узоры», у Смоли — повсть «покрытая сукном, овчинная», у Гелеха повсті «сыромятныя». Крім повстей були й «войлоки», що їх, як видно, не ототожнювали з повстями. Вони були у Головатого, Ногая, Смоли. Можливо, що ними користалися як килимами, можливо також, що вони правили за постілі, або за ковдри.

Щодо речей до снання, то треба сказати, що їх було дуже мало; навіть ліжка були далеко не у всіх, а тільки у трьох: Калнишевського, Головатого та Фридрика. Відомо про них лише те, що вони були дерев'яні. Можливо, що замість ліжок уживали ослони, або спали на печі. Крім ліжок, зазначено ще окремо «постелі» — у Глоби, та Смоли. Ліжка вкривали теж килимами або ковдрами. Ковдр було більше: їх мали п'ять господарів; у Калнишевського було «одѣяло» з «лисых хвостов, покрыто выбойкою», інше «выбойчатое, стеганное на бумагѣ»; у Головатого одне було «волчими мѣхами подбитое», у Гараджі записано «одеяло ветхое, турецкое». Можливо, що замість ковдр укривалися повстями. Тут треба ще згадати «покрывало вышитое красною бумагою», а Смола мав якусь «подстилку холстинную, подбитую хвостами сурковыми». Над постелями були «пологи спальныя». Ці запони були у чотирьох господарів: у Головатого їх було 2, у Качана навіть 5, до того ж зазначено, що вони були «полотняные».

Це мабуть ті самі «пологи», що їх описав ще Боплан; їх уживали козаки, щоб захистити себе від комарні. Можливо, що їх треба віднести до речей спеціально козацького побуту, а не хатнього¹¹⁸⁾, проте ми знаємо такі самі «пологи» в «кроватьных уборах» в іншому реєстрі, майна генерал-майора Шидловського, р. 1711: там бачимо «пологъ флеровий», «пологъ тафтяной», «пологъ персидскій», «завесь китайскій» тощо¹¹⁹⁾, вживали ши-

¹¹⁸⁾ Боплан, Описание Украйны, СПб. 1832, ст. 84. Д. И. Эварницкій, Ист. Зап. Коз. — I. 100-101.

¹¹⁹⁾ С. И. Шидловскій, Матеріалы для очерка служебной дѣятельности Шидловскихъ въ Слободской Украйнѣ 1696-1727 гг. СПб. 1896, стор. 97.

роко запон та завіс і в господарстві охтирських полковників початку XVIII стол. Перекрестових¹²⁰). Перини були у двох членів старшини, у Головатого та Фридрика; подушки були у шістьох, до того ж у Калнишевського й Гараджі було по 3, у Смоли — 5. Але пошивок було далеко менше — тільки у трьох — Глоби, Фридрика та Перехриста, останній, між іншим, не мав подушки. Зате простирадло було з-поміж усієї старшини тільки в Головатого¹²¹). З білизни було багато тільки рушників: у вісьмох господарів, у тому числі в Калнишевського 33, у Головатого 28, Глоби 13. Рушники були й прості і вишивані.

У декого бачимо спеціальні рукомийники (у Калнишевського, Головатого), у інших — миски (у шістьох господарів) у одного — глек (у Ногая). Освітлювали хати свічниками: у п'ятьох старшин ми їх знаходимо, в тому числі Калнишевський і Глоба мали по три «шандала»; для того, щоб знімати нагар із сальної свічки, вживали щипці.

Опалювали хати грубами; у Калнишевського, як зазначено в реєстрі, груба була зелена — можливо, що це одна з тих типових українських груб, що тепер зберігаються по музеях. Із печного приладдя бачимо лише у Головатого кочергу.

На стінах у Калнишевського, Глоби, Головатого висіли невеличкі люстра, по два, у Калнишевського — «дзегар». У Калнишевського, Глоби та Гелеха були портрети: у Калнишевського портрети на холсті цесаревича Павла Петровича — три, та гіпсовий — цариці Катерини II; у Глоби — чотири портрети Павла Петровича, на холсті, та два гіпсових: цариці Лизавети й Катерини II. У Гелеха не зазначено, чий саме.

У Калнишевського було ще й три картини: дві невідомо на який сюжет, а одна дуже плутаного змісту: в одному реєстрі її записали, як «столітній календарь», у другому виправили цю помилку, і пояснили, що це «емблематическими стихами написанная на холстѣ картина». Крім того, у Калнишевського була якась, невідомо яка саме «статуя деревянная на ножкахъ вызолоченная».

Отже на підставі даних реєстру, можна зробити висновок,

¹²⁰) А. Ефременко, Старинная одежда и принадлежности домашнего быта Слобожань. Южная Русь, т. II, СПб, 1905, стор. 199.

¹²¹) Тут можна нагадати, як надзвичайно мало було речей до спання в майні полковників Перекрестових, що його описала О. Ефименкова: правда, реєстри Перекрестових та наші розділяє мало не ціле століття (1703-1775 рр.), але в побуті все ж можна зазначити чимало спільного, до того ж речей, що забезпечували комфорт, хатній затишок — у Перекрестова було куди більше, ніж у запорізької старшини (ор. cit., стор. 199).

що крім речей релігійного культу, в інвентарі старшини ми не бачимо нічого, що свідчило б про розкіш, багатство, навіть елементарний комфорт. Виключаючи трьох перших, що мали люстра, портрети, розкішні ікони, лампади, картини, в інших інвентар був дуже обмежений і не виходив за межі першої потреби.

Інакший характер має інша група хатнього інвентаря, а саме посуд. Тут невеличка, правда, група старшини відділяється від інших дуже багатим, різноманітним, навіть розкішним посудом: це краще можна простежити за таблицею № 17.

Вже цей перелік посуду спростовує думку про те, що кошовий, суддя й писар жили в куренях, спільно з іншими козаками, і все потрібне для життя діставали від військового скарбу¹²²). Вже Д. І. Яворницький зазначив, що наприкінці XVIII стол. вони починають набувати власні будинки і окремі господарства¹²³). Тут, в останні хвилини життя Січі, ми бачимо, що вони живуть уже цілком по-панському.

Як видно з таблиці, рядова маса старшини мала дуже небагато посуду, до того ж простого типу: тут ми бачимо простіші казани, корці, каструлі тощо, а про зайвий, розкішний посуд годі й казати.

Розгляньмо докладніше таблицю: тут виразно відокремлюються три перших господарі: Калнишевський мав 342 речі, Глоба 175, Головатий 198; після цього загальне число речей посуду починає круто спадати: Фридрих мав лише 34, Гелех 24, Качан 19, і т. д., і в кінці таблиці бачимо, що інвентар Кравця обмежувався погребцем із 3 рюмками та 1 штофом, Хмарки — 2 казанами та сковородою, а Перехриста — корцем та мисочкою (кандійкою). Щодо типів посуду, вживаного від старшин, то бачимо, що найбільше було казанів — вони були у 17 осіб із загального числа 18, що мали будь-який посуд. Далі 8 мали сковороди, 6 — штофи та блюда, 5 — тарілки, каструлі, погребці, по 4 — чайники, таці, чарочки, корці. Здебільша посуд — казани, каструлі, корці, горщики, мисочки — були з міді, але були й чавунні. Рідко-рідко — залізні, переважно корці. Блюда та тарілки переважно були бляшані. Не може бути сумніву, що вживали і глиняного посуду, але його чомусь не записали, бо жадних відомостей про нього нема.

Тепер зупинимось на посуді Калнишевського. Він інтересний не тільки тим, що його багато було, а й своєю цінністю. Тут було 7 таць — бляшаних, лакових, мідяних, одна срібна; 37 блюд різного гатунку — з того числа 35 цинкових, різного розміру,

¹²²) А. А. Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи I. 82-83.

¹²³) Д. И. Эварницкій. История запор. козаковъ, I, 226-227.

Прізвища	Каміньцевський	Головатий	Глоба	Фіририк	Гелех	Качан	Смола	Ногай	Пугач	Кулик	Пішмич	Яловий	Вілий	Гараджа	Куций	Гелехів брат	Кравець	Хмарко	Перехрист	У скількох господарів були	
																					Назва речей
Посуд столовий :																					
Штофи	16	—	2	5	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	6
Блюда	8	9	8	8	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Тарілки	75	12	28	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Корці	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Чайники	3	2	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Таці	7	8	5	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Чарочки	6	1	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	4
Мисочки	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3
Сервіетки	34	8	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Ножі з виделками																					
пар	42	—	—	5	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Склянки	29	35	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Чашки	16	27	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
2 стоп.																					
Цукерниці	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Струсові яйця	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Рюмки	9	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Ножі	8	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Ложки дерев.	—	26	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Бутельки	—	7	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Чайниці	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Кавники	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Стакани срібні	17	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Миски супні	2	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Ложки срібні	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Барильця кришт.	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Кубки	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Вокали	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Скляниці	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Приб. кришт. стол.	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Млинок для кави	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Миска полоскат.	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Кухлік	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Погрібці	7	—	3	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	5
Посуд кухняний :																					
Казани	14	8	21	3	7	8	14	10	8	8	8	6	7	6	5	5	—	2	—	—	17
Сковороди	—	—	1	—	—	—	2	1	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	8
Каструлі	2	—	13	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	5
Горщики	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3
Тагани	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Січка капустиана	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Миски дерев.	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Лоточки дерев.	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Всього	342	198	175	34	24	19	18	13	10	10	9	8	8	8	5	5	5	3	2	—	—

два «салатних»; 75 тарілок «разнокалиберныхъ» — теж бляшаних; 2 супних вази, срібних, позолочених; ціла купа срібних чарочок, кришталевих рюмок, кремінних кужликів, 14 срібних стаканів, 2 бокали, 3 кубки, 42 пари ножів із виделками — з того числа 24 пари срібних «съ дутыми черенками», 29 ложок срібних — різного розміру; тут треба відзначити різницю в техніці — були «23 старинныхъ русскихъ», «одна большая козацкимъ манеромъ», «три ложки серебрянные новымъ манеромъ». Мабуть для фахівця ці примітки мають спеціальне значіння. Було й приладдя для чайного сервізу: 3 чайники, з того числа два мідяних, один срібний, 16 чашок — мабуть, так треба розуміти вираз: «фарфоровыхъ саксонскихъ кружечекъ съ блюдечками» — тут інтересне ще й походження цих кружечок — саксонські. Далі бачимо ще складніше зазначення: 2 стопи чашек. Які це стопи? Не ясно. Потім бачимо дві срібних цукерниці, кавник, струсєве яйце в оправі. Цей список робить загальне вражіння поміщицько-буржуазного хатнього побуту, з масою коштовного посуду, починаючи від срібних кубків та стаканів і закінчуючи кришталевими бокалами, рюмками, склянками та саксонськими чашками, і він якось мало гармонєє з бідною обстановою хат, з примітивними меблями.

Приблизно таку саму картину подають описи посуду у Глоби та Головатого: у Глоби ми бачимо, правда, далеко менше речей — немає, наприклад, срібних ложок, ножів із виделками, кубків, бокалів, але все ж є чимало різного посуду: 8 блюд, 28 тарілок, 5 таць, 37 склянок, 3 срібних стаканів, чарочок 12, чайників 2 — один «фарфуровий», 12 чашок, чайниця, цукерниця. У Головатого — 9 блюд, 12 тарілок, 8 таць, 35 склянок, 27 чашок, 2 цукерниці, 2 чайниці, кавник, млинок для кави, та ще якийсь «приборъ столовый стеклянный бѣлой съ золотомъ» тощо. Крім того, всі вони мали сервієтки: 34 — Калнишевський, 13 — Глоба, 8 — Головатий. Правда, у Головатого менше срібла — були навіть дерев'яні ложки; замість того переважає мідь та «фарфур», одначе всі ці речі є характерні, як свічєння буржуазних потреб.

Інші мають таких коштовних речей небагато: більш-менш наближаєтьє до цих осіб інвентар писаря Фридрика — з його 8 блюдами, 7 тарілками, ножами з виделками, — або Гєлєха — з його 3 чайниками, 2 тацями, і якимсь загадковим «бочонкомъ хрустикальнымъ» — чи не слід читати «хрустальнымъ» — тоді, це можна припустити, тут ми маємо звичайне українське кришталеве барильєце. Щодо рядової, так би мовити, старшини, то тут кількєсть буржуазного посуду зменшуєтьєся і замість того

виступає звичайний сільський посуд, корці, казани, горщики, сковороди тощо.

Щоб закінчити огляд цієї таблиці, треба підкреслити ще наявність спеціального посуду для робітників в інвентарі Глоби: це дерев'яні миски та лоточки, «изъ которыхъ работники ѣдятъ» — примітка досить змістовна.

Інтересні пояснення додано і до казана мідяного, що в ньому у Калнишевського зберігався лій: надісланий «отъ генераль-аншефа и кавалера Г. А. Потемкина». Відомі різні подарунки, що їх робив Потьомкін Калнишевському¹²⁴), але цей казан, здавалося б, не пасував до тих подарунків.

Тепер я хочу перелічити ті оригінальні речі, що були в декого із старшин, а саме: у Калнишевського 16 гаманців, шитих золотом та сріблом, у Калнишевського, Глоби та Головатого — прозорні трубки, у Калнишевського та Фридрика — рахівниці, у Калнишевського — печатка, у Калнишевського та Головатого — безмін, у Калнишевського — аршин залізний, у Перехриста — вага, у Гелеха — чотки, у Фридрика — бандура.

Треба ще зупинитися на дуже невеликому числі книжок: у Калнишевського було дві книги «бесід Іоанна Златоустого», та ще 4 книги «священного» змісту, невідомо, які саме. У Глоби були «проповіді мініатовы», псалтир, та «книгъ большихъ и малыхъ молитвенниковъ и историческихъ — 15». На жаль, зміст цих книг загалом залишився невідомим, і ми знаходимо лише часткові вказівки, що між цими книгами були «полскихъ календарей два, Російскихъ одинъ, книжка одна старая и списокъ о статскихъ чинахъ». Крім того, у Глоби було ще 6 «тетрадей печатныхъ» — що це за «тетради» — неясно. Як бачимо, бібліотека дуже скромна¹²⁵).

По суті не дивно, що у цих осіб були книги — цікавіше те, що у Перехриста теж знайшлося три книги — «Апостоль московской печати», «Псалтирь кіевской печати» та «Канонъ житія великомученицы Варвары».

На жаль, загинуло безнадійно листування старшини — отак у Калнишевського взято цілу скриню «съ разными письмами» та «отослано для разобранія оныхъ писемъ къ г. коменданту подполковнику Норову». Так само зроблено і з листуванням писаря Глоби.

Тепер від, так би мовити, «пищи духовной» — я хочу перейти

¹²⁴) Наприклад, він надіслав кошовому р. 1774 «карманные дзгарки и оксамиту на платье». А. А. Скальковскій, Ист. нов. Сѣчи, III, 160.

¹²⁵) У Головатого книг не було; треба пам'ятати, що він був неписьменний. (А. В. Флоровскій, Депутаты войска запорожского, Зап. Од. Общ., т. XXX, 396).

до «пищи телесной» — до тих запасів різних харчових продуктів, що зберігалися у старшини. Їх було небагато взагалі, і їх краще видно на таблиці № 18: навіть вина було мало — лише у Калнишевського, Глоби та Пугача. Крім вина був цукор — у Калнишевського, Глоби та Головатого, і у двох перших навіть чимало — бочками, скринями. Але у рядових козацьких старшин не було ні грудки цукру. У Глоби та Гелеха був оцет, по «бочонку». Далі у Глоби був «персик» — що його поїли миші. У Калнишевського була шухлядка з «пряними кореньями», — та в саквах було з півмішка кави, ось і все.

Таблиця № 18

ЗАПАСИ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ

Прізвища	Калнишевський	Глоба	Головатий	Кравець	Гелех	Пугач
Назва предметів						
Цукру . . .	2 бочки 2 скрині 20 голів	1 бочка 24 голови	8 голів	—	—	—
Горілки . . .	2 барила	3 барила	—	—	—	—
Вина солодкого	1 бочка	—	—	—	—	1 барило
Оцту . . .	1 барило	—	—	—	1 барило	—
Сороч. пшени . . .	—	—	«несколько фунтов»	—	—	—
Кави . . .	1/2 сумки	—	—	—	—	—
Пряних коріннів . . .	1 скринька	—	—	—	—	—
Персику . . .	—	3 мішка	—	—	—	—
Яблука . . .	—	—	несколько	—	—	—
Груші . . .	—	—		—	—	—
Кислиці . . .	—	—	—	1/2 бочки	—	—
Горіхів волоських	—	—	1 мішок	—	—	—
Сухарів . . .	—	6 мешк.	—	—	—	1 лантух

Велика частина старшинського майна припадає на різний одяг: тут ми знову таки мусимо підкреслити надзвичайне багатство цього відділу в господарствах Калнишевського, Глоби та

Головатого, порівнюючи з майном інших старшин. У Калнишевського було, наприклад, 10 шуб, 20 «кафтанів», 13 кирейок, 15 черкесок, 65 сорочок, 8 поясів тощо. У Глоби було вже куди менше — 2 шуби, 5 бурок, 10 «кафтанів», 7 черкесок, 9 сорочок; у Головатого — 3 шуби, 8 черкесок, 5 «кафтанів», 8 сорочок. Щодо інших — то там трохи визначається Смолга, що мав 7 шуб, 6 бурок, 4 «кафтана», або Кулик, що мав 6 шуб, 6 сорочок.

Ще більше робить вражіння різниця якісна: в гардеробі перших осіб ми бачимо розкішні матерії, силу коштовного хутра, оздоб тощо. Пояснюємо на прикладах. Візьмімо Калнишевського: тут бачимо 10 шуб: одна на «куньємь мѣху, покрита парчею», друга «на лисьємь», «крыта чернымъ бархатомъ съ серебряннымъ приборомъ», третя теж лисяча — «покрита плисомъ малиновымъ», четверта теж лисяча, «покрита малиновымъ сукномъ, обложеннымъ золотымъ позументомъ», п'ята «на лисьемъ подбрюшномъ мѣху покрятая березовымъ сукномъ и опущена собольими хвостами», шоста лисяча, «покрита кофейнымъ сукномъ съ золотымъ позументомъ», сьома вовча, «покрита сѣронемецкимъ сукномъ», восьма вовча, «покрита песочнымъ сукномъ съ шелковыми петлицами»; про прості я не згадую. Або кирей — їх було 13; тут було чимало кирей на хутрах — одна «на сивыхъ крымскихъ смушкахъ, покрятая зеленымъ бархатомъ съ серебрянымъ приборомъ», друга на лисицях, «покрятая зеленымъ сукномъ съ золотымъ узенькимъ позументомъ», третя на вовчому хутрі, «покрятая темноглубымъ сукномъ». Були кирейки і без хутра, напр., «вишневого сукна съ обыкновеннымъ золотымъ приборомъ», або «кирея лѣтняя съ петлицами шелковыми зеленая», «кирейка суконная красная», або «суконная голубая».

Не менш розкішні були й кафтани, яких налічувано мало не двадцять. Тут були й штофні — «жолтый штофный кафтанъ къ нему черкеска обьяринная зеленая», другий «кафтанъ штофный по желтой землѣ, къ нему черкеска обьяринная бѣлая», третій «кафтанъ голубой штофный, и къ нему бѣлая черкеска суконная съ узинкимъ золотымъ позументомъ», четвертий «штофовый зеленый съ цвѣтами»; були кафтани з парчі — напр., «кафтанъ розовый парчовый», «кафтанъ бархатной парчи, з зелеными цвѣтами», «кафтанъ малиновый парчевый», отаких кафтанів було два; «вишневый грызетовый кафтанъ и черкеска», були кафтани оксамитні — напр.: «кафтанъ голубого бархату»; треба додати, що оці кафтани парчові зберігалися з коштовнішими речами у скрині в церкві. Деякі розкішні кафтани, здається, ношено — наприклад, у кімнаті Калнишевського з іншими кафтанами, був «вишневый грызетовый кафтанъ, и къ нему чер-

кеска рытого кофейного бархату подбитая голубою тафтою», та «поношенный грезетовый кафтанъ зеленый подбитъ байкой». Був ще «кафтанъ русской полуатласный стеганный на бумагѣ», був «двуличный гарнитуровый кафтанъ и къ нему черкеска гарнитуровая... зеленая» і багато інших. Було чимало кафтанів суконних — «дикого», «кирпичного» кольорів.

Порівнюючи до числа кафтанів та черкесок, дуже мало було шаровар: лише 4 пари, з того числа 2 пари «голубыхъ, суконныхъ», пара «краснова сукна», та одна пара «зеленые матерьянные». Пояси зазначено теж розкішні: — пояс «фіолетовый сырцовый», другий «красный съ золотомъ», 2 пояси — «персидскихъ съ серебромъ», 2 турецьких — «малиновый шолковый», та «парчевый дикий».

З іншого одягу треба відзначити відлогу — вона була тільки у Калнишевського, також і шляфори та спальні ковпаки; шляфорів було три, один із них дитячий. Шляфори були — один «на черныхъ смушкахъ покрытъ малиновымъ плисомъ», другий — «коломенковый». Ковпаки були один бумажний, другий шовковий, блакитний, із золотом та сріблом. В цьому ясно видно вплив російського оточення, що в ньому обертався Калнишевський.

Шапка у Калнишевського була одна: «кучма съ крышкою парчѣвою и съ кистью золотою». Чобіт було 5 пар, здебільшого червоні, сап'янові, а одна пара з них ще й «вышита золотомъ»; рукавичок було 2 пари замшових, одна з них теж «вышита золотомъ».

В гардеробі багатьох, в тому числі й Калнишевського, були хустки, бумажні, шовкові, різних кольорів, розшиті сріблом.

Загальне число речей, що належали до одягу, подано на таблиці № 19.

Тут ми бачимо, що далеко не всі старшини мали одяг: з 23 осіб його знайшли тільки в 15. Нічого не мали Пишмич, Гараджа, Білий.

Одяг Глоби був трохи бідніший, як у Калнишевського. Але й тут ми бачимо дві шуби — одна «лисъя, покрытая коришневымъ сукномъ», друга «волчья, покрытая сѣронѣмецкимъ сукномъ»; та чорну винчуру, «изъ смушекъ, подбита лисицами»; далі гарнитуровый кафтанъ», «плисовый кафтанъ», «черная бархатная черкеска, подбита двуличною тафтою и къ ней голубой парчевый кафтанъ» тощо. «Малиновая съ черными крапинками плисовая черкеска и къ ней кафтанъ плисовый», «черкеска дикая суконная обложена золотымъ позументикомъ и къ ней грезетовый стеганный на бумагѣ кафтанъ», 4 кафтани із

Прізвища	Калищевський															
		Глоба	Головатий	Кулик	Смола	Качан	Фридрих	Цуґач	Ногай	Яловий	Гелехів брат	Перехрист	Гелех	Куций	Кравець	У скільк. осіб були
Назва одягу																
Кафтанів ¹²⁶⁾	20	10	5	4	4	2	—	1	2	2	4	—	2	3	1	14
Шуб	10	2	3	6	7	2	—	1	3	5	—	—	1	3	2	12
Штанів	4	—	2	1	2	1	1	—	—	2	2	1	1	—	—	10
Бурок (винчур) ¹²⁷⁾	2	6	1	3	6	2	1	—	—	—	2	—	2	—	1	10
Чобіт — пар	5	11	1	26	6	1	2	—	—	—	—	—	—	1	1	9
Шапок	1	2	2	—	1	2	4	—	2	3	—	—	2	—	—	9
Сорочок	65	9	8	6	—	5	3	—	4	—	4	—	—	—	—	8
Поясів ¹²⁸⁾	8	—	2	2	—	1	—	1	2	—	2	—	—	—	—	7
Світ	2	—	1	—	1	—	2	—	—	—	—	2	—	—	—	5
Хусточок	26	11	7	—	—	—	14	1	—	—	—	—	—	—	—	5
Кирей ¹²⁹⁾	13	3	—	1	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6
Кожухів	—	4	1	—	1	—	3	—	—	—	4	—	—	—	—	5
Черкесок ¹³⁰⁾	15	7	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Спідніх	2	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Вашликів	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Рукавичок	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Едлог	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Шлафорів	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Ковпаків спальн.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Мешин ¹³¹⁾	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Картузів	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Застіжок до шуб	5	6	4	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Китиць	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Поворозок	19 ар.	—	1 в'яз.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Бинд	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	201	81	46	49	36	25	19	16	14	13	12	9	8	7	6	—

¹²⁶⁾ Кафтан чи каптан — нижній довгий одяг з «закаврашами», з гапlickами до верху. Д. И. Эварницкий, Ист. запорож. казак., I, 266. Запорожье I, 21).

¹²⁷⁾ Бурка, або винчур, чи вільчур (там таки, стор. 265).

¹²⁸⁾ Пояси: довгі, аршин по 5-12, з широкої матерії; його закручували багато разів (там таки, стор. 268-9, 271).

¹²⁹⁾ Кирей, одяг без рукавів, із шкіри, або вовни, до самої землі (там таки, стор. 272).

¹³⁰⁾ Черкеска, або жупан — довга з прорізними широкими рукавами, з «роздерами», що їх можна закинути на спину та зв'язати (там таки, 271-72).

¹³¹⁾ Мешини: штани з шкіри.

штофу — білого, «палевого съ цвѣтами», «на бѣломъ полю съ разными цвѣтами», «голубой съ бѣлыми цвѣтами».

У Головатого бачимо черкески: «малинового бархату», бѣлої парчи», та 6 суконних; кафтани: 3 з парчі — білої, рожевої, з золотом, та дикої з сріблом, один білий, штофний та один «помаранцевого мору» (?). У того ж таки Головатого був «поясъ персидскій». Всі три шуби Головатого були лисячі, під сукном, диким, кавовим та зеленим.

Одежі в інших старшин куди менше: Калнишевський мав загалом 201 речі з одягу, Глоба 81, Головатий 46. Тут несподівано вирізняється Кулик, але це пояснюється просто — він мав чомусь 26 пар готових чобіт, може на продаж, — невідомо. Без цих чобіт він мав лише 23 речі. Четверте місце належало Смоли — він мав 36 речей, далі — оцей самий Кулик, Качан — 25, потім Фридрих — 19, Пугач — 16, Ногай — 14, Яловий — 13, брат Гелехів — 12, Перехрист — 9. Тепер розгляньмо, які це були речі: більшість старшин мали кафтани — 14 чолов., далі шуби були у 12 чолов., бурки та штани — у 10, чоботи та шапки — у 9; сорочки — у 8, пояси — у 7, киреї — у 6, свити та хустки у 5, черкески — у 3. Тут треба ще виділити одяг деяких господарів — напр., у Ногая було 3 шуби — одна на ведмеді, «вишневого сукна», дві вовчі, одна теж вишневого, а друга блакитного кольору. У Фридриха відзначено кафтан «канаватний, стеганий на бумагѣ, блакитный». Щодо інших, то кафтани були суконні, різного кольору, так само і штани — «василькового, синяго, блакитного» кольору, часто — червоного, дикого, зеленого.

Шапки теж були різного кольору¹³²): сині, червоні, часто з сірими смушками. У Смоли шапка була «зъ золотою кистью опушенная сѣрымъ барашкомъ». У того ж Смоли були окремі шуби та «сермяги» для робітників — 7 сермяг та 6 шуб. Можливо, що для робітників були й ті «нагольні» шуби, що були у Калнишевського та Глоби.

Отак більш-менш певно виявляються запаси одяжі в старшини. Можна порівняти цей матеріал, що його дає наш документ, із тими відомостями, що знаходимо в описах А. О. Скальковського та акад. Д. І. Яворницького. Загалом він не суперечить тому, що було вже відомо, але дещо він подає і нового. Виявляється, що той опис одягу, наприклад, що його подав Никита Корж, а за ним А. О. Скальковський¹³³), а згодом

¹³²) Д. І. Яворницький, з слів Росолоди, що колір шапки залежав од куреня — по куренях були однакові шапки. (Запорожъ, II, 21).

¹³³) А. А. Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. 268-70).

використав та доповнив Д. І. Яворницький¹³⁴), не можна прикладати до всієї старшини: або ще менше до цілого запорізького козацтва. За Д. І. Яворницьким, одяг запорожця складався з каптана (кафтана), та жупана (черкески). Він так описує костюм козака з слів Росолоди: поперше — широкі шаровари, що їх одягали поверх чобіт; далі каптан, або кафтан, з гудзиками, потім — довгий пояс, аршин 10 завдовжки, а зверху — черкеска, або жупан, із широкими рукавами, «з роздерами», куди можна було просунути руки в рукавах кафтана; ці рукави можна було зав'язувати на спині. Поверх черкески вдягали кирею, або широкий плащ, без рукавів¹³⁵). З нашого реєстру видно, що оці черкески були дуже мало поширені навіть поміж старшиною: вони були тільки в Калнишевського, Глоби та Головатого. Так само і киреї — їх мали тільки 6 осіб, а кафтани були у всіх, у кого знайдено одяг. Д. І. Яворницький згадував ще про вільчури — їх ми бачимо лише у двох, у Калнишевського та Глоби; решта мали бурки. З того підрахунку, що ми зробили вище, видно, що одяг був досить одноманітний для більшої частини старшини.

Природна річ, починаючи огляд одягу запорізької старшини, цього «безженного» товариства, дослідник не сподівався знайти тут жіноче вбрання, але натрапив на нього, та ще і в досить великій кількості. Справа в тому, що чомусь у Глоби знайшлося чимало речей жіночого одягу, а саме: 13 «робронів», 5 «юпок», 3 «попередника», та корсети, що їх носили єврейки. Деякі з цих речей були розпороті і, можливо, їх зберігали як матеріал, щоб перешити з нього кафтани, бо це був штоф; так само й єврейський попередник був з атласу, а корсети з парчі. Крім того, Глоба мав жіноче намисто. Звичайно, можна зробити чимало гіпотез — яким шляхом перейшли ці речі від своїх законних володілиць до запорізького писаря. Крім Глоби, мав частину роброна та єврейський «попередник» Головатий, а також деяке жіноче вбрання Перехрист, але тут воно було іншого типу: це були намітка, дві плахти, та дві сорочки — тут можна припустити наявність якоїсь жінки в ближчому оточенні самого Перехриста. Крім того, у Фридрика була «каптура красная съ сѣткой мишурной золотой».

До цих речей треба почасти додати ще й досить багато різних запасних матеріалів — як от петлиць для шуб (у Калнишевського і Глоби по 5-6, у Головатого — 4), китиць до

¹³⁴) Д. И. Яворницький, *Исторія запор. козаковъ*, т. I, стор. 265-266.

¹³⁵) Д. И. Яворницький, *Исторія запор. коз.*, I, 270-72. Запорожськ, II, стор. 21-23.

Прізвища	Калнишевський	Глоба	Головатий	
Назви предметів				
Полонна:	шліонського	1½ сувоїв	6 сувоєчків	1 одріз
	руського	1 «обрізок»	—	—
	швабського	7 сувоїв	1 одрізок	—
	простого	—	1 сувої	{ 2 сувої
				{ 2 шматки
Сукна	фланського	2 сувої	34½ арш.	—
	салфетчного	—	1 шматок	—
		1 «половина»	3 сувої	14 арш.
простого		2 одрізки	3 шматки	1 сувій
		2 шматки	4 одрізка	1 шматок
Гядна		2 шматка	{ 14½ арш.	2 шматки
			5 шматків	6 сувоїв
Холсту	1300 арш.	—	—	—
Плису		1½ арш.	{ 130 арш.	—
			5 сувоїв	—
Парчі		1 суверток	1 одрізок	—
		2 шматки	2 «клина»	—
Пестряді	—	—	2 шматки	—
Кумачу	—	—	10 арш.	1 шматок
Вибойки	—	—	2 шматки	1 шматок
Канафату	—	—	3 сувоя	1 пучок
Оберу	—	—	3 шматки	—
Багасні	—	—	1 сувій	—
Шаламаджі	—	—	1 сувій	—
Алачі	—	—	1 шматок	—
Коломенки	—	—	3 сувоя	—
Китайки		—	2 сувоя	—
		5 аршин	{ 6 сувоїв	—
Атласу	5 аршин	—	1 одрізок	—
Оksamиту блакитного	1½ арш.	—	—	—
рожевого	4 арш.	—	1 сувій	—
малинов.	2 суверт.	—	—	—
Штофу		1 одрізок	—	—
		1 шматок	—	—

шуб (у Калнишевського — 4), тасьми (у Головатого 1 в'язка), та бинд — у Калнишевського 6 шматочків, а також багато різних матерій, починаючи з простого селянського холста і до коштовної парчі, грезету, оксамиту тощо. Не легко підбити підсумки — скільки було цих матерій, бо мало що було міряне аршинами — здебільшого ми маємо визначення: «кусок», «штучка», «несколько» тощо, але в кожному разі видно, що навіть не знаючи розмірів цих «шматків», вони за тих часів загалом коштували чимало. Найбільше таких «шматків» та «штучек» було, звичайно, у Калнишевського та Глоби. У рядової старшини була інколи «штучка» полотна, шматок сукна, чи оксамиту, а здебільшого рядно. Таблиця № 20 виявляє приблизно ті запаси, що до них, як уже казалось вище, треба було б прилучити ці роброни, юбки, попередники, часто вже розпороті (див. табл. 20 на стор. 258-259).

В цій таблиці треба звернути увагу на походження цих матерій: тут ми бачимо шліонське, флянське полотно, швабське полотно, руське полотно, турецькі матерії — шамаладжа, алача, та і всі матерії, крім може рядна та холсту, свідчать про торговельні зв'язки, всі ці сукна різнобарвні, оксамит, плис, парча різних гатунків, обер, штофи.

Тепер треба ще розглянути нам те, що становить козацький інвентар «*par excellence*»: я маю на увазі відділ зброї різного типу.

Найбільше зброї було у Калнишевського: разом 190 речей; тут бачимо 49 рушниць (в тому числі 1 штуцер та 1 фузея), 20 шабель та 1 шашка, 47 пістолей, 22 перначі, 11 кинджалів, 6 луків, 7 лядунок, 5 рожків для пороху, 5 сагайдаків, і навіть пара літавр та 2 пальники — це вже, здається не приватна, а військова власність. Далі 1 спис, 1 натруска для пороху тощо.

Передусім скажемо про панцери — вони були тільки у Калнишевського — 2, один «съ нарукавниками и съ наголовникомъ», у Глоби, Головатого (у Головатого панцер, рубашка, штани, на голову й на руки) та Гелеха — по 1: це цілком відповідає тому, що подає і Д. І. Яворницький¹³⁶), але видно, що їх було не багато.

Серед зброї отаманової, звичайно, було чимало розкішної, так би мовити, — музейної, це можна припустити наперед, це стверджують і факти. Ось беремо, наприклад, «лукъ съ сайдакомъ, оправленной серебромъ», «парчевый чехоль на колчанъ», два «сайдаки съ серебряною крымскою позолоченою оправою». Або рушниці — турецька: «съ золотою насъчкою и прикладъ окованъ серебромъ», а друга теж турецька «съ серебрянными

¹³⁶) Ист. запор. коз. I, 294.

ЗБРОЯ У СТАРШИНИ

Прізвище Назва предм.	Калішевський	Глоба	Головатий	Качан	Яловий	Фридрих	Погай	Смола	Кулик	Гелех	Куций	Пугач	Перехрист	Гараджа	Вілий	У скількох осіб було
Рушниця	49	27	11	1	3	1	—	4	1	—	1	—	—	2	—	10
Рожків порох.	5	6	1	1	2	1	2	—	1	—	—	1	—	—	1	10
Шабель	20	3	3	2	—	1	2	1	—	—	1	1	—	—	—	9
Пистолів	47	21	9	—	2	2	—	1	—	—	1	—	2	—	—	8
Лядунок ¹³⁷⁾	7	3	5	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Кобур ¹³⁸⁾	1	2	2	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	5
Кинджалів	11	2	2	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	4
Натрусок	1	—	—	2	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—	—	4
Панцерів	2	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	4
Луків	6	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Сагайдаків	5	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Стріл	2 пуч.	—	4 пуч.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Чехлів на сагайдаки	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Ножів турецьких	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Ножів кримських	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Погонів до пистолів	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Перначів	22	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Пальників до гарм.	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Списів	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Шпаг	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Келепів ¹³⁹⁾	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Літавр	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Пороху ¹⁴⁰⁾	3 меш. 2 боч.	4 меш.	—	16 ф.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Олива ¹⁴¹⁾	19 шт.	—	—	14 ф.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
	190	71	43	12	7	6	6	6	6	6	3	2	2	2	1	—

¹³⁷⁾ Лядунка — патронташ (там таки, 294-5).¹³⁸⁾ Кобура, або кубура — чехол для пистолів, пришиваний до штанів або до сідла (Д. И. Эварницкій, Ист. запор. козац., I, 286) А. А. Скальковский, Ист. Н. Сѣчи, I, 272.¹³⁹⁾ Келеп — чекан, бойовий молоток (там таки, 290-92, Запор. II, 25).¹⁴⁰⁾ Порох я рахую за 1 одиницю.¹⁴¹⁾ Оливо я рахую за 1 одиницю.

скобками, а стволь съ насѣчкою», або «серебряные пахвы и сабля съ кистми». Або шаблі: «турецкая, окладенная по мѣстамъ камушками», друга «оправлена серебромъ съ насѣчкою золотою по желѣзу», третя: «съ зелеными пахвами окована серебромъ», четверта «вовсе ножны окованы серебромъ», п'ята «бошняцкая, окована серебромъ», шоста «персидская окована по мѣстамъ серебромъ», сьома «польская сабля сребромъ окована» — оці шаблі та рушниці зберігалися в церкві. Там таки зберігалися «ледунка на красномъ сафьянѣ визолочена съ каменьями», натруска срібна, два рожки оковані сріблом. Було чимало кинджалів у срібній оправі, з срібними насічками, був, напр., кинджал «серебряний съ финифтовым голубымъ грифомъ», тощо.

У Глоби було далеко менше зброї: разом 71 речей: 27 рушниць, 21 пістолей, 6 рожків, 2 кинджали, 3 шаблі, 3 лядунки, 2 луки тощо. З цього числа були коштовні лядунка та кинджал із срібною насічкою, чехол на сагайдак, «оправленный серебромъ», турецький ніж із сріблом.

У Головатого було ще менше, разом 43 речі, 11 рушниць, 9 пістолей, 2 шаблі, 2 кинджали, 5 лядунок, шпага тощо. Із розкішних речей можна зазначити шаблю «серебромъ окованная визолоченная», лядунки з срібними платівками, ніж турецький, «оправлень серебромъ», рушниця турецька, «насѣченная серебромъ»; окремо стоїть «знамя на голубой тафтѣ».

З таблиці № 21 видно, що кількість зброї у інших представників запорізької старшини була вже більше обмежена: 12 речей у Качана, 7 у Ялового, по 6 у Фридрика, Ногая, Смоли, Гелеха, та у Кулика, у інших — ще менше, не кажучи вже про те, що лише 15 старшин мали будь-яку зброю, а 4, крім того, інше приладдя козакування. Як видно з таблиці, найбільше було рушниць — у 10 чоловіка, та рожків для пороху — теж у 10, шаблі були у 9, пістолі — у 8, лядунки у 6, кобури на пістолі у 5, натруски, кинджала та панцери у 4, луки з приладдями — сагайдаками, стрілами, а також чехлами на сагайдаки — у 3, далі по 2 чоловіка мали погони до пістолів, ножі кримські та турецькі; пики, шпаги, келепи, пальники до гармат — кожне було в одного лише чоловіка. Крім того, двоє мали порох та оливу.

Як видно — реєстр дуже небагатий. Бідність на зброю можна, мені здається, пояснити тим, що здебільшого козаки мали зброю при собі, особливо, що військо допіру повернулося з походу, і в зимовниках, можна припустити, зберігалася лише зайва зброя, або попсована, як це часто зазначалося в реєстрах. Тоді стає ясно, чому 8 чоловіка з 23 не мали жадної речі з озброєння.

Ці числа тісно зв'язані з числами, що стосуються до кінської зброї, потрібної для козакування: таких речей було навіть більше як зброї, разом їх мали 19 козаків. Тут так само, як і в інших таблицях, виразно визначаються три перші особи: кошовий, писар та суддя. Калнишевський мав 229 речей (разом із зброєю 419), Глоба мав 145 речей (разом із зброєю — 216), Головатий — 76 (разом із зброєю — 119). Різниця тут, звичайно, не тільки в числі, а й у якості речей: це видно вже з таблиці № 22 на стор. 264.

Як видно з 22 таблиці, тут була теж колосальна нерівність і в інвентарі різних осіб — у Калнишевського було 229 речей, у Глоби — 145, у Головатого — 76, а далі числа починають круто спадати: у Гелеха 34, у Качана, Ногая, Фридрика — від 29 до 20, у Смоли, Кулика, Пугача, Куцого та Гелехова брата — від 13 до 10, у Білого та Ялового 8-9; а далі ще менше — у Хмарка та Пишмича — 4-3, Перехриста та Кравця — по 2, у Гараджі, замощного сільського господаря, знайшлося лише одне сідло. З останньої графи видно, що найбільше було сидел, — у 17 чолов., узд — у 13, обротей — у 8, пут — у 7; далі мундштуки, батоги, пітники мали по 6 чолов., потебенки, палатки — по 5, подушки на сідла, сакви та стрем'яна — по 4, паперсті, чепраки, повсті, чушки та орчики були у 3 господарів, і т. д. Крім різниці в кількості зброї, варто зупинитися на характері розкішної зброї у старшини: тут ми бачимо те саме явище, що і з зброєю: надзвичайна кількість коштовних речей; «повода, шитые золотомъ», «красная на сѣдло подушка, шитая серебромъ», «вальтрапъ серенково сукна шитый золотомъ и серебромъ», «красный суконный вальтрапъ, вышитый золотомъ», «зеленый суконный вальтрапъ, съ серебряннымъ позументомъ», «уборъ конский медный старый вызолоченный», другий — «суголовъ сребренный, вызолоченный, а къ нему поперсина медная вызолочена», третій «сребренный, на красномъ сафьянѣ узенький», четвертий «суголовъ, поперсина, подлогання и недоуздокъ сребреные», п'ятий — «сребренный, старый, суголовъ съ голубыми кистми шолковыми, а къ нему подперсія съ кофейными кистми», «двѣ подушки на сѣдло шитые золотомъ», «двѣ плети обдѣланныя серебромъ», «пахталъ сребренный, поверхъ шитые жемчугомъ», «митюковъ на сѣдла шитыхъ золотомъ», «персидская попона тканная серебромъ и золотомъ», «попона турецкая матеріи розовой тканная серебромъ, выкладенная сребренными вызолоченными бляшками», «чушки на сѣдло шитые», «красные суконные чушки, обложены золотомъ», «чушки красного ж сукна новые, вышиты золотомъ». Це все — власність отамана Калнишевського. Не дивно, що чимало з цих речей зберігав

РЕЧІ ДЛЯ КОЗАКУВАННЯ — ЗБРУЯ

Прізвище	Калішевський		Головатий	Гелех	Качан	Полай	Фурдрик	Смола	Кулик	Путац	Кущий	Гелехів брат	Білий	Яловий	Хмарко	Пишнич	Перехрист	Кравець	Гараджа	У скількох козаків було
	Назва предм.	Глоба																		
Сідел	40	35	12	4	4	5	—	11	3	4	5	2	2	2	4	3	—	1	1	17
Узд	30	28	25	4	12	8	7	—	1	4	2	2	3	4	—	—	—	—	—	13
Обротей	3	—	—	5	9	5	—	—	2	2	—	—	3	2	—	—	—	—	—	8
Пут (триног)	30	20	10	7	—	—	6	—	3	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	7
Мундштуків	4	7	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	6
Ватогів (малахаїв)	2	—	1	—	3	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	6
Пітників	6	5	—	7	—	—	—	—	3	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	6
Потебенек ¹⁴²⁾	20	18	6	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Наметів	2	2	—	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Подушок на сідла	5	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	4
Стрем'ян (пар)	1	—	5½	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Саквів	2	1	2	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Паперстів ¹⁴³⁾	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Чепраків	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3
Повстей	10	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Чушек	3	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Орчиків ¹⁴⁴⁾	9	8	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Митюків	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Вальтрапів	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Попон	43	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Наметів на сідло	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Пафталів ¹⁴⁵⁾	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Поводів	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Рондиків ¹⁴⁶⁾	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Удил	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Торб	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Арканів	—	—	1 в'язка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Таврів	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Троків	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	229	145	76½	34	29	21	20	13	13	12	10	10	9	8	4	3	2	2	1	1

¹⁴²⁾ Потебенки — або тебенки, шкіряні лопасті сідла (Д. И. Эварницкій, Истор. запорож. козак. I. 296).

¹⁴³⁾ Паперсть — паперсина, частина узди.

¹⁴⁴⁾ Орчик — черкеське сідло (там таки, 296) або — руське: А. Ефименко, Южная Русь, т. II, стор. 198.

¹⁴⁵⁾ Пафтал — металічна платівка (бляха) звичайно срібна, часом золота, її підвішують до кінської вуздечки. Таке пояснення мені ласкаво подав академік А. Ю. Кримський, що до нього я звернулася по допомогу. Прощу його прийняти мою щирю подяку.

¹⁴⁶⁾ Рондик — убор бойового коня. Д. И. Эварницкій, Исторія зап. козац., I, 296.

лося по скринях у церкві, разом із коштовнішою зброєю, з золотими годинниками тощо.

У Глоби бачимо: «уздечка, паперсти и пажей съ мѣдью въ золоченомъ приборѣ», «покрышки на потникъ... суконная сянн... а другая красная сафьяномъ обложена, краснымъ сукномъ, вышитымъ золотомъ», «красные суконные чушки, обложены, серебрянымъ позументомъ», «такіе же чушки обложены сребреною сѣткою», «покрывало на сѣдло голубое суконное»; у Головатого «чушки красные съ золотымъ позументомъ» тощо.

Цей інвентар, разом із речами зброї, інтересний ще з такого погляду: тут більше, ніж в інших відділах, зазначали походження цих речей, і ось на цьому я й вважаю за потрібне трохи зупинитися.

У Калнишевського серед речей для козакування найбільше було турецьких походженням: 2 рушниці та штуцер, 5 кинджалів, 2^{1/2} пари пістолів, 3 розкішних шаблі, 2 сідла, рондик оздоблений сріблом, розкішна попона, стрем'яна. Звичайно, не можна залічувати всі ці речі до торговельного імпорту, можливо, що це були воєнні трофеї, але наявність їх треба відзначити. Далі бачимо кримські сагайдаки з сріблом, потебенки до сидел, 5 пар, 2 пучки стріл. Черкеські — 2 сідла, 2 вальтрапи. Перські — шабля та розкішна попона. Далі бачимо поодинокі речі — бошняцька шабля, арнаутська пара пістолів, а також декілька речей західньо-європейського походження: це польська шабля, англійських пістолей пара, віденських пістолей пара, та німецьких — теж пара. Що нижче ми спускаємося від кошового, то менше бачимо чужоземних виробів: у Глоби лише турецькі кинджал та ніж, у Головатого — теж турецькі: ніж та 2 рушниці; у Фридрика — черкеська рушниця та пара кримських потебенок, у Перехриста — пістоль турецька, у Ногая — кинджал турецький, — та й годі.

До цього відділу трохи штучно я долучила також намети, що були потрібні в походах, чи то мандрівках. Їх мали 5 осіб. Робили їх, здається, з коломенку; про намет Глоби читаємо, що він був «съ полами и съ подбоемъ», і до нього було чотири гувки; у Калнишевського великий намет «съ полами», і до нього п'ять «шишок»; другий намет спеціально для кухні; у Смоли був намет зелений, «съ подбоемъ», у Гелеха: намет «съ полами».

Окреме місце належить запорозьким регаліям: короґва, що зберігалася у Головатого: вона була «на голубой тафтѣ»; літаври — їх було двоє, у Калнишевського; вони були «мѣдныя на желѣзныхъ подставленныхъ ножкахъ»; пірначі, що їх було 22 у Калнишевського, та 2 у Головатого, та тростина у Калнишевського.

У нашому реєстрі можна підкреслити отаке: всі ці клейноди зберігалися не в церкві, як це було завжди, а в Калнишевського та судді Головатого ¹⁴⁷⁾.

В інвентарях майна перших осіб із старшини запорізької ми бачимо ще декілька коштовних речей; до них володільці, здається, так і ставилися, як до дорожочінностей і зберігали їх у схованках, у церкві. У Калнишевського було декілька годинників — золотих та срібних; один — «золотые часы, обсыпаны бриллиантами новые», другий — «часы золотые плоские», два «старыхъ золотыхъ французскихъ»; далі: «двое часовъ турецкихъ серебряныхъ», та «англійскіе томпаковые». Крім того, він мав дві табатирки — одна «большая золотая», друга теж золота, маленька. У Глоби був «перстень съ патретомъ cesаря рымского и Маріи Терезіи».

Те, що було коштовного з посуду, начиння, зброї, ми розглянули вже у відповідних розділах нашої статті і не будемо тепер повторювати цього.

Але залишається ще досить багатий відділ коштовних речей, що їх треба розглянути окремо. Це речі церковного призначення. Як відомо Калнишевський, Глоба та почасти й Головатий брали участь у церковному будівництві. Калнишевський збудував 4 церкви: в Лохвиці, Ромнах, Пустовой товці та Мезжигір'ї ¹⁴⁸⁾, Глоба — в Гупаловці ¹⁴⁹⁾.

Можливо, що для цих церков і були призначені ті речі, що їх зараз розглядатимемо. Ми їх не розміщасмо в окрему таблицю, бо були вони лише у Калнишевського та Головатого. Отак у Калнишевського було: 5 дискосів, 2 «звѣздицы», 2 лжиці, 2 потіри, 6 риз, 3 підризники, 5 епітрахілей, 5 пар нарукавників, 4 воздухи, 1 хрест церковний, 2 кадилъниці, себто мало не повне устаткування церковне. У Головатого бачимо якусь «гробницу» — що це таке, залишається неясне, 2 потіри, 10 риз, 6 епітрахілів. Крім того, у них, а також у Глоби були відрізки парчі з зазначеннями, що їх призначено до церкви.

У деякого із старшини знайдено чимало грошей готівкою. Тут знову таки на перше місце висувається Калнишевський. Він мав різними монетами досить велику суму: тут були і російські монети золоті, срібні, мідяні, і асигнації, і чужоземні, а са-

¹⁴⁷⁾ Порівн. Д. И. Эварницкій, *Исторія запор. коз.* I, стор. 307-8.

¹⁴⁸⁾ П. Ефименко, *Калнишевскій.* Русск. Стар., 1875, кн. XI, 408. К. Стар. 1892, т. 37, ст. 276.

Г. Надхін зазначає, що крім цих церков, Калнишевський збудував ще п'яту, в Кодаку. (Память о Запорожьѣ и о послѣднихъ дняхъ запорожской Сѣчи, Москва, 1877, стор. 11).

¹⁴⁹⁾ А. Богумиль, *Изъ исторіи управления Новороссіи*, II, 36, № 506.

ме турецькі півторалеви, леви, паралі, фондуклі та тинфи, цісарські ефимки, голяндські ефимки, подвійні голяндські червінці, ординарні червінці; вони зберігалися почасти в церкві, де було разом грошей на 32.488 карб. 90 коп., та в його будинку, в коморах, у скринях будо 16.032 карб. 05 коп. міддю та сріблом, разом на сумму: 48.520 карб. 95 коп. Крім того, було чимало чужоземних монет, а саме: 108 полторалевів, 52 тинфи, 4 леви, 120 паралів, 2 цесарських ефимки, 5 турецьких червінців, 1 імперіял, 2 півімперіялів. Усі ці гроші були розкладені по різних мішках, і лежали в скринях.

Але Калнишевському належали не всі оці гроші: як видно з його листа Петерсенові, тут були гроші його служників, а саме: Гарасима Чорного, що прослужив у нього понад 20 років, 500 крб., Петра Никифорова, «при канцелярії служащего» — 100 крб., Якова Крижановського «евреина моего крестного» — 517 крб., «о чемъ и ярликъ его свидѣтельствуеть». Разом — 1 117 карбов. Як відлічити ці гроші, Калнишевський мав 47.403 крб. 95 коп.

Крім грошей готівкою, він мав боргові розписки, напр., козака Миколи Рудя на 1 000 крб. Калнишевський, як видно з інших документів давав гроші в позику і раніше; р. 1765 він дав В. Перехристові якусь суму, 1769 позичив Караванцеві 2 400 крб., та ще іншому козакові 188, а купцеві Кнескові 900 крб.¹⁵⁰).

У писаря Глоби було грошей на 1 508 крб. в коморах, у його будинку, та на 22.040 крб. 60 коп. готівкою в церкві і розписками та векселями на 5.618 крб. 72 коп., разом 29.167 крб. 32 коп., та ще 2 рагузьких таляра. Як бачимо з реєстру, 2.000 крб., із цієї суми належали архімандритові, отже Глобі належало 27.167 крб. 32 коп. та 2 рагузьких таляра.

У Головатого знайдено лише 13 крб. 47 коп. та векселів на 230 крб.

У Фридрика 13 крб. 55 коп.

У Гелеха — розписка на 7 карбованців.

У матеріялах про конфіскацію старшинського майна є дуже важливий документ, що висвітлює характер і розмір грошових операцій Калнишевського, Глоби та Головатого, а також характеризує більш-менш коло їхніх клієнтів. Це список векселям та розпискам, складений для «учрежденной в Покровскѣ при Славянской провинціальной канцелярії по претензіямъ на бывшихъ запорожцевъ комисіи». Тут ми бачимо ота-

¹⁵⁰) М. Слабченко, Паланкова організація. Праці Комісії для виуч. зах.-руського права, в. VI, стор. 225.

ке: на ім'я Калнишевського була розписка «козака куреня Поповичевского Николая Рудя 1.000 крб.».

На ім'я Головатого розписки: «козака куреня Шкуринского Алексѣя Щербины» на 50 карб., «козака куреня Канивского Никифора Бурина» на 100 карб., «вексель, данный одоевскому купцу Василию Зеленому отъ козака куреня Леушківского Івана Голька по которому онъ, Зеленый, повериль деньги взимать бывшему войсковому судьи Головатому на 40 карб.», «вексель данной одоевскому купцу В. Зеленому от подданного полку лубенского сотни роменской войскового товарища Ондreja Марковича, Демка Урдина зятя, по которому онъ Зеленый повериль деньги взыскать бывшему войсковому судьи Головатому на 40 руб.».

На ім'я Глоби: козака куреня Рогівського Гарасима Кручковського на 10 карб., поручика Самойла Недгельського на 10 карб., колишнього запорозького кантаржея Михайла Псіола на 200, Константина Мавроена — на 1.852 карб. 50 к., полкового осавула Василя Рецетового на 107 крб., козака куреня Тимошевського полка Скачка на 35 карб., козака куреня Пашковського Гарасима Сопка на 50 карб., векселя колишнього перекладача запорізького Андрія Константинова один на 369 крб., а другий на 2.325 крб. 22 коп., «обязательство» козака самарського жителя Федора Колотнечі на 500 крб., розписки жителя Каменського Семигоринського куреня Матвія Білого на 34 крб., запорізького жителя з с. Перещепи Пилипа Шила на 10 крб., бунчукового товарища Максима Яновського на 16 крб., та товариша корсунського куреня Івана Швидкого шинкаря на 100 крб., разом на 5.618 крб. 72 коп.

Як бачимо — коло досить широке: тут і свої товариші запорожці різних куренів, і козаки з Гетьманщини, і «поручики» російських полків, і «жителі» з різних сіл. Із рапорта губернаторові Муромцеву комісії в запорізьких справах, що намагалася стягнути з винуватців зазначені тут суми, видно, що вона вжила належних заходів, щоб розшукати їх і року 1777 виявила, що вони перебували: Рецетовий в Охтирці, Мавроен та Швидкой у Полтаві, Яновський, Щербина та Демка, Урдинъ зять — у Лубенському полку, Константинов — при Слобідській губернії за перекладача, Псіол при Наддніпрянській лінії за перекладача, Рудь та Колотнеча — в Самарському повіті, Шило в Личківському, Білий у с. Кам'янці Озівської губернії, поручник Недгельський в м. Крюкові. Голиця та Кручковський перебувають невідомо де. Отож не тільки коло людей було досить широке, а й територія, де жили ці клієнти, далеко виходила за межі тодішнього Запоріжжя. Звичайно, фактів занадто

мало для загальних висновків, але все ж вони досить яскраво свідчать про комерційні лихварські операції старшини, що цілком засвоїла собі способи капіталістичної буржуазії.

Векселі, знайдені у старшини, не задовольнили канцелярію Новоросійської губернії, і вона року 1775 розіслала по всіх урядових місцях оповіщення з закликом, щоб усі «взаемовзятелі у кошевого Кальнишевского, судьи Головатого і писаря Глоби» з'явилися до канцелярії, бо відомо, що «многіе разныхъ мѣст жители бывшей Сѣчи» кошовому, судді, та писареві на векселі та й без векселів винні багато грошей¹⁵¹). Можливо, що відповіддю на цю публікацію була заява від бунчукового товариша Руденка, полкового осаула Макухи та відставного капітана Мавроена (sic), що надіслали ген.-поручикові Текелі 887 карб., у рахунок боргу 2 000 карб., що вони позичили в Калнишевського і просили повернути їм їхні векселі. Калнишевський тоді був уже заарештований, сидів у Соловецькому монастиреві, і слідчий допитував його з приводу цієї заяви¹⁵²); отже можна припустити, що до нашого реєстру потрапили не всі векселі, а їх було більше.

До цього реєстру є ще одна інтересна примітка: це записка перекладача Константинова, який, не мавши певности, що повернеться живий із подорожі і сплатить векселі — за 2 векселями він був винний 2 694 карб. 22 коп. — доручав Глобі вибрати цю суму крамом із того, що він, Константинов, залишив у Січі та Сумах. (Цей Константинов згодом був за резидента при кримському хані, р. 1776¹⁵³).

Треба додати, що Константинов мав складні грошові операції в Січі: р. 1776 він подав скаргу на Глобу, що той не повернув йому, Константинову, позичених грошей і не заплатив за крам, куплений у нього¹⁵⁴).

Відомості про ще складніші вексельні операції бачимо у двох випадках: купець Зелений передовірив Головатому право одержати гроші на свої векселі з козака Івана Голища та Демка, Урдіна зятя; це вже свідчить, що ми маємо в даному разі не випадкове явище, а наслідки постійних, звичних стосунків.

Коло осіб, що володіли не абиякими капіталами грошовими і використовували ці капітали для різних операцій — позичали під векселі, або розписки тощо, не обмежувалося самими ви-

¹⁵¹) А. А. Андрієвський, Матеріялы по исторіи Запорожья и пограничныхъ отношеній. Зап. Общ., т. XVII, стор. 154.

¹⁵²) П. Ефименко, Кальнишевский, Русская Старина, 1875, № XI, стор. 416.

¹⁵³) А. А. Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, I, 225.

¹⁵⁴) Дніпроп. крайарх., № 9(9468) за описом В. О. Грекова.

щими представниками старшини. Конфіскація майна старшини р. 1775 почасти виявила цих козаків, бо від неї потерпіли не тільки ті, в кого конфісковано майно, а й ті, що були з ними зв'язані грошовими або торговими операціями. Наприклад, як ми вже бачили, 2 000 карб., що були у Глоби, належали архімандритові, себто Володимирові Сокальському, і йому повернули ті гроші негайно, бо він мав на них «ярлик». Далі до комісії, що розглядала претенсії до запорізьких козаків, подано ряд скарг на неправдиво конфісковані гроші, а саме: козак Попатенко скарживсь, що з майном Головатого конфісковано його власних 4 700 карб.¹⁵⁵) — цікаво, що якраз у наших реєстрах немає такої суми. Полковник Гук р. 1782 писав Потьомкінові, що під час конфіскації майна дядьківського куреня взято його власних 200 карб., разом із «товариськими» 1 151 карб. 66 коп. та курінними 281 карб., і просив повернути йому його гроші «къ пропитанію на старости лѣтъ»¹⁵⁶). Козак Тяпун просив теж повернути йому 569 карб., забраних у його брата під час зруйнування Січі¹⁵⁷). Козаки Яковлев та Стіна скаржилися на те, що під час конфіскації майна пашківського куреня взято їхніх власних грошей 2 118 карб.¹⁵⁸).

Полковник Панас Колпак теж скаржився, що під час зруйнування Січі секвестровано його власних 1 000 карбованців¹⁵⁹).

До цього можна додати факти, що їх навів М. Є. Слабченко — про те, як сама Січ давала гроші в позику — одному р. 1770 дано 600 карб., другому 400, р. 1771 — третьому 140 карб.¹⁶⁰).

Наші матеріяли дають також деякі підстави для того, щоб скласти уявлення про заможність окремих членів старшини. Я вже зазначала, що переписані речі не були оцінені, і ми не можемо навіть приблизно встановити порівняльну вартість інвентаря окремих осіб. Але в деяких деталях це можна зробити. Я вже підраховувала, звичайно, дуже приблизно, вартість худоби, а це, як можна припустити, була найбільша цінність у господарстві старшини. Знову таки попереджуючи, що висновки наші цілком умовні, приблизні, ми можемо скласти підсумок головного багатства Калнишевського, Глоби, Головатого, а саме: Калнишевський мав різної худоби на 38 718 карб. 50 коп., та грошей готівкою на 47 403 карб. 95 коп. та вексель Рудя на 1 000 карб., разом на 86 122 карб. 45 коп. Глоба мав худоби на 31 267

¹⁵⁵) А. Богумиль, *op. cit.*, II, стор. 53, № 661.

¹⁵⁶) Д. И. Эварницкій, *Источники*, II 2091.

¹⁵⁷) *Арх. Екатерин.*: губ. прав., в. 69, № 655.

¹⁵⁸) *Зап. Арх.*, в. 36(182), стор. 70.

¹⁵⁹) *Дніпроп. Крайарх*, № 26(9110), за описом В. О. Грекова.

¹⁶⁰) *Зап., Арх.*, 26-17, 222.

карб. 50 коп., грошей готівкою та вексями на 27 167 карб. 32 коп., разом на 58 434 карб. 82 коп. Головатий мав худоби на 9 702 карб., та готівкою й вексями на 233 карб. 47 коп., разом — на 9 935 карб. 47 коп. Якою ж мізерною виявляється сума — 29 912 карб., що за неї кінець-кінцем продано майно запорізької старшини, порівнюючи до цих чисел вартости приватних господарств.

Отакі матеріали має в собі опис майна запорізької старшини. Як я вже зазначала, підпали конфіскації занадто мало осіб, щоб робити будь-які загальні висновки, та все ж деякі висновки зробити можна. Насамперед ми маємо тут певні дані, що всі ці господарства були переважно скотарські, і в меншій мірі хліборобські. Крім скотарства та хліборобства, ми не знаходимо відомостей про якібудь промисли, як обминути пасічництво, мало розвинене. Господарство зимовників здебільшого можна характеризувати, як господарство не трудове, не селянського типу, а поміщицько-капіталістичного, де вживають найманої праці, з більш-менш великим числом робітників. Разом із тим, треба підкреслити, що головний прибуток ці господарства мали з торгових операцій, з торгівлі різною худобою, кіньми.

Хатній інвентар яскраво вирізняє трьох осіб — Калнишевського, Глобу та Головатого, може ще яскравіше, ніж їхнє сільське господарство та скотарство. Тут ми не маємо змоги казати про всю масу старшинську, як про щось однотипне: в інвентарі цих осіб, економічної та адміністративної верхівки, ми бачимо досить цікавого: тут, поруч небагато внутрішнього приборання, бідних меблів, ми маємо чимало розкішного посуду, коштовні кришталеві, срібні, скляні, порцелянові речі; чимало їх мають чужоземне походження — саксонські чашки, російське срібло. Ще розкішніший одяг: дуже багато шуб, кафтанів, черкесок тощо з парчі, гризету, оксамиту, штофів турецьких, західньо-європейських; масу запасних матеріял — флянського, шліонського, швабського полотна, сукна, турецьких алачі, шамаладжі. Речі із зброї та кінського приладдя у старшини заслуговували на музейні місця: обкладені сріблом, золотом, з коштовним камінням, насічками, шаблі, рушниці, пістолі, сідла, поводи, узди тощо. Все це переважно турецьке, перське, кримське, а разом із тим — англійські та німецькі пістолі, польські шаблі тощо. Інвентар цей, можна сказати без перебільшення, насичений чужоземною продукцією, свідчить, що володільці його не задовольнялися місцевими виробами, а разом із тим — почали засвоювати і чужий для них побут. За це говорять, наприклад, шлафори та ковпаки в господарстві Калнишевського, супні вази у Головатого та Калнишевського, чайники, цукерниці, кавники

тощо. Але ці запозичені речі якось мало гармоніювали з загальним прибранням хат: брак постільної білизни — із спальними ковпаками та шлафорами, 2 крісла — з розкішним посудом, тощо. Порівнюючи ці інвентарі з інвентарями слобідської старшини, що їх використав свого часу академік Д. І. Багалій, а саме: Донця, Шидловського, Перехрестова, — кидається в очі велика різниця в побуті: там, на Слобожанщині, інвентарні описи свідчили про більший комфорт, більші будинки «панського типу», де стіни були вкриті тріпами, килимами: хай коштовних меблів було мало, та все ж видно, що господарі більше піклувалися про комфорт: ослони були пооббивані сукнами, вкриті налавочниками, сила подушок, завіс із шовковими бахромами, перин, матраців; органи, годинники з боем тощо. Супроти них обстанову в Калнишевського, Глоби та Головатого треба визнати за мізерну, напівпохідну; можливо, що тут спричинивсь і брак жіночого впливу, що в хатньому прибранні мало не абияке значіння. Тут не можна забувати ще й того, що найбільша частина коштовніших речей із зброї, і одягу, і посуду, і кінської зброї, і образів навіть, не прикрашали хати, а були заховані по різних скринях, що зберігалися в січовій церкві: це мимоволі збуджує думку: чи визнавали красу цих речей їхні володільці, чи ставилися до них тільки як до коштовних речей, куди, мовляв, вкладено капітал?

Що далі ми відходимо від перших заможністю осіб, то менше бачимо ми і речей розкоші, а разом із тим і виробів чужоземної індустрії. Інвентарі Фридрика, Гелеха, Качана, Смоли переході з цього погляду: тут ми бачимо, хоч і зрідка, щось коштовне — чайники, таці, погребці, цінні шуби, вкриті сукном, кафтани, пояси, якусь турецьку ковдру тощо. Але далі число речей зменшується, падає їхня вартість, і прості казани та сковороди замінюють саксонські чашки та срібні кубки, грубі повсті — розкішні килими, свити та кожухи — шуби, киреї та черкески, а зброя обмежується самою тільки рушницею, з різком до пороху.

IV.

ДОЛЯ КОНФІСКОВАНОГО МАЙНА.

Речі, які було дано старшині на засланні. Спадщина Глоби. Заповіти заарештованих. Переховування секвестрованого майна. Доля майна, яке належало стороннім особам і було помилково секвестровано. Прохання про повернення цього майна. Господарство в старшинських зимовниках після конфіскації. Ліквідація господарств.

Щоб закінчити огляд цих матеріалів, я хочу зупинитися на долі цього майна. Деяку частину його дали старшинам, що їхали на заслання: Калнишевському, Глобі та Головатому. Калнишевський одержав із свого майна: золотий годинник, дві шаблі, одна з срібною та золотою насічкою, друга з срібними кованими піхвами. Із посуду йому дано: 3 срібних стакани, два срібних кубки, дві таці, одну мідяну, другу срібну, срібні чайник та цукерницю, шість срібних ложок маленьких та одну велику, одну срібну чарочку. Із одержі: кирейку червону, поношену, другу на кримських сирих смушках криту зеленим оксамітом та третю «вишневого сукна съ обыкновеннымъ золотымъ приборомъ»; кафтани: штофний жовтий, та штофний зелений, «двуличный гарнитуровый», та два парчових, жовтий і малиновий, разом п'ять. Можливо, що з одного кафтана пошито ризу, що її довго зберігали в Соловецькому монастирі; вона була «парчевая затканная шелкомъ цвѣтами въ турецкомъ или персидскомъ вкусѣ», і про неї розказували відвідувачам, що її зроблено з «кунтуша» Калнишевського¹⁶¹).

До кафтанів було п'ять черкесок: об'яринна зелена, гарнітурова зелена, та оксамитних три: червона, зелена та блакитна. Два пояси, шовковий червоний, та перський із сріблом; штанів пара «матерчатих». Кучма «съ кришкою парчовою». Для речей йому дано скриню та підголовник. Грошей він дістав 166 карб. 67 коп., імперіялами 106^{1/2} карб., голяндських червінців на 793 карб. 90 коп., та інших голяндських — на 75 карб. 60 коп.

Головатому дали: шаблю сріблом оковану, визолочену, сокиру; з одягу 2 пари штанів червоних, кафтан помаранчовий, 5 черкесок різних кольорів, та 1 пояс перський.

Глобі дано лише 500 карб. на дорогу.

З іншого джерела відомо, які речі залишилися після смерті Глоби р. 1790, або 1791 в Туруханському монастиреві, куди було його заслано. Тобольське намісницьке правління надіслало реєстр його майна до катеринославського намісницького правління, щоб розшукати родичів «умершого секретного арестанта Івана Яковлева Глоби». В реєстрі було зазначено: 1 скриня кедрова, обита залізом: 2-8: «Кафтаны: штофный по голубой землѣ, съ разными травами; штофной по бѣлой землѣ, съ разными травами, стеганой на красномъ кумачѣ; штофу красного, стеганой на хлопчатой бумагѣ, подложенной кумачемъ; алой обьяри съ травами, полы обложены тою же обьярою, алого

¹⁶¹) Г. В. — Ко дню столѣтїя кончини П. Кальнышевского. Киевск. Старина, 1903, X, 206 В. Вѣдновъ. — Послѣдній кошевой Запорожья, Кальнышевскій. Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком. в. I, ст. 30.

атласу; б'їлой тонкого сукна, полы подложены малиноюю тафтою, вокруг обложень узкимъ золотымъ позументомъ, синяго сукна, безъ подкладки вокруг обложень золотымъ шнуркомъ». 9-10 шуби «лисьяго хребтового м'їха, покрита голубымъ сукномъ, вокруг обложена золотымъ узенькимъ позументомъ», друга «черныхъ мерлушекъ, покрита алым сукномъ, по поламъ обложенная узенькимъ золотымъ газомъ», третя червоного сукна, лисяча, четверта синяго сукна, біляча. 13. «Кирейка песочного сукна». 14. Тулуп, нагольний. 15. Пояс, перський, червоний, з сріблом. 16. Пояс шовковий, червоний. 17. «Пуховикъ, наволочка м'їховая». 18. Ковдра. 19. Простираadlo. 20. Пологъ конопляного холста. 21-23. Коври. 24. Стакан срібний. 25. Тарілок цинових 5, блюда 4. 26. Два чайники, казан мідяний, на пів ведра, «кубикъ для двоенія водки, м'їдний, четверной». 27. «Чугунка небольшая, на ножкахъ». Все це майно одержала племінниця Глоби, дочка його сестри, Елисавета Василевна Бойко, яка була одружена з Федором Легкоступом, спочатку запорізьким козаком, згодом капітаном російської армії. Гроші, що залишив Глоба, вона лодарувала Туруханському монастиреві¹⁶²). З цього реестру ясно, що більшу частину речей було привезено Глобою з Запоріжжя: всі ці каптани, шуби, пояси, срібний стакан. Цікаво, що в нашому документі не зазначено, що взяв Глоба з собою, а крім того й не має тих речей, які перелічено в цьому реестрі: напр., не зазначено таких шуб, не відповідають кафтани. Можливо, що крім описаного майна, Глоба мав дещо інше. Важко припустити, щоб Глоба міг робити собі в Сибіру такі розкішні шуби та кафтани. Ось тулуп або кедрова скрина — вже місцевого походження.

Дехто з заарештованих зробили ніби заповіти — кому з близьких до них людей передати дещо з їхнього майна. Не відомо, як виконали останню волю володільців, але відомості про ці розпорядження залишилися, і я їх наведу. Тут треба згадати інтересний лист Калнишевського, писаний Петерсонові, — цього листа я цитую зовсім:

«Милостивый Государь Благодѣтель Иванъ Ивановичъ.

Вашего высокоблагородія покорнѣйше прошу оказать Ваше милосердіе на сихъ сиротъ мнѣ служащихъ: видать имъ по моему опредѣленію, именно, Корнѣю Кучеру 15 р., Грицку Малому ферейтеру 15 р., Левку Косому хозяину въ зимовнику 50 р., Савкѣ Великому въ зимовнику 50 р., Данилу Малому при мнѣ служителю 30 р., Петру Малому при мнѣ служителю 30 р., Пав-

¹⁶² П. Ефименко. Послѣдній писарь войска запорожского, Глоба. К. Старина, 1882, т. III, стор. 370-71.

лю и Николѣ, съ турковъ моимъ синамъ крестнымъ по 35 р., Матвѣю малому хлопцу на воспитаніе 10 р. Да между моими деньгами имѣется денегъ собственныхъ сихъ именно: Герасима Черного у меня больше двадцати лѣтъ служащего 500 р., Петра Никифорова при канцеляріи служащего 100 р., Якова Крижановського съ еврейна моего крестного 517 р., о чемъ и ярликъ его свидѣтельствуеть. Покорнѣйше прошу Вашего высокоблагородія по великодушю милосердія все сіе имъ выдать, чтобы оны плакаться не могли, за ихъ добро вѣрно заслуженное, а затѣмъ остаюсь вашимъ, Милостивый Государь, благодѣтеля вашего высокоблагородія покорнѣйшимъ слугою Петр Калнишевский. 1775 г. мая 10 дня. Для сихъ же сиротъ тамо есть сукна синого простого поставъ и шматокъ. Покорнѣйше прошу на одѣяніе имъ выдать». ¹⁶³⁾

На жаль, невідомо, яке вражіння справив цей лист, і чи виконано прохання Калнишевського, чи ні. В описах не бачимо даних, щоб видали щонебудь його «сиротам», а з другого боку бачимо, що дехто з цих сиріт р. 1777 подають прохання до канцелярії Новоросійської губерні про видачу їм платні за службу кошовому: тут були Корній Кучер, Сава Великий, Грицко та Павло Малі ¹⁶⁴⁾. З приміток до опису видно, що з капіталу, знайденого в кошового, видано, за його борги, «часнику» Цихановському Казімірові Бургатському 682 карб. 35 коп., та священникові Василеві Магеровському «за издержанные имъ на надобности кошевого... церковныя деньги выдано 130 руб.».

Крім цих боргів, сплачено борг Калнишевського купцеві Шалникову, в сумі 500 карб., за іконостас для церкви, що її будував Калнишевський у Ромнах — цю суму мали віднести на рахунок майна, секвестрованого в нього ¹⁶⁵⁾.

Головатий, здається, не залишив заповіту, але все ж чимало його майна роздано: напр., гробницю срібну, потири, хрест, ризи та «патрахілі» передано отаманові шкуринського куреня; також скатерть, шиту червоними нитками, частину в'яленої риби, сукна синього шматок, декілька кіс сінокосних; слуга Головатого Григорій одержав теж чимало, а саме сокиру, 3 сорочки, шматок полотна, «несколько» в'яленої риби, великий смушковий кожух, свиту сукна серм'яжного, шматок синього сукна, декілька штук в'яленого м'яса, та декілька кіс сінокосних. Крім того, стадник Головатого одержав чорну бурку козацьку, «свой-

¹⁶³⁾ Дніпроп. крайарх., ф. Канц. Новорос. губ., в. 105, № 2839, стор. 24-25.

¹⁶⁴⁾ Дніпроп. крайарх., ф. Канц. Новорос. губ., в. 112, № 3121.

¹⁶⁵⁾ Дніпроп. крайарх., в. 108, № 2905.

ственный мальчик» запону на постіль одну, а військовий старшина Лонгин — другу. Чому так розподілено майно Головатого — не ясно.

В описі інвентарю Глоби знаходимо отаку примітку: «з вышеписанного числа имъ, Глобою, прежде сего подаровано: племенницъ своей Елисаветъ одномастныхъ каро гнѣдыхъ лошаковъ третяковъ» 4, да кобил вороних 6, та корів із телятами 10, панотцеві Евлахію, Новокодацькому священникові, корів із телятами 10, Павлові Делдинку корів із телятами 10, Герасимові Малому корів із телятами 10, хрещеникові Петрові Арапові корів із телятами 10, архимандритові січових церков корів із телятами 2.

Глоба теж не виплатив свого боргу робітникам, що будували його коштом церкву в Гупалівці, і Потьомкін наказав «удовольствовать изъ оставшагося послѣ того писаря Глобы имѣнія, но какъ оно уповательно все поступило въ казну, то извольте подлежащее число суммы требовать откуда слѣдуетъ»¹⁶⁶).

Щодо майна трьох вищих представників старшини, то треба нагадати, що їм було наказано з 1776 р. виплачувати на утримання до тих монастирів, куди їх заслано, із секвестрованого майна — Калнишевському по 1 карб. на добу, писареві та судді — по півполтини на добу¹⁶⁷).

З майна Фридрика дано його братові Петрові Гноеву 2 кафтани, пояс, 2 свити, кожуха, чоботи червоні, шапку, килим, котлик, малахай, 13 карб. 55 коп. готівкою, 3 коня з возом, упряжжю, та колебкою.

Про майно Фридрика відомо, що р. 1775 його мати, келебердянська жителька Гноева, просила комісію повернути їй її худобу, що була в зимовнику її сина, а саме 37 гол. рогатої худоби, 6 коней та приплід від них¹⁶⁸).

Звичайно, порівнюючи до загальної кількості конфіскованого майна, усе це були дрібниці. Все, як уже писалося вище, було тимчасово залишене на старих місцях, і передане під догляд та відповідальність призначених до цього людей. Нам залишається неясна дальша доля майна старшини: у справах наступних років ми знайшли лише згадки про майно Калнишевського, Глоби, Головатого, Поляруша (що його не було в цих реєстрах), і не згадується про майно інших членів старшини.

¹⁶⁶) А. Богумиль — Къ исторіи управления Новороссіи кн. Потемкинѣмъ, ч. II, стор. 36, № 5067.

¹⁶⁷) Дніпроп. крайарх., ф. канц. Новорос. губ., в. 104, № 2722.

¹⁶⁸) Дніпроп. крайарх., ф. канц. Новорос. губ., в. 97, № 2491.

Або те майно звільнили від конфіскації¹⁶⁹), проте мало є підстав так гадати, бо між ними були Гелех, Гараджа, що їх вважали за видатних злочинців, і Фридрих, що помер під вартою, — або, мабуть, його ліквідовано якимось іншим способом. Звичайно, майно згодом «таяло», «усыхало», і губило свою вартість. Досить для висвітлення цього навести декілька фактів. Як ми вже бачили, був складений докладний реєстр майна Калнищевського, Глоби, Головатого, і це майно передано під догляд скарбника, поручика Іванова, а згодом, не зазначено, коли саме, в кожнім разі не пізніш, як через рік, передано скарбникові поручикові Аврамову. Тут новий доглядач склав новий опис тому, що прийняв, і цей опис уже далеко не подібний до першого.

У першому, наприклад, зазначено 32 образа, у новому 21, у старому 75 тарілок — у новому 63, ножів столових із виделками було 18 пар, стало 12, шклянок кришталевих було 6, стало 5, і т. д. Крім того, багатьох речей, зазначених у першому реєстрі, зовсім бракує у новому. Але інтересно ще й те, в якому вигляді збереглося те, що занесено до нового реєстру: напр., «2 зеркала, одно из нихъ разбито», дзегарник — попсований, блюда «поврежденные», ножі «поломанные», щипці до шандалів — «изломанные», чайники «поломанные», «стаканчики... совсѣм разбитые», погребець із штофами «розбитыми», фури «негодные, без колесъ» тощо. Навіть зазначений у першому реєстрі в майні Головатого «мешок съ волоскими орѣхами» — у другому реєстрі дістає примітку: «въ мѣшкѣ одна скарлупа». З цього можна зробити висновок, що зберігали майно не дуже то ретельно, і чимало речей «распылилось», і попсувалося. Такий висновок можна застосувати і до нерухомого майна: із звітлення р. 1777 бачимо, що «означенные при зимовниках строенія за давностию без починки пришли в ветхость, равно и отъ квартирующихъ командъ часто обожжены», що «камишевую с полами мельницу (на р. Інгулі) и прочимъ и плотину большею водою снесло, а осталось только 2 мукомольныхъ камня», тощо¹⁷⁰).

Можливо, що траплялися зловживання і в більших масштабах: наприклад: р. 1776 Озівська губерньська канцелярія пропонувала підполковникові Норову повернути масток кол. полковника запорізького Козаковського на Великому Лузі, що мав бути секвестрований і переданий Озівській губернії, а Норов

¹⁶⁹) Напр. р. 1779 прохав повернути худобу Іван Кулик. Дніпроп. крайарх., ф. канц. Новорос. г. к., опис Грекова, № 6 (5842).

¹⁷⁰) Дніпроп. крайарх., ф. Новорос. губ. канц., в. 112, 3130, арк. 44-46.

«отписаль» його на себе ¹⁷¹⁾). Можна уявити, що чи мало коней та іншої худоби теж «отписано» кому слід.

Ми вже звертали увагу на те, що здебільшого в господарствах старшинських були сполучені худоба і різне майно різних володільців. Це, звичайно, дуже ускладнювало конфіскацію майна, і збільшувало коло осіб, що потерпіли від неї. Майже в кожному господарстві були спільники, що не мали змоги довести, що конфісковано їхнє майно; у звідомленнях офіцерів, що провадили конфіскацію, ми читаємо, що вони відрізняли худобу володільця господаря від «молодецької», або взятої на випас, а в інших випадках навпаки — бачимо, що описувачі брали під сумнів подібні заяви. Напр., підпоручик Стерхов рапортував ген.-майорові Якобі, що «новоселицькій житель Федотъ Колотниче объявляеть, что скота писаря Глоби здѣсь на Волчей не имѣется, только отъ пчелиныхъ ульев 17, мельница одна . . . да размѣрного хлѣба доведеться четвериковъ до 15, кои на его объявленія не смотря описавъ мельницу, избное строеніе, хлѣбъ, лошадей, скота рогатого и прочее имѣніе». Другий описувач, сек.-майор Баричевський писав теж про зимовник Глоби, на р. Терновці отак. «Ожидать буду Вашего повеления о рогатомъ скотѣ, коихъ показывается . . . 20 штукъ принадлежащихъ другимъ козакамъ, такъ же о жеребцѣ, двухъ лошадяхъ и кобилѣ, изъ коихъ кобылу и мерена управляющий симъ хуторомъ показываетъ своими собственными и другого мерена и жеребца, принадлежащимъ другимъ козакамъ».

Отже від начальства залежало, чи повернути майно його володільцям чи залишити його з майном старшин. Майно інших козаків звільняли від конфіскації, коли володільець доводив своїх прав. Ось тут і полягали перешкоди. Звичайно, скоро після зруйнування Січі мало хто мав змогу їздити, збирати свідків, клопотатися про повернення худоби. Справи про це почалися року 1775 і тягнулися по декілька років: останні відомі мені справи розглядала нова адміністрація країни ще 1784 р.

Напр., р. 1776 «поселенец» Семен Торба скаржився, що з худобою Калнишевського забрали його 4 воли; Новоросійська губ. канцелярія дала наказ волів йому повернути ¹⁷²⁾). Полковий старшина Дмитро Карнієв просив повернути йому 3 коней, 3 сідла, 1 повозку, намет, 2 повсті, 2 бурки, шаблю турецьку, 2 пістолі і інші речі, що їх узято у писаря Глоби ¹⁷³⁾). Того ж року прап.

¹⁷¹⁾ Одеськ. окр. арх. Запор. Арх., в. 36, № 323 (162) арк. 9.

¹⁷²⁾ Зап. Арх., в. 36, № 323 (162), стор. 39.

¹⁷³⁾ Зап. Арх., в. 36, № 323 (162), стор. 120.

Яковлев просив повернути йому 40 коней, з його таврами, що ходили в табуні Макара Ногая¹⁷⁴⁾.

Того ж таки року священик новокадацький, Стефан Черемнін, просив повернути йому млин, що подарував йому Калнишевський, а того млина секвестрували та й усе майно, що було в млині, а також 2 коней, що ходили в табуні кошового¹⁷⁵⁾.

Року 1776 священик Євтихій Іванов просив повернути йому його майно, що було у Глоби: 6 арш. сукна, вовче хутро, 30 лисячих, 2 шуби, коняку 3 лошат¹⁷⁶⁾.

Року 1776 полковник Папатенко скаржився Потьомкінові, що з майном Головатого конфісковано і його власних 4.700 карб.¹⁷⁷⁾.

Того ж таки року почалася справа про повернення начальникові церков на Запоріжжі, ієромонахові Володимирові Сокальському, ієромонахові Варахаїлові, та ієродияконові Паладієві їхніх власних коней, 12 голів, що паслися в табуні Головатого¹⁷⁸⁾. Брат Степана Гелеха, Андрій Гелех, скаржився Потьомкінові, що в нього забрато 1 400 овець, разом з вівцями його брата, полковник Гук писав, що в нього забрано 200 карб. власних та 1 156 курінних, та 281 карб. товариських¹⁷⁹⁾.

Того ж таки року Герасим Полієвський клопотався, щоб повернули йому його 2 жеребців, 20 корів із телятами, 6 кобил із лошатами та 6 лошаків, що їх секвестровано з худобою Глоби¹⁸⁰⁾.

Року 1778 козак Павло Делдиш, просив повернути худобу, що ходила в табуні Глоби¹⁸¹⁾, того ж таки року запорізький купець Швець просив повернути коней, секвестрованих із табунами Калнишевського¹⁸²⁾.

Року 1779 сек.-майор Завезіон згадав, що його худобу секвестровано разом із худобою його небожа, козака Герасима Кучера, і просив повернути її йому¹⁸³⁾.

¹⁷⁴⁾ Зап. Арх., в. 36, № 323 (162), стор. 34.

¹⁷⁵⁾ Дніпроп. крайарх., № 87 (15630) та 88 (15632), за описом В. О. Грекова.

¹⁷⁶⁾ Дніпроп. крайарх. Фонд Новорос. губ. канц., в. 102, № 2726.

¹⁷⁷⁾ А. Богумиль — Къ исторіи управління Новороссійского края Потемкинѣмъ, в. II ст. 53, № 561.

¹⁷⁸⁾ Дніпроп. крайарх., ф. канцелярії Новорос. губ., в. 99, № 2627. В. Вѣдновъ. Къ исторіи бывшей запорожской старшины. Екатерин. 1915, ст. 7.

¹⁷⁹⁾ Д. И. Эварницкій — Источники, II, 2090-91.

¹⁸⁰⁾ Дніпроп. крайарх., ф. канцел. Новорос. губ. в. 106, № 2886.

¹⁸¹⁾ Дніпроп. крайарх., № 11 (9046), за описом В. О. Грекова.

¹⁸²⁾ Дніпроп. крайарх., № 84 (6606), за описом В. О. Грекова.

¹⁸³⁾ Дніпроп. крайарх., ф. канц. Новорос. губ., в. 146, № 5001.

Ще року 1780 козак Тяпун просив повернути йому 550 карб., відібраних у брата його, коли руйнували Січ¹⁸⁴).

Року 1781 кол. запорожець Іван Смола скаржився, що йому досі не повернули 2 000 карб., що їх були секвестрували¹⁸⁵). Це дуже інтересний факт, якщо це той самий пушкар Іван Смола, чие майно було секвестровано; в наших матеріялах не згадується про гроші, та ще такі великі.

Самий факт, що ці скарги та справи розтягнулися мало не на 10 років, говорить про те, що клопотатися було не легко: треба було писати скаргу, чи їхати самому до Покровська, чи до іншого міста, та й витратити гроші, а крім того, можливо, що першими роками це вважали і за небезпечне — підкреслювати близькість до засуджених старшин тощо. Приклад Петра Арапа, хрещеника Глоби, може домалювати загальну картину, і показати, як нелегко було доводити своїх прав. Конфіскуючи майно Глоби, взяли два коні Петра Арапа, і їх записали, як власність Арапа. Підтвердив права Арапа на них земський комісар капітан Петров. Здавалося б — не було жодних перешкод, щоб здобути коні. Але коли Арап приніс наказа від губернатора Муромцева видати йому коні, — до завідувача конфіскованих коней пор. Харевського, то виявилось, що коні продано. Арап знову звернувся до Муромцева. Муромцев наказав видати власникові по 20 карб. за кожного коня, всього 40 карб., а пор. Харевський відмовився, і заявив, що за його відомостями коні належали Глобі, а не Арапові. Почалася тяганина, слідство, справа доходила до Потьомкіна; а тут же були і свідки, а навіть посвідка земського комісара¹⁸⁶).

Ще гірше стояла справа з конфіскованими грошима: коли не залишалось ні розписок, ні векселів, ні свідків. А таких справ було чимало — напр., скарги козаків Яковлева та Стіни на те, що під час конфіскації майна пашківського куреня взято їх власних 2 118 карб. 40 коп., що вони дали до куреня¹⁸⁷), або Панааса Ковпака, що просив повернути йому 1 000 карб., узятих під час зруйнування Січі¹⁸⁸).

Отак сталася чимала економічна реорганізація країни: майно найзаможніших представників старшинської буржуазії конфіскували, зруйнували понад 20 господарств, і повернули в дер-

¹⁸⁴) Дніпроп. крайарх., в. 161, № 5828.

¹⁸⁵) Дніпроп. крайарх., ф. канц. Новорос. губ., в. 174, № 6573.

¹⁸⁶) Одеський крайарх., ф. Запор. архіва, в. 36, № 323 (162), стор. 23-39.

Дніпроп. крайарх., ф. канц. Новорос. губ., в. 107, № 2877.

¹⁸⁷) Зап. арх., в. 36, № 323 (182), стор. 70.

¹⁸⁸) Дніпроп. крайарх. № 28 (3110) за описом В. О. Грекова.

жавний скарб. Але життя не задовольнялося такими загальними формулами: життя, щоденне життя, вимагало чогось певнішого: бо треба було доглядати та годувати худобу, треба було харчувати й тих, хто доглядав її. Продати все — здається, було не легко після зруйнування Січі, бо хто ж міг і хто б хотів придбати всі ці господарства? З іншої нашої статті видно, що перші поміщики нової країни не були дуже заможними людьми, і більше сподівалися придбати все «на даровщину». З цього виходило, що залишався один шлях — якимсь провадити далі господарство в зимовниках, щоб не дати зруйнуватися їм, і зберегти худобу.

Ми вже згадували, що в кожному зимовнику, складаючи опис, призначали одного чи двох відповідальних людей, переважно з колишніх служників цього самого зимовника, і зобов'язували берегти все майно. Головне командування над ними доручили поручикові Василю Харевському, що про нього ми теж уже не один раз згадували.

Так тяглися справи до 1777 року, коли господарства колишніх зимовників були ліквідовані¹⁸⁹). За цей час, протягом мало не трьох років, у складі майна сталося чимало змін: продано ще р. 1775 частину худоби Калнишевського, Головатого та Глоби¹⁹⁰), далі чимало коней — 100 гол. — продано, як уже зазначено, Смоленському драгунському полкові, частину товару передали арнаутським командам, а саме 353 вола, 2 507 овець 741 ягня¹⁹¹); дещо з худоби придбав князь Баратов, та ген.-пор. Текелі. Потьомкін у таємному наказі Муромцеву пропонував «состоящихъ въ секвестрованныхъ табунахъ кобылъ и жеребятъ стараться распродать предпочтительно въ полки драгунскіе и жителямъ Новороссійской губерніи, дѣлая имъ перед прочими в цѣнѣ уступку»¹⁹²). Але, крім законного продажу, ми вже відзначили, що дещо з майна руйнувалося, губилося, зникало. Як, хто, коли — це, звичайно, встановити не можна. У піснях згадувалося, що й донці, — а вони, як ми бачили, брали безпосередню участь в охороні майна, «кой чѣмъ поживились». Можливо, що це робили й не самі донці¹⁹³).

Року 1777, березня 18, поручик Харевський подав рапорта губернаторові М. В. Муромцеві, просячи його від «смотренія бывшихъ запорожскихъ старшинъ при зимовникахъ имѣніи»

¹⁸⁹) Дніпроп. крайарх. № 140 (16319), за списом В. О. Грекова.

¹⁹⁰) Дніпроп. крайарх. ф. канц. Новорос. губ., опис № 93 (тимч. 9316).

¹⁹¹) Дніпроп. крайарх. ф. канц. Новорос. губ. канц., в. 106, № 2361; в. 109 № 2590; в. 112 № 3130.

¹⁹²) Сборник военно-историч. матеріаловъ. вып. VI, ст. 54. №51.

¹⁹³) А. А. Скальковскій — Исторія Новой Сѣчи, III, ст. 199.

звільнити, і призначити на посаду «смотрителя» скарбових слобід Комисарки та Петрової. Муромцев дав на це згоду, і на його місце призначив старшину Петра Стіну. Через те нам залишився не позбавлений значіння документ¹⁸⁴⁾ — акт передачі майна від Харевського Стіні, де зазначено зміни за час завідування Харевського¹⁸⁵⁾. З цього документа видно, що господарство йшло поволі, сіяли, збирали збіжжя, молотили, годували людей та худобу. Продавали вовну, смушки — по 15 коп. за штуку, «овчини» — по 20 коп., ягнячі руна продавали по 5 коп., телячі по 75 коп. Продано всю птицю; продавали небагато сиру — 41 пуд, та масла коров'ячого — 5 пуд. Інтересно, що нібито за інерцією ходила валка по сіль, на Прогної, і привезла 30 фур пароволових соли, а цю сіль продано всю за 127 карб. 50 коп. у Миргороді. Від цих торговельних операцій, від продажу шкур, смушків, рун, вовни, соли, птиці, а також за оренду одного зимовника, що його здали купцеві Цибульському, одержано 331 карб. 80^{1/4} коп. за 1775 і 1776 роки.

Із цієї суми витрачено на покупку різних ліків для овець (як от дьоготь, сірка, шпигинар тощо), на покупку хрящу для робітників, також чоботів, на валяння сукна, на покупку паперу, на різні витрати для господарства — як от шворки, дьоготь, наймання комор для соли в Миргороді, платню робітникам, разом за 1775, 1776 та 1777 роки — витрачено 315 карб. 59 коп.

Ці відомості інтересні тим, що вони подають конкретні ціни на різні продукти і висвітлюють почасти те, як правдилося господарство в зимовниках, що купували, що продавали.

Так тяглося до кінця 1777 року, коли господарство в конфіскованих зимовниках ліквідували, можливо, у зв'язку з тим рапортом, що його подала Слов'янська провінціальна канцелярія (на чолі її стояв підполковник І. М. Синельніків, пізніше правитель Катеринославського намісництва) губернаторові Муромцеву. Рапорт цей являє такий інтерес, що на ньому варто зупинитися¹⁸⁶⁾. Канцелярія звертала увагу губернатора на те, що поруч її існували такі установи, що їхня компетенція не була розмежована з нею. Наприклад, 1. «учрежденная при оной провинціальной канцелярії слѣдственная надъ бывшими запорожцами комиссия нерѣдко требуетъ объясненій о тѣхъ людяхъ, кои по разнымъ претенсіямъ должны состоять подъ отвѣтомъ въ

¹⁸⁴⁾ Дніпроп. крайарх. ф. канц. Новорос. губ., в. 112, № 3130.

¹⁸⁵⁾ В нагороду за це воєвода Слав'янської провінції, підполковник Синельніков просив губернатора Муромцева «собственный его (Стіни) зимовникъ избавить отъ трехрублевого окладу и отъ всѣхъ общенародныхъ нарядовъ и повинностей».

¹⁸⁶⁾ Дніпроп. крайарх. ф. канц. Новорос. губ. в. 113, № 3158, стор. 1.

той комиссії и канцелярія видить, что изъ числа оныхъ у нѣ-
которыхъ по заключенію о винности имѣнія описаны, а какіе
то описи, и кѣмъ цѣнены, и сколько, гдѣ и у ково чево описа-
но, и кѣмъ то нынѣ состоящие на лицо хранитца, а также и
какіе есть о томъ описаномъ имѣніи наставленія и позволенія
тѣмъ людямъ ихъ имѣніемъ владѣть и какую должно по жи-
тельству ихъ земскому Правленію имѣть предосторожность сія
канцелярія всего того обстоятельно не знаетъ. 2. Также учреж-
денная комиссія присылаетъ сюда запросы о выправкахъ по быв-
шей запорожской архивѣ разнятію принадлежащимъ докумен-
тами производимымъ тамо дѣяныхъ дѣлъ, а во оной и архивы
той въ принятіи нѣтъ. 3. Вступаютъ въ сію канцелярію отъ
земскихъ комиссаровъ рапорты что остающіеся безъ наслѣдни-
ковъ козацьи имѣнія ими, комиссарами, продаютца, по предло-
женіямъ комендантской канцеляріи, а какъ оный велено прода-
вать, требуя ли прежде резолюціи отъ губерніи, или безъ оной
и къ какой суммѣ тѣ деньги велено причислять (и причисля-
ютца) и есть ли что нынѣ на лицо также свѣдѣній о томъ нѣтъ.
А какъ по справкамъ видно, что все таковыхъ дѣлъ управленія
по первоначальному здѣсь по разрушенію сѣчи заведенію те-
ченія имѣли по комендантской канцеляріи, то на всѣ тѣ случаи
и должна она имѣть вѣрнѣйшее обстоятельство: какъ же всѣ
таковыя дѣла принадлежать оной провинціальной канцеляріи
по земству и по обряду должного ей распоряженія, данъ указъ
Новороссійской губернской канцеляріей» . . . «г-ну подполковни-
ку Норову сообщить, и требовать, дабы благоволилъ всю быв-
шую запорожскую архиву¹⁹⁷⁾ приказать тому у ково она на
рукахъ состоитъ по описи отдать правящему в сей провинціи
секретарскую должность войсковому товарищу Золотаревско-
му, а о вышеписанныхъ описныхъ имѣніяхъ сколько гдѣ чего
именно имѣетца и кто при чемъ смотрителемъ находяща при-
слать ему за своею рукою вѣдомость», і залишити у себе лише
ті справи, що стосуються до комендантської посади. Із справ
видно, що по «вѣдомости ево, Норова, за щетомъ находящегося
при немъ казначеемъ капитана Потресова разной суммы состо-
яло на лицо 79 754 р. 49^{1/2} коп., то благоволилъ бы прислать объ
оной особую вѣдомость съ показаніемъ какіе были послѣ того
мѣсяца приходъ и расходъ, и затѣмъ сколько на лицо . . . а сверхъ
того по теченію же дѣлъ устматривается, что у него г . . . Норо-
ва в вѣдомствѣ имѣются конфискованные имѣнія бывшихъ
здѣсь кошевого Кальнишевского, судьи Головатого и писаремъ

¹⁹⁷⁾ Так виявляються перші кроки історії «Запорізької архіви» після зруйнування Січі.

Глоби, а также и другие войсковые принадлежности, яко то орудія, ружья, порохъ, и протчі снаряды, то между тѣмъ представить В. Пр-ву и просить резолюціи что именно изо всего вышеписанного повелеть изволите впредь имѣть въ вѣдомствѣ и въ управленіи, по комендантской канцеляріи, и что по провинціи».

Не легко простежити долю майна запорізької старшини: вже в самий день атакування Січі Потьомкін, не ясно, з яких причин, наказував губернаторові Новоросійської губерні Муромцеву, таке: «Всѣ состоящіе нынѣ въ вѣдомствѣ Вашемъ по бывшему войску Запорожскому денежныя суммы, табуны и все прочее частныхъ людей (разрядка наша) имѣніе, вступившее в казенный секвестръ, имѣете . . . во всѣхъ публичныхъ сношеніяхъ именовать общимъ Запорожскимъ; по внутреннему же оныхъ имѣніемъ, употребленію, служащему единственно къ вашему свѣденію разумѣть оное по тѣмъ самымъ частямъ, от коихъ оное въ секвестръ вступило»¹⁹⁸). Через таке ставлення не легко виявити, за яку суму справді продано майно старшини: А. О. Скальковський писав, що за 29.912 карб.¹⁹⁹) З другого джерела можна відзначити, що р. 1780 прем.-майор Мерлін купив зимовник Калнишевського, на р. Кам'янці, тодішнього Кизикерменського повіту, за 200 карб., і, разом із тим, на авкціоні, придбав його майно за 73 карб. 50 коп. На місці зимовника він заснував слободу Златоустинську. Ми бачимо, що за відомостями, поданими від Текелі, секвестровано 74.507 карб. 43 коп. старшинських грошей, та 56.446 карб. 82 коп. військових сум²⁰⁰): тут старшинські капітали відрізнено від військових. Разом тут маємо 130.954 карб. 25 коп., а тимчасом у височайшому наказі, на підставі рапорту князя Потьомкіна, 20 квітня 1776 р. читаємо, що після зруйнування Січі до скарбу прийнято «денежной казни, которая состоитъ теперь на лицо, 120.000 руб.²⁰¹); отже тут виділити з цієї загальної суми вартість приватного майна не можливо, а з першого наказу Потьомкіна ми бачили, що перемішано ці фонди не випадково. У всякому разі ясно, що ця сума, навіть коли б за саме старшинське майно взято 120.000 карб., — була занадто мізерна, порівнюючи до того, що мали окремі господарі.

Беручи на увагу цю суму, треба пам'ятати, що тут ми маємо не лише те, що здобуто через продаж конфіскованого майна, а

¹⁹⁸) Сборникъ военно-историч. матеріаловъ, вып. VI, ст. 36, № 35.

¹⁹⁹) Ист. Новой Сѣчи, т. III, ст. 199. (Дніпроп. крайарх., ф., канц. Новорос. губ., в. 161, № 5884).

²⁰⁰) П. Щербальскій. — Потемкинъ и заселеніе Новорос. края. Сборн. антроп. и этнограф. стат. о Россіи, кн. I, М. 1868, ст. 136.

²⁰¹) Сборникъ военно-историч. матер., вып. VI, стор. 74, № 62.

також і деякі випадкові суми, що переходили до скарбу: напр., із рапорту воеводи Слав'янської провінції, І. М. Синельнікова, р. 1777, 10 липня, губернаторові Муромцеву, видно, що разом із худобою старшинською була ще й інша худоба — «имѣніе остающееся безъ наслѣдниковъ послѣ смерти здѣшнихъ жителей», відумерле майно, а крім того, «безвѣстно бѣжавшихъ» і «ссылочныхъ». Все це тимчасово здали під догляд прап. Харевського²⁰²), потім передали до старшини Стіни і, кінець-кінцем, продали; звичайно, відокремити в цих сумах прибутку від продажу те, що належало за секвестроване майно старшини, а що, як «відумерле», вступило до скарбу, і зазначити всі ці градації за сучасним станом звідомлень дуже важко. Гроші ці, 120.000 карб., за пропозицією Потьомкіна, ухваленою від Катерини II, повернуто в міський капітал, що з нього «жители тѣхъ губерній на распространение домостроительства и торговли въ разсужденіи заселяемыхъ ими степныхъ почти мѣстъ, съ вѣрнымъ для соблюденія казны залогомъ, за платежъ указныхъ процентовъ на основаніи учрежденій о банкахъ, займовъ пользоваться могли». Відсотки з капіталу призначалися на «строєнія, содержание публичныхъ школъ, больницъ, и на другія до общаго прирѣнія касающіяся учрежденія»²⁰³). Але 14 травня того ж таки року ми бачимо, що Катерина знов ухвалила нову пропозицію Потьомкіна щодо призначення цих коштів, а саме: з «поступившего въ секвестръ быв. запорожского имѣнія (сплачувати) кошевому по рублю, а прочимъ по полуполтинѣ на день. Остающееся же затѣмъ обратитъ по всей справедливости на удовлетвореніе разоренныхъ ими вѣрноподанныхъ Вашихъ рабовъ, кои повинуюсь Божественному Вашему предписанію сносили буйства бывшихъ запорожцевъ безъ малѣйшого сопротивленія, ожидая избавленія своего отъ десницы Вашей и претерпѣвъ убытковъ болѣе нежели на 200.000 руб., коимъ и не оставлю я соразмѣрное дѣлать удовлетвореніе²⁰⁴). Як бачимо — тут уже ні слова про банк, а мова йде лише про компенсацію збитків і не нових пересельців, а людности, як можна припустити, колишніх Нової та Славяносербії, що найбільше потерпіли від боротьби за землі.

У А. О. Скальковського ми читаємо, що деяку суму — 29.912 карб. передано банкові, а згодом, р. 1787 її передано проєктова-

²⁰²) Дніпроп. крайарх. ф. Новорос. губ. канц., в. 112, № 3130.

²⁰³) Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, вып. VI, стор. 74-75, № 62.

²⁰⁴) Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, вып. VI, стор. 80-81, № 69.

ному університетові²⁰⁵). Це підтримує і В. Біднов, але додає: «до яких розмірів доходила ця сума, не скажемо»²⁰⁶). Можливо, що з тих 120.000 карб., про які писав Потьомкін, коли роздали частину їх на компенсацію тим, що потерпіли від запорожців, і залишилося 29.912 карб., і їх передали міському банку. У всякому разі таке призначення цих коштів привело дослідника Запоріжжя В. Біднова до такого висновку: «оборонці козацької свободи на запорізьких землях прислужилися справі колонізації принадних для Москви степів не тільки персонально, заснуванням зимовників, а й капіталами своїми... Послуга, яку слабо підкреслювали всі дослідувачі минулого Степової України»²⁰⁷).

Отака була доля майна запорізької старшини... Здебільшого воно загинуло, розвіялося, не залишило ні економічних, ні археологічних наслідків у країні.

На цьому я закінчу мою розвідку: в ній я хотіла лише висвітлити значіння реєстрів майна запорізької старшини, як джерела для дослідження соціально-економічної історії Запоріжжя. Як я вже зазначала, роля його в цьому куди ширша за ту, що, здавалося б, міг мати реєстр майна: тут із окремих розірваних рис, натяків, можна реконструювати, бодай не повно, але все ж досить яскраво картину життя у зимовнику, становища робітників, — якраз тих питань, що до нашого часу не були висвітлені в соціально-економічній історії Запоріжжя.

Цей опис вперше показав фактичну картину господарства в зимовниках запорізької старшини, наче світлина, знята раптом по декількох зимовниках: не все охоплює вона, але те, що потрапило до фокуса, передано точно. Можна поставити питання лише про те, оскільки важливе те, що зафіксовано, оскільки має воно історичне значення. І на це запитання треба дати позитивну відповідь: за це промовляє вже самий момент життя Запоріжжя, який зафіксовано на цій світлині: це той останній, кульмінаційний пункт в історії розвитку господарства Запоріжжя, момент найбільших досягнень, за яким почалася руйнація цього господарства і соціально-економічного ладу цілої країни.

Протягом XVIII століття Запоріжжя пройшло шлях швидкого соціально-економічного розвитку: з 1734 р., року повернення запоріжців та заснування Нової Січі, процес клясового розшарування козацтва, виділення козацької старшини, аналогічний тому процесові, що спостерігається в Гетьманщині, набу-

²⁰⁵) Історія Нової Сѣчи, III, 199.

²⁰⁶) Атакування Січі. Літерат.-науковий Вісник, 1925, IX, ст. 60.

²⁰⁷) Атакування Запор. Січі, Літерат.-науковий Вісник, 1925, ст. 60.

ває особливої інтенсивності. Старшина починає скупчувати в своїх руках землі, засновувати власні зимовники, з великими скотарськими та хліборобськими господарствами. Отакі міцні господарства вимагали й найманої праці, і наприкінці існування Запоріжжя старшинські зимовники являли з себе вже не хуторі та пасіки поодиноких козаків похилого віку, а складні господарські одиниці з великими стадами різної худоби, з зерновим господарством, з ієрархією робітників різних категорій, з отаманами над чабанами та прикажчиками над сільськими робітниками, що їх наймали за певною умовою, і ці начальники, відповідно до тих великих цінностей, що їм довіряли, діставали досить велику платню. Між цими найманими робітниками не останнє місце належало і запорізьким козакам. Усі ці риси деякою мірою порушують схему М. Є. Слабченка про «павперний» стан робітників у Запоріжжі і наявність псевдорозподілених стосунків між господарями та аргатами. Все в житті Запоріжжя останніми часами його існування промовляє за складний економічний побут, за те, що Запоріжжя вже виходило із стадії натурального господарства, і перейшло до капіталістичного господарства.

Звичайно, головним нервом економічного життя тих часів Запоріжжя була торгівля. На перший погляд наш матеріал не дає прямих фактів для освітлення торговельних операцій старшини; це залежить цілком від його характеру: він подає лише те, що в певний момент було в господарстві. Але разом з тим можна сказати без перебільшення, що він має чимале значення і для торгівлі: інвентарі насамперед скотарських господарств свідчать, що вони були спрямовані не на задоволення власних потреб, а на широкий збут, всі ці стада та череди різної худоби годувалися для ринку. З другого боку в інвентарях верхівки старшини зазначено силу речей (як от полотно, різні тканини, фарфор, скло тощо), які потрапили на Запоріжжя з далеких країн, треба гадати, шляхом торгівлі, хоч не виключається можливість, що набували і як воєнну здобич. Про це свідчать ще більше складні грошові операції, що відбулися в реєстрі векселів та боргових розписок, знайдених разом із грошима готівкою у декого із старшини, — усе це свідчить про напрямок, що позначався в господарстві Запоріжжя перед його зруйнуванням.

І все це, цей складний економічний побут відбиває наш реєстр, записаний руками людей, що, мабуть, вперше побачили запорожців не в бойовому оточенні, не на коні з рушницею та шаблою, а в звичайних обставинах сільського господарства, в затишних зимовниках, з набитими різним скарбом коморами,

з тихими пасіками, з цілою ієрархією різних служників. Багато чого вони, мабуть, не зрозуміли в цих складних, нових обставинах, але дещо впадало в очі своєю подібністю до вже відомих, звичних форм, і в описах господарства козаків, що їх майже протягом ста років після зруйнування Січі вважали історики, за Скальковським, за зразок рівності та братерства, несподівано являлись такі терміни, як «панський будинок», чи «чорна хата» для «челяди». Запоріжжя, що почалося як спілка людей, що шукали волі і тікали від клясового пригнічення, кінець-кінцем, висунуло свою власну буржуазію, заможну, впливову, що скупчила у своїх руках і великі скарби і політичну владу. Звичайно, тут не має та й не може відбиватися динаміка клясової боротьби тих часів на Запоріжжі: матеріал подає лише один момент, але, безперечно, тут багато фактів підкреслюють наявність тої матеріальної бази, яка неминуче викликає клясову боротьбу.

Шукання нових торговельних шляхів спонукало російську торговельну буржуазію захоплювати нові країни: виконуючи замовлення цієї буржуазії російська держава всіма способами підтримує інтереси російського торговельного капіталу. З середини XVIII ст. поступінно захоплює російський торговельний капітал Гетьманщину, Слобожанщину і швидко скупчує торгівлю в руках великоросійського купецтва. Українське купецтво не могло витримати боротьби з ним: на боці російського капіталу були й урядова підтримка, і більший капітал; українське купецтво не могло конкурувати з ним: воно примушене було змінити звичні ринки збуту на російські порти, сплачувати мита, відмовитися від торгівлі тими товарами, які стали монополією російського скарбу. Разом з торговельним капіталом посувається на Україну російське землеволодіння: російські урядовці дістають землі від уряду, купують земельні дачі, і на Україні утворюються великі кількістю та розміром маєтки російського шляхетства. Захоплення родючих українських земель представниками російського капіталу ще збільшує тягу верхівки російського уряду на південь, до Чорноморських портів. Поміщика другої половини XVIII ст. чимраз більше цікавить питання про збут збіжжя та про закордонний ринок. По-ставало природне намагання знайти вигідніший продукт: жито, що сіяти його було найзручніше, не мало збуту за кордоном, а пшениця, що на неї завжди був попит, сливе не родила в середній Росії, а там, де вона давала великі врожаї — на Україні, не було портів, щоб збути її ²⁰⁸).

²⁰⁸) Див. «отвѣты на экономическіе вопросы по Слободской провин-

Таким чином всі інтереси вели на південь, до Чорного моря, з його портами, до південних степів.

Але тут на заваді стояло Запоріжжя, яке міцно тримало в руках і степи, і ключі від чорноморської торгівлі. Оскільки велике місце в економіці Запоріжжя належало торгівлі, свідчить те, що мито з купців та оплата перевозів становили головну статтю прибутків коша. Запорізька старшина була водночас не тільки керівною верхівкою, а також і осередком торговельної буржуазії країни, в руках якої були найбільші капітали. Беручи постійну участь у всіх торговельних справах Запоріжжя, вона енергійно відстоювала «вольності» запорізькі в галузі торгових прав та пільг, надсилаючи депутації до Петербургу, намагаючися зберегти в своїх руках посередництво між Туреччиною та Росією та забезпечити вивіз продуктів власного господарства. Але боротьба була не рівна: російський уряд не охоче давав згоду на ці пільги, та запроваджував нові й нові митні податки, на користь представникам російського капіталу. З другого боку запорізька старшина тепер, в другій половині XVIII стол. вже добре розуміла цінність родючих земель, і не тільки визискувала податки з численного запорізького поспільства, а також широко засновувала власні господарства. А як раз оці землі й приваблювали російських колоністів. З самого моменту заснування Нової Січі почалося захоплення запорізьких вольностей російським урядом, для ландміліцьких полків, та різних залог. Заснування сербських колоній на запорізьких землях висунуло проти Запоріжжя бар'єр озброєних поселень, і бодай вони не виправдали всіх надій, що на них покладала російська держава, вони багато сприяли посуненню російської колонізації на південь; це остаточно закріпило заснування Новоросійської губернії на загальні російських засадах, яка охопила наче лещата запорізькі вольності. Марно слали запорожці своїх депутатів до Петербургу, доводячи своїх прав на землі, марно озброєною рукою намагалися вони зупинити ворожу займанщину. Переможний наступ російського торговельного капіталу йшов далі й далі на південь, до Чорного моря, і запорізькі кордони були безсилі затримати його рух. Кучук-Кайнарджійський мир віддав російській державі землі, які оточували Запорізькі вольності, і зробив існування Запоріжжя, навіть як воєнного заслону, зайвим. Загубивши своє значення воєнного форпоста воно залишалося лише єдиною перешкодою на шляху торго-

ці Изюмской пров., Ахтирской, Острогжской, Сумской»: Труды Имп. Вольно-Экономическ. Общества 1768 р., ч. VIII, ст. 76, 115, 136, 164, 203.

вельного капіталу до Чорного моря — і 4 червня 1775 року його було зруйновано. Маніфест 1775 року виразно формулював ті причини, якими уряд пояснював зруйнування Січі: надмірне зростання людности, яка тікала з закріпачених частин імперії, заведення власного хліборобства, а головне — загроза торгівлі, яка могла б розвиватися «къ позавидованію всего свѣта», як би не перешкоджали запорожці...

Ось цей момент і зафіксовано на наших світлинах.

Д О Д А Т К И

РЕЕСТРИ МАЙНА, ОПИСАНОГО У ЗАПОРІЗЬКОЇ СТАРШИНІ ПІСЛЯ ЗРУЙНОВАННЯ СІЧІ Р. 1775 ²⁰⁹⁾

Опись дому вещамъ и денгамъ бывшего кошеваго Калнишевскаго.

Звание вещей Число оныхъ

Домъ объявленнаго кошеваго состоитъ из одной теплой горницы с комнаткою; в сеняхъ оного дому приделан чуланъ; неподалеку от него есть кухня, у которой поставлена бочка с солью;

в горнице оказалось вещей:

Столъ деревянной с тремя ящиками	1
На оном послан коверъ гарусной	1
Лавки покрыты ветхими коврами;	
Кресель кожею обитых	2
Образовъ болшихъ без окладовъ на холстине писанных и поставленных на стѣне	5
Средних и малых, в томъ числе за стекломъ одинъ	32
Образовъ малых финифтовых в коем числе одинъ оправленъ серебром	2
Медных малых	4
Крестъ малинкой оправленъ серебромъ, за стекломъ	1
Крестовъ кипарисных резных малых же	2

²⁰⁹⁾ Дніпроп. крайарх. фонд канцелярії Новоросійської губерні, в'язка 105, № 3130. Я друкую їх зберігаючи мову, правопис, порядок у кожному описі, але, як видно з зазначених аркушів, за певною системою: всі описи майна Калнишевського, Глоби та Головатого, розкидані по різних аркушах справи, я об'єднала, щоб полегшити дослідникові роботу над ними. Крім того, я відкинула повторення кількості предметів: в тексті кожне число повторювалося двічі: спочатку словами, а при кінці рядка — цифрами. Перше зазначення словами я не друкую, як зайве (напр., ковер гарусный одинъ).

в ящикахъ:

Образъ шитой на атласе золотомъ и серебромъ	1
Образовъ новыхъ написанныхъ на дереве	4
Образовъ за стеклами	2
" на дереве написанныхъ безъ стекла	9
Стеклянныхъ небольшихъ лампадъ	3
Библи	2
Небольшихъ зеркалъ	2
Часы деревянные стенныя	1
Статуя деревянная вызолоченная на ношках	1
Патрецовъ писанныхъ на холсте цесаревича Павла Петро- вича	3
Гибсовой портретъ императрицы Елисаветъ Петровны ²¹⁰⁾	1
Календарь печатной столетней ²¹¹⁾ на холстине	1
Пистолеть разныхъ калибровъ	12
Ружье турецкое длинное	1
Кинжал турецкой оправлен серебром	1
Трубка подзорная в коженомъ чехле	1
Аршинъ железной	1
Штофовъ стеклянныхъ внутри с распятіями	2
Стальная цепочка	1
Платковъ бумажныхъ	6
Шелковыхъ	2
Рушниковъ шитыхъ бумагою	5
Колпакъ спальной бумажной	1
Лентъ широкихъ голубыхъ кусочковъ	5
Баначка оловянная с терлакомъ	1
Пороховая проба стальная	1
Петлицъ малиновыхъ шелковыхъ на шубу	6
Тасмы малиновой на шубу аршин	6 ^{1/2}
Кисти к шубе малиновыя	1
Тесмы пунцовой шелковой аршин	12 ^{3/4}
Шумова головка	1
Серебряныя паски и сабля с кистми	1
Щоты костенныя	1
Келепень железной на камышевой трости	1
Цевачка серебра	1
Страусово яйцо оправленно медью	1
Блюдь оловянныхъ болшихъ и малыхъ	32

²¹⁰⁾ У другому опису зазначено, що це портрет Катерини II.

²¹¹⁾ У другому опису зазначено, що це не календер, а «эмблематическая картина».

Тарелокъ глубоких и мелких	73
Оловянной рукомойникъ з блюдомъ	1
Серебряная мисочка без одной ручки и бес крышки	1
Чарок серебряных водочных разных	6
(ис которых при отезде кошевого ему отдана одна)	
Чайная серебряная ложичка	1
Фарфоровых саксонских кружичекъ з блюдецками	16
Подносомъ жестяных лакированныхъ	2
Медныхъ подносомъ	4
(ис каковых в дорогу отдан одинъ)	
Кременныхъ водочных кружичекъ	2
Серебряной приборъ к ледунке	1
Стаканчиковъ стеклянных хрустальных в футляре	6
Без футляра болших и малых	6
Рюмокъ хрустальных	9
Бакаловъ хрустальных	2
Стаканов хрустальных белых средних	2
Турецкое ружье	1
Сабля	1
Медных литавръ на железных подставленных ношках	2
Палниковъ пушечных	2
Пирночей разных болших и малых	22
(По приказанію Е.-Пр-ва г. ген. пор. П. А. Текеля отправлено к сек. м. Пузыревскому).	
Мешокъ пороху	1
Пика	1
Священных книгъ разных	4
Чайников медных	2
На кровати ветхой ковер	1
Печать медная	1
Шеровары краснова сукна	1
... голубова	1
Башлыкъ суконной дикова цвету	1
Кирейка суконная красная поношенная	1
(По присланному от его высокопревосходительства Петра Аврамовича Текели регистру отдано в дорогу кошевому бывшему).	
Шлафор каламенковой	1
Поношенная суконная голубая кирейка	1
Кафтан суконной дикова цвету	1
Скатертей в томъ числе новая одна	2
Салфетокъ старых	32
Полотна салфеточного аршина	4
Рубах муских	6
Портковъ	2

Чайных салфетокъ одна белая, а другая цветная	2
Ножей столовых с вилками парь	18
Без вилокъ	6
Шендаловъ медных болших	2
Малинкой	1
К нимъ медныя щипцы	1
Погребецъ пустой	1
Шкапъ зеленой стеной	1
Кровать деревянная	1
Скрынечка малинковая окована железом	1
Сундучокъ с прянными кореньями	1
Болшой медной котель	1
Ружей старых разных сортовъ	3
Старой пистолеть	1
Два футляра с ножами и вилками серебряными дутыми черенками	24
Полотна шлюнскова остатокъ	1
Клеенка для покрывки на столъ	1
Красныхъ сафьянныхъ малинкихъ кошиковъ	2
Казачьихъ седелъ	16
Турецкихъ	3
Старыхъ бавуловъ обитыхъ кожею	3
Медныхъ кострюль	2
Кострюльныхъ крышекъ	5
Медной горшокъ	1
Медной тась	1
Оловянная миска	1

Кушелецкова куреня в первой кладовой
каморе

Образъ преображения господня с серебряною и позолоченною оправою	1
Образъ успения богородицы с позолоченою оправою и с мощами	1
Образъ печерския богородицы	1
Бочки пороху	2
Пороху же мешка	2
Штук свинцу болших и малых	18

(По вышеобъявленному приказанию отправлены в артиллерискую команду).

В той же каморе в сундуке под № 1

Шуба на куньем меху покрытая парчею	1
Шлафарь на черных смушках покрытъ малиновымъ плисомъ	1
Кирейка на сивых крымских смушках покрытая зеленымъ бархатом с серебрянымъ приборомъ	1
(По присланому от его превосходительства господина генерала ма- йора Викентия Викентьевича фон Райзера реестру отданы в дорогу кошевому Калнишевскому).	
Кирейка на лисьемъ меху покрытая зеленымъ сукномъ с золотымъ узинкимъ позументомъ	1
Шуба на лисьемъ меху покрытая чернымъ бархатомъ с се- ребреннымъ приборомъ	1
Шуба полская на лисьемъ меху покрытая плисомъ мали- новымъ с черными крапинками	1
Шуба на лисьемъ горловомъ меху покрытая малиновымъ сукном и обложена золотымъ узинкимъ позументом	1
Шуба на лисьемъ подбрюшном меху покрытая березовым сукномъ и опушена собольими хвостами	1
Кирейка на волчьемъ меху покрытая темноглубымъ сукном	1
Плису малиноваго кусокъ мерою неизвестно и потому запе- чатан с обоих концовъ печатью полковника Петерсона	1
Малиноваго бархату початыя штучки запечатаны тое же печатью	2
Парчи золотой по голубой земле штучка запечатана тое же печатью	1
Два стальных панцыря ис коих одинъ с нарукавниками и с наголовником и другой простой	2
Полуатласной полосатой волоской кафтанъ стеган на бу- маге	1
Четыре полки сивыхъ крымских барашковъ в томъ числе один лапчетой	4
Потебенекъ или полук к седлу кожных крымских	20
Красныхъ турецких сафьяна	4
Черной	1
Лукъ с сайдакомъ оправленной серебромъ с стрелами	1
Лукъ с простымъ сайдакомъ и зъ стрелами	1
Конские турецкие старые рондики оправлены серебромъ	1
Лука	4
Старой парчевой чехол на колчакъ	1
Саки суконныя на пистолеты	1

Три пары сапоговъ ис красного сафьяну ис коих одна пара вышита золотом	3
Сайдаковъ с серебряною крымскою позолоченою оправою	2
Черкеских седель с серебряною вызлоченою оправою у коих крылья вышиты золотомъ	2
Турецкое седло с серебряною оправою покрытое парчею	1
Крышекъ на потники красных сафьянных	2
Золотых петлицъ на шубу прибор	1
Резных кипарисных крестов	4
Вырезанной из середалика крестик	1
Трость камышевая оправлена серебромъ	1
Волчья шуба покрыта серонемецким сукномъ	1
Волчья шуба покрыта песочнымъ сукномъ с шелковыми петлицами	1
Лисья шуба покрыта кофеинымъ сукномъ з золотымъ по- зументом	1
Винчура из черных смушков подбита тхарями	1

Въ той же камере в сундуке под № 2-м

Сундукъ под № 2-м по словесному приказанию его высокопревосходительства господина генерал порутчика и кавалера Петра Аврамовича Текелли отослан на дорогу порожней к бывшему кашевому Калнишевскому, а бывшия во оном вещи переложены в сундукъ под № 1-м.

Жолтой штофной кафтанъ и к нему черкеска обяринная зеленая пара	1
По выше объявленному реэстру отосланы бывшему кашевому Калнишевскому.	
Кирейка вишневаго сукна с обыкновеннымъ золотымъ приборомъ	1
Двуличной гарнитуровой кафтан и к нему черкеска гарни- туровая же пара зеленая	1
Черкеской обяринной кафтан	1
Кафтан штофной по желтой земле и к нему обяринная чер- кеска белая пара	1
Черкеска малиновая плисовая	1
Кафтан обяринной оранжевой (один) и к нему черкеска су- конная оранжевая обложена серебрянымъ позументомъ пара	1
Голубой штофной кафтан и к нему белая черкеска сукон- ная с узинким золотымъ позументом пара	1

Вишневой гарнитуровой кафтанъ и к нему дикая суконная черкеска з золотымъ позументиком	1
Вишневой грызетовой кафтан и к нему черкеска из рытова кафейнова бархату подбитая голуболо тафтою пара	1
Остаточекъ голубово бархату тканой з золотомъ аршин	1 ^{1/4}
Розоваго бархату аршина	4
Голубова штофу от старова платя за печатью подполковника Селиверстова свертокъ	1
Новой парчи свертокъ за тое жъ печатью	1
Повода жолтыя шелковыя тканья з золотомъ	1
Синая шолковая турецкая скатерть тканая з золотомъ	1
Ножикъ крымской	1
Перчаток замшевыхъ ис коих одни вышиты золотомъ черныя а другия малиновыя	2
Бархатныхъ сумочекъ вышитых золотомъ	3
Поесовъ турецких один малиновой шолковой, а другой парчевой дикой	2

Въ сундуке подъ № 3-м лежат мешки с серебряною манетою под нижеследующими №

№ 1 рублевъ	1000 р.	№ 13 рублевъ	1000 р.
№ 2 рублевъ	1000	№ 14 рублевъ	132
№ 3 рублевъ	1000	№ 15 рублевъ	20
№ 4 рублевъ	689 40 к.	№ 16 рубли	184 25 к.
№ 5 рублевъ	999 50 к.	№ 17 рублевъ	830
№ 6 рублевъ	1000	№ 18 рублевъ	400
№ 7 рубли	803 88 к.	№ 19 рубли	142 40 к.
№ 8 рублевъ	1000	Да сверхъ оногo в сем мешке лежит	
№ 9 рублевъ	1000	полуторалевов	
№ 10 рублевъ	1000	турецких	96
№ 11 рублевъ	1000	№ 20 рублевъ	96
№ 12 рублевъ	518		

Итого во ономъ сундуке во всех мешках рублев 13816 р. 43 к. и 96 турецких полуторалевов

В 1 же камере в сундуке под № 4

Поеса верблюжей шерсти	2
Поесь фиалетовой сырцовой	1
Погонъ зеленой шелковой к pistolетам	1
Красная суконная на седло подушка шитая серебром	1

Валтрапъ на черкеское седло серинкова сукна шитой золотомъ и серебромъ	1
Красной суконной гусарской чепракъ обложенной в два ряда позументом, старой	1
Серенкова сукна остаток за печатью полковника Петерсона, тоже синева сукна за тою жъ печатью	1
Красной суконной на черкеское седло валтрапъ вышитой золотомъ	1
Чехоль на калчанъ дикова сукна подбитъ жолтымъ отласомъ и обложанной золотымъ позументомъ	1
Зеленой суконной валтрапъ с серебрянымъ позументомъ	1
Старой децкой тафтяной шлафоръ	1
Розовой тафтяной платокъ вышитъ серебромъ	1
Платковъ шелковыхъ разныхъ цветовъ	5
Бумажныхъ новыхъ	12
Старыя красныя суконныя чушки обложены золотымъ позументомъ	1
Чушки красного ж сукна новыя вышиты золотомъ	1
Два лоскутка голубого сукна в обеих по примеру аршинъ	1 ^{1/2}
Остатокъ алова сукна за печатью полковника Петерсона	5
Лоскутковъ разныхъ бархатныхъ і суконныхъ запечатую жъ малиновова отласу аршин	5
Старыхъ позументовъ золотыхъ и серебряныхъ за печатью, в платке	

В той же каморе в сундуке под № 5 - м

Двуствольныхъ пистолеть пара	1
Турецкой пистолеть с оправою серебряною	1
Турецкихъ кинжаловъ с костеными черенками	2
Шашка донская	1
Сабель с серебряною оправою местами	3
Сабля с стальною оправою	1
Кинжаль турецкой простой	1
Штуцеръ турецкой	1
Кинжаль с костенымъ белымъ череномъ	1
Казацкихъ ружей простыхъ	8

Въ той же каморе в сундуке под № 6 - м

Фламского полотна непочатые штуки	2
Тесмы к полатке в мешке за печатью полковника Петерсона	
Сафьяновъ красныхъ	25
Жолтой	1
Черной	1

Во оной же каморе лежать на земле в мешках мелкия денги медныя за их ерлыками, а за печатью полковника Петерсона под нижеследующими №

№ 1	} 98 руб.	№ 12	36 руб.
№ 2		№ 13	33 "
№ 3	20 "	№ 14	36 "
№ 4	20 "	№ 15	36 "
№ 5	30 "	№ 16	36 "
№ 6	40 "	№ 17	15 "
№ 7	21 "	№ 18	20 "
№ 8	9 "	№ 19	40 "
№ 9	30 "	№ 20	30 "
№ 10	30 "	№ 21	50 "
№ 11	40 "		

Из оныхъ денегъ по насланному отъ его превосходительства г. генерал майора Векентия Векентиевича фонъ-Райзера ордеру с повеленіемъ его высокопревосходительства господина генералъ поручика и кавалера Петра Аврамовича Текелии за удержанные бывшимъ кашевымъ атаманомъ Калнишевскимъ валы деньги частнику цехановскому Казимиру Бургатскому отпушено 682 рубли 35 копеекъ, с коиъ и расписка с него взята.

№ 22	20 руб.	№ 25	35 руб.
№ 23	20 "	№ 26	20 "
№ 24	20 "	№ 27	14 руб. 77 коп.

ис коиъ выдано по вышеобъявленному повеленію в добавку 682 рублямъ 35 копейкамъ 12 рублей 35 копеекъ, и за темъ осталось 2 р. 42 коп.

Итого медныхъ денегъ в вышеписанныхъ мешкахъ при свидѣтельствѣ оказалось 799 рублей 77 копеекъ, а за выдачею 682 рублей 35 коп. осталось на лицо 117 р. 42 коп.

Въ той же каморе въ сундучкѣ подъ № 4-мъ мѣдныхъ денегъ въ мѣшкахъ за ихъ ерлыками а за печатью полковника Петерсена:

№ 1	24 р. — к.	№ 6	20 р. — к.
№ 2	20 " — "	№ 8 ²¹²⁾	23 " — "
№ 3	10 " — "	№ 9	28 " — "
№ 4	40 " — "	№ 10	7 " — "
№ 5	13 " 81 "		

²¹²⁾ Тут явна помилка переписувача: пропущено № 7, і тому в підсумках розбіжність: підсумок поданих чисел — 185 карб. 81 коп., а зазначено, що було в скрині 205 карб. 84 коп. себто в мішку № 7 було 20 карб.

Итого во ономъ сундуке медныхъ
денегъ во всѣхъ мешкахъ 205 рублей 81 коп.

Въ той же коморе в окованномъ подголовке²¹³⁾ подъ № 8 въ мешкахъ за печатью полковника Петерсона серебрян. денегъ:

№ 1 рублевъ 111 р.
№ 2 рублевъ 187 р.
во ономъ же мешке лежить 52 тынфы и 3 лева
№ 3 295 рублевъ, ис коихъ выдано 130 рублевъ и
затемъ осталось на лицо 165 р.

По словесному приказанію его высокопревосходительства ген. пор. и кавалера Петра Аврамовича Текеліи священнику Василю Могеровскому за издержанные имъ на надобности бывшего кошевого Калнишевского церковные деньги выдано 130 рублевъ под росписку войскового товарища Василя Могеровского.

№ 4 рублевъ 184 р. 60 коп.

Итого во оныхъ мешкахъ при свидѣтельствѣ оказалось серебрянныхъ денегъ 777 рублевъ 85 коп. за выдачу 130 рублевъ
рублевъ 647 р. 87 коп.
52 тынфы,
3 лева.

В той же коморе в сундуке под № 9:

В мешке безъ номера с ледунки и сабли лом серебра
Мускихъ рубашекъ из разного полотна 30
Рушниковъ 24
Полотна рускова штукъ 7
Колпакъ спальной шитой по голубому гарнитуру
золотом и серебромъ 1

В той же коморе въ шкатуле под № 10 серебряныхъ и золотыхъ денегъ в мешкахъ подъ номерами:

№ 1 рублевъ 232 р. 50 к.
№ 2 Серебрянныхъ рублевъ 200 р. 50 ко

²¹³⁾ Оной подголовникъ по словесному приказанію его высокопревосходительства господина генераль-поручика и кавалера Петра Аврамовича Текеліи отосланъ порожней бывшему кошевому Калнишевскому, а бывшие во ономъ мешки з деньгами переложены в большой мешокъ подъ № 8, который и запечатанъ полковника Петерсона печатью.

№ 3 В кошелке вышетоь серебромъ одна цесарская золотая медаль, одинъ имперяль, два полуимперяла, одинъ російской червонной и пять турецкихъ.

№ 4 Полуторалевовъ турецкихъ	12
левъ	1
цесарскихъ ефимковъ	2
а в немъ же положенъ маленькой мешочокъ в которомъ завернуты	
турецкихъ паралей	120.

В той же коморе сундукъ подъ № 11 с разными письмами: отосланы для разобраня оныхъ писемъ к господину коменданту подполковнику Норову.

В той же коморе сундукъ с сахаромъ подъ № 12.	
В той же коморе закупоренная бочка с сахаромъ	1

Кушелецкого куреня во второй коморе:

Кинжаловъ турецкихъ с медною оправою	2
Мушкатонъ з железною оправою	1
Ружье охотничье с медною оправою	1
Козачьихъ ружей	2
Сабли	2
Трокъ полушолковой	1
Безменъ железной	1
Пороховой рожокъ з двумя сафьяновыми сумачками	1
Мисакъ оловянныхъ скрышками	2
Салатныхъ блюда	2
Оловянное старое блюдо	1
Тарелка такая жъ	1
Свинцу кусокъ	1
Старое оловянное блюдо бес краевъ	1
Писталетъ в медной оправе съ сафьяновыми олстредми пары	2
Уздъ ременныхъ	2
Паперсть наборная зъ змеиными головками	1
Турецкия стремена	1
Свяска зайчьихъ шкурокъ	1
Старая сабля	1
Треногъ конскихъ ременныхъ	15
Куницъ	6
Смушковъ крымскихъ сивыхъ	18

Черных	18
Белыхъ	12
Выдры	4
Лисицъ деланныхъ	15
Хвостовъ лисьихъ свяска	1
Подметокъ под седла войлочныхъ	3
Погребецъ с шестью штофами	1
Перяныхъ подушокъ	3
Погребцовъ болшихъ и малыхъ порожнихъ	4
Воску болшихъ и малыхъ круговъ	5
Сундукъ съ сахаромъ запечатанъ	1
Погребецъ, в немъ болшихъ штофовъ шесть, малинкихъ четыре, рюмокъ болшихъ две, малинкихъ три, поднось рогавой съ серебреную оправою	1
Закупренная бочка съ сахаромъ	1
Медвежьихъ шкур	2
Узть ременныхъ	5
Недоузтковъ	3
Переметныя сумы, в одной половинка насыпано кофию, а в другой лежит синей китайки аршинъ	5
Разныхъ шерстяныхъ ковровъ и попонъ	10
Наметъ на седло шерстяной	1
Кафтаны русской полуатласной стеганой на бумаге	1
Полокъ лисьихъ две, ис коихъ, одна лапчатая, а другая брюшковая	1
Одеяло из лисьихъ хвостовъ покрыто выбоикою	1
Подушокъ суконныхъ на седло	2
Уборъ старой конской плетеной ременной с шолковыми кистями	1
Ремни на уздечку	1
Сафьянные новые сапоги	1
Красной кожиной патникъ	1
Сахару в сундуке головъ	20
Плису малиноваго цвету аршинъ	1 ^{1/4}
Шлюнського полотна штуки	1 ^{1/2}
Скатерть шитая бумагаю	1
Рушниковъ шьтыхъ бумагою	5
Мускихъ рубахъ	22
Белас холшевое покрывало конское	1
Кирей суконныхъ галубыхъ	2
Две свиты ис коихъ одна галубаго, а другая фиалетоваго сукна	2
Четыре бочки сырцу меду ис коихъ одна неполная	4
Катель медной присланной от генераль аншефа и кавал-	

лера Григория Александровича Потемкина, в нем	
лою говежьего половина	1
Черныхъ козловъ выделанныхъ	4
Мешокъ съ сыромятными ремнями	1
Сукна василковаго простаго половина по обеимъ кон-	
цамъ запечатано	1
Холста толстова простова по показанию казака Гера-	
сима Чорного, у котораго ключъ былъ от оной камо-	
ры, аршинъ	1300 ар.
Одеяло выбойчатая стеганая на бумаге	1
Котловъ медныхъ { болшихъ	2
{ малыхъ	2
Бумажной хланчатой матокъ нитокъ	1
Кирейка волчья покрытая галубымъ сукномъ с петли-	
цами тогожь цвету	1
Шуба баранья черная	1
Поношенной кафтанъ песочного цвету с узинкимъ зало-	
тымъ позументом	1
Поношенной зеленой грезетовой кафтан подбитъ байкой	
Кафтанъ кирпичного цвету обложенъ золотымъ шнур-	
комъ	1
Кирея летнея с питлицами шолковыми зеленая	1
Шаровары голубыя суконныя	1
Сабель казачьихъ	2
Писталетъ пара с олстредми	1
Капишонъ суконной оливковой	1
Шуба баранья черная	1
Оловяннае блюда	1
Тарелка	1
Сапоги красные казачьи	1
Рубахъ	7
Войлоковъ седельныхъ	3
Бурка черная всключная	1

Второй оного Калнишевскаго домъ, что на
предместьи, разделенъ на три двора

Въ первомъ дворе

Теплая горница с комнатою съ сеньми и на противъ	
чуланъ, во оной горнице образовъ писанныхъ раз-	
ной величины	20
Болшихъ в рамкахъ картины	2
Полатка болшая с полами	1

Шишокъ полаточныхъ	5
В сеняхъ подситку полбочки	1/2 бочки
Уздъ ременныхъ с уделами	20
Пара писталетъ съ серебряною оправою	1 пар
3 железную пара	1 пар
Казачьихъ ружей	25
Конскихъ ременныхъ путалищей	15
Казачьихъ арчиновъ	9
Казачье седло съ серебряною оправою	1
Папонъ простыхъ суконныхъ	6
Шинъ железныхъ	8
Старыхъ изломанныхъ котловъ	6
Сукна прастова серого кусочка	2
Пестрыхъ мешинъ	2
Белая	1

Та во же двора в сараи

Четверомесныхъ поезжанныхъ колясокъ	2
Фурмановъ	5
Парусинной для кухни шетер	1
Хамутовъ ременныхъ со всемъ приборомъ	20
Казачьихъ седель со всемъ приборомъ же	17
Шлеи к припрежамъ	15
Папонъ конскихъ с падпругами	26
Муштуковъ ременныхъ	4
Уздъ	2
Важжей ременныхъ	17
Полстеи суконныхъ	20
Сала караваевъ	9
Шор ременныхъ	8
Неводъ	1
На ономъ же двору кухня съ сенми канюшня о двадцати двухъ стоилахъ. Во онои лошадей	14

Во второмъ дворе

Теплая светлица съ сенми и к ней приделана каморка, погрибъ дверми на улицу.	
В немъ вина простаго бочки	2
Дехтю	4
Уксуса боченакъ	1
Вина слаткова бочка на исходе	1
Кубикъ медной с крышкою	1
К нему трубница деревянная с медною трубою	1

В третьемъ дворе

Люцкая изба съ сенми	1
Сарай в немъ муки арженой четвертей	40 чет
Овса в куляхъ четвертей	30 чет
Овса бочки	22
Муки { в куляхъ четвертей	10
{ бочек	10
Пшена бочки	2
Рагожъ	170
Фуръ воловыхъ	14

В земле закопаной соли в пяти ямахъ по объявлению над оными смотрителя возов около 50 воловьихъ четверныхъ.

Сия опись учинена нами обще с определеннымъ при насъ бывшей сечи судьей Андреемъ Насакиным, с которымъ мы свидѣтельствуемъ чрезъ сие, что у вышереченного кашевого атамана Калнишевскаго, как вещей такъ и денегъ более нами не найдено в чемъ и подписуемся.

Полковникъ Иванъ Петерсон, Подполковникъ Алексей Селиверстов, Капитанъ Алексей Потресов.

Въ место судьи Андрея Носакина за незнаниемъ его грамоты по его приказанію войсковый канцелярістъ Данило Римаевъ к сей описи руку приложилъ.

Опись о найденныхъ деньгахъ и вещахъ в церкви сечовой а сколько оных и кому принадлежительно явствуеть ниже:

Кошевого в большомъ сундуке мешки:

1	550 р.	7 Турецкими левами считая	
2	411	каждый левъ въ 60 к.	120
3 Ефимками гол-		8	1000
ланскими	182	9	1000
4	850	10	655
5	1000	11	917
6	1000	12	1000

Из того числа вынято и отдано на прогонъ майору Пузыревскому когда повезли кошевого 166 р. 67 к.

13	1000
14 Рублями 250, да ассигнаціями на 750 р., итого	1000
15	930
16	1000
17	1660

Польского шляхтича Якубовского заарестованны кошевымъ, что и на ярлыке поставленному отъ кошевого значить.

18	1000	26	1000
19	996	27	1000
20	970	28	880
21	500	29	1000
22	500	30	1000
23	1060	31	1000
24	1050	32	1000
25	1000	империалами	3185

С того числа отдано по ордеру кошевому 106^{1/2} империаловъ.

Червонцевъ голанскихъ 294 а на рубли считая каждый в два рубля 70 коп. 785 р. 80 коп.
Отданы по ордеру кошевому.

Двойныхъ галанскихъ червонцевъ 14, а на рубли считая каждой въ 2 р. 10 коп. отданы по ордеру кошевому 75 р. 62 к.

Одинъ галанской пятичервонный, а на рубли по тому же курсу отданъ кошевому, по ордеру 13 р. 50 к.

Два рублевыхъ российскихъ денегъ отданы по ордеру кошевому 20 р.

Турецкихъ фонь-дукли 60, а на рубли считая каждой в 2 р. 25 коп. натурою 135

Рублевыхъ российскихъ восемь съ того числа отдано кошевому пять 8 р.

Одинъ десятичервонной галанской по выше-означенному курсу отданъ кошевому 27

Итого денегъ: 32.488 р. 90 к.

Да сверхъ того в томъ же сундуке положено вещей:

одни золотые часы обсапаны бриллиантомъ новые.

Двое часовъ старыхъ золотыхъ французскихъ

Одни часы аглицкие томпаковые

Одни часы золотые плоские (отданы кошевому)

Двое часовъ турецкихъ серебряныхъ

Табакирка большая золотая одна

Другая жъ золотая маленькая

3 часовъ корпусъ сребренной пустой одинъ

Вещи которые состоятъ не в сундуках
а, именно,

Фузия адна тулсоки работы в футлере
Ружа одно турецкое з золотою насечкою и приклад окованъ
сребромъ
Другое турецкое з сребренными скобками, а стволь с насечкою
сребренною,
Третье турецкое короткое простое одно
Длинное турецкое красного железа простое одно
Два казацкие простые

С а б л и

- 1 оправленная сребромъ, турецкая окладенная по местамъ ка-
мушками
- 2 оправлена сребромъ с насечкою золотою по железу, что назы-
вается табанъ, отдана по ордеру кошевому
- 3 вовсе ножны сребромъ кованы; отдана по ордеру кошевому
- 4 з зелеными пѣхвами окована сребромъ
- 5 бошняцкая окована сребромъ
- 6 турецкая окована железомъ
- 7 персидская окована по местамъ сребромъ
- 8 полская сабля сребромъ окована

В сундуке беломъ дощатом вещи

Два образа на финифте четвертные ничемъ неокованные
Адинъ уборъ конской медной вызолоченой старой
Другой уборъ суголовъ сребренной вызолоченой, а к нему по-
персина медная вызолоченая
Третьей сребреной на красном сафяне узенкой
Четвертой уборъ большой суголовъ, подперсина, подлоганя и
недоуздокъ сребренние
Пятой сребренной старой суголовъ, з голубими кистми шолкови-
ми, а к нему подперсня з кафейными кистми
Две подушки на седла щитие золотомъ
Адинъ кинжалъ небольшой сребренной с финифтовымъ голубим
грифомъ
Другой кинжалъ большой оправленъ сребромъ на красномъ
сафяне
Адна пара пистолеть нових вѣнскихъ оправлены сребромъ
Друга пара старых аглицкихъ
Третья пара турецких сребромъ окованы с черню,

Четвертая пара арнаутских с медными головками,
 Пятая пара немецкихъ окованныхъ серебромъ старые,
 Адинъ пистолеть, толко серебромъ окованной под черню,
 Два пистолета разнокалиберные
 Две плетѣ обделанные серебромъ.

В коробке деревянной белой

Пахталѣ серебрянные поверхъ шитие жемчугомъ, Разныхъ пуговокъ, бляшечокъ, пряжек и адинъ сере- брянной ланцюжокъ в мешечке завязано.	
Натруска серебрянная	1
Рожковъ окованныхъ серебромъ	3
Рожокъ деревянной окованной серебромъ	1
Патронташъ турецкой з серебрянными патронами	
Ленты голубой широкой аршина	2
Кистей золотыхъ з краснымъ шолком	3
В тряпицы завязано копеекъ малих старинныхъ серебряныхъ	
Кадилницы серебрянные с цепами	2
Кошелковъ шитыхъ	5
16 стакановъ серебряныхъ завернутыхъ в платке 7, а протчие особливо, из ныхъ отдано кошевому	3
Ледунка серебрянная одна. Другая такая жъ	
Старие окование серебромъ	2
На красномъ сафяне визолочена с каменямъ	1
Кубика серебрянныхъ небольшихъ (из ныхъ отдано кошевому 2)	
Сосудка серебрянная с кришкою наверху кришки шрубъ	1
Шкатулка серебрянная на тесомке плетеной от шпоръ	
Подносъ серебрянной небольшой (отданъ кошевому)	1
Дискоса новыя на седисе визолоченные	2
Дискоса безъ седисовъ визолоченные жъ	2
Серебрянной дискосъ безъ визолотки на седисе	1
Серебрянные звезды визолоченные	2
Ложницы серебрянные ж	2
Потира большие серебрянные, с онихъ одинъ с финифтою ви- золоченные	2
Чайникъ серебрянной	1
Стаканъ большой серебрянной сломаной	1
Бляшки от ледунки серебрянные	2
Медныхъ	2
Чайникъ круглой серебрянной (отданъ кошевому)	1
Сахарница большая и в ней сеточка на чай серебрянная	1
Другая сахарница меньшая серебрянная (отдана кошевому)	

Ложечка кофейна сребрена,	
Проволоки немного сребреной,	
Бляшка сребренная на подобие сердца с убора конского	1
Табакирка бумажна, с нею восемь перстней простых среб- ряных	1
Ложекъ сребренных старинных русских (с оных отдано кошевому шесть)	23
Сребренная болшая козацкимъ манеромъ в кофейномъ фут- ляре (отдана кошевому)	1
Ложки сребренные новымъ манеромъ	3
Ложка поменше сребренная	1
Платокъ что постигается на стол когда кофе пють	1
Болших стопы чашек с кришками сребренные	2
Слитки кусками и разного лому серебра в одномъ мешке.	

В болшомъ чорномъ сундуке

Кучма с кришкою парчевое и с кистью золотою (отдана ко- шевому).	
Шаравары зеленые матерьянные	} отданы по ордеру ко- шевому
Кафтанъ штофовой зеленой с цветам	
Черкеска бархатная зелена	
Черкеска рецетовой материи	
Третья черкеска бархатна парчѣ красной (отдана кошевому)	
Четвертая черкеска белой парчѣ	
Пятая черкеска бархату ритого голубого (отдана кошевому)	
Шестая черкеска кофейна с разными цветами	
Кафтанъ розевой парчевой,	
Кафтанъ парчевой жолтой (отданъ кошевому по ордеру)	
Кафтанъ бархатной парчи з зеленими кветами	
Кафтанъ голубого бархату	
Кафтанъ малиновой парчевой (отданъ по ордеру кошевому)	
Подушка на седло бархату красного адна	
Кусокъ ритого бархату малинового	
Риза церковна жолтой парчѣ и до неи патрахиль и нарукавницы	
Риза зеленого бархату	
Риза черного бархату	
Риза фиалетова матерялна с кветами сребреными	
Риза штофная палеваая,	
Риза кафеяная штофная,	
Подризникъ на полотнѣ шитой золотомъ и шолкомъ,	
Подризникъ на красной голѣ шитой золотомъ,	
Подризникъ шитой белой тафты	
Патрахилей разного цвету пять	
Нарукавницъ разныхъ пять паръ	

Воздуховъ 4

Митюковъ на седла шитие золотом 2

Персидская попона тканая серебром и золотом 1

Попона турецкая материи розевой тканая серебромъ, а викладеная серебрянными визлоченными бляшками

2 пучка стрелъ татарскихъ

Чушки на седло шитие

Поясъ красной з золотомъ (отданъ кошевому)

Поясъ персидской з серебромъ 1

Другой такой же (отданъ кошевому)

Белой парче кусочокъ

Штофу белого кусочокъ

Парчъ желтой серебрянной кусочокъ,

Да сверхъ оногъ при описъ суд'и Головатого с экипажа расписка сискана, что долженъ кошевому козакъ Никола Рудь денегъ 1000 рублевъ

{ которая расписка при семъ в оригине представляется

ВЪДОМОСТЬ ОБ ИМЪЮЩИХСЯ ВЪ ВЪДОМСТВЪ МОЕМЪ БЫВШЕГО КОШЕВОГО КАЛНИШЕВСКОГО СЕРЕБРЕННЫХЪ И ЗОЛОТЫХЪ ВЕЩАХЪ:

Званіе вещей

	Число оныхъ
Серебряная мисочка безъ одной ручки и без крышки	1
Чарокъ серебряныхъ водочныхъ разныхъ	5
Чайная серебряная ложечка	1
Серебряного къ ледунке прибору бляха и разныхъ штукъ	8
Серебряныхъ разныхъ штукъ вѣсомъ золотника	44
Самого подлого серебра до спижевыхъ и мѣдныхъ разныхъ же штукъ	84
Кадилницъ серебряныхъ церковныхъ	2
Стакановъ серебряныхъ разныхъ	13
Чарка серебряная съ ножками	1
Адна сосутка серебряная съ крышкою и с шурупомъ	1
Шкатулка серебряная на тѣсемке пистеной отъ шткофы	1
Дисковъ новыхъ визолоченныхъ	2
Дискосъ безъ сѣдиса небольшой сверху визолоченой	1
Дискосъ безъ визолотки насѣднѣ и безъ всякого изображенія здѣланой какъ поднось	1
Серебряная визолоченная толко по мѣстамъ звѣзда	1
Чаша болшая серебряная визолоченная	1
Ложка серебряная визолоченная церковная	1

Кофейникъ серебряной посредственной з деревянную ручкою	1
Стаканъ серебряной болшой съломанъ	1
Бляшекъ серебряныхъ от лѣдунокъ	2
Сахарница серебряная болшая и в ней сѣточка серебряная же	1
Кофейная ложечка	1
Проволоки серебряной немного	
Бляшка серебряная наподобіе сердца	1
Ложекъ серебряныхъ старыхъ разныхъ старинныхъ	17
Ложекъ серебряныхъ старыхъ же нынешней работы	3
Малая серебряная	1
Чашекъ суповыхъ съ крышками серебряными въ серединѣ совсѣмъ а сверху понемного вызолоченыхъ	2
Серебра малыхъ три слитка и разныхъ штукекъ сѣмнатцать да в лому штукекъ же дватцать шесть и в нихъ четырьѣ камушка	
Табакирка золотая болшая	1
Другая маленькая золотая же	1

порутчикъ Даміанъ Аврамовъ

В Е Д О М О С Т Ь

СКОЛКО БЫВШЕГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО КОШЕВОГО ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО ЗИМОВНИКОВЪ И ВО ОНЫХЪ СТРОЕНИИ И КАКИЕ ТЕМ ЗИМОВНИКАМЪ НАЗВАНИЯ И ВО СКОЛЬКО РАСТОЯНИЕМЪ ОТ БЫВШЕИ СЕЧИ И НА КАКИХЪ РЕКАХЪ, И КОЛИКОЕ ЧИСЛО РАЗНОВА РОДА СКОТА И МЕЛНИЦЪ СОСТОИТЬ, ТОЖ И ЖИВУЩИХЪ В ТЕХЪ ЗИМОВНИКАХЪ ЛЮДЕЙ ЗНАЧИТЪ ПОД СИМЪ, ИЮНЯ 20 ДНЯ 1775 ГОДУ.

Зимовникъ названого кошевого в устьи балки Водяной где упадетъ в речку Каменку разстояние о бывшей сечи въ 50 верстахъ.

Во ономъ зимовникѣ строение.

Жилыхъ избъ три

1-я господская тиосиною деревянною гонтою покрыта в дву покояхъ с зеленою глинею грубою, с четырьмя большими окнами и стекленами сенцами и во оныхъ две неболшіе кладовые каморки с присенками рубленые, и под одною кровлею кладовой анбаръ по левую сторону.

2-я болшая в адномъ пакое покрыта камышом, с пятма болшими стекленными окнами, печью, сенцами и присенкими рубленые, где живутъ служители.

3-я неболшая где портными всегда платье строятъ, бес печи о дву неболших окнах и з сенцами, и под одною камышевою кровлею, по левую сторону два неболших анбара обмазанные глиною желтою, где птица содержится, а по правую сторону кладовой болшой анбаръ, а подли онова болшой шагавъ въ 25 сарай ис тыну тесяного от правой стороны, а левой на мхах построенной, где обозъ становитца, погребовъ кладовыхъ 2, каюшень 2: первая без станковъ в адин ряд и съ яслами ис форосту плетеноми и подли оных помощено деревьями тесеными в сороку шагах покрыта камышомъ. Другая в сороку трехъ станцах с помостом во оных деревянным о трехъ воротахъ покрыта камышомъ.

Кузница со всеми к ней инструментами.

Мелница ветреная об мукомелномъ камне и 4 просеныхъ толкачахъ, размерного хлѣба ничево нетъ, а приход временно бывайтъ.

Прошлогоднева сена скирда одна в длину 10 маховыхъ, а в шырину в 4 сажняхъ по примеру въ 2000 пудах; загородъ куда скоть загоняють 6 и з сараями покрытыми камышом, без сараевъ 3.

В показанном зимовнике служителейъ ево кошевого при разныхъ должностяхъ 30 человекъ.

Разстояние от бывшей сечи въ 105 верстах при деревни Петровой на речке Ингульце мелница рубленая покрыта камышомъ о трехъ колахъ, дву мукомелных камнях, а третье о 6 ступахъ, но как оная вновь строитца и недокончена, то размерного хлѣба ничево не имеетца, а по окончаніи постройки можеть по действию тамошней воды временно приход хлѣбу быть.

С К О Т А

Л о ш а д е й

Жеребцовъ	{	старыхъ	11
		молодыхъ	8
		Итого	19
Мереновъ	{	старыхъ срозлых лет неспособных к службе	22
		годныхъ к ездѣ, молодых	78
		молодыхъ трелетних неспособных к ездѣ	
		до совершенного возраста	41
		Итого	141

Кобыль и з жеребятами	{	молодыхъ	80
		старыхъ	36
Кобыль молодых без жеребять			129
		Итого	245
Кобыль и лошаковъ дву летнихъ			104
		Итого всехъ лошадей	509
Ослять старыхъ			5

Рогатого

Бугаевъ	{	старыхъ	10
		молодыхъ	3
Дойных коровъ старых			239
Телят			239
Яловыхъ коровъ и бычковъ молодых			199
Рабочих валовъ старых			46
Неесжалых валовъ старых			168
Молодыхъ воловъ			172
		Итого всехъ	1076

Буиловъ

Бугай молодой			1
Воловъ старых			4
Коровъ старых			4
		Итого	9

Овецъ

Въ 1-й отаръ наречке Висун

Барановъ старых			500
Старых овецъ			3197
Ягнять			2600
Козловъ старых			79
Козъ старых			322
Козенять			122

Въ 2-й черной отаръ

Барановъ старых			200
Овецъ старых			1646
Ягнять			1418

Козловъ старых	10
Козъ старых	105
Козенятъ	122

Въ 3-й отарѣ на речке Ингулцѣ

Барановъ старых	150
Овецъ старых	1920
Ягнят	1375
Козловъ старых	10
Козъ старых	60
Козенятъ	40

ИТОГО

Овецъ

Барановъ старых	850
Овецъ старых	6763
Ягннятъ	5393
А всехъ	13006

Козъ

Козловъ старых	99
Козъ старых	487
Козенятъ	453
А всехъ	1039
Итого всехъ ис козами	14045

Свинѣй	{	Старыхъ	58
		Парасятъ	48
Итого			106

Полковой квартирмейстеръ Иванъ Фендриковъ

Ведомость сколько бывшего войска запорожского кошевого Калнишевского при табунахъ служителей ево и другихъ чиновъ скота и какова именно на пазбе находитца значитъ подсею. 1775 году іюня 21 дня*)

*) Арк. 53-59. Ця відомість друкується у скороченому вигляді: подаємо лише загальні числа худоби в кожній особі, проминаючи вік та стать кожної тварини.

Служители	лошадей	Служители	лошадей
Никиты Кравчина . . .	8	Козака Романа Олшан-	
Григория Патоки . . .	5	ского	2
Петра Курдюка	4	Козака Михаила Вен-	
Дмитра Волошина . . .	3	герского	1
Алексѣя Кардаша . . .	3	Новокадацкого попа	
Саввы Бутовича	2	Степана Чемериса . . .	2
Гаврила Перехриста . .	9	Новокадацкого дьякона	
Герасима,		Семена	1
что при кошевомъ . . .	7	Петра Малого	1
Корнѣя Мушталера . . .	3	Матвѣя Шевца	2
Прокопа Малого	14	Родиона Кравца	2
		а всего	69

Служители	число рога-	Служители	число рога-
	того скота		того скота
Осипа Палируша	23	Семена Малого	5
Саввы Бутовича	8	Ивана Сокуры	8
Сьдора Ждана	1	Михаила Шевцова	1
Петра Малого	15	Ивана Кравца	1
Леонтия Великого . . .	16	Еремы Свиная	1
Дмитра Пуца	8	Матвѣя Волошина	1
Григория Патоки	6	Прокопа Малого	4
Якова Чигринца	3	Герасима что при	
Ивана Великого	1	кошевомъ	6
Михаила Бинерского . .	1	итого всех	103

О В Е Ц Ъ

въ 1-ой отарѣ:	въ 2-ой отарѣ:
Гаврила Чабана	У Платона Волошина . . .
У Сидора Белого	У Якова Сокуры
У Григория Волоха	У Василия
У Максима Волоха	У Ивана Чудного
У Ивана Пнайда	У Саввы Бутовича
У Алексѣя Кардаша	
У Старого	въ 3-й отарѣ:
У Федора Золотаря	У Кузмы чабана
У Ивана Неклесы	У Романа Корнел
У Прокопа Малого	У Ивана Сокуры
	У Ивана Великого

У Моисея Ушки 6	ягнятъ	283
	козъ старыхъ	20
Итого:	козлятъ	18
овецъ старыхъ 564	а всѣхъ ис козами	786 ²¹⁴⁾

Полковой квартирмейстеръ Иванъ Фендриковъ.

РЕГИСТРЪ УЧИНЕННОЙ МНОЮ СОСТОЯЩЕМУ БЛИЗЪ СЛОБОДЫ ПЕТРОВО БЫВШЕЙ СЕЧИ ЗАПОРОЖСКОЙ КОШЕВАГО КАЛЬНИШЕВСКОГО ХУТОРЪ, ЧТО ВО ОНОМ ЕВО СОБСТВЕННАГО И ВОЙСКОВОГО СОСТОЯЛО РАВНО И ПРИ СЛАБОДЕ ПЕТРОВОЙ, О ТОМЪ ЗНАЧИТЬ НИЖЕ СЕГО. ИЮЛЯ 4 ДНЯ 1775 ГОДУ.

Мельница на речки Ингулци строещяся обѣ двухъ каменяхъ и ступахъ сѣконныхъ и пшониныхъ, ис коихъ в работѣ толко одинъ камень, а другой камень и ступа недоделаны.

Вещей в оной мелнице

	Число вещей
Свердловъ	2
Долотъ	2
Риховъ до питиренъ	6
Веретенъ до камней	2
Крукъ железной	1
Плешня	1
Оскардовъ	3
Молотъ железной	1
Топоръ	1
Казанов чагунных	
Болшой	1
Маленкой	1
Бочокъ	3
Во оной хлеба	
Гречихи мерокъ три	
Пшеницы мерокъ пять	
Жита две	
Мерочка млиновая	1
Каменей млиновых не в работѣ новыхъ	4
Старыхъ	4
Дерева принадлежащей и пристройки валовъ	2

²¹⁴⁾ Підсумок оригіналу.

Тертиць резанных	18
Колода дубовая болшая	1
Анбарь	1
В немъ вещей	
Бочекъ порожних	3
Обручей для набывки бочокъ	30
Дворовъ войсковых	4
Хлеба войскового в яме	
Жита мешковъ	15
При слободе Петровой в амбаре пшеницы шесть четвертей	
Рогожокъ старыхъ зшитыхъ на четверти	50
В томъ же анбарь войсковой пшеницы три четверти с по-	
ловиною.	

Генераль Маеор Федоръ
(Підпис не прочитано).

О П И С Ь ДОМУ ВЕЩАМ И ДЕНГАМЪ БЫВШЕГО ПИСАРЯ ГЛОБЫ В СЕЧИ ЗАПОРОСКОЙ

З в а н и е в е щ а м ъ

Дом онаго писаря состоитъ на одномъ дворе с войсковою канцеляриею из одной теплой светлицы с комнаткою; чрезъ сени на противъ одна кладовая комната;

В горнице найдены нижеследующия вещи:

	Число оных
Образовъ написанных на холсте в рамках	2
На дереве	13
На стекле малинкой	1
Лампада с цепочками медными	1
Гибсавой партреть ныне владеющей нашей императрице .	1
Пакойной императрицы Елисаветъ Петровны гибсовой же	1
Цесаревича Павла Петровича на холстине писанных партретов	2
Неболшия зеркальца	2
Ледунка съ серебряною оправою	1
Кинжал турецкой оправленной серебромъ	1
Пистолеть пары	2
Сабля с оправою серебряною	1
Столовъ покрытыхъ двумя гарусными каврами	2
Стульевъ деревянныхъ	8

В комнатке

Кинжалъ простой с нажнами	1
Чайникъ медной	1
Сахарница жестеная	1
Переныхъ подушекъ с простыми наволочками	2
Войлок	1
Подносозъ медныхъ малинких	2
Тарелок оловянных разныхъ	28
Блюд разных же	8
Скатертей	2
Салфетокъ	5
Шандаловъ медныхъ	3
Щибы железныя	1
Рушниковъ	2

В кладовой чрезъ сени комнате

Казачьихъ ружей	26
Уздечных уделъ	7
Олстровъ пары	2
Фляжь деревянныхъ с оловянными шурупамы	2
Мушковъ бараных черных	4
Фанар медной	1
Маленких колоколчиков на почтах употребляемых	3
Рашковъ с сумками казачьих	6
Ледунка простая	1
Пистолеть с медною оправою	1
Красныхъ сафьяновъ	2
Казловъ черныхъ	3
Муштуковъ турецких	6
Патниковъ поярковых	2
Малинкая ледуночка	1
Паперсть	1
Страусово яйцо оправлено жестью	1
Сабля с медною оправою	1
Уздъ ременныхъ	5
Китайки черной штучки	3
Синей	1
Полотняной полохъ	1
Остаточикъ кирпичной китайки	1
Уздечка, паперсти и пажей с медью зъ залаченымъ при- боромъ	1

Штуки сукна за печать полковника Петерсона: Синяя а две красных	3
Старыхъ кавровъ	3
Руже охотничье	1
Палатка с полами и с подбоемъ	1
При ней галакъ медныхъ	4
Невъделанныхъ лисиць	29
Въделанныхъ	3
Пистолетъ зъ железною оправою пара	1
С медною	1
Ременной старой муштукъ с шолковыми кистьями	1
Гарусной коверъ	1
Гарнитуровой кафтан старой	1
Шуба лисья покрытая каришневымъ сукномъ	1
Вольчья серонемецкимъ	1
Черная винчура из смушакъ подбита лисицами	1
Полка пестрыхъ барашковъ	1
Черныхъ	2
Мускихъ рубашекъ	6
Салфетокъ	2
Салфеточнова полотно кусочикъ	1
Погребцовъ о штофами	2
Выделанныхъ куницы	2
Выдра	1
Коробочка небольшая з грецким мыломъ	1
Панцирь стальной	1
Стекляныхъ маленькихъ чарачикъ в лубеной коробке дюжина	12
Фарфоровыхъ чашокъ разныхъ сортовъ	12
Толстова холста по примеру аршинъ	130
Стаканчиковъ маленькихъ стекляныхъ	10
Футляръ деревянной с маленькими стаканчиками	1
Портретъ Цесаревича Павла Петровича писаной на холсте	1
Старыхъ сапагов	4
Деревянной ящичекъ для чаю з двумя жестянками	1
Книга проповедей миниативныхъ	1
Псалтырь	1
Тась медной	1
Штофъ с распятиямъ внутри	1
Бутыли болшая одна, маленькихъ три	4
Банокъ стекляныхъ	3
Серебреной стаканъ	1
Сабля	1
Подносковъ жестяныхъ	3

Бочонковъ пустыхъ большихъ и малыхъ	4
Два старыхъ кафтана ис коихъ одинъ выбойчетой а другой красной бугасовой	2

В сундуке под № 1-м которой стоялъ в экономической бутке и перенесень в сию комнату.

Красныхъ сафьянов	14
Шапка зеленая бархатная, в которую положены два вышитыя золотом и серебром кошелка	1
Кусочикъ шамаладжи	1
Палдюжины новыхъ камчатныхъ салфетокъ	6
Два лука с однимъ калчаном стрель	2
Крымскихъ патебенекъ к седлам парь	5
Старой коверъ	1
Полотна неболшихъ штучекъ	3
Рушниковъ вышитихъ бумагою	8
Остатокъ швабского полотна	1
Рубашки	3
Покрышки на потники ис коихъ одна вышета суконная синяя гарусом, а другая красная сафьянная обложена краснымъ сукном, вышитымъ золотом; обе старые	2
Погонь к карабину голубой тесмы с серебромъ	1
Наволочка надеваемая на подушку	1
Образъ евангелиста Иоанна на холсте писанной	1
Штучка полотна простова	1
Кусокъ парчи запечатан полковника Петерсона печатью; куплена по обещанию писаря Глобы в церков на ризы	1
Другой кусочекъ такой же парчи за той же печатью	1
Кусокъ малиноваго сукна за той же печатью	1
Синева за той же печатью	1
Зеленова за той же печатью	1
Нашивки зеленыя пары	3
Три пары пистолеть	3
Пистолета разныхъ	2
Черная бархатная черкеска подбита двуличною тафтою и к ней голубой парчевой кафтанъ	1
Малиновая с черными крапинками плисовая черкеска и к ней плисовой кафтан пара	1

Черкеска дикова сукна обложена узинким золотым позументомъ	1
Белой штофной старой рабронъ с черными цветами	1
Старой же штофной рабронъ с разными цветами	1
Распоротое старое женское плате запечатано в свяске	1
Да по реестру объявленнаго писаря Глобы прислано от команды при ордере, показано что въ оном сундуке под смотрением казака Ивана Малого положено было 700 рублей, однако при свидетельстве оных денегъ не явилось, а оной Малой объявилъ, что онъ те денги в самое то утро, когда корпус пришел к сему месту, вынелъ ис того сундука и после отвесъ к помянутому писарю, отъ котораго по приказу, его превосходительства господина генералъ майора Векентия Викентевича фонъ Райзера оные денги при ево отсюда отезде отобраны, а при свидетельстве явилось	652 р.
Да в другомъ сундуке в мешке найдено 172 р. и 2 рагуских талера; из оныхъ по насланному от его превосходительства господина генералъ майора Векентия Векентевича фонъ Райзера с повелениемъ командующаго корпуса отпущено писарю Глобе под росписку Пашъковскаго куреня казака Ивана Кирилова 500 руб. да секундъ майору Пузыревскому под ево росписку 166 рублей 66 копеек споловиною	
В том же сундуке в малинком мешечке денгами рублей	11 р.
Осигнациевъ сто рублевая одна, пятидесять рублевая одна, дватцати пети рублевых девятнатцать всего	625 р.
Итого за выдачею показанных 666 рублей, 66 ¹ / ₂ копеекъ, осталось на лицо денгами 168 рублей 33 ¹ / ₂ копейки и 2 рагуских талера	168 р. 33 ¹ / ₂ и 2 рагуских талера
Осигнацьями на	625 р.
Всего со осигнацьями на	793 р. 33 ¹ / ₂ и 2 рагуских талера
Си оставшие денги и осигнацьи которые по освидетельствовании общими печатъми запечатаны и подписаны общими ж руками и положены в сундуке под № 1-м.	

В той же кладовой комнате в сундуке под № 2.

Пара пистолетов с серебряною оправою	1
Холста подкладочнаго ровнаго штучакъ	5
Трубка подзорная	1
Подушка седельная	1
Патебенекъ к седламъ парь	7
Сафьяновъ красныхъ	8
Желтой	1
Турецкой ножикъ серебромъ оправленной	1
Остатокъ дикова сукна за печатью полковника Петерсона	1
Темновишневого за той же печатью	1
Красныя суконныя чушки обложены серебрянымъ позу-	
ментомъ	1
Такие ж чушки обложены серебряною седкою	1
Рукавицы вышиты серебромъ	1
Простые замшевыя рукавицы	1
Гарусныя	1
Сафьянныя	1
Смушковая черная шапка	1
Голубое суконное покрывало на седло	1
Красное	1
Остатокъ оливковаго сукна за печатью	1
Зеленаго	1
Василковаго сукна аршина	1 1/2
Черной китайки штуки	2
Белой поярковой картузь обложенъ узинкимъ золотымъ	
позументомъ	1
Залатой парчи по галубой земли распоротая юпка	1
Старой штофной распоротой рабронъ з белыми цветами	
поголубой земли	1
Рабронъ съ юпкою ношеные штофныя по красной земли	
разныя цветочки	1
Распоротой рабронъ цветной бархату по дикому цвету	
пунцовыя травы	1
Рабронъ распоротой по желтой земли штофной разныя	
травы	1
Два клина парчи	2
Штофныя остатки от раброна по песочной земли разныя	
цветочки	1
Плису оранживаго за печатью остатокъ	1
Пестрой бумажной платок	1
Черкеска дикая суконная обложена золотымъ позументи-	
комъ и к ней грезетовой цветной стеганою на бумаге	

кафтанъ пара	1
Рушников бумагою вишитых	4

Изъ взятыхъ исъ Пашковскаго куреня двухъ сундуковъ нашолся одинъ пустой которой означенъ подъ № 3-м.²¹⁵⁾

Въ 2-мъ исъ Пашковскаго куреня взятомъ сундуке подъ № 4-мъ явилось

Образовъ большихъ и малыхъ	15
Образъ большой на холсте написаной святыя великомученицы Варвары	1
Портретъ Цесаревича Павла Петровича такой же	1
Книгъ болшихъ и малыхъ молитвенниковъ і историческихъ	15
Тетратей печатныхъ	6
Чехоль на сагайдакъ оправленной серебромъ	1

Въ чердаке онаго дому

Мешковъ съ сухарями	6
Бурки	3
Ременныхъ пристежей пары	2
Новыхъ ременныхъ уздъ	2
Черныхъ шкуръ	4
Поезженныхъ ременныхъ уздъ	20
Ременныхъ треногъ старыхъ и многихъ изорванныхъ	20
Неделанныхъ смушковъ бараньихъ и казлячьихъ белыхъ и черныхъ	125
Боченковъ налитыхъ горячимъ виномъ	5
Болшихъ бутели	4
Сахару 24 головы, в томъ числе целыхъ 7	24
Бочка закубренная с сахаромъ	1
Персику мешечка	3
Медной вылуженной посуды разныхъ штукъ	13
Медныхъ старыхъ котловъ болшихъ и малыхъ	12
Сковорода медная	1
Необделанныхъ арчеховъ	8

²¹⁵⁾ Во оной сложены все найденные у писаря Глобы разные писма и отосланы для разобранія при известіи господину коменданту подполковнику Норову. (Примітка оригіналу).

На том же дворе въ экономической бутке

Хамутовъ ременных	6
Седелъ казачьихъ	35
Полатка старая подбитая с полами	1

Во дворе Пашковскаго товарища Пархома

Люю бочек	12
---------------------	----

Сия опись учинена нами обще бывшей сечи с судьей Андреемъ Насакинымъ с которымъ мы вместе свидетельствуемъ, что у выше объявленнаго писаря Глобы какъ вещей такъ и денег более нигде не оказалось в чем и подписуемся.

Полковникъ Иван Петерсонъ.

Подполковникъ Алексей Селиверстов.

Капитан Алексей Потресов.

К сей описе вмѣсто судьи Андрея Носакина за неумениемъ его грамоты войсковый канцеляристъ Данила Римаревъ по его приказанію руку приложилъ.

О П И С Ь

Найденнымъ деньгамъ и вещамъ в церквѣ сичовой бывшего войскового писаря Глобы явствуетъ ниже:

В беломъ сундуке окованномъ железомъ:

№ мешкамъ:	рубл. коп.
1	400 —
2	1000 —
3	1000 —
4	199 —
5	500 —
6	500 —
7	1000 —
8	500 —
9 Турецкими левами натурою	1100 —
10	500 —
11	1000 —
12	600 —
13 Турецкими большими левами, считая каждой по 90 коп.	243 —
14	457 —

15	.	1000	—
16	Турецкими большими левами, считая каждый по 90 коп.	1197	—
	Да турецкихъ червонныхъ синжирли 11, каждой на российской щоть по 1 р. 60 коп.	17	60 к.
	Да въ семь же сундукъ асигнациевъ на	6025	—

В другомъ сундуке маломъ при головахъ писаря Глобы деньги:

1	.	400	—
2	.	200	—
3	.	500	—
4	.	200	—
5	.	200	—
6	.	500	—

По ярлику значило, что сия сума архимандрита здешнего всего 2000 р. нонче отданы ему архимандриту по повелению главной команды.

7	.	1000	—
8	.	84	—
9	.	250	—
10	Турецкими левами курсомъ въ 60 коп. въ курсъ пошли.	588	—
11	.	400	—
12	.	480	—

Итого наличныхъ и по асигнациямъ . . . 22040 р. 60 к.

Да по роспискамъ и вексямъ 16 ти, которымъ при семь прилагается регистръ съ настоящими оригиналами всего денегъ на 5618 р. 72 коп. А всего наличной по асигнациямъ, вексямъ и роспискамъ 27659 р. 32. к.

Писаря же Глоби в большомъ беломъ сундуке, что стоялъ в архимандрита, а теперь поставленъ въ погребе:

Кримскихъ потебенекъ парь	4
Пестриды аршинъ	10
Кумачу красного шматковъ	2
Вибойки штучокъ	3
Турецкой матеріи алача штучокъ	3
Жидовская старая юпка полосатой матеріи	1
Малинового отласу юпка другая	1
Женской рабронъ красной штофовой с передникомъ	1

Рабронъ понцовой с ветами штофовой	1
Жидовской попередникъ отласной малиновой	1
Карсетовъ жидовскихъ два, адинъ парчевой, а другой крас- ной атласной с пузументом	2
Юпка жидовская голубая тафтяная	1
Юпка каламайкавая	1
Рабронъ темнезеленой штофовой с цветами	1
Бархата малинового штучка	1
Сукна зеленого бреславского аршинъ	5
Сукна кофейнаго шматокъ	1
Сукна малиноваго аршинъ	4
Сукна малиноваго цвета аршин	4
Сукна шитого на подушку до седла	1
Распорень ребронъ на белом поле цветами	1
Ласкутов зеленого резету маленькихъ несколько	
Разного ласкутя матеріи и бархату грезету красного шматок	1
Канафату голубого и кофейнаго шматковъ	2
Голубого оберу с цветами штучка	1
Бачасні кофейной штучка	1
Риза белого штофу з золотими цветами	1
Шитое на адинъ митюкъ по красном сукне шматковъ	2
Кафтанъ белого штофу	1
Кафтанъ палевой штофной с цветами	1
Кафтанъ штофовой на беломъ полю с разными цветами	1
Кафтанъ штофовой голубой с белими цветами	1
Черкеска песочного сукна	1
Черкеска вышневая	1
Черкеска дикого цвету	1
Петлицъ на керею золотие и приборомъ	1
Петлицъ на керею шолку голубого	1
Петлицъ красныхъ мешаныхъ з серебром	2
Зеленого канафату шматокъ	1
Шнуровъ на саблю старыхъ	2
Намисто, что носить на шеи	1
Платковъ шолковыхъ	10

О П И С Ъ

Данних писару Глобе роспискамъ и вексельамъ о взятии
взаимобразно денег.

Рубл. Коп.

1 Росписка данная от козака запорожского куреня
Рогѣвского Герасима Кручковского 10

2	Росписка данная поруччикомъ Самоиломъ Нигельскимъ на	10
3	Росписка данная от запорожского кантаржия Михаила Псюола на	200
4	Обовязательство данное от Константина Ивановича Мансоренского о том что естли онъ и товарищи ево на срокъ по векселям денег 1852 р. 50 к. не уплатятъ, то он сим обязался	1852 50
5	Росписка данная от полкового асаула Василия Рецетового на	107
6	3 векселя копия и подленной вексель данной от переводчика Андрея Константинова взять для исправления денегъ полковимъ старшиною Головатымъ по надпись во оной копии значить	
7	Росписка данная от козака куреня тимошивъского Скочка на	35
8	Росписка данная от козака куреня пашкивского Герасима Сопка на	50
9	Вексель данной запорожского переводчика Андрея Константинова на	369
10	Вексель данной от запорожского переводчика Андрея Константинова на	2325 22
11	Обовязательство данное от козака и самарского жителя Федора Колотничи на	500
12	Росписка данная от жителя села Камянки куренного васюринского Матвея Белого на	34
13	Росписка данная от жителя села Перещепи Пилипа Шила на	10
14	Росписка данная от бончукового товарища Максима Яновского на	16
15	Росписка данная куреня курсуновского от товарища Ивана Швидкого на	100
16	Записка данная от переводчика Андрея Константинова какъ онъ в далекой путь отправляется чтобы за долгъ по двумъ векселямъ в случае смерти заплаченобъ било з товаровъ ево имеющихся в Сечи и Сумахъ.	
	Итого по роспискам и векселям	5618 72

В Ъ Д О М О С Т Ъ

Его превосходителству господину генерал поручику и кавалеру Петру Аврамовичу Текелию. Сколко в состоящемъ при реке Базавлуке выше церковного мосту разстояниемъ от быв-

шей сечи за 70 версть бывшего запорожского писаря Ивана Глобы зимовнику избъ и разной пристройки, и коликое число живет въ ономъ людей и разного скота именная, учиненна июня 20 1775 году.

При речке Базавлуке в бывшего войскового писаря Глобы зимовнику избъ на подклетѣ з сѣнми	3
Стадня с перегородкою чистоголова	1
Инбар с хворосту плетенной для укладу хлѣба з двома хворостяними ж засѣками	1
Загорода для загону свиней хворостом оплетенная небольшая	1
Загородъ болших плетенних хворостомъ для загону зимне-го времени подчас неумѣренной стужи рогатого скота	2
Шопа плетенная с хворосту с перегородкою для загону маленьких телѣнок	1
Близь загородъ шопа небольшая для поставки повозок, с хворосту ж плетенная	1
Повѣт для поставка скотинного с кирпича для топлева с хворосту плетенная	1
Ліохъ уходной дубовой для поставки дойва и протчего	1
Коморок плетенных с хворосту для поклажи молодецкого экипажа съ одною повѣткою	3
Станя для лошадей хворостомъ плетенная	1
Огородъ с токомъ где и пашня молоченна бывает съ одною шопою	1
Мелница вѣтряная зъ однимъ коломъ и пятю толкачами для молотя домашнего хлѣба	1
При ономъ же зимовнике во услуженіи людей и в смотрѣнии скота; а именно:	
прикажчикъ Иванъ Гуменъ, Сидор Чорний, Говрила Летай, Юхимъ Цибуля, Семень Малый, Ониска Великий, Павло Низкоглядъ, Яковъ Остроглядъ, Олекса Чорний, Пилипъ Дурноглядъ, Грицко Малый, Демко Швець, Степанъ Швець, Федос Топаль, Иванъ Корхъ, Итого	15
Возовъ воловыхъ порожнѣхъ	20
Возовъ конныхъ порожнѣхъ	5
Соли возовъ	3
Соли в ямѣ возовъ	8
Проса в ямѣ мѣховъ	80
Борошна засѣк ржаного, в которомъ мѣховъ 10	1
Плуговъ з желѣзомъ	2
У полѣ засѣнного при урочищѣ кошевого балцѣ от зимовника версть за пять жита висѣянно 50 мѣховъ, ячменю	

10 меховъ, пшеницѣ 20 мехов, гречки 15 меховъ, проса
10 меховъ, конопель 2 меха, и луку 1 мѣхъ.

Лошадей езжалых лет от пяти до восьми и до десяти или лет срослых	27
Лошаков гулящих неизжалих от трех до пяти лет	25
Кобыль з лошатамъ от трех до шести лет	71
Кобыль без лошаг от трех до шести лет	82
Стрижат	48
Итого	226

Рогатого скота

Коровъ с телятами	128	Воловъ пятаков	47
Коровъ без телят	92	Быковъ четвертаковъ	23
Бугаевъ	9	Быковъ третяковъ	43
Воловъ рабочих	128	Назимковъ дволѣтних	100
		Итого	750

Овецъ

Барановъ	250	Козъ старых с козеня- тами и яловых	263
Овецъ ялових	1106	А под ними козеныт	190
Овецъ старых	2739	Итого	7272
Под ними ягнять	272		

Звышеиманного числа ним Глобою прежде сего подаровано племенницѣ своей Елисаветѣ одномастных каро гнѣдих лошаковъ третяковъ четыре да кобыль вороныхъ шесть.

Из рогатого жѣ скота вышписаннаго числа оной же племенницѣ коровъ с телятами 10, отцу Евтихию Новокодацкому священнику коровъ с телятами 10, Павлу Зелдишу коров с телятами 10, Герасиму Малому коровъ с телятами 10, сину крестному Петру Арапу коров с телятами 10, отцу архимандриту сѣчевыхъ церквей коровъ с телятами 2.

Лошади находящиеся в табунѣ сторонних козаковъ по прозвѣбѣ на время, а именно:

Козака Дмитрия Сѣромахи	3
Данила Василева	4
Козака Ивана Кирилова	4
Грицка Малого	3
Ониска Щербиновского	1
Шрама Ивонишевского	1
Ивана Чабана	2

Самарского отамана Петра Рябого	11
Павла Васильевича Кочубея	1
Козака Павла Жидковского	1
Петра Арапа Бойка	3
Полтавского жителя Василя Бойка	2
Герасима Малого	2
Николая Заславского Евтихия	1
Священника Новокадацкого отца Евтихія	2
Ивана Гумена	3
Михаила Рубана	2
Священника Нижемлинского	2
Павла Деляша	5
Молодецкого заслуженного и искупленного рогатого скота:	
Прикащика Ивана Гумена	27
Грицка Малого	23
Ивана Пашковского	5
Ониска Великого	5
Федора стадника	9
Сидора Чорного	10
Гаврила Лютого	8
Грицка Тарана	6
Пилипа Великого	2
Ивана Чабана	6
Демка Шевца	2
Степана Шевца	2
Ивана Кириченка	29
Юхима Цибулка	1
Семена Малого	1
Итого всѣх:	130

Да Ивана Кириченка, и чабанского отамана Ивана Волошина, Ивана Толмача, Александра, Василя Великого, Кирилла, Гордея, Василея Малого, Кирилла Тарана, и его брата Ивана, Штефана, Павла Малого, Демяна и Грицка Тарана овецъ старихъ съ ягнятами заслуженных и купленных ими	354
Яловыхъ овецъ	145
Итого	509
Свиной при зимовнике старых	45
Свиной при зимовнике молодыхъ	20
Итого	65

Поручик Матвей Киржа.

О П И С Ъ

В местечке Вилнах в хуторе на реке Самаре писаря войска запороского Глобы в которомъ состоит его имения сколко чего значить ниже; учинена июня 10 дня 1775 год.

А именно	Коликое число состоит хлеба і прочего				
	Четверги	Четверики	Пуды	Скота рогагого	Птицы
<p>Хутор 1, строения в немъ изба, амбар, каюш- ня 1, сараев 3, на реке Самаре мельница 6 трехъ колах 1</p> <p style="text-align: center;">Разного хлеба</p>					
Муки арженной	2	—	—	—	—
Ржи немолотой	8	7	—	—	—
Пшеницы	10	2	—	—	—
Гречихи	1	—	—	—	—
Пшена	6	—	—	—	—
Проса	29	—	—	—	—
Соли	—	—	70	—	—
Сала свиного	—	—	17	—	—
Коров доеных с телятами	—	—	—	2	—
Свиной старых	—	—	—	23	—
Порсят	—	—	—	16	—
Гусей старых	—	—	—	—	10
Молодых	—	—	—	—	20

Сверх вышеписаннаго числа состоит: колесъ колясочных стан 1; кадок 20, бочек сороковых 7.

Подпоручикъ Степан Даевъ

О П И С Ъ

Описанному войска запорожскаго войсковаго писаря Глобы на Волчей реке мелницъ и всего его имения и протчего значить ниже июня 12 дня 1775 года

А именно	Четверти	Четверики	Пуды	Фунты	Скота	Птицы	Стрелни	Посуд
Мелница об одном анбаре о двухъ камняхъ, третия толчея о шести ступахъ, а другой анбаръ строитца.	—	—	—	—	—	—	1	—
Избъ	—	—	—	—	—	—	2	—
Для варення кашъ котловъ чугунныхъ Анбаръ	—	—	—	—	—	—	1	2
Конюшенъ и стоилъ	—	—	—	—	—	—	4	—
Погребъ	—	—	—	—	—	—	1	—
Скота рогатаго болшихъ и малыхъ	—	—	—	—	46	—	—	—
Свиной	—	—	—	—	27	—	—	—
Поросять	—	—	—	—	20	—	—	—
Кобыль	—	—	—	—	4	—	—	—
Меринъ	—	—	—	—	1	—	—	—
Жеребятъ	—	—	—	—	3	—	—	—
Ржи	5	2	—	—	—	—	—	—
Просы	—	3	—	—	—	—	—	—
Пшеницы	8	4	—	—	—	—	—	—
Пшенной крупы	—	1	—	—	—	—	—	—
Овец холостыхъ и с ягнятами	—	—	—	—	400	—	—	—
Гусей с молодыми	—	—	—	—	—	20	—	—
Утокъ	—	—	—	—	—	5	—	—
Курь	—	—	—	—	—	25	—	—
Сала скотинного в пищу негодного	—	—	2	20	—	—	—	—
Соли	—	—	3	10	—	—	—	—

Бочек ободныхъ две да сверхъ вышеписаннаго числа в бочке смолы десять ведеръ.

Воловихъ телегъ пять, конскихъ две в томъ числе у одной колеса кованы.

Подпорутчикъ Аврамъ Стерховъ.

Опись хутора лежащего при речкѣ Малой
Терновки писаря воинского Глобы учиненная
іюня 8-го 1775 года.

Званіе вещей

	Число ОНЫХЪ
1) Дворъ обставленной пластиникомъ состоящеи в двухъ хатах	
2) Амбар	1
3) Возовня с поветкою	1
4) Погребъ	1
5) Поветокъ плетневыхъ з загонами	6
6) Камора 1 в коей найдено ниже следующее	
7) Проса в закроме четвертей 20	2 ^{1/2}
8) Пшена четверть с неболшимъ	1
9) Хомуть	1
10) Бурокъ	2
11) Буравцовъ	3
12) Топаровъ	10
13) Железъ пахотныхъ плуговыхъ штукъ	4
14) Косъ сенокосныхъ	2
15) Подмѣотка седельная	1
16) Сундукъ пустой безъ оковки	1
17) Полотна посконнова толстова в разныхъ кускахъ аршинъ	34 ^{1/4}
18) Выпортокъ овечьихъ чорныхъ	12
19) Гречихи четверть	1
Которую, равнымъ образомъ и четверть пшена, выше- упомянутую, дозволилъ употреблять въ пищу работникамъ.	

Въ амбарѣ.

20) Кулей съ аржанюю мукою четвертей	34
21) Мерлужиныхъ овечьихъ кожъ	33
22) Волосьихъ кожъ	4
23) Конскихъ две	2
24) Колесъ простыхъ	2
25) Проса въ закромѣ примѣромъ четвертей до	5
26) Подошвенныхъ кожъ двѣ изъ коихъ одна пачата	2
27) Кадка проса, смешана съ пшеницею примѣромъ четвертей до	2
28) бочекъ порожнихъ	3
29) бочекъ в коей соли крымской третья часть	2

В погребѣ найдено

30) козюховъ дмя работниковъ	4
31) бочка съ квасомъ	1
32) кадочка въ коей масла толко на днѣ	1
33) кадка съ сыромъ 1 въ коей оногo также мало	—
34) бурдюковъ сала овечьего 2, глечиковъ или кушиновъ с лоемъ или с овечимъ саломъ 9. Да еще оногo стопка съ ведерко	1
35) кадочекъ порожнихъ	6
36) чоботъ работничихъ недошитыхъ безъ подошвъ	7 пар

Пасика съ садкомъ оной

37) ульевъ со пчелами	27
38) повѣтка 1, в коей посуды порожнихъ ульевъ	350
39) кадочка меду	1

Живности птицъ

40) гусей старыхъ и молодыхъ	57
41) индѣекъ старыхъ 3 малыхъ 6, а всего	9
42) курей по сказкамъ работниковъ до	50

Въ избе другой

43) кадокъ козевныхъ	3
44) бочка пустая	1
45) овчинъ выдѣланныхъ	55
46) невыделанныхъ овчинъ	74

На току найдено

47) мѣшковъ проса съ пшеницею	12
48) немолоченогo тогожъ проса копь до	4

Рогатогo скота, находящегося при томъ же хуторе

49) бугаевъ болшихъ	2
50) третьяковъ	2
51) коровъ съ телятами	23
52) воловъ	6
53) третьяковъ и двулѣтокъ	73
Итого всего на лицо	106

Да сверхъ оноу скота у работниковъ, кои поѣхали въ лѣсъ, 6 воловъ, да у пастуховъ присматривающихъ за ватагами овецъ 4 вола, итого 10 воловъ.

Секундъ Маіоръ Иванъ Баричевскій.

Дополнение прежней описи имѣнія писаря войскового Глоби, найденного уже послѣ от-
правленной вѣдомости при хуторѣ, лежащего
при рѣчкѣ Терновкѣ.

Учинено Іюня 11 дня 775 года.

Званіе вещей	Число оныхъ
1 Изба съ кошарами для зимовли овецъ, коя отда- лена от зимовника версты на двѣ	1
2 Неводъ рыболовный болшой	1
3 Бредень, которой хотя и показывается, что онои принадлежитъ прикажчику, однако до пове- лѣнія остается на моемъ охраненіи	1
4 Котловъ чугунныхъ 4 да одинъ отправленъ съ работниками въ лѣсъ да у овчара таковыхъ же чугунныхъ 3, итого	8
5 Дѣжа болшая	1
6 Мѣрочокъ неболшихъ	2
7 Бочонокъ маленькой	1
8 Латочковъ деревяныхъ, изъ коихъ работники ѣдятъ	6
9 Чашекъ деревяныхъ	2
10 Жеребчикъ темногнѣдой 1, хромой на правую ногу, которой хотя и показывается что не пи- сарской, а принадлежащей другого зимовни- ка казаку, однако до повелѣнія остается в мо- емъ охраненіи	1
11 Кобыла и меренъ, которые хотя по увѣренію и принадлежатъ сего хутора прикажчику, но какъ на семь утвердится не можно, то оста- вилъ оныхъ впредь до повелѣнія подь мое охраненіе	2
12 Пара воловъ съ возомъ по показанію прикаж- чика находится въ другомъ козачьемъ зимов- никѣ, которые такъ же отыскать приказано мною	2

13	Коровай сала свиного	1
14	Желѣза кусокъ, вѣсу же знать не можно, сколько оного за неимѣниемъ безмѣну	1
15	На строеніе избы изготовленной лѣсъ Сѣна скирдов, а сколько въ которомъ мѣстѣ, и какъ оныя отдалены отъ сего хутора явству- етъ ниже сего.	
16	Надъ рѣчкою Терновкою в 5 верстахъ отъ ху- тора скирдъ	15
17	Въ вершинѣ той же рѣчки въ хуторѣ въ 9 вер- стахъ скирдъ въ томъ числѣ съ одной надо- брано	12
18	Въ урочищѣ называемомъ Лозовой балкѣ въ 13 верстахъ от хутора скирдъ	5
	а всего	32 ^{1/2} скир.
19	Овчиныхъ смушковъ изъ коихъ черной 1 бѣлой 1 итого	2
20	Лошадь сѣрая, которая по показанію прикаж- чика принадлежитъ козаку живущему въ семь зимовникѣ, однако до повелѣнія оставлена подъ моимъ охраненіемъ	1
	Высѣяно хлѣба, а какъ прикажчикъ точно не знаетъ и записки о засѣвѣ неимѣетъ, то и по- лагается примѣромъ а именно	
21	Ржи четвертей до	8
22	Пшеницы четвертей до	5
23	Гречихи " до	3
24	Ячменю " до	3
25	Овес " до	2
26	Проса четверть	1
27	Коноплей четвериков	2

В описи при первомъ рапортѣ отправленной хотя и показано, что рогатого скота найдено при счетѣ, какъ состоящего на лицо такъ и въ расходѣ 6 воловъ посланныхъ за лѣсомъ такъ же и находящихся 4 воловъ у овчарей, а всѣхъ 116 штукъ оного скота; но какъ послѣ оной пригнано 21 штуку, изъ коихъ показывается бычокъ двулѣтной принадлежитъ писарю, а прочіе 20 живущимъ въ его, писаря, хуторахъ козакамъ, но не утверждаясь однако на семь показаніи, и не отдавая хозяйкамъ, приказалъ онымъ оставатся въ моемъ охраненіи впредъ до повелѣнія; да сверхъ оныхъ 21 штуки, какъ явствуетъ по сему дополненію паръ воловъ оставленныхъ у казака, объ отискѣ коихъ съ возомъ приказано управляющему симъ хуторомъ; то

за собраніемъ всѣхъ сихъ будетъ состоять 139 штукъ разного рогатого скота.

Кому же оныя 20 штукъ скота по показанію принадлежать значится ниже сего, а именно.

Козаку Василю живущему въ писарскомъ же хуторѣ называемомъ Волномъ штукъ рогатого скота . . .	12
Козаку Антону такъ же тамо живущему штук . . .	3
” Роману въ семь хуторѣ живущему штук . . .	3
” Грицку тутъ же живущему телица . . .	1
” Гаврилу такъ же тутъ живущему телица . . .	1
Итого . . .	20

Жителей при семь зимовникѣ состоитъ, а именно

1 Козакъ Максимъ Сычъ управляющей онымъ . . .	1
2 ” Василей Кравецъ . . .	1
3 ” Романъ . . .	1
4 Пасяшнякъ . . .	1
5 Малчикъ употребляющей для варенія пищи . . .	1
6 Парубокъ присматривающей за рогатомъ скотомъ . . .	1
7 Атаман над овчарами осми итого . . .	9
8 Парубковъ отправленныхъ въ лѣсъ человѣкъ . . .	3
А всего . . .	18 чел.

На всѣхъ сихъ упоминаемыхъ 18 человѣкъ производилась пища писаря Глобы, да и нынѣ до повелѣнія прикажчикъ управляющей симъ хуторомъ даетъ пищу съ дозволенія моего по-прежнему изъ описного найденного въ амбарѣ хлѣба; почему уже противъ описей и не будетъ сходства въ хлѣбѣ и пшенѣ; на что и ожидать буду предписанія вашего превосходительства.

Опис овцамъ сколько оныхъ оказалось по счету

1 Барановъ . . .	214
2 Овецъ яловыхъ и валаховъ . . .	1759
3 Овецъ бывшихъ съ ягнятами . . .	1590
4 Ягнатъ . . .	1546
5 Козъ старыхъ . . .	119
6 Козенятъ . . .	53
А всего . . .	5281

а съ того числа по показанію принадлежитъ:

козаку Василю Кравцу живущему въ семь хуторѣ ба- ранъ 1, овецъ и ягнать . . .	89
--	----

отаману овчарскому Данилѣ Волоху барановъ 2, овецъ, козъ и ягнятъ	108
молдовану Ивану Овчару баранъ 1, овецъ, козъ и ягнятъ	65
волошину овчару Ивану козъ, козенытъ, овецъ и ягнятъ	52
рускому овчару Харку овецъ и ягнятъ	36
рускому овчару Грицку овецъ и ягнятъ	15
Молдовану Василью овчару же баранъ 1, коз, козенытъ, овецъ и ягнятъ	71
Молдовану Андрѣю пастуху овецъ и ягнятъ	13
Прокопу молдовану овчару овецъ и ягнятъ	17
Овчару Василью молдавану овецъ, козъ и ягнятъ	19
а всего принадлежащихъ по показанію другихъ барановъ, овецъ, козъ, козенытъ и ягнятъ	485

За исключеніемъ же вышепоказанныхъ принадлежащихъ козаку и овчарамъ девяти число барановъ и овецъ дѣйствительно остается писарскихъ 4791

Кожъ овечихъ отъ отамана овчарского принятыхъ отъ упалыхъ овецъ по счету оныхъ 8

Секундъ маіор Иванъ Баричевскій.

О П И С Ь

вещамъ въ доме судии Головатого какіе въ его доме найдены и что именно значить ниже.

Гробница серебряная в церковь	} отдано по ордеру атаману куреня шкуринского	1
Потировъ серебряныхъ вызолоченныхъ зъ дисъкосами и звездами		2
Крестъ большой серебряной		1
Ризъ новыхъ		10
Патрахилеи		5
Образъ богоматере небольшой окованой серебромъ и вызолоченой		1
Образъ богоматере на немъ две каронки маленькихъ серебряннѣе		1
Образовъ разныхъ ничемъ не оправленныхъ		12
Сабельъ серебромъ окованныхъ вызолоченныхъ (съ коиыхъ одна отдана ему судии по ордеру)		2
Сабля простая при ней на паскахъ серебрянныя бляшки		1
Пистолеть 3 ^{1/2} пары между коиими две с половиною наверху бляшками серебрянными оправлены		3 ^{1/2}
Ледунокъ зъ серебрянными бляшками		3

Сонных одна з сребреним ланцюжком и набойцем	2
Ножовъ турецкихъ с оных адинъ оправленъ сребромъ	1
Плеть окована сребромъ	1
Патронташъ пустой	1
Рогъ козацкой с кисетами на пули	1
Ружье турецкое насеченное сребромъ	1
Стволъ турецкой красной железа	1
Трость и в нем шпага	1
Чепраковъ козацких	3
Олстровъ съ ушками парь	2
Чушки красные с пузументомъ	1
Безмѣнь	1
Булавовъ железныхъ	2
Блюдець новых оловянных	9
Чашекъ оловяных 3, с них две с кришками	3
Тарелок оловянных	12
Кувшинов болших оловянных	3
Рукомойникъ оловянной	1
Свешникъ медной четверной	1
Маленкой медной же	1
Топоровъ (с оныхъ одинъ отданъ слуге его, судии, Григорію)	4
Скобелокъ железныхъ	4
Пиль железныхъ	2
Пила ж маленка	1
Свердлов болших	2
Молотокъ	1
Жаровница железная складная	1
Духовница чагунная от галанской печи	1
Тазъ медный	1
Рубашекъ казацких простых	3
Шматокъ полотна	
	{ отдано слуге }
	{ его Григорію }

В зеленом сундуке

Пузументъ золотой обмотаной на дощечке	
Простиня	1
Денегъ медных в двух мешечках 13 р. 47 к. (а более денегъ не найдено, а которые были, то при прежней описи вынуты полковникомъ Языковымъ)	
Рубашекъ	5
Сребреной и золотой сетки пучокъ	1
Салфетокъ старых	8
Скатертей	2

Рушниковъ	10
Покрывало вишитоє красною бумагою	1
Ножей з деревянными черенками новых, дюжинъ	2
Старых ножей дюжина	1
Кумачу красного шматокъ	1
Петлицъ золотых на бекешки	2
Передние полы с реброна женского штофные белие	1
Поясъ шолковой красной старой	1
Пестри красной шматокъ	1
Ложекъ деревянных	26
Полотна толстого простого штучок	2
Шапка красного бархату з серымъ околышемъ	1
Сетокъ сребренных и пузументу старого свезка маленька Голубого и красного сукна лоскуты	1 —
Потебенокъ до седла паръ	6
Шапка зъмня	1
Дикого сукна аршинъ	5
Шматокъ синего сукна аршинъ	4
Другой шматокъ дикого цвету аршинъ	5
Постель	
Ковровъ шерстяныхъ	4
Подушекъ безъ наволочекъ	2
Перина безъ наволочки	1
Штука синего простого сукна	1
Сахарница медная	1
Чайникъ медной	1
Подносовъ маленьких железных вызлочених	4
Подносовъ медных	3
Чашекъ кофейных красных паръ	9
Поболше чашекъ паръ	3
Кофейников фарфурных	2
Чайникъ фарфурный	1
Чайница фарфурная	1
Приборъ столовой стекляной белой с визолоткою	1
Подносъ железной болшой	1
Чаша поянцова полоскателная	1
Сахарница поянцова	1
Мелница кофейная	1
Разных стаканов фрусталных	34
Бутилокъ стекленыхъ большихъ	7

В беломъ болшом сундуке:

платков старых	6
пучокъ выбойки	1

попередникъ жидовской штофной зеленой	1
черкеска малинового бархату	1
черкеска суконная кофейная	1
черкеска белой парчѣ	1
кафтанъ белой парчѣ	1
кафтанъ розевой парче з золотомъ	1
кафтанъ дикой парче з серебромъ	1
кафтанъ белой штофной	1
черкеска белого сукна	1
штаны плисовые красные	1
кафтанъ помаранцового мору	1
черкеска помаранцового сукна	1
черкеска красного сукна	1
черкеска василковая	1
штаны красные	1
поясъ персидской	1
черкеска старая дикого цвету	1
лукъ	1
сагайдакъ	1
стрель пучковъ	4
седель казацких	11
уздь до седель шесть в томъ числѣ зелена адна, з бляш- ками медными адна	6
зеркалов неболших	2

отданы по ордеру
ему судии Голо-
ватому

Над горницами нагоре

образъ оправленъ медю с визолоткою	1
а другой ничемъ неоправленъ	1
в одномъ мешку сорочинского пшона фунтов несколько в другомъ мешку такоеж число пшеницѣ, в двух де- ревянных сундуках скло листовое на окошки	
шлеевъ пенковых пучковъ	2
лисьих хвостов пучкы	2
сапоги красные сафянные	1
в одномъ мешечке хлопчатой бумаги несколько в другомъ мешечке расного шмата ремънею з несколько	
ружьевъ простых старых	9
смушковъ черныхъ	20
да ласкутя черных же смушковъ	3
смушковъ белых	6
рушниковъ холстиных шитых красное бумагою	18
скатерть шитая красною бумагою (отдана отаману куреня Шкуринского)	1

полотна простого шматковъ	2
пистолеть простых пара	1
ледунка	1
трубка зрительная	1
котловъ медных болших	3
да маленькихъ	3
кастрюля с кришкою	1
корець медной	1
пологовъ над постелью (с оныхъ одинъ отданъ свойствен- ному его судди мальчику, а другой войсковому старши- не Логвину)	2
панцирь рубашка, штаны, на голову и на руки	1
тесомокъ нитених связка	1
шерстяных попружекъ несколько	—
клею рыбного пучков несколько	—
рыбы вялои штукъ до 100 (дана отаману курня Шкурин- ского и слуге его судии Григорию, потому что начала портиться	—
платокъ шолковой старой	1
шуба лисья покрыта сукном диким	1
другая шуба лисья покрыта сукном кофейным	1
третья шуба лисих лапокъ покрыта сукномъ зелонымъ	1
лисих меховъ полокъ	9
седло новое со всемъ козачьим приборомъ	1
уздъ при немъ козачьих	2
одияль	2
войлоковъ	2
большой овчинной кожух	} отдано слуге его, судии, Григорию
свита сукна сермяжного	
одияло волчими мехами подбито	1
сукна синего простого шматков (отдано слуге его, судии, Григорию, и отаману куреня Шкуринского, потому что оно куплено за их деньги)	2
торбъ конских волосяных	9
в одномъ мешке канопляного сѣмя несколько разного вялого мяса до несколько штук	
кругъ воску	1
красная юфта	1
черных юфтъ	2
подошовных шматков	4
подошовна шкура цела	1
разного ремню в саквах старых полотненных	2
черная бурка козачая (отдана стаднику его, судии Голо- ватого)	1

разных шматковъ стали сполпуда въ дежечке	1
связка аркановъ	1
ореховъ турецкихъ немного в мешку	1
стульевъ деревяныхъ новыхъ без оправы несколько рибнихъ визиковъ связка	1
уздь ременныхъ козачьихъ	17
путь ременныхъ	10
простого белого сукна руского штукъ	2
простого серого сукна штукъ	3
овчинъ белыхъ и черныхъ	10
штука зеленого сукна простого	1
каламенку палаточного штукъ	2
саль свиныхъ	6
несколко штук вялой овечои пасьтрами и ветчины сахару головъ	8
крейды белой каменей	3
шпалеровъ штукъ	6
рибы вялой разной несколько штукъ (отдано слуге его, су- дии Григорию съ товарищи)	
сушеныхъ яблукъ и грушь несколько	
кость сенокосныхъ что наверху гори были (отдано слуге Григорию и отаману куреня Шкуринского)	
столовъ деревяныхъ	2
стулевы старыхъ	14
знамя на голубой тафте	1
да сверхъ того по роспискамъ и вексельамъ пяти всего денегъ	230 р.
(которые росписки и вексель при семъ оригинальные представляю)	
на дворе у ево коляска дорожная	1
палубовъ новыхъ	2

По сей описи мы ниже подписавшиися свидетельствуемъ что все вещи и денги найденные в церквѣ сечовской, а надлежать как кошевому також и писару Глобе тоже и архимандричкие и войскового судии Головатого в доме его порознь все пере-щитано і на мешкахъ при денгахъ ярлики положены и как оные денги також и те вещи под печатью тамъ, где что и стояло, оставлены в чемъ и подписались

Полковникъ Семень Пищевичъ
Секунт майоръ Сергей Михайловъ
Капитанъ Иванъ Тевяшовъ

войсковой старшина Логинъ Томенскій будучи при том опису комендированъ і присутствовал в том свидетелствую, а за его неграмотного полковій старшина Семень Геръ подписался.

ВЕДОМОСТЬ

Учиненная коликое число состоит в первомъ нижнемъ зимовнике, состоящемъ разстояниемъ от сечи въ 40 верстахъ при урочище реки Солоной бывшего судьи Головатого: строения и скота о томъ значитъ ниже.

Июня 16 дня 1775 году.

З в а н и е	Число вещей
в первомъ зимовнике нижнемъ состоящемъ от сечи в 40 верстахъ при урочище реки Солоной:	
хатъ жилыхъ	2
погребъ	1
клуня для поклажи хлеба	1
загородъ скотскихъ	3
хлевъ	1
сараевъ { большой	1
{ малыхъ	2
комора	1

при ономъ хуторе жителей:

1. прикащикъ Демко 2. стадникъ Семень Бойко

Козаковъ:

3. Данило Врода, 4. Семень Малый, 5. Нечипоръ Великий, 6. Грицко Кухарь, 7. Харко Чередникъ, 7. Юско Чередникъ, 9. Алексѣй Болдаковъ, 10. Степанъ Найда, 11. Аниско Железнякъ, 12. Гарасимъ Самариць.

Чебановъ:

13. Василь Чебанъ, 14. Иванъ Старый, 15. Иванъ Женатый, 16. Прокопъ Чемаро, 17. Артемъ Волошинъ.

З в а н и е	Число оныхъ
при ономъ же зимовнике скота первого табуна ево суди Головатого воловъ	37

4. Вал (не розібрано) . . . 1	14. Фомы Белого 2
5. Семена Стадника . . . 4	15. Грицка Тарана . . . 3
6. Данила Вроды . . . 3	16. Николая Магеров-
7. Семена Малого . . . 4	ского 3
8. Аниски Желѣзняка . 1	17. Клима Швеца . . . 3
9. Гарасима Самарца . . 1	18. Ивана Коваленка . . 3
10. Алексея Болдакова . 5	19. Карпа Кучера . . . 4

Итого второго табуна

скота:	{	воловь 10	
		коровъ: {	старыхъ 1
			яловъ 89
			бузовыхъ 54
быковъ и бугаевъ: 90			

Лошадей:

	число оныхъ	которые способны къ верхо- вой езде
жеребцовъ: {	большихъ 3	3
	по 4 гсда 2	
	по 3 года 4	
Его судьи Головатого: {	мереновъ 34	18
	ксыль 70	6
	стрижаконъ 20	
	жеребятъ 34	

Взятыхъ на прокормъ разныхъ людей:

Ляха куреня Донского	Ивана Коваленка 1
Андрея Лукьянова . . . 14	Клима Швеца 2
Чернецкихъ коней . . . 15	Василя Чебана 8
Василя Белова 8	Матвея Лысова 6
Ивана Шеварца 4	Павла Мирошника . . . 7
Клима Поддильни . . . 2	Семена Резника 2
Никифора Великого . . 1	Семена Бойки 1
Фомы Белого 8	Прикащика Демка
Николая Магровского . 8	Алексея Разгоны 2
Грица Тарана 5	

Итого лошадей:	жеребцовъ:	старыхъ	3	
		малыхъ	15	
	мереновъ	91		
	кобылъ	93		
	жеребятъ	47		
Свиней:	стрижаковъ	29		
	борововъ	1		
Птицы:	гусей:	старыхъ	10	
		молодыхъ	55	
	уток:	старыхъ	9	
		молодыхъ	20	
	кур:	индейскихъ	3	
		русскихъ	старыхъ	15
			молодыхъ	20

В 2-м зимовникѣ, состоящемъ при урочище Соленомъ реки вершине в пустомъ строении:

Хата	1
для пригону въ зимнее время скота кошаръ	2
комора	1
сараявъ	2

З В А Н И Е .

При оном же хуторе состоит овец и коз:

Его судии Головатого:	барановъ	64
	овецъ	550
	козловъ	3
	козъ	33
	козеньяъ	28
	ягнятъ	356

На прокорм разныхъ людей:

Ляха донского Андрея Лукьянова	168
Ивана Старого	106
Василя Чебана	130
Прокопа Чемары	50
Степана Найды	43
Артема Волошина	35
Семена Стадника	7

Итого всехъ:	барановъ	76
	овець	847
	ягнать	543
	козловъ	7
	козь	55
	козенья	45

поручикъ Иванъ Татариновъ.

Р Е Е С Т Р

Описанному зимовнику бывшего судьи Головатого сколко в оном каком строения и прочего значит ниже авъгуста 19 дня 1775 г.

а именно		
дворъ обнесенъ плетнемъ		1
при немъ для присматриванія людей		4
во дворе горница с чуланомъ		1
в горнице образовъ на картинахъ написанных		2
груба		1
окончинъ стеклянныхъ		4
лавокъ		2
сени, в нихъ небольшой чуланчикъ		1
через сени противу горницы анбаръ		1
в немъ соли бочекъ	{ больших	4
	{ малая	1
сарайчикъ малой пустой		1
конюшна		1
сарай оплетеной		1
повозокъ с колесами:	{ конных	2
	{ валовыхъ	4
колясочка недоделаная необитая с колесами не коваными		1
точило малое с вертеномъ железнымъ		1
погребъ небольшой пустой		1
на гумне сарайчикъ оплетеной с дверми		1
в немъ насыпанныхъ бочекъ ржи болшихъ и малыхъ		11
пшеницы бочка		1
муки ржаной бочка		1
косъ сенокосныхъ		28
колясочка ветхая без колесъ и осей		1
пиль	{ больших	2
	{ малыхъ	2
малая одинакая рушная пилочка		1

	ному от козака куреня леушовского Івана Голыка, по которому онъ Зеленой поверил денги взымат бывшему войсковому судьи Головатому на	40
4	росписка данная бывшему войсковому судьи Головатому от козака куреня канивского Никифора Бури на	100
5	вексель данной адоевскому купцу Василию Зеленому отъ подданного полку лубенского сотни роменской войскового товарища Андрея Марковича, Демка Урдина зятя, по которому онъ Зеленой поверил денги взыскать бывшему войсковому судьи Головатому на	40
6	росписка данная бывшему войсковому писарю Глобѣ от козака куреня рогивского Герасима Кручковского на	10
7	росписка данная войсковому писарю Глобѣ от порутчика Самоила Недчелского на	10
8	росписка данная ему ж Глобѣ от бывшего запорожского кантаржея Михайлы Псіола на	200
9	росписка данная ему ж Глобѣ от Константина Маворенского на	1852—50
10	облікъ данной ему ж Глобѣ от полкового есаула Василя Рецетового на	107
11	копія вексел данной ему ж Глобѣ от переводчика бывшего запорожского Андрея Константинова, а подлинной взят ко взысканію денег полковымъ старшиною Головатымъ на	369
12	росписка данная ему ж Глобѣ от козака куреня тимошевского полка Сочка на	35
13	росписка данная ему ж Глобе от козака куреня пашковского Герасима Сопка на	50
14	вексел данной ему ж Глобѣ от переводчика бывшего запорожского Андрея Константинова на	369
15	вексел данной ему ж Глобѣ от оногo переводчика Константинова на	2325—22
16	обязательство данное ему ж Глобѣ от козака и сармарского жителя Федора Колотнечи на	500
17	росписка данная ему ж Глобе от жителя каменского семигоренского куреня Матвея Белого на	34
18	росписка данная ему ж Глобѣ от запорожского жителя Пилипа Шила на	10
19	росписка данная ему ж Глобѣ от бунчукового товарища Максима Яновського на	16

20 росписка данная ему ж Глобе от товарища куреня корсунского Ивана Шинкаря на	100
21 записка данная ему ж Глобѣ от переводчика Андрея Костантинова к уплатѣ ему по двумъ ево вексельмъ в оставшихся в сече ево Костантинова товаровъ	

О П И С Ъ

бывшаго войска запорожского полковника Гараджи зимовникъ, коликое число во ономъ собственнаго ево строения и оставшихъ пожитковъ и разнаго звания скота о томъ значить под симъ. Юня 20 дня 1775 г.

Именно:

курены изъ сеньми	2
-----------------------------	---

во оныхъ куреняхъ состоитъ разныхъ вещей:

образовъ болшихъ и малыхъ	11
коверь шерстеной пестрой	1
одеяло турецкое ветхое	1
подушекъ изъ перевъ с наволочками исподними	3
на дворе выходъ земленой	1
во ономъ боченковъ порожнихъ	7
кадушекъ	10
на дворе же анбар рубленой	1
еще зачетой делать анбар	1
загородовъ съ сараями скоцкихъ	4
канюшня конская	1
кухня плетневая	1
котловъ { чугунныхъ	4
{ медной	1
горшокъ медной	1
ружей	2
тапоровъ	3
плуговъ с лемешами и череслами	3
повозокъ валовыхъ	6
колесъ валовыхъ новыхъ и старыхъ	14
седло старое	1
хомуть старой	1

июня дня 1775-году.

Дворъ огороженъ стоячею пластиною и к нему кругомъ пригороженъ скотской дворъ с сараемъ . . .	1
изба з сенми	1
анбар деревянной крытой тесом	1
соли грудокъ	5
кадушекъ порожних	6
достокъ малых для покръшки	2500
гвоздей болших железных	1500
солодовня с сенми крыта соломою	1
поварня крыта малыми досками	1
для варення пива кател железной	1
заторных болших кадей	2
мерных кадей	2
мельница крыта соломою	1
в ней мучных калесъ	2
точей для валяння сукон — калесо	1
котель чугунной для грення воды	1
шинок з двумя покоеми, сени и напротив ледникъ на-крыт соломою	1
дано от него Городжи живущему в шинке малоросійя-нину Якову Базушку для торговли денегъ 100 руб-лей. На оные 100 рублей куплено вина бочка в 50 ведръ за 90 рублевъ	
меду патаки 3 пуда за 5 рублев { оное состоит	
табаку 500 папуш за 5 рублев { в наличности	
при торговани взято за вино денегъ	17 р.
воцинъ	31 ф.
шерсти пряденой черной овечей	18 ф.
порожних { кадушекъ	3
{ куфъ винных	9
погребов с выходомъ и с пластинъ	1

О П И С Ъ

Коликое число осталось после покойнаго писаря Афанася Фридриха в доме ево имущества и протчаго значить под сим.

а именно:

Иконъ богоматерних на полотне	2
ча цке липовой { образ покаяния	1
{ Харлампия і Власия	1
круглая на обе стороны на одной Афанасия и Кири-	

ла на другой Богоматерь и преподобной мучени-		
цы Евдокеи		1
килимъ разноцветной		1
белая скатерть по краям красные полосы		1
перина переная		1
подушокъ переных	{ одна с белой наволочкой другая пестрениная	1
		1
одеяло бумажное стеганое покрытое сверху вы-		
бойкою		1
ковер разноцветной		1
полсть белая по всем краям черные узоры		1
щеты		1
чеботы черные		1
столовъ	{ большой липовой малых	1
		2
рубахъ новых		3
рушниковъ разноцветных		8
денегъ	{ серебряных медных	6 р.
		7 р. 55 к.
медаль серебряная		1
оловянных тарелокъ		3
ножей столовых в костеных белых черенках пар		5
сундукъ с внутренним замком		1
блюдь	{ медных каменных	3
		5
тарелокъ деревянных		4
подшвенник медной с щипцами железными		1
ложекъ деревянных		4
котликовъ	{ медной чугунной	1
		1
ведеръ деревянных		2
бурка белая		1
погребець окованной железом с 5-ю штофами и рюмкою		1

платья:

каванъ канаватной стеганой на бумаге блакитной	1
поес шелковой красной протканъ белой мишурой	1
свита сукна зеленого окладена шнурком золотым	1
кожухъ смушками черными покрытой маковым сукном	1
штаны сукна синего	1

дугъ	2
генбелей плотничих	2
буравовъ больших і малых	5
долотъ	3
пилка слесарская	1
резецъ пасищницей	1
топоров	3
барандзейка с оловянным винтом	1
бадя порожная	1
уликовъ	8
кадокъ	6
кожъ неделаных конских валовъих и овечьих всего	9
повозокъ { конских	2
{ воловьѣ	1
ермо воловъе	1
бочка со пшеницею неполная	1
проса малая кадка	1
краватей	2
скамейка	1
дежа	1
шкабъ деревянной	1
дворъ обнесенной полисадою дубовою, в нем хата	
мазаная белая	1
то ж перегороджена в середине досками каморка	—
окончин стекляных	3
нестроена кузня	1
чуланъ	1
погребъ	1
конюшня деревянная из досок	1
лавка на улицу	1

Скота рогатого въ зимовнике сергевского куреня у казака
Якова Яшинского:

валов	5
бугай	1
коровъ с телятами	5
овець	60
сена стоговъ	7

да сказываль Яковъ матери его скота состоит:

валовъ	21
коровъ	8
теленокъ	1

Коршунского куреня в зимовнике у казака Павла Головка:

ево лошадей	7
да сказывает матери ево (в том числе лошаць 1 и стрижак 1)	4

Из выше писанного числа дано родственнику ево брату родному
казаку Петру Гноеву из ьмущества ево а именно:

кафтанъ канаватной стеганой на бумаге блакитной	1
кафтанъ сукна василкового подбитой крашениною	1
поясь полушелковой красной з белым мишурою .	1
свита сукна зеленого обкладеная шнурком золотымъ	1
свита дикаго цвету обложена шнурком шелковымъ	1
кожух черных смушокъ покрытой маковым сукном	1
чоботы красные	1
шапка сива	1
коверь разноцветной малой руки	1
бурка белая	1
котликъ чугунной	1
малахай	1
денегъ { серебряных	6 р.
{ медных	7 р. 55 к.
лошадей с повоскою и со всею упряжью и коле- банью	3

О П И С Ъ

слободы Петровой жителей Трофима Перехреста
ьмущества ево.

А именно:

Во первых на холсте святых образов	6
хата мазаная і выбелена	1
оконницъ	3
стол деревянной	1
сундукъ деревянной	1
столь	1
рубах { муских	4
{ женских	2
наволочка	1
рушник узорами шит	1
поесь шелковой поношеной разноцветной	1
свита зеленая старая	1
женская наметка белая	1
канонъ и житие великомученицы Варвары	1

псалтир з киевской печати	1
апостол московской печати	1
пистолет железной, в нем оправы верхней губы нету, на- сеченой жестеною медю, а лопасть серебряная	1
пистол железная и вся оправа железная	1
турецкой поесь шолковой и при нем кисть	1
плахть { разных цветов	1
{ серова цвету	1
мешков новых	4
чулань	1
бочка ржи неполна	1
вески жестяные	1
колесь	2
реднов	2
кадочка, что воду держут	1
щеравары старые синие, ветхие	1
свита синяя ветхая	1
плеть залитая на конце оловом	1
чепракъ черной	1
хомуть ременной з дугою	1
топорь	1
генбель	1
серпов	3
кось	3
муки житной мешков	2
творагу кадочка	1
кандейка медна	1
прось немолоченой копна	1
гречихи хрецов	10
пшеницы бочка	1
кадка простая	1
рогатого скота { волов	2
{ корова с телятом	1
повоска валовая	1
сарай ветхой плетеной	1
ковш медной	1
дежа	1
загороди из хворосту	1

Якова Кравца:

сундук изломаной, в нем редно, старое седло с подушкой со всем прибором	1
шуб нагольных	2

бурка белая	1
сапоги старые	1
полуштофъ съ 3-мя чарками	1
рыбы соленой	104
сукна анучнаго белаго аршинъ	2
кавтан китайчетой старой	1
свита старая голубая	1
баклагъ	2
дротикъ	1
соли во двухъ местахъ	
кислицъ полтары бочки	

Иванъ Третьяковъ.

О П И С Ъ

В ниже писанныхъ зимовныхъ строению вещамъ и скоту а сколько в которомъ чего описано значить под симъ, Августа 7-го Дня 1775 г.

На речкѣ Самотканый зимовникъ войскова старшины
Макара Нога я

В немъ строенія

избъ	{	белая	1
		черная для работниковъ	6
		с кухнью	1
анбаровъ	для поклажи	3	
анбарчикъ	непокрытой	1	
сараевъ		6	
огородъ	{	для немолоченого хлеба	1
		для скотины	7
хлежковъ		2	

Именія

кафтановъ	{	Алой	1
		Голубой с узинкимъ позументомъ	1
шубъ	{	вишневая подбита волками	1
покрытыхъ		голубая подбита ж волками	1
сукномъ		вишневая подбита медвединою	1
шапокъ	суконныхъ обложенныхъ серыми барашками	2	
овчиныхъ	выделанныхъ	46	
пестреди	4 аршина	4	

поясов	{ шелковой алой	1
	{ каломенковой	1
рубахъ	4
утиральниковъ	5
платокъ бумажной	1
сукна сераго простого двѣ малинкіе трубки	—
войлоковъ шерстяныхъ	4
палатка	1
одіяло	1
кувшинъ медной	1
тасъ медной большой	1
мисокъ медныхъ	2
оловянное блюдо	1
воску	5 ф.
сала	{ топленого 1 кругъ	—
	{ свинаго 5 короваевъ	—
ветчины 3 лопатки	—
роговъ пороховыхъ	2
патранташъ	1
плетей казачіихъ	2
шкурьъ покрышныхъ на воза	3
кожъ	{ невыделанныхъ	5
	{ выделанныхъ белыхъ	12
уздь ременныхъ	8
обротей ременныхъ же	5
кинжалъ турецкой	1
котловъ	{ медныхъ	7
	{ чугуныхъ	3
сковорода железная	1
топоровъ	5
долотъ	4
стругъ	1
косъ сенокосныхъ	8
серповъ	4
саблей	{ новая оправленная серебромъ	1
	{ ветхая	1
седель	5
колясокъ обитыхъ кожею	2
муки оржаной	2 кади
соли кадка	1
смолы въ двухъ бочкахъ по половин	
лошадей	282
воловъ и коровъ	157

барановъ и козъ	2000
свиней	12
хлеба немолоченого	
ржи скирда	2
пшеницы	1

Прапорщикъ
(прізвища не зазначено)

На речкѣ нижний Хортице зимовникъ войсковаго пушкаря
Ивана С м о л ы .

В нем строенія

изба съ кухнею		1
анбарчикъ		1
сараявъ		1
Огородовъ {	для скота	1
	для складыванія немолоченаго хлеба	1
кафтаноу {	Алаго сукна обложеной позументом уским	1
	Зеленой съ петлицами шелковыми	1
	Китайковых подбитых	2
башлыкъ голубова цвету		1
штановъ {	алого сукна	1
	василковые	1
кирея дикова цвету		2
шуба волчья покрытая василковымъ сукном		1
шапка зъ золотою кистю опушенная серым барашком		1
тулупъ нагольной сурковой		1
постилка холстинная подбитая хвостами сурковыми		1
постелей		2
полатка зеленая съ подъбоемъ		1
полсть покрытая сукномъ авчинная		1
подушокъ {	под головы	5
	на седло, покрыта алымъ сукномъ	1
бурокъ шерстяных		6
овчинокъ {	выдсланных	5
	невъдсланных	9
войлоковъ		10
для работников {	сермягъ	7
	шуб нагольных	6
фонарь		1
студельсвъ обитыхъ кожей		2
шкуръ на покрышку воевъ		3

сапоговъ шитых паръ	6
ружей	4
сабля оправленная медью	1
пистолеть с медною оправою	1
седель	11
хомутовъ ременных	4
котловъ { медныхъ	7
{ чугунныхъ	7
сковорода железная	1
таганъ	1
мисокъ медныхъ	3
ковшей медныхъ	2
топоровъ	4
косъ сенокосныхъ	5
{ с житомъ	1
{ с солью	2
кадокъ { с творогомъ	2
{ с ржанною мукою	1
{ с просомъ	1
котель с просомъ	1

Немолоченаго хлеба ржи полтора съкирда а протчей
несвезень с поля

сена скирдов { прошлогоднего	1
{ нынешнего	2
лошадей	77
волонъ и коронъ	198
овець и козь	112

На речкѣ Боковенкѣ зимовникъ Казака Карнея Яловаго .

В нем строения

изба с кухнею	1
каморка для поклажи	1
землянка	1
хлевковъ	2
огородовъ { для немолоченаго хлеба	1
{ для скота	2

именія

кафтанов { голубова сукна	1
{ китанковой веткой	1
штановъ { голубые	1
{ василковые	1
шуба покрытая голубым сукном	1

шубъ нагольных	4
овчинокъ выделанных	6
полсть	1
поясъ шолковой алой зъ белыми полосами	1
шапокъ покрытыхъ сукном	{ алая 1 зеленая 1
опушенные серыми барашками	
черная барашачная	1
шкура выделанная белая одна	1
подошевъ паръ	14
седель	2
хомутов ременныхъ	2
уздь ременныхъ	4
недоустковъ	2
ружей	3
пистолеть пара	1
пороховыхъ роговъ	2
топоровъ	4
буравовъ	6
долотъ	5
шинъ с колесъ	2
котловъ { болшихъ	2
чугунныхъ { малыхъ	4
ковшей медныхъ	2
пчоль улеевъ	10
сундучокъ замкнутой	1
лошадей	7
воловъ и коровъ	15
барановъ и козъ	200
свиной	3

Григорій Архыповъ

Состоящему при речке Камышеватой старшины Василья Писмеча зимовнику сколко в немъ состоить строения и его Писмеча имения.

Избъ жилыхъ с сенями до половины рубленья	2
недостроеная	1
амбаръ рубленой	1
камора рубленая	1
саравъ плетеныхъ	4
загородовъ	3
огородъ	2
розпуски обитыя кожею безъ переднихъ колесъ	1
возовъ воловѣихъ	8

кость сенокосныхъ	12
серповъ	10
топоровъ	5
железныхъ	2
плуговъ медныхъ турецкихъ большихъ, мелкихъ	2
казановъ { медныхъ	4
{ чугуныхъ	5
струговъ	2
буравовъ	4
заступовъ	2
седель	3
кожъ товарицкихъ не деланныхъ	4
в деле бараньихъ кожъ	20

Скота рогатого

волровъ	20
каровъ дойныхъ	20
прошлогодныхъ бычковъ и телиць	1
яловыхъ коровъ	12
бычковъ прошлогодныхъ	14
четвериковъ быковъ	5
овець { старыхъ	150
{ сеголетнихъ	150
лошадей езжалыхъ	3
свиней старыхъ	23
молодыхъ	12
волны рунъ	450
сена прошлогодняго скирда	3
сего лета накошено копиць	300

Капитанъ Григорий Артемиевъ

О П И С Ъ

О имени войсковаго есаула Гелеха что въ ево хуторе состоитъ скота и прочихъ вещей значить ниже июля дня 1775 году

какие именно вещи

	сколько всех вещей есаула Гелиха вещей	в том числе брата ево	челядинцев ево
рогатого скота штук	320	48	21
лошадей старыхъ	103	10	2

лошадь	24	6	—
потниковъ	9	2	—
бурокъ	4	3	—
коцей	4	—	—
килимовъ	2	—	—
овець	860	200	50
полатка с полами	1	—	—
редень холстеньх	41	4	—
деланых	11	11	—
седел со всем прибором	6	2	—
голых орчековъ	3	—	—
хамутовъ	7	3	—
шлея ременная	1	—	—
уздь ременных	6	2	—
мунштукъ	1	—	—
недоузdkовъ ременных	5	—	—
треноговъ конских	4	4	—
путь ременных	7	—	—
повстей сыромятных	3	—	—
фашин сыромятных	5	—	—
тапоровъ	12	6	2
свердловъ	4	3	—
гребло	1	1	—
железа полшины	1	—	—
шворин железных	1	—	—
струговъ	3	—	—
пилокъ	4	1	—
железа ломанова полпуда	—	—	—
заступовъ	3	3	—
уксусу бочонокъ	1	—	—
казановъ медных болших	5	—	—
маленких	4	2	—
чугунных казанов	3	3	—
горшков медных	2	—	—
кастрюля с крышкою	1	—	—
тазь медный	1	—	—
подсвешникъ	1	—	—
полумисокъ цыновых	1	—	—
медных	3	—	—
чайниковъ медных	3	—	—
железь плуговых	3 пар	3 пар	—
куборъ пара	1	—	—
шапокъ	2	—	—
пологъ	1	—	—

кафтановъ	6	4	—
шараварь	3	2	—
шуба волчия	1	—	—
ножей столовых	4 пар	—	—
подносовъ медных	2	—	—
сукна синего два лоскута	—	—	—
оть лядунки тесма шолковая съ серебря- ной пряжкой и наконешником	1	—	—
чотки костяныя	1	—	—
пороховая натруша	1	—	—
расписка въ 7 рубляхъ	1	—	—
потобенекъ на седла	2 пар	—	—
кинжалъ	3	—	—
нанцырь	1	—	—
бочонокъ хрущакалний	1	—	—
кожуховъ	4	4	—
косъ	5	5	—
сала одно с половиной	1 1/2	—	—
скрынни	2	1	—
крицы	6	6	—
полотна два пиматка	2	2	—
шкуръ возовых	3	1	—
бочокъ	24	15	—
соли возъ	1	—	—
шкуръ воловьих неделаных	15	15	—
с теленков шкуръ	7	—	—
возовъ порожних	18	6	—
пчоль ульевъ	72	3	10
сена пятьсотъ копъ	—	—	—

Птицъ

утокъ агарей	6	—	—
утокъ простых	20	—	—
гусей	2	—	—
индеекъ	12	—	—
курей	20	—	—
лебедь	1	—	—
павъ	2	—	—

Строения

хатъ	2	—	—
каморъ	4	—	—

сараевъ	5	—	—
мельница	1	—	—
погребъ	1	—	—
образовъ	13	—	—
патреть	1	—	—
лампадъ медной	1	—	—

Список есаула Гелеха зимовника которых куреней и откуда родом и что от них отобрано и где проживат желаютъ значить ниже

имена и прозвища и которого куреня	от роду летъ	откуда родомъ и из каких местъ	что отобрано оруж., вещей	где проживать желает
Гуклиевского куреня Есаула Степана Гелика братъ Андрей Гуика	46	Дубенскаго полку	ружей 2	на прежнем месте
смыль ево Иван Белый	19	Киевскаго полку		
целядникъ Иванъ Кобишча	23	местечка Кобишчей		на свою родину
Григорий Захарченко	25	Ис Полтави		
Ефим Шербина	50	города Миргорода		желаютъ на прежнем
Иванъ Опалаленко	19	харьковской губернии села Лешечевъ		
Иванъ Расли	8	запорожець села Куриковки		
Констентинъ Волошинъ с куреня ведмедевского	10	с местечка Койдаку		
Яковъ Самарский	55	ис Польши города Паволочи		

подлинный подписал прапорщик Дмитрій Эрастовичъ

ВЕДОМОСТЬ

Его превосходительству господину Генераль маиору и кавалеру Матвею Василевичу Муромцову сколько где полковничих приподлежащих к сече Куликова, Пугачева, Куцова, Качановского и атамана Давида Белого зимовниках при каких урочищах и сколько в котором чего именно рогатого скота лошадей овецъ и прочего имения состоитъ значить под симъ.

августа 20 дня 1775 году

Дядковского куреня полковника Кулика на речке
Чертомлике на той стороне в вершине к нему строение
и прочее имение

з в а н и е	число всего гмущества
изба з сенмы	1
погребъ подле избы	1
амбаровъ плетневых	3
загорода болша плетнева	1
загородокъ малих плетневых	2
хлево въ плетневых	4
агароть плетнево й	1
гумно	1
в избе образо въ без окладки	9
жита стоговъ	2
пшеници стогъ	1
сена стоговъ	2
саломи скирда	1
косъ сенокосных	17
тапоровъ	4
серповъ	13
плугъ з железомъ	1
путь конских железных	3
лому железно во пудъ	1
капусная сечка	1
казанов чугуних малих	2
казан чугуной болшой	1
казановъ медных малих	4
казанъ медной болшой	1
буравовъ	2
заступовъ железнихъ	3
пила	1
терпугъ	1
долото	4
кожъ дублених на подошвы	10
сирих кожъ	2
сапоговъ новых пар	26
кафтанъ ветхой матерче то й	1
шубъ авчиних старих	5
шуба телячая новая	1
овчинъ виделаних болших	5
кошекъ виделаних	5
старих седелъ	3

недоуздки	2
простой муштуръ	1
кабуръ пара	1
натрусокъ порохових	3
ружье сломаное	1
рубашекъ простих	6
полотна штучка маленькая	1
простих утиралних платков	3
поясовъ ветхих шолкових	2
саль свиныхъ целих	10
рыбы сухой семги сто пидесять штукъ	150
узда и хамуть	1
соли бочокъ	3
соли кадокъ	3
бочекъ с житомъ	5
бочекъ с авсомъ	3
бочка с просомъ	1
бочка с пшеницею	1
бочка гречки	1
пшена мешков	2
сира кадка	1
войлоков малих на потники	3
ржаной муки кулей	2
луку венковъ	11
возовъ воловых с ярмами	4
конской возъ	1
бочокъ порожних	22
медовых кадокъ порожних	5
мазницъ	4
керея песочная ветхая	1
шаровари ветхие песочние	1
нитокъ клубковъ	8
сковорода железная	1
бурокъ одежных	3

Рогатого скота

коровъ дойних с телятами	11
коровъ яловых	2
прошлогодних теличокъ	8
воловъ рабочих	7
трехлестнихъ бычков	3
прошлогодних бычков	2
Итого	44

свиной старих	24
ранних поросятъ	14
поросятъ малых	6

Живностей

гусей старих и молодых	20
утокъ старих и молодых	16
курей старих и молодых	20
Все быше писаное имение вместе нераздельно с полковником Куликом дядковского куреня козака Ивана Латуна.	
Да притом же зимовнике казачее скот, пчели и прочее казака Ивана Латуна собственное ево	
лошадей ежалих	2
улевъ с пчеламы	126
порожных улевъ	121
того же куреня дядковского Ивана Иванова волов	2
козака Игната Тихого корова с прошлогодним и нынешним теленкомъ	1
да куреня Гиклиевского Ивана Алексева корова яловая	1

Поповичевского куреня полковника Григория Качана по той стороне Днепра на речке Кушуме въ Великомъ Луге неподалеко велеких песков разстояниемъ от сечи в сто верстах зимовникъ, принадлежащее к нему строение и прочее

изба с сенми	1
в ней образовать деревянных	3
кухня	1
амбаръ плетневой	1
больших загород з сараями	2
сарай без загороды	1
загорода плетеная	1
амбаръ недостроенъ	1
загорода маленка и приней хлевовъ	2
хлевъ малой	1
погребъ на той стороне Кушума	1
бочка житной муки	1
бочка соли	1
пшени полбочки	1
сира кадочка	1
жиру рыбьево топленово кадочка маленка	1
бочка пшеницы	1

ружьѣ сломано	1
сабель простих	2
рогъ с порохомъ	1
еязни и натрусокъ порохових	2
свинцу 14 фунтовъ в мешке	1
патрониць	2
пороху 16 фунтов в двухъ мешках	2
сундуков окованих	2
погребецъ з штофамы	1
шапка тхоровая	2
шапка с чернымъ околишемъ	1
ручников утиралних шитихъ	6
ручников простих	4
полотна простого не большой шматокъ	1
канчуков	3
петлицъ шелкових зеленых з шнурками	6
скатерть	1
сапоги красные	1
стремень нових паръ	1
турецких блюдь медних и тарелок	6
корецъ железной	1
шуба смушева черная покрита голубим сукном	1
корея ветхая голубово сукна	1
шаравари голубые ветхие	1
шуба новая нагольная	1
кавантъ китайчетой синей	1
лисица виделана	1
смущекъ черной	1
рубах с порты	3
уздъ	10
обротей	8
полотна простова штучка	1
рубашекъ	2
ножичекъ	2
килимъ мохнатой	1
бурокъ одежных	2
мешков порожних	5
долоть	4
буравовъ	5
струговъ	3
пилскъ	2
заступъ железной	1
лопатка железная	1
косъ сенокосныхъ	3

хомутовъ	4
дубленая кожа на подошвы	1
седель	3
овчинъ виделанихъ	2
кожа возъ накривать	1
вощинъ нетоплених мешокъ	1
нитокъ на сети мотков	9
новая сеть смреже	1
к неводу штука новая	1
к неводу веревокъ	6
неводъ	1
безмин	1
седель	5
уздъ	2
обротъ	1
тесловъ	2
сѣтей рыболовних новых	5
сѣтей же ветхих	7
волок	1
болшой чугунной казанъ	1
средних чугунных казанов	4
малых чугунных казанов	2
медной казанъ средней	1
сковород железних	2
таганъ железной	1
волових возовъ съ ярмами	4
конной возъ	1
улевъ с пчелами	6
порожних улевъ	30
лотокъ	7
сена стогъ	1

Рогатого скота

коровъ дойних	20
телятъ при них	20
коровъ ялових	4
воловъ рабочих	6
неучених волов трехлетних	8
четырелетних волов неучених	2
двухълетних теличекъ	5
бугаевъ некладених	3

Итого 68

старих свиней	9
ранних поросятъ	16
живности курей старих и молодых	12

Л о ш а д е й

кобилъ	4	
при них жеребятъ	4	
жеребцов трехлетних	2	
жеребцов четырехлетних	1	
двухлетних жеребцов	2	
верхових ежалих	4	
	Итого	17
бочекъ порожнихъ	11	
пологовъ полотняныхъ спальних	5	
воилоковъ болших	2	

Да тогож куреня казакъ Абрамъ Хмарко объявил, что в томъ числе выше написаномъ в зимовнике между полковниковимъ Качановимъ имениемъ ево собственное есть а именно:

коровъ дойних	6
телят при них	6
воловъ рабочих	2
бичковъ трилетних	3
возовъ волових	2
седель	4
меренъ гнедой	1
лотокъ	2
котловъ чугунныхъ	2
сковорода железная	1
сетей риболовнихъ	4
кадка порожняя	1

Васеринского куреня куринново атамана Давида Белово вновь заведенной на речке Ингуле на той стороне выше Горишиевской балки разстояниемъ от сечи въ 150 верстахъ зимовникъ, в нем строение и прочее принадлежащее имение

амбаръ плетневой	1
загорода плетнева болша	1
землянокъ	4
возовъ воловихъ съ ярмамы	4

седель	2
топоровъ	2
кость сенокосныхъ	2
серповъ	4
буравъ	1
долото	1
сковорода	1
казань медной	1
чугунной казань	1
плугъ з железами	1
хомуть	1
уздь	3
обротей	3
муштук	1

Рогатого скота

коровъ дойних	19
телятъ при них	19
коровъ яловыхъ	9
теличокъ прошлогднихъ	4
бичковъ прошлогднихъ	2
робочих воловъ	5
Итого	58

Лошадей

кабилъ	5
при них жеребятъ	5
кобилъ без лошатъ	3
мереновъ	4
жеребець	1
стрижакъ	1
Итого	19

Тогож куреня козакъ Павло живущей в том зимовнике объявилъ, что между атаманский имением ево собственое есть, а именно.

коровъ дойних	2
телятъ при них	2
каровъ яловыхъ	3
робочих воловъ	2
быкъ прошлогдней	1
Итого	10

Тогож атамана Давида Белово другой зимовникъ на речке Базавлуке в самой вершине в разстоянии от сечи въ 90 верстах принадлежащее в нему строение и прочее

изба з сенми	1
загорода большая плетеная	1
загорода плетнева маленька	1
амбаровъ плетневых	2
хлевов плетневых	2
овчинъ невиделаних	17
хомуть	1
катловъ меднихъ	2
чугуних катловъ	3
возовъ волових съ ярмамы	2
сало	1
сиру кадокъ	2

Хлеба немолоченово

жита стогъ	1
пшеници стогъ	1
ячменю стогъ	1
проса стогъ	1
сена скирдъ	2
саломи скирда	1
воловъ рабочих	4
лошадей ежалих	2
козъ старых и молодых	50
овець старых и молодых	750
гусей	8
курей старых и молодых	20

Дядковского куреня полковника Афанасия Куцова зимовникъ на сей стороне речки Ингула при урочище Вербовой разстояниемъ от сечи въ 180 верстахъ принадлежащее к нему:

Изба з сенми	1
в ней образовъ	3
амбаровъ плетневих	2
загорода з шапою плетнева большая	1
загорода плетнева болша з двома хлевами	1
загородъ маленьких с хлевами	2
в дворе погребъ	1

вологих возовъ съ ярмами	3
конской возъ	1
хамутовъ	2
уздь	2
неводъ	1
соли бочка	1
дегть полбочки	1
валу нитокъ мотковъ	40
седель	5
соли полбочки	1
бичовъ к неводу	7
тапаровъ болших что лед рубят	6
плешна рубить ледъ	1
буравовъ болших	3
пила	1
резецъ	1
наковальня чемъ коси отбиваютъ с молоткомъ	1
тавръ	2
буравовъ малых	2
долотъ	2
чованъ	1
пистоль сломаной	1
ружье и рогъ с порохомъ	1
сабля простая	1
подосковъ	6
топоровъ	4
авчин виделаних	15
капканъ железной	1
шубъ авчинних	3
кавтанов синих суконних	3
сапоговъ пара	1
кадочка сиру	1
кадка медовая ващин	1
ножницы болшие	1
муштукъ простой	1
улевъ с пчелами	140
порожних улевъ	105
бочекъ порожних	15
казановъ медних	4
чугунной казанъ	1
сена скирдовъ	3
сенажъ стоговъ	4
коровъ дойних	9
при них телятъ	9

коровъ яловыхъ	9
волово рабочихъ	6
бичковъ прошлогоднихъ	3
теличокъ прошлогоднихъ	6
Итого	40

Лошадей

мереновъ	3
кобыль	4
при них жеребятъ	2
кобыла трехлетняя	1
жеребчиковъ	2
да в том табуне капитана Елисавецкого поймана на сенокосах лошадь мерень серой	1
Итого	13

свецъ старихъ	220
игнятъ нынешнихъ	162
козъ старихъ	10
козинятъ нынешнихъ	11
да находящиеся при тих овцах чабаны Григорий Черный Телятнико объявили что сверхъ полковничих овецъ они имеютъ в той же ватаги собственных своих овецъ	98
да в том же зимовнике куреня дялковского козака (Гаврила) Гарасима Великого собственных ево пчел улевъ	18

Тогож полковника К у ц о в а другой зимовникъ на речке Ингуле на той стороне от первого въ 15 верстах ниже Бурносова броду

К нему принадлежащие

изба з сенми	1
амбаръ плетневой	1
амбаръ плетневой з сарасмъ	1
хлевсъ болшихъ	2
загородокъ малихъ	2
кадок сира	8
смушковъ белихъ	7
бочокъ с житомъ	2

бочка с пшеницею	1
седель	2
хамутовъ	2
шуб овчиних	4
волковъ виделаних	7
лисиць виделаних	3
сена стоговъ	5
воловых воевъ съ ярмамы	3
конских воевъ	4
казановъ медних	2
чугуних казанов малих	2
рогатого скота болшово й малово	74
лошадей	8

Показаной полковникъ Куцовъ объявил что сей зимовникъ его, а рогатой скот и прочее имение находящихся в семь зимовнике козаковъ куреня дялковского а имено: Максима Кладні, Матвея Кравца, Ивана Бучка, Павла Шевца и козака Гурина о чемъ си казаки что оне в полковничьемъ зимовнике живутъ а скоть и прочее имение не полковничье, а их собственое сказивали, а толко в семь зимовнике полковника Куцева:

Немолоченой хлебъ

пшеници стогъ	1
жита стоговъ	2
ячменю стогъ	1

Куреня Тимошевского полковника Гардового Пугача зимовникъ на сей стороне речки Саксагани више Великих Терновъ; кругомъ двора плетнева огорожа.

Принадлежащие к нему

изба з сенми	1
в ней образовъ	4
амбаръ плетневой	1
загорода болшая плетнева	1
загородокъ малих плетневих	2
хлевоу плетневых малих	2
кибитка кругомъ кованая	1
волових воевъ съ ярмамы	4
конских воевъ	2

хамутовъ	2
уздъ	4
седель	4
недоуздковъ	2
толстой канатъ	1
тонких веревекъ пучка	2
черних новых юфтъ	2
потниковъ новых	2
сабля простая	1
рогъ в оправе всеe	1
авчинъ виделанных старых	15
смушков виделаних	10
бумажных платковъ новых	14
авчинъ курников виделаних	9
кафтанъ зеленой матерчиной с пузументом	1
юфта черная что юки накриваютъ	1
шуба черних смушковъ покрыта синим сукном	1
мешковъ порожних	1
буравов болших	3
долоть	2
образов на полотне новых	3
стругъ	1
серповъ	7
пила	1
тапоровъ	4
косъ сенокосных	5
медних казановъ болших	3
чугуних котловъ болших	2
малих котловъ чугуних	3
сковорода железна	1
плугъ с железами	1
дехте бочка	1
железа нового полтора шини	1 ^{1/2}
погребецъ новой	1
сундуковъ новых	3
ржаной муки кулей	2
ржанойже муки бочокъ	2
пшена бочка	1 ^{1/2}
муки пшеничной мешокъ	1
гавяжева топленова лою полкадки	1
авечьева лою топленово кадка маленка	1
бочонокъ с водкою ведра в два	1
сухарей куль	1
сена стоговъ	4

Хлеба немолоченого на гумне

жита стогъ	1
пшеницы стогъ	1
проса стогъ	1
овса стогъ	1
ячмень стогъ	1

Рогатого скота

коровъ доиних	33
при них телятъ	33
коровъ ялових	6
волово рабочих	14
волово неучених	22
быковъ некладених	7
теличокъ двулетних	14
Итого	139

Лошадей

мереново сжалих	4
трехлетних мереново	3
кобылъ старих	7
при них жеребятъ	4

Живности

гусей	22
курей	20
наседокъ с цеплятами	4

полковникъ Пугачевъ объявилъ, что находящееся в зимовнике ево казаки имеютъ рогатой скотъ и другое именно, а хто сколько чево имеетъ ниже сего явствуетъ, а именно

козака Гаврила Свисанова рогатого скота	22
козака Харитона Топалова	16
козака Михаила Пишнова	15
козака Амелки Дрибаса	7
лошадей	3
козака Максима Товарчия рогатого скота	12
козака Никиты Климовского	4
лошадей	3

козака Гаврила Головка коров	3
козака Григория Рогатова лошадей	4
козака Якова Чейка	2

Прапорщикъ Богданъ Шилингъ

Кисляковского куреня у козака Герасима Головченка находится бывшего полковника Харитона Чепеги имущества.

Скота рогатого

болщова и малова	55
овець и барановъ старыхъ	450
сеголетнихъ	150

Капитанъ Григорей Артемовъ

Состоящему на верхней Хортицы Крыловского куреня казака Андрея Притыки зимовник сколко у немъ состоитъ строения и ево Притыки імення

хата рубленая	1
бутка плетеная	1
сарай плетеной	1
загорода	1
коровъ дойныхъ	7
телицъ третегоднихъ	2
прошлогоднихъ	3
волово рабочихъ паръ	1
лошадь старая	1
свиней	5
возъ воловой	1

Івана Кислева

коровъ дойныхъ	7
телицъ трехълетнихъ	2
прошлогоднихъ телиць	4
волово рабочихъ паръ	1
свиней	5

Капитанъ Григорей Артемовъ

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Аврамов, поруч., 277.
 Алексєєв, губ., тов., 144.
 Алексєєв Іван, козак, 360.
 Андрієвський О., автор, 45, 59-60, 63, 64, 66, 69, 72-79, 83, 87, 91, 109, 110, 141, 192, 269.
 Андрій, молдав., пастух, 212, 230.
 Аносов, коз., 189.
 Антон, коз., 337.
 Антон, чабан, 363.
 Антонович В., авт., 184.
 Анна, імператр. (див. Ганна).
 Апостол Данило, гетьм., 18, 71.
 Арсеній, Архимандр., авт., 39.
 Артем, волошин, 212, 347.
 Артемів Григ., капіт., 364.
 Архіпов Григ., коз., 363.
- Ба...ський Г., автор, 148.
 Багалій Дмитро, авт., 8, 56, 69, 90, 93, 100, 159, 272.
 Базушко Яків, коз., 353.
 Бакунін, «действ. ст. сов.», 162.
 Бантиш-Каменський Д., авт., 29.
 Барановський Іван, ювел., 144.
 Барвінський В., авт., 47, 48.
 Баричевський, прем.-майор, 189, 193, 278, 335, 338.
 Барсов, авт., 169.
 Басов, дон. коз., 189.
 Безобразов Олександр, квартирм. 352.
 Бекон, філос., 108.
 Бенедикт, вірм., 229, 230, 345.
 Бестужев-Рюмін, авт., 59.
 Біднов (Біднов) Б., авт., 87, 99, 100, 105, 140, 143-145, 173, 174, 187, 190, 192, 279, 286.
 Бєлов Фома, коз., 345, 346.
 Бєлов Василь, коз., 346.
 Білецький О., кошов., 86.
 Білий Давид, кур. отам., 195, 197, 201, 202, 212-215, 217, 219, 220, 222, 223, 225-228, 233, 234, 239, 240, 242, 249, 254, 261, 263, 264, 373, 375.
 Білий Іван, коз., 367.
- Білий Матвій, коз., 268, 327, 350.
 Білий Сидір, коз., 96, 194, 315.
 Білий Фома, коз., 229.
 Білов, отаман, 189.
 Вільбасов В., авт., 36, 175.
 Вільський, 47.
 Вільфельд, авт., 169.
 Вінерський Михайл, служн., 315.
 Виковський Дмитро, коз., 169.
 Вогаєвський, авт., 169.
 Вогацько, суддя, 77.
 Богодер, військ. старш., 157.
 Богуміл О., авт, 56, 115, 142-146, 173, 187, 193, 266, 176, 279.
 Бодянский О., авт., 11, 12, 21.
 Бойко Василь, полтав. мешк., 330.
 Бойко Петро Арап, козак, 276, 280, 329, 330.
 Бойко Семен, стадн., 210, 344, 346.
 Бойко Слїсавета (плем. Глоби), 274, 276, 329.
 Болдаков Олександр, коз., 344, 346.
 Болотов А., поміщ., 29, 179-181.
 Болтін І., генерал, 26, 28, 33-40, 43, 44, 53, 103, 160, 161.
 Боногурт Іос., авт., 182.
 Боплан, авт., 246.
 Борщак Ілля, авт., 50, 124, 137.
 Брандт фон, генерал, 94, 111.
 Булгаков С., авт., 169.
 Бургартський Казімір, «частник» Цихановський, 275, 299.
 Бура Нікіфор, коз., 268, 350.
 Бутович Сава, прикащ., 289, 229, 315.
 Бучко Іван, коз., 211, 378.
- Вальтер-Скотт, авт., 108.
 Варахаїл, ієромон., 279.
 Варлаам, ієрей, 144.
 Василенко М., авт., 83.
 Василь Д., коз., 329.
 Васильчиков А., авт., 34.
 Василь, служн., 315, 337.
 Василь, служн. Головатого, 229.
 Василь, молдаван., овч., 212, 238.
 Вейсбах, граф, 41, 49, 50, 52, 53, 56, 60, 61, 72.

- Великий Василь коз., 330.
 Великий Герасим, коз., 377.
 Великий Іван, служн., 315.
 Великий Микита, коз., 345.
 Великий Нечипір, коз., 344-346.
 Великий Олександр, коз., 330.
 Великий Онисько, служн., 328, 330.
 Великий Пилип, коз., 330.
 Великий Савко, служн., 207, 274, 275.
 Вельцин, авт., 170, 175.
 Венгерський Михаїл, служн., 315.
 Веригін П., прапорц., 348.
 Вербицький О., писар, 78.
 Верменко (Вірменко), писар, 105, 197.
 Вертильяк Н., авт., 13.
 Висоцький Максим, зап. полк., 124, 137, 226.
 Вишневецький Дмитро, князь, 7.
 Владислав, польський королевич, 128.
 Влас'єв, авт., 12.
 Войков Ф., київ. ген.-губ., 67, 87, 118, 134, 141.
 Володимир, Архимандр. (лив. Со-
 кальський Володимир),
 Волков, член Комісії, 41, 161.
 Волох Максим, служн., 315.
 Волох Данило, овчарський отам., 212.
 Волох Максим, служн., 315.
 Воронцов М., кн. 12, 22, 107.
 Воронцов М., граф, 34.
 Вольтер, філос., 21.
 Врода Данило, коз., 344-346.
 Вульф, барон, авт., 181.
 Вяземський О., кн., 94, 111.
 Гавриїл, архисписк., 74.
 Гаврило, коз., 337.
 Ганна, імператр., 14, 32, 40, 41, 50-53, 71.
 Гараджа Іван, полковн., 114, 190, 193, 196, 200-204, 212-215, 217-220, 222, 223, 225-228, 230, 233, 234, 236-240, 242-247, 249, 254, 261, 263, 264, 277, 351-353.
 Гелех Степан осавул, 193, 195, 196, 210-212, 219, 220, 222, 223, 225-228, 230-234, 237-240, 242-252, 255, 259-265, 267, 272, 277, 279, 367.
 Гелех (Гунька) Андрей, брат Сте-
 лана Гелеха, 143, 195, 212-213, 215, 219, 220, 222, 223, 225, 226-228, 233, 234, 238-240, 242, 243, 249, 255, 256, 259, 263, 264, 279, 378.
 Гелех, 201, 202, 209, 217.
 Генрик IV, король, 33.
 Гер Семен, полк. старш., 188, 343.
 Герасим (при кошовому), 315.
 Гільденштедт, авт., 57, 90, 100, 107.
 Гладкий Данило, кошовий, 66, 86.
 Глібов І., генерал, 62, 64.
 Глібов О., підполковн., 72, 74, 78, 111.
 Глинків, депутат, 183.
 Глоба І., писар, 105, 114, 115, 125, 135, 140, 142, 143, 188, 189, 191, 192, 197, 198, 200-206, 208-215, 218-240, 242-252, 254-258, 260, 261, 263-267, 269-274, 276-281, 284, 291, 316, 320, 321, 323, 324-326, 328.
 Гнатюк В., авт., 63.
 Гноев, коз., 357.
 Гноева, мати Фридрика, 276.
 Голіцин Д., кн. Київ. ген.-губ., 75.
 Голик (Голиш) Іван, коз., 268, 350.
 Головатий Антін, писар, 96, 104.
 Головатий, депутат, 93.
 Головатий Павло, суддя, писар, 114, 115, 125, 135, 140, 142-144, 191, 192, 197-210, 212, 213, 215, 216, 218-223, 225-228, 230-253, 255-261, 263-273, 275-279, 281, 283, 291, 327, 338, 341, 343-345, 347-350.
 Головка, кур. отам., 196.
 Головка Гаврило, коз., 381.
 Головка Мойсей, 196.
 Головка Павло, коз., 357.
 Головченко Герасим, коз., 211, 381.
 Грабянка, авт., 21.
 Греков В., авт., 119, 279.
 Григорій, служн. Головат.
 Григорій-Сич, кошовий, 133.
 Грицько, коз., 337.
 Грицько, «руськ.» овч., 212, 338.
 Грицько малий, форейт., 223, 224, 229, 241, 275, 328-330.
 Горбань М., авт., 121.
 Гопалів Харит., служн. 229.
 Гордієнко, отам., 128.

- Грошовий Денис, коз., 142.
 Грушевський М., авт., 48, 51, 63, 83, 100, 147, 148, 152, 155, 156, 178.
 Гук, полк., 143, 270, 279.
 Гумен Іван, прикац., 224, 328, 330.
 Гурин, коз., 211, 378.
 Гуслистий К., авт., 118, 124.
- Гоббс, філос., 168.
- Давид Петро, осав., 77.
 Даєв Степан, підпоруч., 331.
 Дашкевич М., авт. 105.
 Дебоксет, авт., 67.
 Делдишко Павло, коз., 276, 279, 330.
 Демко (зять Урдіна), 210, 223, 268, 269, 350.
 Демко, прикац., 344-346.
 Деркач, полковн., 96.
 Джиджора Іван, авт., 49, 71.
 Дмитро, волош., служн., 212, 315.
 Долгорукий, кн., ген., 105, 139.
 Донець, слобід. полковн., 272.
 Дорошенко Д., авт., 12.
 Драгоманов М., авт., 83, 104, 146, 147, 149, 151, 152, 154-156, 184.
 Дрибас Омелько, коз., 380.
 Дубровин Н., авт., 140-142, 165, 191.
 Дурногляд Пилип, служн., 328.
 Д...ський, авт., 74.
- Еварницький Д. (див. Яворницький).
- Евлахій, священик, 276.
 Ейлер А., авт., 180.
- Єлагін, авт., 37, 170.
 Єлисавета, імператр., 32, 58, 61, 112, 148, 174, 247, 276 317.
 Ємін, авт., 21.
 Єрастович Дмитро, прап., 367.
 Єфіменко О., авт., 247, 264.
 Єфіменко П., авт., 44, 66, 87, 115, 125, 136, 140, 141, 143, 191, 266, 269, 274.
- Ждан Сидір, служн., 315.
 Желзпяк Онисько, коз., 344, 345.
 Женатий Іван, чаб., 344.
- Жерар-Рейневаль де, консул, 124, 137.
 Жидковський Павло, коз., 330.
- Заболотський П., авт., 148, 152, 157.
 Завезіон, сек.-майор, 279.
 Загоровський Є., авт., 60, 62, 64, 72-74, 99.
 Залізник Максим, гайдам., 118.
 Зарульський Станисл., авт., 31, 112, 160, 164.
 Засецький А., авт., 181-183.
 Заславський Мик., коз., 330.
 Захарченко Григ., коз., 367.
 Звірев-Лукул Василь, полков., 101, 102, 106.
 Зелдиш Павло, ко., 329.
 Зелений Василь, куп., 268, 269, 329-350.
 Зибелін, авт., 169.
 Золотар Федір, коз., 315.
 Золотаревський, військ. тов., 283.
 Зонненфельс, авт., 169.
 Зуєв Василь, авт., 61, 62, 91, 218, 219.
 Зуйченко П., автор, 155.
 Зюсьмільх, авт., 169, 175.
- Іван молдаван., овч., 212, 338.
 Іван волошин. овч., 212.
 Іван волошин. служн., 212, 330.
 Іванов Євтихій, священик., 279, 329, 330.
 Іванов Іван, коз., 370.
 Іванов П., авт., 45-50, 57, 60, 61, 72, 84, 88, 140, 145, 146.
 Івонішевський Шрам (Аврам), коз., 329.
 Ігнатович (Малий) Яким, кошовий, 76-79, 81-83, 110, 133.
 Іконніков В., авт., 20, 36, 37, 38, 40.
- Йогансен Ф., видавець, 20, 26.
- Калнишевський Петро, Кошовий, 8, 32, 42, 66, 69, 84, 86, 87, 94-96, 100, 104, 110-115, 117, 119, 120, 122, 123, 125, 130-133, 135, 136, 140-143, 147, 148, 151, 188, 191, 192, 194, 197-202, 204, 206,

- 207, 209, 210, 213, 215, 219-232, 234-261, 263-279, 281, 283, 284, 291, 296, 299, 300, 303, 305, 310, 311, 314, 316, 348.
- Калачов М., авт., 31, 163.
- Кантемір, автор, 58.
- Кантемір Смарагда, мати авт., 38.
- Канчелесв, майор, 196.
- Каманін І., авт., 141, 173, 192.
- Капіст, полковн., 58, 59.
- Капіст, поет, 124, 125.
- Караванцев, коз., 207.
- Карамішев О., авт., 181.
- Кардаш Олекса, служн., 315.
- Карпів Дмитро, військ. старш., 278.
- Касап Микола, суддя, 119, 120.
- Катерина II, імператр., 18, 32, 33, 36, 37, 94-96, 98, 105, 112, 121, 125, 127, 137, 139, 141, 142, 152, 153, 156, 170, 171-175, 178, 179, 191, 247, 285.
- Кажовський В., Тавр. губери., 173.
- Качан Григ., полковн., 195, 202, 211-213, 217, 219, 220, 222, 223, 225, 227, 228, 233, 232, 234, 235, 236, 238-240, 242, 243, 245, 246, 248, 249, 255, 256, 259, 261-264, 272, 370.
- Качановський, полковн., 196, 367.
- Киржа М., поруч., 330.
- Кирилів Іван, коз., 321, 324.
- Кириченко Іван, коз., 229, 330.
- Кисилев Іван, коз., 195, 223, 225, 227, 228, 238, 240.
- Китцин П., авт., 98.
- Кишенський Василь, суддя, 85.
- Кладій Максим, коз., 211, 373.
- Клаус А., авт., 175, 176.
- Клерк Н. Г. (див. Леклерк).
- Клінгштейн, авт., 184.
- Климовський Микита, коз., 380.
- Ключевський В., авт., 40.
- Кнесков, куп., 267.
- Кобишча Іван, челядн., 367.
- Коваленко Іван, коз., 346.
- Ковпак Панас, полковн., 69, 114, 135, 196, 270, 289.
- Козаковський, полковн., 277.
- Козелецький П., кошовий, 76.
- Кологривий Г., осав., 121.
- Колотичча Федір, коз., 328, 327, 350.
- Колотичче Федот, «новосел. мешк.», 278.
- Конашевич-Сагайдачний, гетьм. (див. Сагайдачний).
- Кондратович Ф., авт., 145, 151, 154, 155.
- Кондратьєв М., кошовий, 76.
- Кониський Т., архієп., 75.
- Конфуцій, філос., 33.
- Корж Н., коз., 41, 70, 74, 91, 140, 145, 185.
- Корней Роман, чаб., 315.
- Короленко П., авт., 49, 50, 57, 64, 79, 86, 87, 91, 142, 145, 157.
- Коропчевський П., бунч. тов., 125.
- Корх Іван, служн., 328.
- Корчагін, поруч., 196.
- Косий Левко, служн., 207, 274.
- Костомаров М., авт., 147, 149, 150-155, 157.
- Костюрін Іван, Київ. губ., 82.
- Костянтин, волонти, служн., 210, 367.
- Костянтинів Андрій, перекладач, 268, 269, 327, 350, 351.
- Кочубей Павло, коз., 330.
- Кравець Василь, коз., 337.
- Кравець Іван служн., 315.
- Кравець Матій, коз., 211 358, 378.
- Кравець, коз., 235, 237, 239, 242, 243, 249, 252, 255, 259, 263, 264.
- Кравець Родіон, служн., 315.
- Кравець Яків, коз., 315, 195, 201.
- Кравченко Микита, служн., 220.
- Кравчин Микита, стадн., 206, 315.
- Крафт Г., авт., 169.
- Крижановський Яків (хресник кош. Кальницьького), 266, 267, 275.
- Кримський А., авт., 193, 264.
- Кромєр, авт. (хроногр.), 21.
- Кручковський Герасим, коз., 326, 350.
- Кулик Іван, полковн., 193, 195, 196, 201, 202, 211, 212, 213-215, 217, 218, 223, 225, 227, 228, 230, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 242, 243, 249, 253, 255, 256, 259, 261, 262-264, 368.
- Куліков, капр., 81, 367.
- Кулін П., авт., 147, 149, 150.
- Курдюк Петро, служн., 315.
- Кухар Грицько, коз., 210, 344, 345.
- Кущий Панас, полковн., 189, 192, 201, 202, 211-215, 217, 219-223, 225, 227, 228, 232-240, 242, 243, 244, 249, 255, 261, 263, 264, 375,

- 377, 378.
 Кучер Герасим, служн. 279.
 Кучер Карпо, коз., 346.
 Кучер Корній, служн., 207, 274, 275.
 Кузьма, чаб., 315.
- Лазаревський О., авт., 15, 31, 44, 48, 88, 92, 102, 103, 109, 148, 163, 1674.
 Лазаренко Степан, прапорщ., 352.
 Лаксман, авт., 181.
 Лантух-Федорів (див. Федорів).
 Латун Іван, коз., 195, 211, 220, 222, 228, 229, 232, 234, 370.
 Левицький Ор., авт., 157, 174.
 Легкоступ Федір, капітан., 274.
 Леклерк Г., авт., 26, 28, 33-44, 53, 103, 107, 160, 161.
 Лемак, авт., 181.
 Леотсьв М., ген.-губ., 57, 72, 74-79, 82, 83.
 Лизавета (див. Єлисавета, імператр.).
 Лизогуб, тесть Рігельмана, 20.
 Лизогубівна, жінка Рігельмана, 159.
 Лисов Матвій, коз., 346.
 Лобисевич О., авт., 126.
 Ловягін А., авт., 182.
 Локк, філос., 168, 169.
 Лонгін, військ. старш., 342.
 Ломоносов, авт., 33, 34, 37, 169.
 Лук'янів Андрій, лях, 229, 230, 345.
 Лупул-Звірев (див. Звірев).
 Лупулеско авт., 145.
 Лучицький І., авт., 207.
 Лютий (Летай) Гаврило, служн., 328, 330.
 Лясота, авт. 46, 47, 117.
- Мавроєні Костянтин, «отст. кап.», 327, 350.
 Магеровський Василій, свящ., 275, 300.
 Магеровський Микола, коз., 345, 346.
 Мазєпа Іван, гетьман, 7, 15, 18, 49, 53, 65, 128.
 Макар, рійськ. старш., 157.
 Максимович Л., авт., 19.
 Макуха, осав., 269.
 Малашевич, кошовий, 128.
- Малий Василь, коз., 330.
 Малий Герасим, служн., 276, 329, 330.
 Малий Гордій, коз., 330.
 Малий Грицько, служн., 207.
 Малий Данило, служн., 207, 274.
 Малий Іван, коз., 321.
 Малий Кирило, служн., 330.
 Малий Павло, служн., 275, 330.
 Малий Петро, служн., 207 229, 274, 315.
 Малий Семен, коз., 315, 328, 330, 344, 346.
 Малий Стефан, коз., 330.
 Манджура І., авт., 149.
 Манштейн, генерал, 39.
 Марія Тереза, цесарева австр., 226.
 Маркевич М., авт., 51, 92, 165.
 Маркевич О., авт., 104, 179.
 Маркович Андрей, військ. тов., 268, 350.
 Маркевич Н., авт., 149, 150.
 Мартинович, авт., 205.
 Масарик Т., президент Чехії, 45, 145, 173, 190.
 Матвій, волошин, служн., 212, 315.
 Матвій, служн. Кальніш., 275.
 Мельгунов О. генерал, 41, 42, 161.
 Мерлін, прем.-майор., 284.
 Метелка, коз., 145, 190.
 Микола, служн. Кальніш., 275.
 Микола І-й, імпер. Рос., 212, 315.
 Миргородський А., кошовий, 77.
 Мирович Ф., полковн., 65.
 Миролюб., поруч., 176.
 Мирошник П., коз., 346.
 Михайлів Сергій, сек.-майор, 188, 343.
 Мищенський С., кн. авт., 11-30, 41, 50, 56, 68, 69, 71, 74, 92, 107, 158, 159, 164.
 Міллер Г., авт., 11, 12, 15-20, 22, 25-27, 31, 37, 50, 55, 71, 74, 92, 107, 162-164, 173.
 Мілєков П., авт., 38, 40.
 Мініх, генерал, 53.
 Молчановський Нікаандр, авт., 69, 72, 91.
 Мотеск'є, філос., 169, 178.
 Моциньський Логин, коз., 95.
 Мурзакевич М., авт., 13, 106.
 Муромцев М., Новорос. губерні., 142, 144, 145, 187, 196, 206, 222, 263, 280-282, 285, 367.
 Мусін-Пушкін, авт., 37.

Мушталер Корній, служн. 315.
Мякотін В., авт., 47, 48, 179.

Надхін Гр., авт., 74, 91, 139, 140,
146, 150, 155, 182, 184, 266.

Нагай, військ. старш., 114, 194,
197, 200-202, 204, 213-217, 219,
220, 222, 223, 225-228, 230-232,
234, 239-244, 246, 247, 219, 255,
256, 259, 261-265, 279, 359.

Найда Степан, коз., 344, 345, 347.
Недгельський (Недчельський) Са-
моїл, поруч., 268, 327, 350.

Недоступа, коз., 70, 209.

Неживий Семен, гайдам., 118.

Некlesa Іван, коз., 315.

Нечоса Грицько (Потьомкін), 106,
150.

Нижемлинський, свящ., 330.

Низкогляд Павло, служн., 328.

Ніколайчик Ф., авт., 92.

Нікіфоров О., сек.-майор., 76-78,
83, 116.

Нікіфоров Петро, служн., 267,
275.

Новіков Н., авт., 34.

Новицький Я., авт., 95, 96, 112,
142, 145, 147-156.

Ноженець, значк. тов., 226.

Нольде Б., бар. авт., 8.

Норов, підполковн., 145, 191, 195,
196, 209, 227, 251, 283, 301, 323.

Носакін (Носач) Андрій, суддя,
188, 305, 324.

Овчар Іван, молдаван., 338.

Оглоблин О., авт., 47, 126.

Одобаш, капітан, 97.

Олександр І-й, імперат. Рос.,
136, 141.

Ольшанський Роман, коз., 315.

Опапаленко Іван, коз., 367.

Орлик П., гетьман, 13, 22, 50.

Орлов Г., князь, 176, 180.

Орлов, кн., 29.

Острогляд Яків, служн., 328.

Павло Петрович, кн. насл.-цеса-
ревич, 34, 35, 247, 317, 319, 323.

Падалка Л., авт., 47, 52, 70, 209.

Паладій, ієродіак., 279.

Палас, авт., 180.

Панін М., граф. ген.-аншеф, 53,

94, 96, 105, 111, 139, 162.

Папатенко, полковн., 143, 270, 279.

Паралич Осип, кур. отам., 195,
196.

Пархом, військ. тов., 324.

Патока, служн., 206, 315.

Перехрист В., коз., 267.

Перехрист Гаврило, служн., 212,
220, 229, 315.

Перехрист Трохим, коз., 195, 201,
202, 212, 213, 216, 222, 223, 225,
228, 229, 233, 238, 239, 240, 242,
243, 247-249, 251, 255, 256-259,
261, 263-265, 357.

Перехрестів, авт., 247, 272.

Петерсон Іван, полковн., 188, 206,
207, 241, 267, 274, 299, 300, 305,
319, 320, 324.

Петренкова Г. П., співроб. УВАН,
198.

Петрик П. канцеляр., 48.

Петро І-й, імпер. Рос., 7, 18, 33.

Петров, капітан, 280.

Петрушевський Д., авт., 160.

Писаревський Г., авт., 174-176.

Пишмиц Василь, осав., 194, 197,
201-203, 213-217, 220, 222, 223,
225-228, 230-232, 239, 240, 242,
249, 254, 263, 264, 363.

Пишинов Михайл, коз., 380.

Пишчевич Олександр, авт., 62,
97, 99, 100, 114, 140.

Пишчевич С., авт., 62-64, 188, 343.
Піддільний Клим, коз., 346.

Платон, волошин, служн., 212,
315.

Пнайда Іван, служн., 315.

Погодін, авт., 181.

Покровський М., авт., 46, 47, 83,
178-182, 199.

Полетика А., авт., 94, 111, 126.

Полієвський Герасим, коз., 279.

Полуботок Павло, гетьман, 83.

Полярш, осав., 190, 193, 229, 230,
276, 315.

Пономарев, прапорщ., 103.

Попов, депутат., 183.

Попов Ніл, авт., 60.

Попов В., прав. канц. Потьомк.,
37.

Порожня Андрей, коз., 196.

Потресов Олексій, капітан, 188,
283, 305, 324.

Потьомкін Г., князь, 32, 33, 36-38,
44, 56, 98, 101, 102, 104-106, 115,

- 125, 137, 139-148, 156, 157, 165, 173, 179, 182, 186, 187, 191, 193-195, 227, 251, 270, 276, 279-281, 284-286, 303.
- Прерадович, полковн., 63.
Пресняков О., авт., 179.
Приклученський В., авт., 181.
Притика Андрій, коз., 195, 201, 202, 220, 222, 223, 225, 227, 228, 238, 240, 381.
Прозоровський, генерал, 105, 106, 145, 146, 173.
Прокоп, молдаван, овч., 212, 238.
Псіола Михайло, запороз. кантаржей, 268, 327, 350.
Пугач Василь, полковн., 139, 195, 197, 202, 210-213, 215, 217, 219, 220, 222, 223, 225, 228, 233-235, 239, 240, 242, 243, 249, 252, 255, 256, 261, 263, 264, 367, 378, 380.
Пугачов О., отам., 31, 179.
Пуфендорф, авт., 168.
Пуц Дмитро, служн., 315.
- Разгон Олекса, коз., 346.
Райзер фон, Вік. Вікент., ген.-майор, 188, 207, 295, 299, 321.
Райко, полковн., 63.
Расля Іван, коз., 210, 367.
Ревуцький Д., авт., 148-150, 153.
Регенсбургер Іосиф, авт., 180.
Резник Семен, коз., 346.
Рейхель, авт., 169.
Репнін В., авт., 57.
Ренетовий Василь, осав., 268, 327, 350.
Римарев Данило, військ. канц., 188, 305, 324.
Ричков П., поміщ., 170, 180, 181.
Рігельман А., авт., 11, 12, 20-30, 44, 49, 50, 51, 71, 74, 140, 148, 153, 159, 160, 164, 165, 168.
Рклицький С., авт., 143.
Рогатов Григ., коз., 381.
Розумовський К. гетьман, 29, 34, 96, 180.
Роман, коз., 337.
Романовський Д., писар, 65, 81, 83.
Рондо, авт., 69, 70, 114.
Росолода, коз., 257.
Рубан В., авт., 34.
Рубан Михайл, коз., 330.
Рубінштейн, авт., 31, 165.
- Руденко, бунч. тов., 269.
Рудольф, цісар, 117.
Рудь Мик., полк., 114, 191, 267, 268, 270, 310, 348.
Румянцев П., граф, Презид. Малорос. Колегії, 94, 105, 111, 118-120, 134, 139.
Рябий Петро, отаман, 330.
- Савицький, коз., 42.
Сагайдачний-Конашевич П., гетьман, 128.
Самариц Герасим, коз., 344-346.
Самарський Яків, коз., 367.
Самойлов О., граф, авт., 37, 140.
Санбиха Микита, суддя, 77.
Сафонов С., авт., 13, 60.
Свинар Єрема, служн., 315.
Свисанів Гавриїл, коз., 329, 380.
Святослав Ігоревич, кн., 45.
Севестьянов, депутат, 93.
Селіберстов Олексій, підполковн., 188, 297, 303, 305.
Семевський В., авт., 30, 170, 178, 179, 183.
Семен, диякон Новокодацький, 315.
Семен, «роду Козарського», 21, 22.
Симоновський Петро, авт., 8.
Синельніков І. М. підполк., воев. слов. пров. 197, 282, 285.
Сич Василь, коз., 78.
Сич Максим, коз., 200, 337.
Сичов, коз., 189.
Сіверс Я., граф, 180.
Сідельніков, дон. коз., 196.
Сіромаха Дмитро, коз., 329.
Скальковський А., авт., 8, 15, 28, 32, 41, 42, 45, 46, 49-52, 55-67, 69, 71, 73-75, 84-86, 89-99, 101, 104, 105, 107-109, 111, 114-116, 119, 123, 124, 133, 136, 138, 139, 141-143, 145, 150, 154, 158, 173, 186, 190, 192-194, 196, 197, 207, 209, 214, 219, 221, 224, 243, 251, 256, 261, 269, 281, 284, 285.
Скала, депутат, 93.
Скачок (Скочек, Скочко) коз., 268, 327, 350.
Слабченко М., авт., 8, 47, 48, 110, 113, 114, 129, 131, 132, 135, 205-209, 211, 214, 218, 224, 226, 229, 267, 270, 287.
Смірдін, кнigar 170.

- Смірнов П., авт., 40, 53.
Смола Іван, військ. пушкар, 195, 202, 204, 212, 213, 215, 217, 219, 220, 222, 223, 225, 227, 228, 233, 236, 239, 240, 242, 243, 280, 361.
Собакин, М., авт., 34.
Соймонов П., статс-секретар, 44.
Сокальський Володимир, Архимандрит, 125, 135, 142, 149, 194, 270, 279.
Сокура Іван, коз., 229, 315.
Соліньок, авт., 21.
Соловйов С., авт., 39, 42, 48, 50, 60, 67, 68, 83, 92, 96, 103, 111, 123.
Сопко Герасим, коз., 268, 327, 350.
Сохацький, суддя, 86.
Ставицький М., підкоморій, 26.
Стадник Семен, коз., 346, 347.
Старий Іван, коз., 315, 347.
Стерхов Аврам, підпоруч., 278, 332.
Стіна, коз. 270, 280, 282.
Суворов О., генералісімус, 170.
Судішко М., авт., 95, 111.
Сумароков, авт., 37.
Сухін, сек.-майор, 156.
Сухомлінов М., авт., 34-39.
- Тарабан, коз., 205.
Тарадалка Грицько, стадник, 206.
Таран, коз., 330, 345, 346.
Таран Дем'ян, коз., 330.
Таран, отам., 86.
Таран Іван, коз., 330.
Таран Кирило, коз., 330.
Таран Микола, 345.
Татаринів Іван, поруч., 343.
Татіцев В., авт., 21, 170, 180.
Твердохлебов А., авт., 97, 109, 140.
Тевяшов, капітан, 188, 343.
Текелі П., генерал, 56, 106, 140, 142, 144-146, 150, 154, 167, 187, 188, 269, 281, 284, 296, 299, 300, 327.
Теліченко І., авт., 98.
Теодоріт, ієромон., 80, 83.
Терновський М., авт., 109, 120.
Тихий Гнат, коз., 367, 370.
Тищенко М., авт., 206, 207.
Ткаченко М., авт., 60, 90.
Товарчій Максим, коз., 330.
Толмач Іван, коз., 330.
Томський Логин, військ. старш., 188, 276, 342, 343.
- Тотт, барон, авт., 60.
Топалов Х., коз., 380.
Топаль Федось, служн., 328.
Торба Семен, коз., 278.
Третьяков Іван, коз., 359.
Тукало, кошовий, 77.
Туманський Ф., авт., 76.
Тяпун, коз., 143, 270, 280.
- Удолов Федот, авт., 181-183.
Урдин, коз., 268, 269.
Ушаков Іван, авт., 180.
Ушко Мойсей, коз., 316.
- Федір, служн., 330.
Федорів-Лантух Григ., кошовий, 42, 79, 80, 83, 85-88, 90, 110.
Федорів Пилип, кошовий, 87, 88, 118, 135.
Феднов В., сек.-майор, 73, 79-85.
Фендріков Іван, полк. квартирм., 314, 316.
Феодосій Преосвящ., авт., 55, 56, 63, 109, 179.
Філіпович, полковн., 176.
Фірсов Н., авт., 179.
Флоровський А., авт., 73, 90, 93, 95, 98, 105, 119, 251.
Фридрих Панас, писар, 145, 190, 192, 197, 202, 203, 216, 219, 220, 222, 223, 225-228, 230, 232, 234, 238-249, 251, 255, 256.
Фридрих Великий, король, 169.
- Харко (із запор. пісні), 152.
Харко, «руський» овч., 212, 338, 345.
Харевський, поруч., 204-206, 215, 231, 237, 280-282.
Херасков, авт., 33.
Хмарко, коз., 235, 238-240, 248, 249, 263, 264.
Хмарко Абрам, коз., 373.
Хмарко Григ., коз., 195.
Хмарко Іван, коз., 211, 222.
Хмельницький Богдан, гетьман, 47, 58, 66, 68, 77, 121, 128, 148, 162, 207.
Хорват Іван, Ком. Нов. Сербії, 59, 60-62, 65, 67, 94.
- Нібуля Юхим, служн., 328.
Цибульський, куп., 282.
Цибулко Юхим, коз., 330.

- Чабан Василь, служн., 220, 344, 346, 347.**
Чабан Гаврило, коз., 315.
Чабан Іван, коз., 329, 330.
Чайка Яків, коз., 381.
Чегиринець Яків, служн., 206, 315.
Чемаро Прокіп, чаб., 344, 347.
Чемсис Степан, священик, 279.
Челіга Харко, полк., 148, 193, 197, 223, 225, 226, 228, 381.
Чередник Харко (Юско, Яско), 344, 345.
Черемнін Стефан, Новокад. свящ., 279.
Черкесів, 93.
Чернишов З. граф, 29, 94, 103, 111.
Чернишов П. Г., 180.
Чернявський В., авт., 13, 68.
Чернявський Петро, писар, 77, 78, 83.
Чертков В., генерал-майор, Озів. губ., 101, 102, 143, 145, 146, 173, 195.
Чорба, полк. серб., 60, 106.
Чорний Герасим, коз., 267, 275, 303.
Чорний Олекса, 194, 328.
Чорний Сидор, коз., 223, 328, 330.
Чорний, полковн., 196.
Чорний, коз., 197.
Чубинський П., авт., 149, 153, 156.
Чудний Іван, коз., 315.
Чугусевець Іван, кол. ас., 66, 67.
Чугусевець, писар, 88.
- Шалників, куп, 275.**
Шафіров, авт., 39.
Шаховской, кн., авт., 169.
Швачка Микита, гайдам., 118.
Швець Павло, коз., 211, 378.
Швець, купець, 279.
Швець Матій, служн., 315.
Швець Демко, служн., 328, 330.
Швець Степан, служн., 328, 330.
Швець Клим, коз., 345, 346.
Швидкий Іван, коз., 268, 327.
Шевалієр, авт., 21.
Шеварц Іван, коз., 346.
Шевич, полковн., 63.
Шевцов Михайл, служн., 315.
Шевченко Тарас, 71.
Шидловський, сек.-майор, 246, 272.
Шило Пилип, коз., 268, 327, 350.
- Шиманов О., авт., 65, 97, 99, 100, 109, 113.**
Шинкар Іван, коз., 351.
Шкура Федір, коз., 85.
Шлеєєр Август, авт., 169.
Шмід А., авт., 61, 142.
Шпилевський М., авт., 163, 169-171, 175.
Шрєтер, авт., 130.
Штєліц, авт., 39.
Штєп Трохим, коз., 145.
Штерх, авт., 169.
Шувалов, граф, 169.
- Щебальський П., авт., 142, 143, 187, 227, 284.**
Щербановський Овисько, коз., 329.
Щ(екатов) А., авт., 19, 144, 165.
Щербатов М., князь, авт., 34, 36, 161, 164, 179, 183.
Щєрбиша В., авт., 75, 82.
Щєрбина Олекса, коз., 268, 349.
Щєрбина Юхим, коз., 367.
Щєрбініц, Слобід. губерні, 139.
Щурат В., авт., 71.
- Юст, авт., 168, 169, 175.**
- Яворницький (Еварницький) Дмитро, авт., 8, 45-51, 53-59, 61, 63, 65, 67-71, 73, 74, 76, 83, 85-93, 97, 99, 100, 102, 103, 109, 113, 116, 133, 140-144, 147-156, 173, 183, 184, 192-195, 205, 214, 219, 221, 224, 226, 230, 233, 248, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 264, 267, 279.**
Язиков, губернат., 172, 339.
Якобі, ген.-майор, 188-190, 278.
Яковлев, коз., 270, 280.
Яковлев, прапорц., 279.
Якубовський, пол. шляхт., 306.
Яловий Корнілій, коз., 192, 202, 220, 222, 223, 225-228, 233, 234, 239, 240, 243, 249, 255, 256, 261-264, 362.
Яновський Максим, бунч. тов., 263, 350.
Яско, чередн., 345.
Ястребов В., авт., 52, 63, 65, 97, 100, 109.
Яшинський Яків, коз., 356.

ПОКАЗНИК ТОПОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Австрія, 60.**
Австро-Угорщина, 60.
Азійська Росія, 176.
Азовська губ. (див. Озівська).
Александровськ (місто) (див. Олександрівськ).
Александровський повіт (див. Олександрівський).
Англія, 167.
Андріївці, село, 20.
Андрусівка, слоб., 59, 61.
Атени (Афіни), 47.
Ахтирська пров. (див. Охтирська).
- Базавлук, р., 200, 201, 203, 236, 237, 327, 328, 375.**
Банківський півостров, 60.
Барвіково-Стінківська паланка, 56, 113, 132, 189, 193, 201, 237, 352.
Басарабія, 122.
Батурич, місто, 115, 143.
Бахмут, місто, 54, 102.
Бекеневський брод, 54.
Белоруссия, 31, 165.
Велика Берда, р., 54.
Середня Берда, 54.
Бердинка, р., 54.
Березовка, р., 60.
Берлін, м., 124.
Бершадь, р., 61.
Бешка, р., 63.
Биркутський Редут, 74.
Біла Церква, м., 51.
Білград, м., 92.
Бог (Буг), р., 18, 20, 21, 55, 61, 63, 66, 70, 91, 147, 160, 166, 174, 194.
Бокова, р., 59.
Боковенька, р., 362.
Бородаївка, слоб., 55, 65.
Брацлавщина, 118, 134.
Бринев Шлях, 90.
Брита, р., 190.
Бугегардівська паланка, 55, 61, 131, 229.
Бурносів Брід на р. Терновій, 201, 377.
Варна, місто, 89, 183.
- Васильків, 37.**
Великий Луг, 52, 196, 227, 370.
Верблюжка, р., 63.
Верблюжка, слоб., 98, 100, 114, 192.
Вербове урочище, 201, 375.
Верхнедніпровський повіт, 65.
Вільна, місто, 165.
Вись, р., 55, 61.
Висунь, р., 313.
Вільна, слобода, 99, 261, 331.
Вільховатка, слобода, 61.
Вовча, р., 201, 204, 237, 278, 332.
Малі Бодолаги, слоб., 101.
Нові Бодолаги, слоб., 101.
Водяна Балка, річка, приплив р. Кам'янки, 200, 201, 236, 241, 311.
Волга, р., 30, 184.
Волинь, 184.
Вологодська губ., 182, 183.
Вологодський пов., 181.
Вольний хутір, 151, 153, 337.
Володимир (Владимир, місто) 45, 142.
Володимирська (Владимирська) пров., 181.
Воронізька губ., 93.
- Галицька пров. (Моск.), 181, 183.**
Гарбузинка, р., 54.
Гард, 70, 92.
Гасан-Ваші-Фобург Січі, 120, 201.
Гданськ, м., 124, 137.
Германські (Німецькі) держави, 167.
Гетьманщина, 8, 47, 48, 71, 83, 99, 113, 117, 127, 131, 132, 184, 208, 221, 268, 286, 288.
Глинське, слоб., 55.
Глухів, місто, 34, 43, 75, 81, 85, 86, 121.
Гориневська балка, 201, 373.
Греція, 121.
Громоклія, р., 54.
Гумань, м., 90.
Гупаловка, слоб., 115, 143, 151, 153, 269, 276.

- Диковка, слоб. 61.
 Дін (Дон), 30, 95, 146, 184.
 Дінець, р., 193.
 Дніпро, р., 16, 44, 48, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 63-67, 89, 90, 91, 95, 100, 111, 113, 147, 166, 174.
 Дніпровська пров., 144.
 Дніпровські гірла, 139.
 Дніпрові пороги, 165.
 Дніпропетровськ, 5.
 Дніпровська лінія, 20, 29, 95.
 Дністер, р., 95.
 Домоткань, р., 55, 64, 97, 100.
 Дон, р. (див. Дін).
 Донець, р., (див. Дінець).
 Військо Донське, 81, 166.
 Драва, р., 60.
 Дунай, р., 136, 146, 154, 156, 173.
- Європа, 7, 46, 167, 182.
 Європейська Росія, 176.
 Єкатеринослав (див. Катеринослав), місто.
 Єкатеринославська (див. Катеринославська) губ.
 Еланчин, р., 57, 59.
 Енікале, м., 142.
 Еспанія, 167.
- Єлисавета (Єлисаветград), м., 148.
 Єлисавета (форт), 63, 65, 94, 97, 100, 109, 130.
 Єлисаветградська пров., 32, 33, 94-96, 100-103, 111, 112, 163, 192.
 Єлисаветградський пінікерський полк, 97, 100.
 Єрусалим, м., 143.
- Женева, м., 104, 147.
 Жовтенька, р., 97.
 Жовтенька, слоб., 100, 114, 132, 192.
- Задунайська Січ, 145, 151.
 «Западна» Росія, 31, 165.
 Запоріжжя, 7-9, 13, 20, 22-30, 33, 35, 40, 42-44, 46, 48, 84, 89-91, 94, 97-101, 103, 106-110, 112, 113, 116-120, 122, 124-129, 131, 132-140, 142, 144, 146, 150, 154-156, 158-164, 174, 182, 184-186, 191-193, 195, 200, 205-208, 226, 227, 230, 231, 255-257, 261, 266, 268, 269, 273, 274, 279, 283, 286, 287, 289.
 Військо Запорозьке Низове, 7, 8, 9, 59, 86, 103, 104, 127, 131, 132, 141.
 Вольності запорозьких козаків, 51, 56, 89, 90, 91, 97, 128, 129, 131, 134, 165, 173, 174, 179, 194, 200, 205, 209.
 Зелена, р., 98.
 Зелена рота, слобода, 98, 114, 132.
 Зимунь рота, 61.
 Златоустинська слоб., 284.
 Залотонощина, 207.
- Ізюм, місто, 102, 113.
 Ізюмська пров., 65, 102, 182, 193, 289.
 Ізюмський шлях, 89.
 Інгерманландія, 181.
 Інгул, р., 20, 54, 91, 201, 277, 373.
 Інгул Великий, р., 59, 64.
 Інгул Малий, р., 59, 64.
 Інгульська паланка, 56, 131.
 Інгулець, р., 20, 61, 201, 231, 312, 314, 316.
- Катарлик, р., 60.
 Калмазовка, слоб., 98.
 Калміуський шлях, 81.
 Калміус, р., 57.
 Калміюська паланка, 56.
 Калужський повіт, 181.
 Камешський редут, 74.
 Камешивата, р., 59, 193, 363.
 Кам'янка, р., 54, 200, 201, 236, 264, 311.
 Кам'янка, слоб. Озівськ. губ., 268, 327.
 Кам'яний затон, 48, 54.
 Катеринославська пров. 101-103, 162, 163, 193.
 Катеринославський шанець, 97, 98, 100.
 Катеринослав, місто, 143, 150, 153, 157, 191-194.
 Катеринославська єпархія, 179, 192, 195.
 Катеринославська губ., 270, 273.
 Катеринославське намісництво, 44, 273, 282.
 Катеринославщина, 171.
 Кафа, м., 128.

Кашинський повіт, 181.
Керч, м., 142.
Кизикерменський повіт, 284.
Кизикерменський шлях, 90.
Київ, м., 5, 48.
Київський полк, 367.
Клівщина, 118, 134, 184.
Кіль, місто, 126.
Кільчень, р., 100.
Кінбурн, форт, 124, 135, 146.
Княжі Боєраки, 98.
Кобищі, 367.
Кодак, містечко, 55, 210, 266, 367.
Кодацька паланка, 61, 65, 99, 229.
Кодацькі слободи, 100.
Кодима, р., 54.
Комісарівка, слоб., 100, 197, 282.
Ковські води, р., 61, 67.
Конка, р., 54, 67.
Корабельна балка, форт, 98.
Корсунь, м., 90.
Костевата, р., 59.
Кременчук, м., 91.
Кривий Торець, р., 95.
Крилов, м., 55.
Крим, 9, 18, 40, 48, 53, 61, 81, 89,
90, 91, 93, 115, 116, 122, 133, 182,
183, 226.
Крюков, м., 266, 268.
Крюковський шлях, 90.
Кубань, р., 145.
Куриківка, село, 210, 367.
Кудівка, село, 114.
Кучук-Кайнарджі, 29, 104, 138,
182, 289.
Кущума, р., 370.
Лешечев, село, 367.
Лиса гора, слобода, 42, 96.
Лисянка, слобода, 90.
Лифляндія, 94.
Лиховка, слоб., 105.
Личковська паланка, 56.
Личківський повіт, 196, 268.
Лозова балка, урочище, 336.
Лохвиця, містечко, 115, 143, 266,
367.
Лубенський полк, 99, 268, 350.
Лубенщина, 113.
Лубні, м., 51.
Лугань, р., 63.
Луганчик, р., 95.
Львів, м., 48, 49, 126, 207.

Макарівська паланка, 132.
Мала Росія, 11, 20, 31, 34, 51, 59,
89, 159, 160, 166.
Малоросія, 23, 31, 47, 51, 52, 92,
102, 103, 121, 165, 177.
Малоросійський край, 15.
Межигір'я (манаст. біля Києва),
115, 143, 266.
«Мельгуновська черта», 32.
Мертві води, р., 54, 55.
Микитинський редут, 74.
Микитинський шлях, 90.
Миколаївка, слоб., 56.
Миргород, місто, 221, 282, 367.
Миргородський полк, 59, 99, 129.
Миргородщина, 113.
Мишурін-ріг, слоб., 55, 92.
Миус, р., 57.
Миуське, місто, 54.
Молдавія, 59.
Молдавський гусарський полк,
97, 98, 100.
Москва, місто, 7-9, 19, 34, 47, 48,
57, 127, 140, 142, 144, 286.
Московщина, 54, 62, 90, 104.
Муравський шлях, 89, 90.
Мюнхен, м., 191.

Наддніпрянська лінія, 268.
Наддніпрянщина, 174.
Нальчик, р., 57.
Нежин (Ніжин), м., 148.
Нестерівка, слобода, 61.
Нікополь, місто, 142.
Нова Сербія, 18, 20, 28, 53, 60-65,
88, 90, 92, 94, 96, 98, 111, 127,
130, 285.
Новгород-сіверський, м., 125.
Новобогородицький городок, 48.
Новобогородицька фортеця, 57.
Ново-Миргород, м., 61, 238.
Новоросійський край, 44, 55, 56,
62, 90, 97, 100, 101, 106-109, 114,
139, 140, 187, 207.
Новоросія, 59, 94, 100, 107, 115, 139,
142, 173, 182, 187, 276.
Новосергієвський городок, 48.
Новоросійська губ., 28, 42, 44, 88,
94, 95, 97, 101-103, 111, 112, 118,
120, 130, 132, 134, 138, 143, 144,
165, 174, 187, 196, 197, 207, 269,
275, 276, 278, 280, 284.
Новосіченський ретраншемент, 73,
79, 82, 120, 121, 131, 137.

- Одеса, м., 5, 13, 26, 30, 41, 45, 50, 61, 107-109, 140.
 Озівська губ., 28, 138, 196, 268, 277.
 Озівське море, 54, 57, 91.
 Олександрівський повіт, 151.
 Олексіївська фортеця, 191, 193.
 Олешки, слоб., 14, 16.
 Олонецький повіт, 181.
 Омельник, р., 60.
 Орель, р., 48, 54, 58, 94, 95, 111.
 Орельська паланка, 56, 105, 132.
 Осички, слоб. капіт. Одобаша, 97, 98, 100.
 Острогжська, пров., 289.
 Отоманська порта, 42, 90, 182, 231.
 Охтирська (Ахтирська) пров., 181, 182, 183, 289.
 Очаков, м., 89.
- Навокоц, місто, 367.
 Панчів, 61.
 Париж, м., 161.
 Перевіська паланка, 56.
 Переволочна, м., 55, 66, 92.
 Переволочанський шлях, 90.
 Перещепи, село, 327.
 Переяслав, м., 48.
 Петербург, м., 9, 31, 34, 37, 61, 62, 83, 84, 86, 87, 96, 111, 123, 130, 136, 142, 182, 289.
 Петрівка, слоб., 100.
 Петровська слоб., 367.
 Петрівці, слоб., 114, 201, 236, 282, 312, 316, 317.
 Підпільна, р., 28, 51, 89.
 Піщаний Брод, слоб., 42, 98, 96.
 Плахтіївка, слоб., 61.
 Поволж'є, 179.
 Поділля, 118.
 Покровська слобода, 2, 51, 56, 67, 136, 142, 187.
 Полтава, місто, 123, 210, 268, 367.
 Полтавська губ., 207.
 Полтавський полк, 58, 99, 129.
 Полтавщина, 207, 226.
 Польща, 7, 18, 21, 22, 23, 55, 59, 60, 89-93, 98, 99, 114, 117, 132, 145, 182, 183, 210, 221, 226, 367.
 Помочиа Балка, форт, 98.
 «Попова Мельниця», запор. слоб., 98.
 Порта, 51, 166, 182.
 Правобереж'я, 110, 117, 129, 134.
 Прага, м., 12, 45, 173, 190.
 Причорномор'я, 99.
- Прогної, озера, 282.
 Прогноїська паланка, 131.
 Протовчанська паланка, 56, 131, 193, 229.
 Пустова Товщ, слоб., 266.
- Рим, м., 121, 178.
 Романово, слоб., 55.
 Ромни, місто, 115, 266, 275, 350.
 Росія, 8, 14, 16, 19, 25, 26, 28, 29-31, 33, 34, 36, 38-40, 42, 46, 51, 53, 60, 92, 93, 103, 108, 121, 123, 124, 136, 142, 146, 155, 161, 171, 173, 176, 178, 179, 181-183, 284, 288, 289.
 Росія Велика, 59.
- Сава, р., 60.
 Саксагань, р., 59, 64, 378.
 Самара (Самарь), р., 48, 56-59, 62, 66, 94, 95, 100, 111, 160, 204, 237, 331.
 Стара Самара, 58.
 Самарська паланка, 55, 56, 93, 131.
 Самарський повіт, 268.
 Самбор, рота, 61.
 Самоткань, р., 63, 64, 66, 200, 359.
 Сибір, 274.
 Симферополь, м., 44.
 Синюха, р., 18, 20, 55, 61, 97, 100.
 Січ, 7, 8, 11-16, 18, 22, 24, 26, 28, 30-32, 40-46, 48, 81, 84, 85-91, 93-100, 105-113, 116, 117, 120-125, 127, 129, 131-136, 138-142, 144-146, 148-155, 158, 160-162, 164, 165, 167, 168, 172, 173, 179, 183, 184, 186-188, 191-193, 196, 200, 201, 206, 214, 219, 221, 224, 226, 251, 256, 261, 267, 269, 270, 278, 280, 283, 284, 286, 288-291, 314, 317, 327.
 Слобідська губ., 95, 96, 102, 103, 268.
 Слобідська пров., 181, 182, 283.
 Слобідська Україна, 246.
 Слобідський полк, 194.
 Слобожанщина, 28, 113, 127, 131, 133, 146, 186, 272, 288.
 Слов'янськ, місто, 268.
 Слов'янська пров., 144, 197, 282, 285.
 Слов'яносербія, 28, 60, 64, 98, 111, 127, 130, 285.
 Сокольський редут, 74.
 Соловецький монастир, 136, 140,

191, 269, 273.
Солона, р., 211, 244, 347.
Солоне, урочище, 201.
Спарта, 47.
Спасова слоб., 192.
Степова Україна, 12, 109, 118, 190,
192, 286.
Стецівка, слобода, 61.
Сугаклея, р., 59.
Суми, місто, 269, 327.
Сумська пров., 182, 183, 289.

Тамань, у., 147.
Ташлик, р., 55, 67.
Темерник, р., 57.
Терехтемиров, місто, 55, 95.
Терни Великі, 378.
Тернова, р., 287.
Терновка Мала, р., 133, 200, 333,
335, 336.
Тивигул, р., 136.
Тобольське намісництво, 273.
Токмак, р., 54.
Токмаковка, січ, 61, 209.
Тор, місто, 102, 113.
Торговиця, м., 55, 90.
Торець, р., 193.
Трапезунд, м., 128.
Трипілля, м., 55.
Трисяга, слоб., 61.
Троїцька слоб., 56.
Тура, р., 60.
Туреччина (Турція), 16, 20, 54, 105,
116, 120, 123, 136, 137, 140, 145,
148, 159, 289.
Туруханський монастир, 273, 274.
Тясмин, р., 55.

Україна, 7, 9, 20, 26, 28, 34, 35, 43,

47, 51, 55, 58, 60, 67, 68, 69, 84,
91, 92, 116, 118, 121, 122, 127, 128,
132, 134, 147, 152, 155, 157, 159,
161, 173, 178, 184, 205, 207, 246,
288.
Україна Південна (Полуднева), 8,
9, 69, 90, 98, 100, 107, 108, 117,
133, 135.
Українська лінія, 60, 95.

Франція, 33, 35, 38, 50, 167.

Харків, м., 55, 93.
Херсон, м., 44, 61, 62, 91.
Херсонська губ., 142.
Херсонська пров., 144, 196, 197.
Хортиця, острів, 109.
Хортиця Верхня, острів, 381.

Царгород, м., 89, 128.
Церковний міст на р. Базавлук,
237.

Чернігівщина, 20, 31.
Чорняград, селище, 61, 62.
Чорне море, 30, 44, 89, 92, 150, 182,
185, 289, 290.
Чорний Ліс, 55.
Чорномор'я, 89.
Чорноморське побережжя, 29.
Чорноморські порти, 44, 288.
Чортомлик, р., 368.

Шалмош, селище, 61.

Южняя Русь, 46, 179, 247, 264.
Южнорусский край, 222.

З М І С Т

Від видавництва	5
Передмова проф. Олександра Оглоблина	7
Історики Запоріжжя (Збірник на пошану акад. Д. Багалія, Київ 1927)	11
До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Записки Історично-Філологічного Факультету Львівського Університету, т. I, Львів 1940)	28
З історії останніх часів Запоріжжя (Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН, ч. IX, Київ 1926)	45
До історії повстання на Запоріжжі 1768 року (Науковий Збірник УВАН, ч. I, Нью Йорк 1952)	107
Зруйнування Запорізької Січі (Вісник ООЧСУ, ч. 7-8, Нью Йорк 1955)	127
Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей (Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН, кн. XII, Київ 1927)	138
Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя (Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України, т. I, Київ 1931)	186
Показник імен	382
Показник топографічних назв	391

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок:	Надруковано:	Має бути:
20	3	знизу кн., стор. II-IV.	кн., II-IV.
34	1	знизу Set ouvrage	set ouvrage
38	19	згори а у не ведаєт	а ум не ведаєт
45	3	знизу ин. VII.	кн. VII.
48	19	згори оз Сичи	из Сичи
56	20	знизу трачати	втрачати
58	18	знизу 1665 року	1655 року
59	8	згори містах	місцях
59	9	згори та Тясміні	на Тясміні
60	18	знизу качужи	кажучи
71	4	знизу записки Товариства	Записки НТШ
74	10	знизу том XI. А. А.	том XI А. А.
75	5	згори р. 1775	р. 1755
84	16	знизу О. А. Скальковський	А. О. Скальковський
90	3	знизу 148-9	118-9
94	5	знизу Одщ. Ист.	Общ. Ист.
98	10	знизу Арп.	Арх.
100	1	згори знѣва	гнѣва
100	11	знизу 1670	1630
102	5	знизу	Пограбовано, попалено на суму:
109	2	згори єпископи	єпископ
134	1	знизу Вейков	Воейков
141	9	знизу Волков	Воейков
147	15	знизу Genève	Genève
161	17	знизу що самого	до самого
166	18	знизу р. 1775	р. 1755
166	1	знизу неведеного	наведеного
170	1	знизу § 220	§ 226
171	8	знизу 1776	1767
173	18	знизу В. Л. Бѣднов	В. А. Бѣднов
192	14	згори ех оффіціо	ex officio
201	16	знизу стор. 56.	стор. 202
202	в табл. № 1	знизу Інбали	Інбари
203	8	згори анваръ	анбаръ
212	10	знизу 84	2
231	21	знизу замовників	зімовників
234	2	знизу підситок	відситок
235	11	знизу руб'ячого	риб'ячого